

આનંદાવાદ "સરલ સંપ્રદાય મુદ્રણાલય"માં
નિર્મિત—આનંદાવાદના પ્રગટિત મુદ્રિત

ઠસ મર્પણ

જણે મને વિદ્વાન સમજીને મારી પૂજા કરી,
 પણ જના આચાર આગળ મારી તુચ્છ
 વિદ્યાનું મસ્તક નમી પડ્યું; જ પોતાના
 મામનો મુકુટહીન રાખ દોવા છતાં
 દેશનો નિર્ધન સેવક છે; જ વૈશ્ય
 દોવા છતાં શ્રાવણને દુર્લભ
 એવા ત્યાગના દર્શાતરુપ છે; જણે
 ધનવાન દોવા છતાં પણ
 મારા સાથે આદર કર્યો છે.
 મારું આ પુસ્તક તેની
 આસા સિવાય મારી
 અંતરે અજાયી તે-
 ને સમર્પણ
 કરું છું.

—દોષ

ए कोण?

(लेखक-श्री. उभियाशंकर हाकर)

माथे नानी चोटली नेने, राज्यां यक्ष्मां नेहे नेने,
टूट्टी चोतडीने ने पहेरे, शुषियल गांधील.
पहेरे अंपल, लाठी राजे, परने काने दुपडां सांजे,
सौनुं सारुं सारुं ताडे, संतन भापुल.
कस्तुरणाना कंथ कडावे, भीडी वाणी राज मुष्टावे,
लला ललानां मन पीगणावे. मोहन मोघेरा.
अंगे नातुं कपडुं ओढे, मुक्त-हास्य छे नेने-मोढे,
नाम प्रभुनुं लघने पोढे, लारत भापुल.
हुरिजनने छेये ने राजे, पोते ने करता ते लाजे,
अंतरने ने निर्मण राजे, पवित्र गांधील.
सत्य-अडिंसाभां ने रमता, भादीभां आजादी वढता,
अमृत नाहे देश गजवता, महान महात्माल.
('आणमित्र'ना अेक अंकमांथी)

रामनामनो महिमा

x x x x वहाला मित्रा ! न्यायाधीश ! जेरिस्ट ! प्रोटेसरे !
डोक्टरे ! अने डोलेजमां अब्यास करता विद्यार्थीओ ! डोलेजना कृत्रिम,
निसार अने अनात्मवादी विद्या लघुवाना धर्मंडमां कूली नज्जो
नहि; प्रभुना नाम उपर श्रद्धा, विश्वास, प्रेम अने सहलाव राखी
अ मनथी सर्वनी साथे भणाने संझीर्तन करे. पछी तरतज
मसुण, सहजान, शांति तथा अमरतानो अनुभव प्राप्त करी
1. गोस्वामी तुलसीदासल्ले रामनाम लेनाराओने श्रेष्ठ स्थान
युं छे. आप पण तेमनी अमृतमय लेप्पिनीनो अपूर्व रसास्वाद ले.
(ले:-श्री स्वामी शिवानंदल्ले; 'संझीर्तन' भासिकना अंकमांथी)

પ્રકાશકનું નિવેદન

“વિવિધ પ્રથમાજ્ઞા”ના આગવીસમા વર્ષના સર્ગમ પ્રયાક
૩૨૫ થી ૩૨૭ રૂપે, આ સંવત ૧૯૮૬નું પહેલું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થાય છે.

આ “સત્યાગ્રહ અને અસહયોગ”નું મૂળ પુસ્તક થી.
ચતુરસ્રેન શાસ્ત્રીએ હિંદીમાં લખીને “મીઠી દિંદી સાહિત્ય ગંડાર-
મુખાષ” દ્વારા સંવત ૧૯૭૮માં પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું. આમાં “સત્યા-
ગ્રહ”નાં સનાતન આદ્યોક્તો ઉપર સારો પ્રકાશ ફેંકવામાં આવ્યો છે.

આના બાપાંતર માટે પરવાનગી મેળવી લીધા પછી ત્રીયુત
જ્વલંભાલ માણેકલાલ મુક્ત પાત્રે સંવત ૧૯૮૦માં તે નૈપાર કરાવી
રાખ્યું હતું. એ દિશામાં તેમને આ પહેલોગ પ્રયાસ હતો; તેથી
બાપાંતર જોઈએ તેવું થયું નહોતું. એટલે તે બંને તેટલું સરળ અને
બાવવાદી બંને એ રીતે વ્યાયક્ષ્ય સંશોધન કરાવ્યા પછી હમણાં
પ્રસિદ્ધ કરવા બની શક્યું છે.

આ પુસ્તક એ વિજ્ઞાનમાં વહેંચાયેલું છે. પહેલા વિભાગમાં
ભારતમાં તથા અન્યત્ર દળરો વર્ષ પહેલાં થયેલા વ્યક્તિગત, સામા-
જિક, ધાર્મિક અને રાષ્ટ્રીય “સત્યાગ્રહો”નાં ઐતિહાસિક વર્ણનો
આપ્યાં છે; અને બીજા વિભાગમાં, મદાત્મા ગાંધીજીએ સંવત
૧૯૭૫માં સૌથી પ્રથમ “સત્યાગ્રહ”ને હાક્સ કરી તે તથા ખેડની
પ્રાપ્તિમાટે તેને સક્રિય અને સદ્ગત બનાવવા સારુ જે જે આદેશો
તેમણે આપ્યા હતા, તેવું વર્ણન આપેલું છે.

મૂળ કિંદી પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થવાને હાલમાં ૨૦ વરસ થઈ ગયાં છે. તે દરમિયાન મહાત્મા ગાંધીજીની દોરબાજી નીચે મળેલા સને ૧૯૨૧-૨૨ નો કાનુનસંગ, ૧૯૩૦ની મીઠાની લડન, ૧૯૩૨-૩૪ની સામુદાયિક લડતો તેમજ આરડોલી, શુક્રા બાગ, નાગપૂર, ખોરસદ વગેરેના નાના સત્યાગ્રહોના પ્રસંગોથી પ્રગ્નને આ અદિસક શસ્ત્રની મદદના વિશેષ રૂપે સમન્વર્ધ છે.

સદ્બાગ્યે આમ પરાપૂર્વથી આવતા આવેતા અને બહી જ્યા-યલા આ “સત્યાગ્રહ”ના શસ્ત્રને મહાત્મા ગાંધીજીના* હસ્તે પુનર્જીવન અપાયું છે.

અનેક પ્રકારના સ્વાથેને લીધે ભૌતિક સાધનોમાં મસ્ત થઈને માનવીઓનાં લોહી વહેવરાવતી પ્રગ્નઓને ‘અદિસક સત્યાગ્રહ’ એ હાસ્યાસ્પદ અને-નિર્માલ્યોનું શસ્ત્ર જણાવું હતું. તેમને પણ દવે પ્રતીતિ થતી જાય છે કે ‘સત્યાગ્રહ’ એ વીરોનું શસ્ત્ર છે અને તોપ અંદુકા ઇત્યાદિ એની આગળ ખુટાં થઈ જાય છે. ત્યારે તેઓ તેને બરાબર સમજશે અને પચાવશે ત્યારેજ વિશ્વમાં શાંતિ અને અંધુગ્રેમ પથરાશે.

આ પુસ્તકની છેવટે “પરિશિષ્ટ” રૂપે સ્વામી સત્યદેવના કેટલાક લેખો અપાયા છે. એનું ભાષાંતર સ્વર્ગસ્થ રત્નસિંહ દીપસિંહના હસ્તે થયેલું છે. એ લેખો ઘણાં વરસો પહેલાં લખાયલા હતા; એટલે તે સમયના દેશકાળની પરિસ્થિતિને અનુરૂપ જે કેટલીક વિગતો તેમાં હતી તે

* શુભારે પંદર-સત્તર વરસ પહેલાં એક દિવસે એક સજ્જનની સાથે આ સેવક વાડજની સડક પર સાંજના વખતે ફરતો હતો. રસ્તે આવતાં સાથેના ભાઈની જોડે આ સેવક વાતચીતમાં રોકાયેલો હતો. એવામાં ત્યાંથી પસાર થતા મહાત્મા ગાંધીજીએ આ સેવકને બોલાવ્યો; પરંતુ સ્વપ્રકૃતિ અનુસાર કોઈ કોઈ વખતે આ સેવક વ્યગ્ર થતાં ક્રોધાવેશમાં આવી જાય છે અને પછી પશ્ચાત્તાપ થાય છે, તેમ તે વખતે તેમની સમક્ષ ચક્રાતક્રા બોલી જવાયું હતું અને પાછળથી પશ્ચાત્તાપ થયો હતો. તેમને મળાને એ વાત જાહેર કરવાનો પ્રસંગ મૂળ્યો નહોતો, એથી તેનો અહીં ઉલ્લેખ કરી દીધો છે.

આ સમયે બરાબર બંધનેસતી થતી નહિ હોવાથી રદ કરી છે.

સંવત ૧૯૯૫ના છેલ્લા પુસ્તક “ટૂંકીવાર્તાઓ”માં જણાવ્યા પ્રમાણે યુરોપીય વિમલને લીધે મોંઘવારી ચાલુજ છે. પરંતુ કામગીરી જૂના ભાવે અગ્રવાની ગોઠવણ અપાડીથી એક વરસ માટે થઈ ગયેલો હોવાથી “વિવિધ મંથમાળા”ના વાર્ષિક મૂલ્યમાં વધારો કરવાની કે પૃષ્ઠસંખ્યામાં ઘટાડો કરવાની જરૂર પડી નથી; એમાં ઈશ્વરચાજ સમજતી.

પરદેશી છાંટથી પાકાં પૂકાંની બંધામણી પાછળ સાધારણ સંજોગોમાં જેટલો ખર્ચ આવે છે, લગભગ તેટલોજ ખર્ચ ખાદીની પટ્ટી અને પૂકાંની બાંધણી પાછળ થતો હોવાથી “વિવિધ મંથમાળા”નાં પુસ્તકો દ્વેથી આ પુસ્તકની જેમ ખાદીની પટ્ટીથી બાંધેલાં અપાશે.

આ પછીનાં પૃષ્ઠોમાં ‘મહાત્મા ગાંધીજી અને સત્યાગ્રહ’ એ મથાળા નીચે કેટલાક મનન કરવા જેવા લેખો અપાયા છે. પછીથી ‘ફોની રાણી-કેરી’ ‘શું શું બણ્યા ?’ ‘મંથસ્વીકાર’ અને પુસ્તકની છેલ્લે ‘લેનિન અને ગાંધીજી’ એ નામના લેખો અપાયા છે; તે તરફ વાચકબંધુઓનું ધ્યાન જોઈ, દરિઃ ૐ તત્સત્ ।

જ્યેષ્ઠ શુકલ ૭
સંવત ૧૯૯૬

}

અવગુણસાગર
—વિશ્વ અખંડાનંદ

મૂઝ લેખકની પ્રસ્તાવના

આજથી એ વર્ષ પહેલાં પ્રાચીનકાળનાં મહારાજ્યોની રાજધાની દિલ્હીના મસ્તક પર, ત્યાંના વીર પુત્રોના લોહીનો અભિષેક થયો અને નવીન ભારતે ગરદન જીંચીને ઉત્થાનના તે પ્રારંભને જોવાનું ત્યારે હું અજમેરમાં હતો કે જેને દિલ્હીના પ્રથમ પતન સુધી નિકટનો સંબંધ છે.

હું તે સમયે સત્યાગ્રહમાં સામેલ થયો નહોતો; કેમકે વધુ નારની સાથે જિંચી ગરદન રાખીને વધસ્થળ પર જવાનું મારે અશક્ય હતું. મારી આ અસહનશીલતા માટે મને અદ્વિતીય થાય મારા સ્વભાવમાં ઉગ્ર ક્ષાત્રત્વ છે. મને હસતાં હસતાં મરનારાઓ સ્પર્ધા કરવાની ઇચ્છા થાય છે અને હું ભગવાનને એવું કંઈ આપવા માટે પ્રાર્થના કરું છું.

હું સત્યાગ્રહમાં સામેલ ન થયો એ વાત કંઈ જુદીજ હતી. મારા રોમેરોમમાં સત્યાગ્રહ રમી રહ્યો હતો અને હું એજ ઉન્માદ ઉન્મત્ત હતો. દિલ્હી, અમદાવાદ અને પંજાબમાંથી બેઠતી ગરમાગરમા અધ્વાઓ આવતી હતી; ગામોમાં ગરમાગરમા ભાપણો થતાં હતાં લોકોનાં હૃદયોની પાંસળાઓ જોશની મારી તૂટતૂટતું થઈ રહી હતી દરેકની છાત્રમાં એકજ વાત હતી; દરેકનાં હૃદયમાં એકજ આગ સળગી હતી અને દરેકને એકજ ભેચેની હતી. બ્યારે આત્ર દિવસો હતા, ત્યારે મેં મારા નાનકડા ગરીબ ધરની મેડીમાં, લયંકર કાળી રાત્રિમાં, કોઈ યાના ઝાંખા પ્રકાશમાં અને બપોરના ધગતા તડકામાં તપેલાં પત્થરનીચે બેસીને તન અને મનને એકાગ્ર કરીને માત્ર નવ દિવસમાં સત્યાગ્રહનો અંત લખ્યો હતો અને તેને પૂરો કરીનેજ આરામ લીધો હતો.

લોકોએ મને ડરાવ્યો કે, આ પુસ્તક રાજ્યદ્રોહથી ભરેલું છે. આ જાપદારી ફસાઈ પડશે. જમાનો બહુ ખરાબ છે. નેમિચિયારી

કામ કરેા. મારા વડીલોએ કહ્યું—હાદી નાખો—સગમાવી દો—આ રાજ-
નૈતિક આગમાં ષડવાનું આપણું કામ નથી.

હું ઘૂપ હતો. મારા કાનોમાં ગોળીઓની ઝડીના અવાજ, ધાણોની
ઘીસો અને વિધવાઓનાં રડન ગાછ રણાં દતાં. છાનીમાં કોધનો ઢૂંધો
બરાયો હતો. શ્વાસ રૂધાઈ જતો હતો. મેં તરનજ તે નક્કલ છાપીને
પ્રગટ કરવા મારે એક પ્રકારક મિત્રને મોકલી દીધી. તેની વીરના
પર અને વિશ્વાસ હતો—તે વીર હતો પણ ખરા, પરંતુ મૂખ નીકળ્યો.
તેણે પોતાના કુર્બાનીની છાયા મારા આ ઘેર પરિશ્રમની લીટીએ
ઉપર નાખી. સમય દીસો થઈ ગયો.

પરંતુ રાજનૈતિક આકાશમાં જે વાદળાં ચઢી આવ્યાં હતાં, તે
થોડાં વરસોને વેરાઈ જાય એવાં નહોતાં. મેં મારું લખાણ સાચવીને
રાખી મૂક્યું. વાનાવરણ બરાબર ગરમ થઈ ગયું, વાદળોનો રંગ
ઘેરો થતો ગયો. મારા જીવનમાં એક પરિવર્તન થયું. હું મામડાને
રહેનાર મુંબઈવાસી બન્યો. ત્યારબાદ હું માત્ર મદાતમા ગાંધીજીનેજ
જોતો રહ્યો. મેં તેમની ઉપેક્ષા જોઈ, મૌન જોયું, પ્રતીક્ષા જોઈ,
લોકોની નિંદા સાંભળી ને મરુટરીઓ પણ સાંભળી. મેં મિત્રોને કહ્યું:
“અબરહાર, હંધ જુલાવામાં ન પડતા. આ સૂઝો વાદળનો ઢુકડો
એવો વરસશે કે, જળસ્થળ એક થઈ જશે.” તેઓ હસ્યા.

પણ હું ત્યાંજ નિશાન તાકીને બેઠો. હંટર કમિટી બેઠી,
કોંગ્રેસ કમિટી બરાઈ. જયું થયું, પરંતુ ગાંધી તો ચૂપ રહ્યા. લોકો
બળગટ કરવા લાગ્યા. મેં કહ્યું ‘ચૂપ રહો, થોભો અને જુઓ.’

હવે ગાંધી બોલ્યા. તેમણે સરકારને ચેલેંજ આપી. તેમણે બા-
રતના નેતૃત્વની કમાન હાથમાં લીધી. તેજ દિવસે એક અદ્ભુત
બનાવ બન્યો. લોકમાન્ય તિલક પોતાનું સર્વસ્વ આપી દમને વેરાગી
થયા. ગાંધી હવે એકજાત સેનાપતિ થયા. તેમની પહેલી મર્જના સાંભ-
ળી બારન ચક્રિત થયું. સરકાર હસી પડી. કલકત્તાની કોંગ્રેસનો અવ-

સર આવ્યો અને તે ગાંધીને લડતની આગેવાનીનું ખીકું આપ્યો. નાગપુરમાં ગાંધીનો અભિષેક થયો. આ હ્યો, હવે વરસ વરસો. હવે સાંભળો.

મહાશય જમનાલાલ બજાજે પૂછ્યું કે, “તમે શું આ વરસાદનું તમાસોન જોઈ રહેશો?” મેં કહ્યું, “હા.” તેમણે કહ્યું, “એ નહિ ચાલે.” મેં કહ્યું, “ભરતી આવવા દો.” પછી ભરતી આવી અને મેં લોહાની કલમ ઉપાડી. મારી પાસે એક વસ્તુ હતી. એજ મેં વણિકપુત્રને ભેટ દરવા નક્કી કર્યું. મેં મારાં પુરાણાં સત્યાગ્રહ કાગળિયાં કાઢ્યાં. તેની ધૂળ ખંખેરી તેને એક વાર વાંચી ગયો. જોયું કે, બે વર્ષ પહેલાં જે હું લખી ગયો છું, તેજ આજ મહાત્મા ગાંધી કહેવા લાગ્યા છે. મને અભિમાન આવ્યું, સાદસ આવ્યું અને ઉત્સાહ આવ્યો. મારી કલમ ધોધમાર ચાલી. તેજ મારી લોહા કલમ ચાલી અને આજ પૂરા નવ માસે તેને વિશ્રામ મળ્યો.

આ કામમાં મને કેટલું કष्ट પડ્યું, તેનું વર્ણન કરવું અશક્ય છે. ઝોછી યોગ્યતાવાળો પુરુષ જે ભારે કામ ઉઠાવે છે, તેનું કામ તેજ સમજે છે. રાત્રે મારી નિદ્રા મુલતવી રહી, ખાધાપીધાનું ભાન ન રહ્યું અને પાગલની જેમ આવેશમાં આવીને લખતો રહ્યો. મારી સ્ત્રીજ મારા પરિશ્રમ અને કષ્ટને સમજતી હતી અને જ્યારે મુઠ્ઠી હું લખતો હોઉં ત્યાંમુઠ્ઠી ગમે તેવું કામ હોય, તોપણ પાંચ આવડતી નહિ તેમજ કોઈને આવવા દેતી પણ નહિ. એક વાર તેને મસ્કરીમાં કહ્યું પણ ખરું કે, “આટલા દેરાન ચંદને તો તમે કોઈ રાત્રીનો પ્રયત્ન પણ કરી શકન.”

એ દેવેનું કાલ છે કે, દેવને તેના યુદ્ધમાં મારું પુસ્તક કયું મુઠ્ઠી મદદ અને આશ્વાસન આપશે. કેમકે મને ભય છે કે, મારા જ્ઞાન તીવ્ર અને મર્મરૂપી છે. કેટલાક લોકો મારાથી જરૂર નારાજ થશે; પણ હું હું કદાં વાસ્તવિક રીતે હું દેવની દયાથી દુઃખી છું.

અને સત્તાધારીઓ પર આરા અંતરાત્માના ક્રોધને રોકવા સર્વથા અસમર્થ છું.

મારે માટે એ યશસ્વ અને ખેદની વાત છે કે, 'ન્યારે દેશના આરા કરતાં પણ કમળેર માણસો ચોદાઓની જેમ લડી રહ્યા છે, ત્યારે આરા જેવો ઝેરીયો માણસ મુંબઈ જેવા મહાનગરમાં ઘેટાંના સ્વભાવના માણસોના ટોળામાં વ્રાણિયાની જેમ દિવસો ગાળી રહ્યો છે!

પણ હું લોહીનો ધૂંટડો પીને બેઠો છું. હું સ્વભાવે લાચાર છું. ગુણકર્મ ક્ષત્રિયો જેવાં ન હોવા છતાં પણ આરા સ્વભાવમાં ઉગ્ર ક્ષાત્રુત્વ છે. આમાં વિના આરાથી મરણ નહિ. જો કે હું હસતાં હસતાં મરનારાઓની સ્પર્ધા કરવાની ઇચ્છા કરું છું અને શૈક્ષણિક-ની તત્ત્વવારને સામેજ ગાંડપણ સમજું છું; પણ મારી અંદર મને દાર અવરાવનાર પ્રવૃત્તિ વારંવાર આવી ચડે છે. ન્યારે પણ તે તત્ત્વવાર ખુશી થશે, ત્યારે એ સિપાઈમાં હું મારું નામ નોંધાવીશ.

મને વિશ્વાસ છે કે, આવીજ દિસકવૃત્તિ દમરો-લાખો ભારત-વાસીઓનાં હૃદયમાં જરૂર છે, પણ જેમ હું તેને ગળું દાખીને મારી નાખવા ઇચ્છું છું; તેમજ બધા બાઈઓ પાસેથી પણ અનુરોધની આશા રાખું છું. વાસ્તવિક રીતે દિંસા એ હલકી ચીજ છે.

મને તેમ હો. મહાપુરુષ માંધી, તેમના ચોદા, તેમનું યુદ્ધ, તેમના બક્ત અને તેમને સમજવાની ઇચ્છા કરનારાઓને હું જે કંઈ મારી ઉત્તમોત્તમ બેટ આપી શકું, તે માત્ર આ તુચ્છ પુસ્તક છે. આરા દેશબાઈઓ દલે તેનોજ સ્વીકાર કરી અને આભારી કરે.

૨૪-૧૦-૧૯૨૧

મુંબઈ

}

—ચતુરસેન વૈદ્ય

અનુક્રમણિકા

વિષય	પૃષ્ઠાંક
મહાત્મા ગાંધીજી અને સત્યાગ્રહ	
મહાત્મા ગાંધીજીનું સેવાગ્રામ	૧૬
ગાંધીજી મહાન દષ્ટા	૨૪
અહિંસાની સાધના	૨૬
ક્રાન્તિનું યુગ અને સ્વરાજ્ય	૩૧
સરતા અનેલા સત્યાગ્રહો	૩૮
ગાંધીજીની પદ્ધતિજ ડૂળદાયી નિવડશે	૪૩
મુદ્રીલર માણસોની શ્રીમંતાર્થ અને લાખોની ખેડારી ...	૫૦
યુગદેવ અમર રહો	૫૨
લેનિન અને ગાંધીજી	૪૨૨
ફળોની રાણી કેરી	૫૨
શુ' શુ' ભણ્યા ?	૫૭
અંતસ્વીકાર	૬૧

સત્યાગ્રહ

અધ્યાય	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧	સત્યાગ્રહનું સ્વરૂપ	૧
૨	સત્યાગ્રહના પ્રકાર	૭
૩	સત્યાગ્રહનો પ્રયોગ-સંહાર... ..	૧૧
૪	વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહ... ..	૨૪
	ભીષ્મ પિતામહ	૨૪
	ભગવાન પાર્શ્વનાથ	૨૯
	ભગવાન મહાવીર	૩૨
	ભક્તરાજ પ્રહ્લાદ	૩૬

સાવિત્રી	૨૭
સાદ સૈયદ સરમદ	૪૩
સામાજિક સત્યાગ્રહ	૪૬
ભગવાન રામચંદ્ર... ..	૪૬
મદાત્મા પુદ્	૪૬
ધાર્મિક સત્યાગ્રહ	૪૭
મદાત્મા ધ્રુવમિત્ત	૪૧
પાવણ પ્રેરિત	૪૧
ચાકુળ	૪૩
ચિમિયોન	૪૪
દુઝનાદિય દ્રોણન	૪૪
સૂત્રાર્થ	૪૪
બસાદીના	૪૬
પરચિદ્	૪૭
લિલેસ	૪૭
શીખ જાતિ	૪૮
રાષ્ટ્રીય સત્યાગ્રહ	૬૨
સાધકશ્રમસ... ..	૬૭
૫ દેશની પરિસ્થિતિ અને સત્યાગ્રહ... ..	૭૭

અસહયોગ

૧ અગીત પ્રાચીનકાળ	૧૦૫
૨ આત્મભોષ	૧૫૬
૩ અગ્રેજોનો ભારત સાથે સહયોગ... ..	૧૬૩
૪ અગ્રેજ રાજ્યપદ્ધતિના દોષ... ..	૧૬૧
૫ અગ્રેજ રાજ્યમાં પ્રજાની દુર્દશા... ..	૨૦૪
૬ ધાતકી અત્યાચાર	૨૧૭
૭ જ્ઞાણામુખી	૨૫૭
૮ આત્મરક્ષણના વિશ્વવ્યાપી પુદ્ધર્મા ભારતનું સ્થાન	૨૬૨

૯	અસદયોગ	૨૬૮
૧૦	દર્તવ્યમાર્ગ	૨૭૩
૧૧	મૃત્યુધર્મ	૨૭૮
૧૨	અસદયોગસિદ્ધિના ઉપાય	૨૮૫
	૧ આચાર	૨૮૫
	૨ નાગરિકતાનો નાશ	૩૧૦
	૩ કાઉન્સિલનો ત્યાગ	૩૨૧
	૪ શિક્ષણનો નાશ	૩૨૫
	૫ વેપારનો નાશ	૩૩૩
	૬ ધર્મ અને પાપના ધનનું બિલ્લિદાન	૩૪૧
	૭ સ્ત્રીઓનો ઉત્સર્ગ	૩૫૨
૧૩	સદ્ગતતાનું રહસ્ય	૩૫૬
	૧ નિષ્ઠ્ઠગતતાનું ભયંકર પરિણામ	૩૬૧
	૨ ઉપાય	૩૬૬
૧૪	છેલ્લી વાત	૩૭૦

પરિશિષ્ટ -

૧	મનુષ્યના અધિકાર	૩૭૮
૨	સ્વત્તાધિકાર	૩૮૩
૩	સ્વત્વરક્ષા	૩૮૬
૪	સમાનાધિકાર	૩૯૧
૫	વાક્સ્વતંત્રતા	૩૯૬
૬	ધાર્મિક સ્વતંત્રતા	૪૦૬
૭	શાસનાધિકાર	૪૨૦

મહાત્મા ગાંધીજી અને સત્યાગ્રહ

૧-મહાત્મા ગાંધીજીનું સેવાગ્રામ

એક મહાન પ્રયોગશાળા

મહાત્માજી હિંમલયમાં જાય તો ત્યાં નિર્જનમાંય તેઓ નંદન-વન નિર્મીલુ કરે. દસકા પહેલાંનું શેઠાંવ અને આજનું સેવાગ્રામ એ બે વચ્ચેનો જમીન-આસમાનનો ફરક તેમના અલૌકિક પ્રભાવની સાખ પૂરે છે. સેવાગ્રામમાંની એમની માટીની ઝૂંપડી કાદવલયોં સરો-વરમાં ખીસેલાં કમળ જેવી સુંદર અને પવિત્ર છે. આ ઝૂંપડી હિંદુ-સ્તાનનું હરદ્વાર, કિંવા હિંદી રાજકારણી મૂત્રો હલાવનારી હિંદુસ્તા-નની '૧૦, ડહનિંગ સ્ટ્રીટ'જ છે.

x

x

x

x

સેવાગ્રામ અખંડ-અવિરતપણે હિંદુસ્તાનના ગરીબ છવનને સુખશાંતિ આણી આપનારી એક મહાન પ્રયોગશાળા છે. બપોરના બે વાગ્યાથી તે છેક મધરાત સુધી સેવાગ્રામમાં અનેક ચળવળોના મુસદ્દા અને અનેક કાર્યક્રમોની આંકણી હંમેશાં ઘડાતી હોય છે. આ સમગ્રી ઘડભાગ કરવા સાથેજ ગાંધીજીનો વૈયક્તિક વૈશિષ્ટ્યપૂર્ણ કાર્યક્રમ અખાધિતપણે ચાલુજ હોય છે, એ અત્યંત આશ્ચર્ય-કારક ખિના છે. વાઝસરોયની મુલાકાત પૂરી થતાં એક ક્ષણ પણ ન રોકાતાં ગાંધીજી એકદમ સેવાગ્રામ તરફ ચા માટે દોડે છે? સંધ્યા-રાત્રે જે હિંમલય, આતુરતા અને વતસલતાથી ગાય ગામગોંદરે પાછી વળે છે, એવાજ બધોંબધો અંતઃકરણે ગાંધીજી સેવાગ્રામ ભાણી દોટ મૂકે છે. અહીંજ એમનું સ્વર્ગ, મોક્ષ અને જનતા-જનદાર્દન છે, એવી એમની પાટી ખાતરી છે. સેવાગ્રામમાં ગાંધીજી કયે પ્રકારે

પોતાનો કાગ વ્યતીત કરે છે, એ જોવા જેવું છે.

x

x

x

x

સેવાગ્રામ એ ગાંધીજીની પ્રયોગશાળા છતાં રાજકીય દૃષ્ટિએ તે હિંદુસ્તાનની '૧૦, ડાઉનિંગ સ્ટ્રીટ' છે. અહીંજ મહાસળાની દરેક ચળવળનો ઉદ્ભવ થાય છે અને અહીંથીજ સ્વાતંત્ર્યચળવળની નોખત પ્રથમ ગમડે છે; પણ રાજકારણ એ ગાંધીજીએ હમણાં અપનાવેલું એક સાધન છે. એમનું ખરું વક્ષણ તો અસંખ્ય ગરીબોનો ઉદ્ધાર કરવા તરફ છે. એ માટે તેઓ પોતાના અમૂલ્ય જીવનની પ્રત્યેક ક્ષણ એ પાછળ રાકે છે. ગાંધીજી જો કે વફાસ છે; પરંતુ તેમનું વક્ષણ વૈદકીય જ્ઞાન તરફ છે અને હરધડીએ સેવાગ્રામમાં તેનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. જડીયુદ્ધોનાં ઔષધોથી રોગ સારા કરવા કરતાં માનસિક અને આધ્યાત્મિક બળથી લોકોને રોમંબુક્ત કરવાની તેમની આવડત હોવાથી તેઓ. એ બાબતમાં ધન્વંતરિ જેટલાજ નિષ્ણાત છે. જે કળામાં તેઓ પારંગત છે, તેનો ઉપયોગ કરવા મટિન એમણે સેવાગ્રામમાં નિવાસ કર્યો છે. એ અંગે ખુદ તેઓ પોતે જણાવે છે કે "સત્યાગ્રહનું ચક્ષુ અને ગ્રાહ્ય થયું ત્યારથી મને તે આશ્રમમાં હું મારું નિવાસસ્થાન રાખું છું; પરંતુ સેવાગ્રામમાં વસવાટ કરવા છતાંય તેને મેં આશ્રમ એવી સંજ્ઞા નથી આપી; કેમકે અહીં એકાંતવાસ કરી મારે લોકસેવા કરવી હતી, પણ મારાથી ન કળાય એ રીતે અહીં પણ આશ્રમનો, સિસ્તનો અને સિદ્ધાચારનો વિકાસ થયો. દરરોજ નવાં નવાં ઝૂંપડાં લેખાં થાય છે. આજનું સેવાગ્રામ લંગડાં, પાંચગાં, આંધળા અને નિર્બળોને સારા કરનારું દવાખાનુંજ છે. હું પોતે માનસિક અને કાયિક દૃષ્ટિએ દુર્બળ અને નિર્બળ છું અને એટલેજ મેં મારી આસપાસ અસંખ્ય દુર્બળોની માળા ગૂંથી છે. માડની હોસ્પિટલ સાથે દુનિયા મારો સંબંધ યોગે છે, કારણ ચરખો એ મારું મોટું ગાંડપણ છે. પોતાના ગાંડપણની ગાંડને કલ્પનાજ નથી હોતી, મને પણ એ નથી અને એટલેજ હું મારી જાનને મોડો નથી ચલુતો."

x

x

x

x

આને ગાંધીજીની વસ્તી વચ્ચે ગાંધીજીને કાર્ગ કરવાની સૂચિ મળે છે. આજ કેકાણે રતી તે દુનિયાના ગુજોપુણ સાથે પત્રવ્યવહાર કરે છે. અદિંગ સર્વ કોષને કાનિકારક વિચારોની મુલાકાત અપાય છે. આકાર કયે પ્રકારે લેવો, કયે પ્રકારે સ્નાનોપચાર લેવો વગેરે આરોગ્યવિષયક ખુલાસાઓ તેઓ અર્પીંગ કરે છે. ગાંધીજી સેવાગ્રામમાં આવ્યા પછી એકાદ-બે અપવાદ સિવાય મદાસખાની કાર્યવાહક સમિતિની બેઠક પણ અર્પીંગ ભરાય છે. વધારે તો શું પણ સેવાગ્રામની કાદવમાંથી રચાયેલી એ ઝૂંપડીમાં લોર્ડ લોધિયન ગાંધીજીની મુલાકાત માટે આવ્યા હતા અને એજ કેકાણે સર રોક્રોફ્ટ ક્રિપ્સ જેવા જગપ્રસિદ્ધ નેતા શિષ્યત્વની ભાવનાથી ગાંધીજી સમક્ષ બેઠા હતા. એમની ઝૂંપડીમાં નાની નાની ચમકદાર ચટાઈઓનાં આસનો હોય છે. જે કોષને લાગે કે, પોતાના ખૂટખૂટની ઇસ્તરી ચૂંચાશે, એવા કડક પોશાકી મુલાકાતે આવનાર માટે નાના નાના બાજીરાખેલા હોય છે. ઝોરડીની ભીંત પણ તાડ અને નાળિયેરીનાં પાનથી બાંધવામાં આવેલી છે. વસ્તુતઃ આ ઝૂંપડી તો મીરાંબહેન માટે તૈયાર કરવામાં આવી હતી. એમાં બહુ બહુ તો એકી સાથે ૧૦-૧૫ માણસો સ્વસ્થતાથી બેસી શકે છે. ઝૂંપડી આટલી નાની હોવા છતાં એમાં અસંખ્ય જીવનોપયોગી વસ્તુઓ વ્યવસ્થિત રીતે મૂકવામાં આવેલી છે. ગાંધીજી પોતે એ બધી ગોઠવે છે. ટકાઉ કાગળોમાંથી બનાવેલા લિફ્ટ, ટાંકણી, સોય, ચાહે તેવી વસ્તુ તૈયાર કરી, તેઓ બાંધે ગમે તેમ મૂકે છે અને પછી ગમે એટલી ગરદી છતાં ગાંધીજી ચટ લઈને ઊડી અચૂકપણે પોતાને બેઠતી વસ્તુ લઈ લે છે. ગાંધીજીની રહેણીકરણીમાં સાદી સોયટાંકણીને પણ આટલું નિર્ભય અને યોગ્ય સ્થાન છે, એ બેઠને કોષને પણ આશ્ચર્ય થાય એ સ્વાભાવિક છે.

x

x

x

x

આ ઝૂંપડી નરી સવારથી એકસરખી પ્રવૃત્તિમય માલૂમ પડે છે. રંગભૂમિ પર જેમ જુદાં જુદાં દશ્યો દેખાય છે, તેમ આ ઝૂંપડીમાં પણ જુદે જુદે વખતે જુદાં જુદાં દશ્યો દેખાય છે. સવારના પાંચ વાગે સુમારે આજ ઝૂંપડી સુંદર ભોજનગૃહ બને છે. એ ક્ષણે

અને ત્યાંજ આદારવિધવક અસંખ્ય પ્રયોગો કરવામાં આવે છે. આ બંધી વ્યવસ્થા ગાંધીજીએ દો. સુધીવા નાચરને સોંપી છે. શાસ્ત્રીકત અમ તૈયાર કરી સેવાગ્રામના રોગીઓને ગાંધીજી સ્વયં ભોજન પીરસે છે. આ રોગીઓમાં ગરીબ મજૂરથી માંડીને જયરામદાસ દોઝતરામ અને બાપુ રાજેન્દ્રપ્રસાદ સરખા મદાન આગેવાનો પણ હોય છે. ભોજન આટોપાતાંજ એક હલાકમાં અઢી જુદા જુદા દેખાવો જણાવા લાગે છે. આજ નાનકડી ઝૂંપડી અખબારોની કચેરી જેવી દેખાય છે. દુનિયામરમાંથી આવેલા પ્રત્યેક પત્રનો ગાંધીજી આજ વખતે ઉત્તર વાગે છે. આ પત્રવ્યવહાર પણો મોટો હોય છે. ક્યારેક તો ગાંધીજીને દરરોજ હજારથી દોઢ હજાર પત્રો આવે છે. એ દરેક જોઈ જવા જેટલો ગાંધીજી પાસે સમય નથી હોતો, એટલે તેની વ્યવસ્થા તેમના મંત્રી શ્રીયુગ મદાદેવ દેસાઈને કરવી પડે છે. પરંતુ દરેક પત્રનો આશય ગાંધીજીને ઠાને નાખવામાં આવે છે. અત્યંત મદત્તવના પત્રો ગાંધીજી પોતે વાંચે છે અને પોતેજ તેનો જવાબ વાગે છે.

x

x

x

x

પત્રવ્યવહાર પૂરો થતાંજ બધાને મુલાકાતો આપવાની શરૂઆત થાય છે. ગાંધીજી આ વખતે માદી પર આઠ પડી પેટ પર માદીનો લેપ કરે છે. એમનો આ કાર્યક્રમ અનેક વર્ષોથી ચાલુ છે અને એથી એમનું ભોદીનું દબાણ સહસા વધતું નથી. ઉનાળામાં આવીજ રીતે લગભગ પાંચરીને બનાવેલી માદીની પટ્ટી તેઓ કપાળ પર મૂકે છે. ધણીવાર પરાયા લોકો આ દ્રશ્ય તરફ જોઈ દસે છે. ગાંધીજી પણ એ દારૂનો ઉપદાસ કરીને દસે છે કે, “માદીમાં અનેક રોગો મટાડવાનો ગુણ છે અને એટલેજ તેને પત્ર નીચે ન કચડનાં, તેને બાંધે મૂકી નું મારો પુખ્તબાવ બચાવ કરું છું.” ક્યારેક ક્યારેક મુલાકાત આપતી વખતે તેઓ ચરખો ચલાવે છે. નવા ચરખાની શીષ ગાંધીજીએ આવીજ મુલાકાત દરમિયાન ચિંતરી હોવાથી તેઓ અનેકાવધાની હોવાનું પુરવાર થાય છે. સ્વંજના પાચને ગુમારે આ ધાંધલ એકદમ રાત પડી રી ત્યાં ભોજનવિધિ શરૂ થાય છે.

લોગન આટોપાનાંજ એ જોરડી ખાતી થાય છે. વજાગવા કરવાને લગ છે. સંધ્યાકાળની પ્રાર્થના માટે આલુગાણના ગંધા સેવા-
ગ્રામમાં લગા થાય છે.

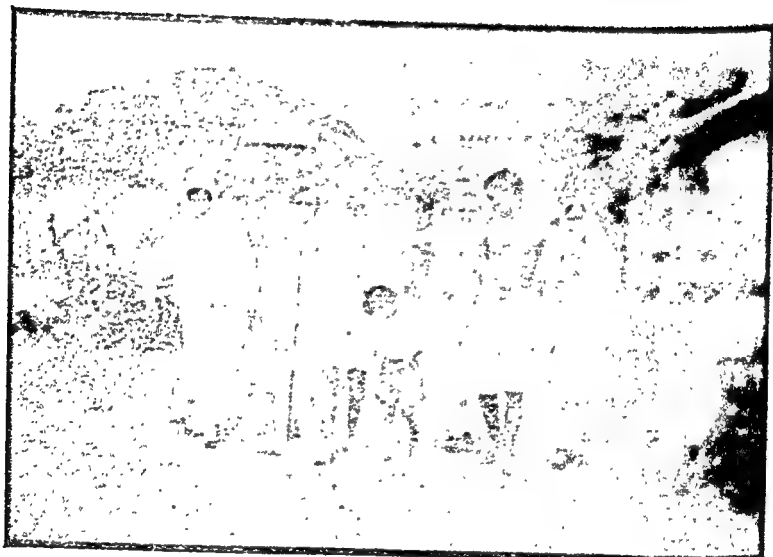
x

x

x

x

ગાંધીજી અત્યંત મહત્વનાં કાર્યો કરવા ગતી લેવાએજ હરે

‘હર વખતે તમેજ શા માટે દિલ્હી ગયો છો?’ એવા રમૂજભર્યા
પ્રશ્નથી આનંદ પામતા ગાંધીજી. (‘પ્રત્યક્ષ’ના સાજન્યથી)

છે. માંદાઓ માટે બીજે દિવસે કંઈ રસોઈ કરવી, બાગમાં કંઈ રોપ-
ણી કરવાની છે, ગોશાળામાં પ્રસવેલી ગાય અને તેના વાછરૂની
સંભાળ કયે પ્રકારે રાખવી એ બદલની સૂચનાઓ તેઓ કરતી લેવા-
એજ આવે છે; એટલુંજ નહિ પણ દુનિયાનાં અસંખ્ય પત્રોમાં
પ્રસિદ્ધ થયેલા મહત્વના લેખ અને મુલાકાતો પણ એમણે કરતી લેવા-

એજ તૈયાર કરેલા છે. એ સાથેજ જીવનને વિશ્વાસ આપવા માટે નાનાં બાળકો સાથે રમવાનો કાર્યક્રમ પણ તેઓ પાર પાડતા હોય છે. બાળબોપાળ વચ્ચે ગાંધીજીને સાથેજ સ્વર્ગીય આનંદ થાય છે. નાનાં બાળકો તેમને અસંખ્ય પ્રશ્નો પૂછે છે:-

“ બાપુજી ! શામે તમે દિલ્લી જવાના છો ? ”

“ હા. ”

“ કેમ ? ”

“ વાઇસરોયને મળવા માટે. ”

“ દર વખતે તમેજ છા માટે જાઓ છો ? વાઇસરોય શા માટે તમારી મુલાકાતે નથી આવતા ? ” આવી સમૂજભરી પ્રશ્નો-તરી બાળકો અને બાપુજી વચ્ચે એ વખતે ચાલતીજ હોય છે. એક

ફિનિશનાં પત્રોમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા મહાત્માના મુલાકાતના અહેવાલ ગાંધીજીએ દરવા જતી વખતે પરદેશી પત્રકારોને લખાવેલા હોય છે.

(‘ મહાત્મા ’ ના સોજન્યથી)

ખાલુ આ વિનોદ ગાયતો હોય છે, ત્યારે ખીંછ આલુએ વનંમાન પત્રોના ખચરપત્રીઓ ગાંધીજીને દિંદી વજર ના વામસુરમની નથી યાદી, નથી જાહેરાત વગેરે વાંચી સંભળાવતા હોય છે. કાચશેષ તેને લગતો ઉત્તર ગાંધીજી ગાયનાં ગાયતાં લખાને છે. દિંદી વજરની એક જાહેરાતનો ઉત્તર તો ગાંધીજીએ દાદી ખનાવનાં આપ્યો હતો, એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે.

x

x

x

x

ગાંધીજીએ આ મનોમુખિકા અને પ્રભાવ પાડનારી શક્તિ જિંદગીમાં અનેક પ્રયોગો કરીનેજ મેળવેલી છે; તથાપિ એમજે ખરું શિક્ષણ, ખરું જ્ઞાન અને ખરી કાર્યશક્તિ અગવદ્ગીના અને તુલસીદત્ત રામાયણમાંથીજ મેળવેલી છે. સેવાપ્રામમાંનું પ્રત્યેક પ્રાણી એ ગાંધીજીના પંચપ્રાણનો અવશેષ છે. એ માટે તેઓ સર્વસ્વનો ત્યાગ પણ કરશે. એક વેળાએ એક અમેરિકન પત્રકાર મુક્તાકાન માટે આવ્યો હતો અને ગાંધીજીને ખચર મળ્યા કે, પડોશમાં એક છોકરો મરણપથારીએ છેલ્લી ઘડીઓ ગણી રહ્યો હતો. આવેલા પત્રકારને એમજ એસાડી ગાંધીજી દોડતા તે છોકરાને મળવા ગયા. એ છોકરાએ વધુ પડતી સાકરના પડવાળા કિરનાઈનની ગોળીઓ ખાધી હોવાથી તે મરણપથારીએ પડ્યો હતો. ક્ષણાર્ધમાં તે આ દુનિયા છોડી ગયો. ઘડીભર ગાંધીજીની આંખો ભરાઈ આવી. પણ ફરીથી તેમને પોતાના કર્તવ્યનું ભાન થયું. વૃથા શોક ન કરતાં તેઓ પોતાની ઝૂંપડીમાં પાછા ફર્યા અને પેલા અમેરિકન અખબારનવેશને જોઈતી માહિતી પૂરી પાડી. આ ધીરોદાત્તપણું ગાંધીજીની લોકોત્તરતાની એક ચમકદાર છટા છે.

x

x

x

x

સંન્યાસીની વાત જોવો ગાંધીજીનો સંસાર છે. એક સંન્યાસીએ એક ખિલાડી પાળી હતી. એને દૂધ પાત્રા એ એક ગાય લઈ આવ્યો. ગાયની સાચવણી માટે એણે એક ગોવાળ રાખ્યો. ગાંધીજીનો સંસાર પણ એવાજ છે. ગાંધીજી જો હિંમાલય જાય, તો ત્યાં પણ તે ગજબની કમયોગનગરી રહે. આ પ્રભાવને લીધેજ ગાંધી-

છંના કદર વિરોધીઓ પણ તેમના સિધ્ધો તરીકે રહે છે અને અદાર કલાક લોકસેવાનું કાર્ય કરે છે. જનપ્રાત, ધર્મ, હિંદુ-મુસલમાન વગેરે બેદ ત્યાં સમૂજમાં પાળવામાંજ નથી આવતા. હુનિયાના પણ દેશોમાં એમનું સિધ્ધત્વ સ્વીકારનારા લોકો છે. એટલેજ ચીન, ઇટલી, જાપાન, ઇંગ્લેન્ડમાંથી પણ આવેલા પણ તેમના સિધ્ધો હોય ત્યાં ગાંધીજી પ્રભાણેજ સોળ-સોળ કલાક જનસેવા કરે છે. રાજીઓમાં એક રમનપીતિયો પણ છે. રાજકારણને અંગે અનેક વર્ષો જેલના સજિયા પાછળ કાદંબાં હોવાને લીધે તેને તુરંગમાંજ એ રોગ લાગ્યું પડ્યો. તુરંગમાંથી બહાર આવ્યા પછી કાઠિજ એને સદાય ન આપે એટલે થાકીને તે આશ્રય દાનું ગાંધીજી પાસે આવ્યો. એને જોઈને ગાંધીજી બોલ્યા: “અહીંથી તું જા, એમ હું કહી રીતે કહું? હુનિયાએ તને તળ્યો કરીને હું તારો ત્યાગ કરું, એ શું માનવધર્મને અનુસરીને છે કે ?”

આ ગામમાં જ્યારે પરાણાઓની ભારે ઠઠ જામે છે, ત્યારે ગાંધીજી એમને વસવા કાળે પોતાની ઓરડી ખાલી કરી આપવાનું સૌ. કસ્તુરબાને કહે છે. પહેલાં હરિજનો ત્યાં સત્યાગ્રહ માટે આવ્યા હતા. તેઓને પણ ત્યાં રહેવાની ગાંધીજીએ જગ્યા આપી હતી. એ વખતે કસ્તુરબાએ દસતાં દસતાં કહ્યું. “હું ક્યાં રહું ?”

“ત્યાંજ-મેંવ મારી ઓરડી હરિજન સત્યાગ્રહીઓને આપી છે.”

“હરિજનો તો તમારાં બાળકો છે.”

“અને તારાં નથી કે ?” આવો પ્રશ્ન ગાંધીજીએ પૂછતાંજ સૌ. કસ્તુરબાએ અત્યાનંદથી હાસ્ય કહ્યું અને પોતાની ઓરડી હરિજનોને ખાલી કરી આપી.

(‘પ્રજાજનક’ના તા. ૨૮-૪-૧૯૦૧ના અંકમાંથી)

૨-ગાંધીજી-મહાન દ્રશ્ય

(લેખક:-શ્રીયુગ કનૈયાલાલ મુનશી)

માતૃભાષા વિના હૃદયની કે આત્માની કેળવણી નથી મળી શકતી. જ્યાંસુધી પ્રાથમિક અને દરેક કેળવણી માતૃભાષામાં ન આપાય ત્યાંસુધી તે લીધેલી કેળવણી એ કેળવણી નથી, પણ કેળવ કેળવણીનો આભારજ છે. એ આત્માની કે હૃદયની કેળવણી નથી, પણ કેવળ શબ્દની કેળવણી છે.

કેળવણીનું ધ્યેય તો આપણા અંતરના સંસ્કારોને ખદાર લાવવાનું હોય અને તે માતૃભાષા મારફતજ થાય. પરભાષા એ ખોલવાનું સાધન ન થઈ શકે. હૃદય ખોલવાનું કે સંસ્કાર મેળવવાનું સાધન ન થઈ શકે. જે સર્જક વસ્તુ છે, જેને માટે કલ્પનામાં રચના થાય છે તે રચનાને હૃદયમાંથી માના દૂધની માફક માતૃભાષા વિના ખદાર ન મૂકી શકાય. હિંદી ભાષા આજે હિંદમાં અથે યમ ગઈ છે, પણ તે પરપ્રાંતો સાથે વાસ્તવિક રીતે વ્યવહાર સાધવાનું સાધન છે; પણ તે હૃદય ખોલવાનું સાધન ન થઈ શકે, હૃદયના સંસ્કારનું સાધન ન બની શકે.

મારું આ ધર્મોંતર પચીસ વર્ષના સ્વાનુભવપછીનું છે અને હું કહું છું કે, હવે એવો સમય આવી પહોંચ્યો છે કે થોડા અંગ્રેજીના જ્ઞાનની મદદથી જાંચી કેળવણી લઈ શકીએ અને તે પણ આજે છે તેના દરતા પણ વધારે સારી રીતે માતૃભાષાદ્વારા લઈ શકાય.

આમ પ્રતિજ્ઞાનો જે આ લય જિજ્ઞાસુ કરવામાં આવ્યો છે તે કૃત્રિમ છે. આપણા ખરા વિકાસને તે રુંધે છે. ઘણી મહેનતે જે વૈદાંતો સત્કાર થયો છે તેમાં પણ એવી વાતો થાય છે, ડોક્ટર ગમે તેવું ટિંચર વાપરે તે ચાલી શકે, પણ વૈદ્ય તજનો અર્ક આપે તો તે નકામો ગણાય. જ્યાં પરરાજ્યો હોય છે ત્યાં એજ જાતની મનોદશા હોય છે.

ખીજે યમ એ પણ કૈવાલમાં પેલા થયો છે કે, અદિજના જ્ઞાન વિના ડાંગા વિચારે આવી શકતા નથી. મુજબની ડાંગા આજે મધ્ય ઘડિ છે, તે તો જોએને મુજબની નરોત્ત્વ આવડતું તેમનાથી થઈ છે. હું તો મુજબનીની જોઈ પણ આપડી કાપડો નથી. અને મુજબનીમાં જોઈથી, આકરણ કે વાકરણના જ્ઞાન નથી, પણ તેને, તમે મારી આ વાન ખાનગી રાખજો. મુજબની અધિગત જોઈ અમલની વસ્તુ છે, પણ તેનું પદેનું અમલ રાખડને સમર્પણ કરવાની તૈયારી જોઈએ. પ્રાંતીયનાનું પદેનું અમલ રાખડીયતા છે.

દિંદની દૃષ્ટિએ ગાંધીજી ખરે આપણે મોં તેમ કદીએ, પણ વિષની દૃષ્ટિએ-આંતરરાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ ગાંધીવાદનું સ્થાન આજના ઇતિહાસમાં અજબ છે. ગાંધીવાદ એ અર્વાચીન કાળમાં આકાશમાંના દિવ્ય સ્વરૂપ, દિવ્ય પ્રકાશ સમી મોટી પ્રભાવશાળી વસ્તુ ઘડી પડી છે. ગાંધીવાદ દંત્ર આપણને સમજાવે નથી. આપણને જોડે છે કે પાશ્ચાત્ય રંગમાં કેળવણીમાં માણસોને. ગાંધી એ તો આજનો એક મહાન દૃષ્ટા છે. તે જે જુએ છે તેને પ્રતિપાદન કરવા તે પ્રયાસ કરે છે. આપણે તે નથી સમજી શકતા, કારણ કે આપણે બહારનું 'સોશિલ-નૅશનલિઝમ' વાંચીએ છે! ગાંધીજીના સિદ્ધાંતની ત્યારે આપણને સમજાવું પડશે, ત્યારે આપણને ખાતરી થશે કે, તેના વાદમાં શું શું નવું થયું છે.

ફુનિયામાં આજે બેજ વાદ છે. જે કાષ્ટ મીજે વાદ કહેતા હોય તો કહીશ કે, તેને ફુનિયાની ખબર નથી. ખીજે વાદ છે તે દિસાનો છે. તે માને છે કે, દિસા વિના સમાજનો ઉદાર નથી, તેની સામે પડકાર કરી રહેલો. તે અદિસાનો વાદ છે. તે કહે છે કે પાશ્ચાત્ય બળને નૈતિક બળમાં લાવ્યા વિના અનુષ્ઠની સિદ્ધિ નથી. ખરું અનુષ્ઠન આ વાદ સિવાય ખીજમાં શક્ય નથી.

જે નવપ્રજ્ઞતા આજે દિંદમાં આપણે જોઈ રહ્યા છીએ, તે ગાંધીવાદને આભારી છે. એક કેળવણીકાર તરીકે હું કહું છું કે, ગાંધીવાદ વિના કળાને કે સંસ્કૃતિને સ્થાન નથી. તે ખરે જો અનુષ્ઠન જોઈએ, જે વ્યવસ્થાશક્તિ જોઈએ તે ગાંધીવાદે પૂરું પાડ્યું છે. આજે તો યજ્ઞ એમ પણ માને છે કે, ફુનિયામાં ગાંધીવાદ વિના મુક્તિનો

અસાધારણ પ્રસંગે પણ લૂણવાળો ખોરાક ખાવો એ હૃદયની નખ-
ળાઇ અણુય અને ગંભીર ગુનો ગણાય. વિદ્યાર્થીઓએ રાત્રે ઠરાવ
કયો હોય કે, સવારે રવિવાર હોઈ દરિયાકાંઠે કે નાન્દા નદીના ધોધની
રમણીય જગ્યાએ ઉત્તરણીએ જવું. પછી બચેને રાત્રે વરસાદ થયો
હોય અને દિવસે પણ પૂરું વરસાદનાં ચિહ્ન જણાતાં હોય અમર
બીજા કોઇ મુશ્કેલી જિભી થઈ હોય, છતાં કરેલો ઠરાવ આમ મુશ્કેલીને
કારણે અમલમાં ન મૂકેલો એ બધાને માટે નખળાઈશય ગણાવું.

ઝાડુ વાળનાર નોકર કે મગની બાલકી સાફ કરનાર બંગી ત્યાં
રાખવામાં આવતા ન હતા. ખેતી કરનાર કે બજારનાર, પ્રેસમાં બીબાં
ગોઠવનાર કે પતનું અધિપતિપણું કરનાર કે રસોડામાં ખાવાનું કરનાર
એકજ હોય. બધાંએ પેના માટે નિર્માયેલું કામ કરે. તેમાં વળી પાય-
ખાનાં સાફ કરવાનું કામ તો અન્ય સર્વ કામ કરતાં ઉચ્ચ ગણાવું.
રોચન, આશ્રમથી અડી માઈલ દૂર થાય. ખોરાકનો સામાન તથા
પ્રેસને લગતો સામાન રોચને આવે તે આશ્રમમાં લાવવાનો હોય.
વળી તે કારવાને પશુનું વાહન રાખવામાં નહોતું આવ્યું. એક નાની
સરખી રેંકડીમાં નાખી વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકોજ બેઠી લાવે. એક
વિદ્યાર્થીના પિતાશ્રી બીમાર હતા. તેના શિક્ષક તેમને જોવાને ડરખન
ગયા. તે વડીલની રહેવાની જગ્યા મલિન અને હવા-ઉત્તમ વિનાની
હતી; દાનિદારક વાતાવરણ હતું. બીમારીમાં પણ આદતો પ્રમાણે
અનિચ્છવાજોગ વર્તન થતું. આ જોઈ તે શિક્ષકને લાગ્યું કે, આવી
સ્થિતિમાં બીમારી વધેજ અને પછી હાથમાં ન રહે. તેમણે તે વડીલને
ફિનિક્સમાં લઈ રહેવાનું સૂચવ્યું. તેમણે હા પાડી. અમુક દિવસે અમુક
દેનમાં ફિનિક્સ રોચને જીતરવું એમ નિર્ણય કરી તે શિક્ષક ફિન-
િક્સ ગયા. પેલા વડીલ બીમાર દશામાં અડી માઈલ તો ચાલી શકે
તેમ હતુંજ નહિ. આશ્રમમાં જગદનાડી કે અન્ય કોઈ સાધન હતુંજ
નહિ. રોચને પણ એવું કોઈ સાધન બાકે મળેજ નહિ. શિક્ષકે પેલી
રેંકડી તૈયાર કરી. વિદ્યાર્થીઓ પોતાના એક સહાધ્યાયીના પિતાજીને
રેંકડીમાં બેઠી લાવવા તૈયાર થયા.

પેલા શિક્ષક, વિદ્યાર્થીઓને લઈ રોચને ગયા. બીમાર વડીલને

રેંડડીમાં જેસાડી આશ્રમમાં જોંગી ગયા. આ સેવાભાવ, પોતાના સહાધ્યાયી પ્રત્યે પોતાની મમતા હાલ આપણે આપણી શાળાઓમાં જોવા બહુજ ઈતેજર હોએ. પેલા વડીલ, કૃષ્ણના નિયમિત અને અર્થ જોરાકના તેમજ તે સાથે પિયકારી અને માટીના પાટાના ઉપચારથી, છ માસથી હાથ જેવો ભયંકર શત્રુ શરીરમાં ઘૂસી ગયેલો તેમાંથી બચ્યા. તેમને પૂરો આરામ થયો. તેઓ શારીરિક શ્રમ કરવા માંડ્યા અને દોઢ માસની સારવાર પછી જેયાર માઈલ ચાલવાને શક્તિમાન થયા. આવી કેટલીયે સેવા વિદ્યાર્થીઓને કરવાની અને જોવાની તક મળે એ કાંઈ જેવી તેવી તાલીમ ન કહેવાય. આવા સેવાભાવી અને શુદ્ધ વાતાવરણમાં, જેમ ભિજળાં કપડાંમાં શાહીનો ડાઘ બહુ જલદી દેખાય તેમ, સામાન્ય ગણાતા દોષ પણ આશ્રમમાં ગંભીર ગણાય.

એક દિવસ એક વિદ્યાર્થી જોહાનિસબગથી આવેલા પોતાના વડીલને મળવા ડરખાન ગયેલો. વડીલને બાળક પ્રત્યેની મમતાને કારણે એમ લાગ્યું કે, તેને આશ્રમમાં મિથાન કે તીખાં તમતમતાં ભજિયાં વગેરે કયાં મળવાતું હતું ? તેથી તે વિદ્યાર્થીને જમાડ્યા ઉપરાંત ભજિયાં વેચાતાં લાવી આપ્યાં. છોકરાએ થોડાં ભજિયાં ખાધાં, પણ ખાતાં ખાતાં તેને પોતાના સહાધ્યાયીઓ સાંભર્યાં. તુરતજ ભજિયાંનું પડીકું વાળ્યું અને ફિનિક્સમાં લઈ ગયો. રાત્રે નાનામોટા વિદ્યાર્થીઓ જે ત્યાં હતા તેમને ભજિયાં આપ્યાં. અચાનક એક શિક્ષિકા ત્યાં જઈ ચડ્યાં. વિદ્યાર્થીઓ સંકોચાયા નહિ. તેમણે તે બહેનને પણ ભજિયાં ધર્યાં. બહેને લીધાં અને ખાધાં. પણ તે બહેનને વિચાર આવ્યો કે, ભજિયાં તો ખાધાં પણ કોઈ જાણે નહિ તો સારું, તેથી તેમણે સૂચના આપી કે, કોઈ તેની વાત કરે નહિ. પણ ત્યાં આવી વાત કાંઈ છપી રહે ? બીજો દિવસે બીજાઓએ જાણ્યું અને ત્રીજો દિવસે સાંજે પ્રાર્થના કર્યા પછી ગાંધીજી પાસે આ વાત આવી. કોણ લાગ્યું, કોણે ખાધાં વગેરે પુછાયું. પ્રથમ તો તેને બહુ મહત્ત્વ ન આપાયું. ફક્ત સામાન્ય ધોરણ બહાર કયા વિદ્યાર્થીઓ વત્યાં તે જાણવા પૂરતોજ પ્રયત્ન થયો; પણ પાછળથી એવું જણાયું કે, એક

વિવિધ ભદ્રેન પણ તેના આગેય હતી. આંધીયને કદમ ને જ આન
 આથી સાચીજ નહિ. પણ એકેએક વિદ્યાર્થીઓએ આનંદીથી કહ્યું
 એટલે આંધીય માંગણીજ ભળ્યા. આંધીયને ને ભદ્રેન પ્રાણ જાડે કદ
 હતી. સર્વ પણ મેઘનિ ને ભદ્રેનને પૂછ્યું. “એવું જાનું આનંદી અને
 સામર્થ્યમૂળી વાપરીથી તે જાન કલ્ય એવાનો કંઈક કહે. તે જાનું
 કંઈકથી આ નજરે પ્રજા વધારે મંજીર ભળ્યા. વિદ્યાર્થી વળી કે
 તે જાનું કે ગેરમાર્ગે જતા પણ ખરા આપ દેવપુત્રે કહ્યું. એવું ને
 ભલભ મળ્યા. વિદ્યાર્થીઓ વધારે મહાજનાથી કહેવા શરૂ થયા. મંજી
 જાનું પેલાં ભદ્રેને વધુ દરનાથી નેના કંઈક કરવા માંગી. એક જાને
 ઘમ જ્યો એ અકરમાન દોષ મહેલ, પણ થા અધેલા દોષને ધૂપા
 વધો અને તે મારે અમત્ય બોલો નેના કંઈક કરવા એથી કહેવા
 જાને અને મંજી મંજીર અને છે. જાડી પણ એવું જાનું અને કદ
 રાજ વધુ મંજીર ભળતી જા. અને આંધીયને દેવદાસને બોલાવ્યા,
 પાસે જીભા રાખ્યા અને પૂછ્યું, “દેવા. તું આ વિશે શું જાણે છે ?
 ભદ્રેને ભગિની આમાં દના ?” દેવદાસ શ્રી જણાવ આપે. આંધી-
 છના હાથમાં તે ભદ્રેન પ્રાણે એથી ખાતરી હતી કે તેને મારે કો
 દોષારાપ કરવો એ પણ વિદ્યાર્થીઓ મારે ખર્ચેકદ હતું. આ વિદ્યા-
 રથી દેવદાસ રડવા સામ્યા, ખૂબ દુઃખાં બરવા સામ્યા. આંધીયને
 પૂછ્યું: “દેવા, તું આટલો બધો રડે છે કેમ ? જે સત્ય દોષ તે
 કહે.” દેવદાસે દુઃખાં બરતા જણાવ આપ્યો: “હું સત્ય વાત તમને
 કહીશ પણ તમે મને જુદો માનશો, તેથી મને રડવું આવે છે.”
 આંધીય બોલી જણ્યા: “તું આપારે તો સાચુંજ બોલીશ એવી મને
 ખાતરી છે, જે સત્ય હોય તેજ કહે.” દેવદાસે દરનાથી જણાવ્યું કે,
 “ભદ્રેનને ભગિની આમાં મેં જોયા છે.”

બસ, દવે બહાસ થયું. આંધીય તો વિચારવખતમાં ટાળેક
 પડી ગયા. આટલી દહ સુધી વિદ્યાર્થીઓ જુદું બોલતા હોય તો તે
 બપોર છે અને પેલાં ભદ્રેન જુદું બોલતાં હોય તો તે તેથીયે વધારે
 બપોર છે. આખા ખંડમાં સાંનિ પથરાઈ અર્ધ હતી, ગમગીની
 જવાબ રહી હતી. ઘડી પછી શું થશે, તેના વિચારમાં બધા હતા.

એટલામાં ગાંધીજી નિશ્ચયાત્મક શબ્દોમાં બોલ્યા: “ મારી પાસે સત્ય વાત તો આવવીજ ન્હેમ્મએ. તેથી વિદ્યાર્થી સાચા કે બહેન સાચાં છે તેનો નિર્ણય બન્ને પક્ષ તરફથી કરવામાં નહિ આવે ત્યાં સુધી હું અનશન વ્રત લઉંશ.” આ નિર્ણય સાંભળી અમારા પર જાણે વીજળી પડી હોય એવા અવાજ અમે બની ગયા. આનું પરિણામ ક્યું આવશે, તેના સારામાફા તર્કવિતર્ક થવા લાગ્યા. શ્રી. કેલનબેક તો ચિંતામાંજ પડ્યા. રાત્રીના સાડા નવ થયા. ગાંધીજીએ મને પૂછ્યું, “ તમને શું લાગે છે ? ” મેં કહ્યું, “ તે બહેન આવું ન કરે અને જૂલથી થઇ ગયું હોય તોપણ આટલી હદ સુધી છુપાવે નહિ. દેવદાસ ઘણી વખત અસત્ય બોલ્યા છે એવો મારો અનુભવ છે. છતાં આજે મારા ઉપર તેમના બોલવાની કાંઈ જુદી અસર થઇ છે અને હું પણ શંકાશીલ બન્યો છું. છતાં હું ચોક્કસ તપાસ કરીશ.” પછી બધાં સૂઇ ગયાં. મેં અને મગનલાલ ગાંધીએ રાત્રે બાર વાગ્યે નિદ્રા વિદ્યાર્થીઓને ભર નિદ્રામાંથી એક પછી એક ઉઠાડીને પૂછવા માંડ્યું, તે બધા તરફથી એકસરખી માહિતી મળી અને અમને પણ ખાતરી થઇ કે વિદ્યાર્થીઓનું કહેવું સત્ય છે.

છતાં બધાંસુધી પેલાં બહેન પોતે ગાંધીજી પાસે સ્વીકાર ન કરે ત્યાંસુધી શું ? અંતે પ્રભુએ તે બહેનને સત્ય હકીકત કહી દેવાની કિંમત આપી. બીજે દિવસે દસ વાગ્યે તે બહેને ગાંધીજી પાસે જઈ પ્રમાણ કરી પોતાના દોષનો સ્વીકાર કર્યો.

આ પ્રસંગ વાંચી ધાગ્યાઓને નવાઇ લાગશે. તેઓને એમ લાગશે કે આવી નજીવી બાબતમાં ગાંધીજીએ અનશન વ્રત લીધું તે વિચિત્ર કહેવાય. પણ આ નજીવો દેખાતો પ્રસંગ કેટલો ગંભીર હતો તે તો કિનિશ્ચયના ધાનાવરણમાં રહેનાર સમજી શકે.

(— ‘ગાંધીજીની સાધના’ માંથી)

૪-ક્રાન્તિનું વલ અને સ્વરાજ્ય

(મેખક:—શ્રી. દિલ્હીજી બ. દિવાનજી)

પરાધીનતાના કંપ ન્યારે અસહ્ય થવા માંડે છે ત્યારે પ્રજાનો આત્મા કંકળી ઊઠે છે; અન્યાય, છુદ્ધ અને ત્રાસની ઝડીઓ વરસી રહી હોય છે, ત્યારે પ્રજામાં ક્રાન્તિની જૂખ જાગે છે; મહિન તરવો અને સડેલાં અંગોથી પ્રજાને બેચેની થાય છે અને એમાંથી જાગરી જવા એ ધમપહાડા મારે છે; પાપમાલી ન્યારે વધુ જાડી ગાંઠ હોય છે ત્યારે શુભામીની ખીડી જાંઘમાંથી જાગવું પ્રજાને ઝમતું નથી; આથી સુધારાની અજાયબ થાય છે, પરંતુ ક્રાન્તિની જૂખ નથી જાગતી. શુભામીની ખીડી નિદ્રાને આંચકોજ લાગે, પરિસ્થિતિમાં બારે પરિવર્તનો ન જાગે એની પૂરી સાવચેતી સખી પ્રજાના નેતાઓ સુધારાની યોજનાઓ ધડે છે—ચિંતારે છે. એમાં વપરાતાં સાધનો પણ એટલાંજ મોજાં હોય છે. અરજી, દરોજો, કાલાવાલા, ખુશામત અને વિનંતિ-ઓમાં એ બધાં સાધનો પર્યાપ્ત થાય છે. આપણી રાષ્ટ્રીય જાગૃતિના ઇતિહાસમાં આ જાતનો સુધારાયુગ દે. ૧૯૨૦ સુધી થોડે ધણે અંશે કાપમ રહ્યો. ૧૯૦૫-૭માં એ યુગનો અંત આવ્યો બારે પ્રથમો થયેલા, પણ ૧૯૨૦ સુધી એને વ્યાપક અને ઉમ્મ સ્વરૂપ મળ્યું ન હતું.

ગાંધીજીએ આવીને મહામહાના એ સુધારાયુગનો અંત આણી દીધો. પ્રજાની પામમાલીના કંપથી એમનો આત્મા કંકળી ઊઠ્યો અને એમણે જોષ લીધું કે સડે એટલો વધતો જાય છે કે, સુધારાના મહમપદા મિલકુલ હામ નહિ આવે. એમણે ક્રાન્તિનો પડકાર કર્યો અને ૧૯૧૯ની એપ્રિલની ૬થીએ પ્રજાએ એ પડકાર ત્રીધી લીધો. ક્રાન્તિની ચિનચારીઓ તો પડેલીજ હતી, ગાંધીજીએ એને ચેતાવી દીધી; પરંતુ એ ક્રાન્તિનો પડકાર—અદિસક ક્રાન્તિનો પડકાર હતો. દિસાના જાગવાઓ અને ખૂનાચરકાનાં હમલાઓમાંજ ક્રાન્તિ રહેલી છે, એ ઇનિસસસિસ સત્યને ગાંધીજીએ તિલાંજલિ આપી દીધી. મેહા શાંત જાગવામાં પણ ક્રાન્તિની સક્રિય રહી શકે છે એ નવીન

સત્યનો પ્રયોગ એમણે આપણી સ્વાધીનતાની લડતમાં શરૂ કર્યો. કાન્તિ એટલે ધમધમાટ અને ધમાલ એવોજ ખ્યાલ બધાને હોય છે. આથી અહિંસાના ગાંધીજીના પ્રયોગના શાંત દેખાતા વાતાવરણથી ઘણાને એમ લાગ્યું કે આમાં કંઈ વળવાનું નથી. પરંતુ આજે તો ૨૦ વર્ષ થઈ ગયાં અને ગાંધીજીએ અનુભવથી બતાવી આપ્યું કે, કાન્તિ અહિંસક હોય તોયે એમાં ભારેમાં ભારે પરિવર્તનો પ્રગટાવવાનું અને વર્તમાન પરિસ્થિતિનાં સડેલાં અંગોને હચમચાવી નાખી દબ કરવાનું એટલુંજ પ્રયત્ન સામર્થ્ય પડ્યું છે. ૧૯૨૧-૨૨ના કાનૂનભંગો, ૧૯૩૦ની મીઠાની લડત અને ૧૯૩૨-૩૪ની સામુદાયિક લડતો તેમજ બારડોલી, ગુરુ-કા-બાગ, નાગપુર, બોરસદ વગેરેનાં નાના નાના સત્યાગ્રહ પ્રસંગોએ અહિંસક કાન્તિની શક્તિનો પરિચય આપણને કરાવી દીધો છે.

એ નવા પ્રકારનું કાન્તિનું બળ એટલે શું? ગાંધીજી કદાચ રીતે એ કાન્તિશક્તિ પ્રજામાં પ્રગટાવી શકાય છે? એનો ઉત્તરોત્તર વિકાસ કરવા એઓ ક્યાં સાધનો વાપરી રહ્યા છે? પૂર્ણ સ્વરાજ્ય મેળવી લેવા માટે જે કાન્તિનો આશ્રય આપણે લઈ રહ્યા છીએ અને લેવાનાં છીએ, એ કાન્તિનો અર્થ શું? ‘એકો બળવો,’ ‘સત્યાગ્રહ,’ ‘સવિનય કાનૂનભંગની લડતો’ વગેરે પ્રયોગોથી આપણે પરિચિત થતા જઈએ છીએ અને એને આપણે અહિંસક કાન્તિનાં સાધનો ગણી લઈએ છીએ; પરંતુ ગાંધીજી એ બધા પ્રયોગો અને સાધનો પાછળ અહિંસા અને સત્યનો જે આગ્રહ રાખે છે તે બહુજ થોડા સમજી શકે છે. ગાંધીજીને કાન્તિ તો જોઈએ છે. એમ તો આખીયે ચળવળમાં એની શક્તિ એમણે મૂકેલ છે; પરંતુ એ કાન્તિમાં અથથી ધતિ સુધી આણુંએ આણુંમાં અહિંસા અને સત્યનાં તત્ત્વો એમણે ગૂંથી લીધાં છે. કાન્તિનાં સાધનોમાં, કાન્તિના પ્રયોગોમાં અને આ કાન્તિના આખા વાતાવરણમાં જેટલા પ્રમાણમાં અહિંસક કાન્તિનું સાચું બળ ફેળવાનું જાય છે, એ વસ્તુ પ્રજાએ પૂરી રીતે સમજી લેવાની જરૂર છે. પ્રયત્નમાં પ્રયત્ન સત્યાગ્રહના પશુચળ સામે આપણે કાન્તિનો જંગ માંડ્યો છે

અને કેવળ અદિસાથી એ કાન્તિને માગ રહ્યાની છે એ આપણે જાણીએ છીએ. જુલમો અને અન્યાયો, ત્રાસનીતિ અને ત્યાગપાછને આપણે શાંત રીતે અટી લંગ્યાની તો નથી; એ સામે નો પ્રયત્ન પ્રતિકારશક્તિ આપણે ફેળવવાની છે. પ્રતિકારનું વિગ્રહી જગ એજ કાન્તિનો આત્મા છે; પરંતુ એ પ્રતિકારજગ કઈ રીતે ફેળવીશું, એજ પ્રશ્ન છે. આપણી કાન્તિ અદિસાની છે એટલે જગતના દિગ્દા-પુત્ર કાન્તિના અનુભવો આપણને જલ્દજ આજી ઉપયોગી થા' જો છે. સત્યાગ્રહના પ્રયત્ન પ્રતિકાર-જગમાં પડેલી શાંતિમાં કાન્તિનો જે મંત્ર ગાંધીજી આપણને સિખવાડી રહ્યા છે એનું શાસ્ત્ર તો હજી પડાર્થ રહ્યું છે અને ગાંધીજી વિના એ શાસ્ત્રનાં અટપટાં પ્રકરણો કઈ સમજી શકે એમ નથી.

આપણે ગાંધીજીના સત્યાગ્રહના મંત્રને સ્વીકારી લઈએ છીએ, છતાં એની શક્તિની સાધના શૂન્ય રીતે કરવી એ વિશે આપણે ગાં-ધીજીનું માર્ગદર્શન સ્વીકારવા ના પાડીએ છીએ. સત્યાગ્રહની વિરાટ શક્તિ પ્રજામાં કઈ રીતે ખીસવશે એનો આખોયે શાસ્ત્રીય અભ્યાસ ક્રમ ગાંધીજી પાસે પડેલો છે. પ્રજા આગળ એમણે એ મુદ્દા દીધો છે અને છતાં આપણે એ માર્ગ પ્રતિ બેદરકાર રહી કેવળ "કાન્તિ-સત્યાગ્રહ-બેરો જાગરો" એની વાતોજ કરના રહીએ છીએ તે કાન્તિની તૈયારીઓ આપણે કરતા નથી; છતાં "હાંડીની એ ભવ્ય કૂચ"ની વાતોથી આપણે હર્ષધેષા થઈ જઈએ છીએ. ગાંધીજીએ દર્શાવેલા માર્ગે કાન્તિની તૈયારીઓ કરવામાં જેટલા પ્રમાણમાં આપણે ગાંધીજી અને મંદ રહીએ છીએ, તેટલા પ્રમાણમાં આપણી સ્વાતં-ત્ર્યની અહિસક લડત ઘંજાતી જાય છે.

ગાંધીજીએ આપણી આગળ કાન્તિનો જે માર્ગ મુક્યો છે તે કયો માર્ગ છે? કાન્તિજગ એટલે જો પ્રતિકારશક્તિ હોય તો એ શાન પ્રતિકારશક્તિ પ્રજામાં ફેળવાવી જોઈએ. એ માટે ગાંધીજીએ કયા ઉપાયો યોજ્યા છે? કાન્તિની પૂર્વ તૈયારીઓ શામાં રહેલી છે? કઈ પ્રવૃત્તિઓમાં પ્રજા રોકાય તો એ શક્તિ એનામાં ફેળવાની જાય? ૧૯૨૦ થી ગાંધીજીએ આ પૂર્વ તૈયારીઓના સનન પ્રયોગો શરૂ કરી

દીધા છે અને સમય જતાં એમાં વધુ ને વધુ આગળ વધના જાય છે.

(૧) પ્રથમ તો ગાંધીજીએ આપણી સ્વાધીનતાની લડતનું આ-
ખુએ દૃષ્ટિબિંદુ ફેરવી નાખ્યું. સરકારની નિંદાને સ્થાને પ્રજાની શુદ્ધિ
પરજ આપણી બધી શક્તિ રોપી દેવાનો આદેશ આપણને આપી દીધો
છે. પ્રજામાં જો અહિંસા અને સત્યનાં સાધનોદ્વારા ક્રાન્તિની પ્રતિ-
કાર શક્તિનો વિકાસ કરવો હોય તો આપણે આપણી મહિનતાઓ
ધોધ નાખવી રહે છે. આપણે એવી પ્રવૃત્તિઓમાં રોકાઈ જવું જોઈએ
કે જેમાં આપણી આત્મશુદ્ધિ વધુ ને વધુ થતી જાય. પ્રજાશુદ્ધિ વિના
અહિંસા અને સત્યના ઉત્કૃષ્ટ સંસ્કારો આપણે કેળવી શકવાના નથી
અને એ સંસ્કારો જ્યાં નથી ત્યાં ખેડો બળવો કે સીધી લડતની બધીયે
વાતો કેવળ પોકળજ નીવડવાની છે.

(૨) પ્રજામાં ક્રાન્તિનું બળ પ્રગટાવવા જનતાનો સીધો અને
સતત સંપર્ક અનિવાર્ય છે એ પણ એમણે જોઈ લીધું. બધીયે
ક્રાન્તિઓમાં ક્રાન્તિકારો પ્રજાને નામેજ ક્રાન્તિનો પડકાર કરે છે, પરંતુ
દુઃખદ હકીકત તો એ હોય છે કે એમાં 'પ્રજા'નો સ્પર્શ ઓછોજ
હોય છે. જનતાનો સંપર્ક ગાંધીજી સાધવા માગે છે, પરંતુ તે સંપર્ક
પૂર્ણ, વ્યાપક, સીધો અને સતત હોય તોજ આપણી ક્રાન્તિમાં પ્રજા-
કીય શક્તિનો વિકાસ થવાનો છે. પ્રજાસમુદાયનો સંપર્ક જીવનસ્પર્શી
તેમજ જીવનસુધારક નીવડતો જવો જોઈએ. તોજ પ્રજા ક્રાન્તિનો અર્થ
સમજી શકશે અને તોજ એની શક્તિ એનામાં કેળવાતી જશે.

(૩) આપણે જનતાનો સીધો સતત જીવનસ્પર્શી અને જીવન-
સુધારક સંપર્ક કેળવીશું તોજ અહિંસાનું વાતાવરણ એમનામાં પ્રસ-
રાવી શકીશું. આપણી ક્રાન્તિનો આત્મા અહિંસા છે અને પ્રજા જો
અહિંસાની પૂરી તાલીમ લેશે તોજ આપણી ક્રાન્તિ વિજયી નીવડશે-
તોજ એમાં સાચું બળ પ્રગટશે. પ્રજામાં અપાર શક્તિ તો પડેલી
છે; આપણે એનું યોગ્ય સંગઠન કરવાનું છે. એમની સાથેનો જીવન-
સ્પર્શી અને જીવનસુધારક સંપર્ક કેળવી, આપણે એ શક્તિનું સંગઠન
કરી શકીશું અને એ સંગઠન-શક્તિનું રૂપાંતર ખેડા બળવાની પ્રચંડ
પ્રતિદાર શક્તિમાં સ્વાભાવિક રીતે થવાનુંજ છે. એ સંગઠન-શક્તિ

એટલે શું ? જોઈ જળવાનું અમોઘ ક્રાન્તિજન્ય જેમાંથી પ્રગટી જોડે એ સંગઠન કેવું હોય ? પ્રજાની જાગૃતિ પાછળ કર્તવ્યપરાયણતા, નીડરતા, સ્વમાન, પ્રેમ, સ્વાર્થજી અને શિસ્તના સદૃશ્યોનો ઉત્કર્ષ થતો જાય છે ત્યારેજ એ પ્રજાનું સાચું સંગઠન થાય છે. ગાંધીજી પ્રજાનો સંપર્ક સાધી એમનું સંગઠન કરવા માગે છે, એમાં એમનો આશય આ બધા ગુણોનો વિકાસ કરવાનો હોય છે. પ્રજાસંગઠનની પ્રવૃત્તિઓજ એવી હોવી જોઈએ કે જેમાંથી આ પ્રકારની શક્તિ પેદા થવા માંડે. આવા ગુણો પર જે સંગઠન રચાતું જાય છે તેમાં ભારેમાં ભારે ક્રાન્તિનું જન પડેલું છે. સ્વમાન માટે જે પ્રજા મરી જોઈવા તૈયાર હોય છે અને પ્રેમપૂર્વક શિસ્તપાત્રનમાંજ કર્તવ્યપરાયણતાનો વિકાસ જે પ્રજા કરે છે તેનું સંઘર્ષણ સાચી ક્રાન્તિના ઘડતરમાં સૌથી વધારે ઉપયોગી થઈ પડે છે. જનતાના સંપર્કમાં અને પ્રજાના સંગઠનમાં ગાંધીજીનો ઉદ્દેશ આ રહેલો છે, કારણ કે એ સંપર્કનો ઉપયોગ એમને ક્રાન્તિમાં કરવો છે.

ક્રાન્તિની યોગ્ય જૂનિકા તૈયાર કરવામાં ગાંધીજીએ આપણને આજે માર્ગો મુક્યા છે. ગાંધીજી કર્મયોગી છે એટલે જે વાતાવરણ નિર્માણ દરવાના પોતે મનોરથો સેવે છે તે વાટે એમણે એવીજ અત્યંત ઉપયોગી રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ દર્શાવી છે. ગાંધીજીની વ્યવહારકૃશળતા, સાચા મુત્સદ્દીની એમની આદ્યુન કૃનેદ અને રાષ્ટ્રીય ક્રાન્તિદારિણી એમની અસીદ્ધિક શક્તિ એ સર્વનાં દર્શન આપણને એમના રચનાત્મક કાર્યક્રમમાં થાય છે. પ્રજાશુદ્ધિ, પ્રજાસંપર્ક, પ્રજાજાગૃતિ અને પ્રજાનું સંગઠન, એ સર્વની સાધના એમની રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓમાં પડેલી છે. આથીજ ગાંધીજીને એજ પ્રવૃત્તિઓ સૌથી વધારે પ્રિય છે અને એમાંજ એમને તો સ્વરાજ્યનાં અથવા સંપૂર્ણ સ્વરાજ્યનાનાં દર્શન થતાં જાય છે. ક્રાન્તિનું જન એમાંથીજ જળવાનું છે. સ્વરાજ્યનાં ઉત્પન્ન સમસંગળની પ્રિયતા અને શક્તિ એમાંથીજ મળવાના છે. ગાંધીજીએ એ રચનાત્મક કાર્યક્રમનો ૨૦ વર્ષોમાં બદ્ધ વ્યવસ્થિત વિકાસ થયો છે અને ધીમે ધીમે પ્રજાના સંગઠનમાં એ પ્રવૃત્તિને પૂરેપૂરી રીતે વ્યાપક કરવા માટે યોગ્ય અને વ્યવસ્થિત

સંસ્થાઓ પણ તેમાં કરી છે. એ સ્થાનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ આપણે જાણીએ : (૧) ખાદી, (૨) આમકેસોય અને આમનંદારણા, (૩) સંસ્કૃતિ કાર્યો, (૪) અસ્પૃશ્યતાનિવારણ અને આ દરિદ્રતાપ્રતિનિધિ, (૫) ગર્ભ મેળની એકના અને (૬) ઉચોગમય રાષ્ટ્રીય કેળવણી.

આ છઠ્ઠે પ્રવૃત્તિઓ એવી વિરાટ છે કે, જે મહાસભાના અને કાર્યકરો એક વર્ષ માટે પણ ચાલીશે કહાડે અદ્યપર્યંત એ પ્રવૃત્તિઓમાં એકાગ્ર અને ન-ગમ કરી જાય તો પ્રજામાં અજ્ઞાન એવન પ્રગટી જાશે અને કાન્તિકારી પરિવર્તનો થવા માટે, સ્વાશ્રયન અને સ્વાશ્રયનું અમોઘ અળ એ પ્રવૃત્તિઓમાંથી પ્રગટી જશે છે અને આત્મશુદ્ધિનું એવું પાવનકારી ચાનાવરણ ફેલાવે જાય કે પહેલી અને કચ્છાતી પ્રજા પોતાની ગંધી નિર્માણતા અને નિર્ભયતા ખાખરી કાઢી ભારેમાં ભારે કાન્તિના જંગ ખેલવા શક્તિશાળી થાય છે. સ્વનાત્મક કાર્યમાં આવી અજ્ઞાન શક્તિ પહેલી છે; એટલેજ ગાંધીજીને એમાં અસાધારણ શ્રદ્ધા છે અને એમાંજ સાચા સ્વરાજ્યનાં દર્શન એમને થાય છે. સ્વમાની, સ્વાશ્રયી અને નીડર અનેડી પ્રજાની આત્મશુદ્ધિમાં એવું અમોઘ અળ રહેવું હોય છે કે, એ પ્રજાએ સાચું સ્વરાજ તો એ પ્રવૃત્તિઓમાંજ મેળવી લીધું હોય છે. એવી પ્રજાને પછી રાજકીય સ્વતંત્રતા સિદ્ધ કરવી એ રમત છે. ૧૯૩૦-૩૪ની લડતના ઇતિહાસનું મૂલ્ય અવલોકન આપણે કરીશું તો દીવા જેવું સ્પષ્ટ લાગે છે કે, તેજ પ્રદેશમાં સત્યાગ્રહની અળવળ વધુ ઉચ્ચ, વધુ તેજસ્વી અને વધુ વ્યાપક અનેડી કે જે પ્રદેશોમાં ગાંધીજીના સ્વનાત્મક કાર્યને સૌથી વધારે વેગ મળેલો. સ્વતંત્રતાને માટે પછી આખરી યુદ્ધ ખેલવું પડે તોયે આવી નીડર, સ્વાશ્રયી અને સ્વમાની પ્રજામાં એ પ્રસંગ માટે પૂરતું કાન્તિઅળ ખીલેલું હશે. એકા અળવાની તાકાત એ સ્વનાત્મક પ્રવૃત્તિમાંથી પ્રજાએ મેળવેલી હશે. અહિંસાની પ્રતિકાર-શક્તિનું ઘડતર પણ એ પ્રવૃત્તિઓમાંજ થતું જાય છે. ત્યારે પણ કાન્તિ આવશે-જેવટના રણસંઘ્રામો ત્યારે ખેલાશે ત્યારે સ્વમાન, નીડરતા-કર્તવ્યપરાયણતા, કડક શિસ્તપાલન અને મરી ફીટવાનું સાગળજ જેટલા પ્રમાણમાં કાર્યકરોમાં અને પ્રજામાં કેળવાયાં હશે,

તેટલા પ્રમાણમાં જ એ આખરી મુદ્દામાં આપણે વિચારો નીવડવાના હોય. એ બધા બુલેા અને સંસ્કારોની સાથે નામાં, રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ સિવાય બીજી કંઈ રીતે આટલી વિશાળ પ્રગતને આપણે આપી શકીએ એમ હોય ? અદિત્યક યુદ્ધની એજ કથાવત છે, એ પ્રવૃત્તિઓજ આપણે રાજ્યમંડળમ છે અને એજ આપણી માગી જાવજોએ છે. રાષ્ટ્રીય સંઘર્ષની એ હોય પ્રવૃત્તિમાં અદિત્યક કાન્તિની પ્રયોગશાળા છે. પ્રગતશક્તિનો વિકાસ કરનારી શ્રમી તાલીમશાળા છે. એમાં રાજાપેત્રી પ્રગત દિવમે દિવમે વધુ ને વધુ બળવાન થતી જાય છે, વધુ ને વધુ સ્વાયત્તી થતી જાય છે.

આ ૭ પ્રવૃત્તિઓની બીજી ખૂબીએ છે કે એ રેળવણી કાન્તિની નૈવારીજ નથી, એમાં તો કાન્તિનો સદુપયોગ કરવાનું તેમજ તેનું સંસ્કાર્ય કરવાનું અદ્યતન બળ પડેલું છે. લોકકલ્યાણ અને લોકશક્તિનો વિકાસ રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓના અણુએ અણુમાં આપી રહેલાં છે. આદિમાં, મધ્યમાં તેમજ અંતમાં લોકકલ્યાણની સતત સાધના એમાં થતા કરે છે. સ્વરાજ આપણે મેળવીશું—રાષ્ટ્રીય સ્વતંત્રતા આપણને મળી જશે ત્યારે પણ એનો સદુપયોગ તો આપણે લોકકલ્યાણમાંજ કરવાના હોય. એ લોકકલ્યાણનું કાર્ય આ ૭ પ્રવૃત્તિઓમાં યદ્યંજ આવેલ છે, એટલે સ્વરાજ્યની પ્રસાદી ખૂંપડે ખૂંપડે પડોયની કરવાનું અનુકૂળ વાતાવરણ આ પ્રવૃત્તિઓએજ તૈયાર કરી મૂકેલું કરે. રચનાત્મક કાર્યમાં રાજાપેત્રા સેવકો કાન્તિના સૈનિકો તો થયાજ હોય છે. સ્વરાજ્ય મંત્રના પ્રચંડ રચનાત્મક કાર્યના એજ સેવકો સાચા સદૃશવાદકો નીવડવાના છે. સાત પ્રાંતોની મહાસભાવાદી સરકારોમાં લોકકલ્યાણના જે સરકારી પ્રયોગો થઈ રહ્યા છે, તેમાં આજ વરતુનો સાક્ષાત્કાર થતો જાય છે. સ્વરાજ્ય મેળવવામાં, મેળવેલા સ્વરાજ્યનો સદુપયોગ કરવામાં અને એ સ્વરાજ્યને ટકાવી રાખવામાં જો કોઈ કાર્ય સૌથી વધુ ઉપયોગી થઈ શકે તો તે આ રચનાત્મક કાર્યજ છે. એમાં એટલી પ્રચંડ શક્તિ પડી છે. કાન્તિનું બળ એમાંજ રહેલું છે, રેડિયા પર દેતાતો ગ્રાવિનો તાંબુલો, ધરની ઘંટી કે સામેલું,

શેરડીનો ગોળ કે ઘાંચીની ઘાણી, ભંગીનું ઝાડુ કે ચર્યાતમાં ચીંથરા જેવો લાગતો હાથખનાવટનો ઠાગળ, આ બધી વસ્તુઓ આમ બહુ નહીં અને કુદ્વલ લાગે છે; પરંતુ અહિંસક ક્રાન્તિનું સાચું બળ એમાંજ પડેલું છે. પ્રજા જે એ બધી વસ્તુઓનું મહત્ત્વ સમજી લે અને ઘેર ઘેર એનો પ્રચાર થઈ જાય, તો એવી રીતે સ્વાશ્રયી બનવું એક એક ઘર અને ઝૂંપડું આપણી સ્વતંત્રતાની લડતની સાચી ઓળખી થઈ જશે. આટલી પ્રચંડ શક્તિ જેમાં પડી છે એ પ્રવૃત્તિઓ આમ કટલી સહેલી છે! રોજ થોડું કાંતવું કે ખાદી પહેરવી, ઘંટીનો લોટ વાપરવો અને હાથજડના ચોખા ખાવા, ઘાણીના તેલનો આગ્રહ રાખવો કે ગામના રસ્તાઓની સફાઈ કરવી એ કંઈ બહુ મોટી વસ્તુઓ નથી. ગાંધીજી, પ્રત્યેક સ્વાતંત્ર્યપ્રેમી પ્રજાજન પાસે આટલીજ માગણી કરે છે અને જે આપણે એમની એ માગણી સદર્પ સ્વીકારી લઈએ તો ગાંધીજી કહે છે તેમ સાચેજ પૂર્ણ સ્વતંત્રતા હાથમાંજ છે. ક્રાન્તિકારી હોવાનો દાવો કરનાર આપણે ક્રાન્તિનો એ માર્ગ લઈશું? ઇન્કિલાબ જિંદાબાદનું આ રહસ્ય આપણે જીવનમાં ઉતારીશું? (‘લોકવાણી’ વાર્ષિક અંકમાંથી)

૫-સસ્તા વનેલા સત્યાગ્રહો

અમોઘ શસ્ત્રનો પરિહાસ થતો અટકવો નેહંએ

કુદ્વલ અને નહવા કારણસર સત્યાગ્રહ, આમરણાંત ઉપવાસો અને એવા માર્ગો આજે હાલનાં આલતાં લોકો લેવા લાગ્યા છે. આ એક અનિષ્ટ છે. સત્યાગ્રહ એ કોઈ એવી નહીં વસ્તુ નથી કે જેનો ઉપયોગ જે તે વસ્તુ માટે તથા જે તે માણસો કરી શકે.

આ લેખમાં આ ‘હાલી નીકળેલા સત્યાગ્રહીઓ’ સામે પ્રજા-મતને નમ્રત કરવા પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે અને એ રીતે સત્યાગ્રહની વિશુદ્ધતા જાગ્રવવા વિનંતિ કરવામાં આવી છે.

ઐતિહાસિકી મહાસભા સરદાર સામે તખીમી કોલેજના વિદ્યાર્થીઓએ તાલેનરમાં કરેલા સત્યાગ્રહનો અંત આવ્યો છે એવા સમા-

ચાર સર્વ અખખારોમાં પ્રસિદ્ધ થયા છે. આસામમાં પણ કોઈ સ્થળે કોઈ દારજુમર રહે થયેલો સત્યાગ્રહ બંધ રહ્યાની વાત હમણાં પ્રસિદ્ધ થઈ હતી.

દેશભરમાં બાગેજ એક પ્રાંત એવો દરો કે બધાંથી એક કે બીજા પ્રકારના સત્યાગ્રહોનો વાતો નહીં આવતી હોય.

ચોડાવખત પહેલાં મુંબઈમાં કોઈએ અખખારો સામેના સર-કારના દહેવાના દમનકારી વલ્લભ ખાટે સત્યાગ્રહરૂપી અપવાસો કર્યા હતા. વળી બીજી કોઈ સંસ્થાએ સિવાજીના જન્મદિવસને જાહેર તહેવાર જાહેર કરાવવાને ખાટે વડા પ્રધાનના મકાને સત્યાગ્રહ કર્યો હતો.

સસ્તો સત્યાગ્રહ

મદ્રાસમાં કિંદી વિરોધી સત્યાગ્રહ તો ચાલે છે. તે પહેલાં જેલમાંથી છૂટેલા કોઈ રાજદારો કેદીને નોકરી ન મળતાં, તેણે તે ખાટે સત્યાગ્રહ કરેલો.

રાજકોટમાં બાણોતો ને મુસ્લિમો સત્યાગ્રહની વાતો કરે છે. મુસ્લિમ લીગે પણ સત્યાગ્રહની ધમકી પટલામાં ઉચ્ચારી હતી. મોરબીમાં વળી કોઈએ આમરણાં ઉપવાસ જાહેર કર્યો છે. પાકો-તાણામાં પણ એવા ઉપવાસની જાહેરાત થયેલી.

બસ, આ રીતે સર્વ જ ને સર્વ માણસો સત્યાગ્રહની વાતો કરે છે. માંધોજીએ ચોડા વખત પહેલાં એકરાર કર્યો હતો કે, “હું દિય-ગીર છું કે મેં સત્યાગ્રહ સસ્તો બનાવ્યો છે.”

આજે બાજીમૂળાની મારફત માણસો સત્યાગ્રહની વાતો કરે છે. વાજખી ગેરવાજખી ગમે તેવી માગણી કરીને તે માગણીનો ઇન્કાર કરવામાં આવે એટલે તત્કાલ ‘સત્યાગ્રહ’ ની વાતો કરવામાં આવે છે.

હાસ્યાસ્પદ પ્રદર્શન

આનું દારજુ જાણીને આ જાનનાં હાસ્યાસ્પદ પ્રદર્શન થતાં અટ-કાવવાની જરૂર છે; કારણ કે તેથી સત્યાગ્રહ જેવી અમૂલ્ય વસ્તુના મૂલ્ય બોલાં ઘાવ છે; એટલું જ નહિ પરંતુ જે લોકો આ જાનની વાતો કરે છે અથવા તો આનું પ્રદર્શન કરવા દેરાય છે, તે લોકો પોતાનો ખનસિદ્ધિ સુધારાને વ્યર્થ કરે છે.

‘સત્યાગ્રહ’ ક્યારે થઈ શકે? તેનો ઉપયોગ શું હોય? કેવી વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવા માટે તે થઈ શકે?

“તમે મારા મિત્રને નોકરીમાં રાખો, નહિ તો હું સત્યાગ્રહ કરીશ.” “તમે વેચેલી આ ચીજ પાછી રાખો, નહિ તો હું સત્યાગ્રહ કરીશ.” “કોટને બદલે તમે ઝખ્ખો પહેરો, નહિ તો સત્યાગ્રહ કરીશ.” અમુક માણસને રજા આપો, નહિ તો સત્યાગ્રહ થશે.” અહિં દૂવો ગાળી આપો, નહિ તો સત્યાગ્રહ થશે.” એવી રીતે દેનનો સમય બદલાવવા, કે મોટરનાં લાઇસન્સ રદ કરાવવા, જૂના કિલ્લાને તોડી પાડતાં અટકાવવા કે ગામમાંથી શ્વાનને દૂર કરવાના વિરોધ તરીકે, એમ કદ્દપી શકાય તેવા સર્વ સ્વરૂપોમાં સત્યાગ્રહનો આશરો લેવાની વાતો થઈ ગઈ છે, થઈ રહી છે.

સંકુચિત દષ્ટિ

આ માટે પ્રથમ તો જે માણસો આવી વાતો કરે છે; તે માણસો પોતાની સંકુચિત દષ્ટિ વ્યક્ત કરે છે. પોતાની નજીક જે પ્રશ્ન હોય, પછી તે ગમે તેવો ક્ષુદ્ર હોય છતાં તેને માનવી એટલું બધું મહત્ત્વ આપી દે છે કે જાણે તે પ્રશ્નનો ઉકેલ ન થાય તો દુનિયા ઊંધી વળી જાય તેમ તેને લાગે છે. તેમનામાં એવું જનન વ્યાપી જાય છે કે તેઓ બીજા કોઈ પ્રશ્નને જોઈ શકતા નથી. દુનિયા આખીમાં તેમના મગજમાં સ્ફુરેલા વિચારજ સર્વશ્રેષ્ઠ છે એમ તેમને લાગે છે ને તેના નિઃશ્ચય પોતાની ધમ્મ પ્રમાણે આવે તેમજ, તેઓ ધમ્મ છે.

આ રીતે સંકુચિત દષ્ટિ ઉપરાંત આવા સત્યાગ્રહના પ્રણેતાઓની અદંતા પણ મુખ્ય ભાગ બજાવે છે. કેટલાક માણસો એવા હોય છે કે જેઓ પોતાની જાતને ખૂબ મહત્ત્વ આપે છે. ગુમાની હોય છે તે પોતાની બુદ્ધિ, શક્તિ તથા સમજણ અસાધારણ છે એમ જાણે છે. તે પોતે જે વિચારને ગતિમાન કરે છે તે વિચાર બીજાઓએ સ્વીકારવાનું જોઈએ ને ન સ્વીકારે તો તેમની સામે તેનો રોષ બહુતરી ઊઠે છે અને તે તેમની વિરુદ્ધ પ્રચાર કરે છે.

અંગત ગુમાન

આ રીતે અંગત ગુમાન અને અંગત મહત્વાકાંક્ષામય કેટ-

લાઈ કહેવાના સત્યામદોનો જન્મ થાય છે. "હું મગયા રૂપો તો તેણે બરોબર જવાબ આપ્યો નહિ," "તેણે મારી સામે તોડકાપ બનાવી," "મને તેણે અપમાન આપ્યું ને બિરાદરો! મારું અપમાન તે નમારું અપમાન છે." એમ કહીને સત્યામદની વાતો ચાલે છે.

પરંતુ ધણી સોજો આ વાત જાણના નથી, દૂર રહેલા સોજોને જાની ખબર પણ હોતી નથી કે આ સત્યામદની ઉત્પત્તિનું કારણ શું હતું ?

સત્યામદ શરૂ થનાંજ સત્યામદને પ્રિય એવાં 'સરખમ્તો' નીકળે છે. સમાજો થાય છે. 'બુદ્ધ સમિતિ' નિભાય છે. પ્રથમ સરખમ્ત્યાર ને દ્વિતીય સરખમ્ત્યાર એમ નિમણુંક થાય છે ને પછી તો આ અદિસક સત્યામદ એટલે કોઈ પણ જાતના જોખમ વિના ગમે તે જાતનાં કૃત્યો થઈ શકે છે. તેમાં માત્ર અદિસા વિના સત્યામદનું ખીણું કોઈ તરફ દોગું નથી.

સમમાણ સાધનો

સત્યામદ ક્યારે થઈ શકે તે કોઈ જાણતું નથી. એક માણસને લઈ જવા માટે માર કબજાની ટ્રેન નિરર્થક હોય છે. એક રતલના વજનની પેટીને જિંમજી જવા એક મોટર ખટારો લાવવો તે દાસ્તા-રખ છે. તેજ રીતે જે વસ્તુ સિદ્ધ કરવાની હોય તે વસ્તુને અનુરૂપ સમમાણ સાધનો ઉપયોગમાં ન લેવાય તો તે દાસ્તારખ બને છે.

એજ રીતે તમે નાની કુલ્લક વાતોમાં સત્યામદના શસ્ત્રની વાતો કરો તે સત્યામદની ઢાંસી કરવા બરોબર છે. સત્યામદ એ એક એવી ઉત્તમ વસ્તુ છે કે, તેનો ઉપયોગ કોઈ એવા ઉત્તમ હેતુ માટેજ થઈ શકે.

દુન્યવી હેતુઓની પ્રાપ્તિ માટે તેનો ઉપયોગ એ જુદાજ નહિ પણ થતો છે ને એવી યુનેમારી અટકાવવાનું જાગૃત પ્રવ્રમનનું કાર્ય છે.

સોનાનું શસ્ત્ર

સત્યામદ એ તો સોનાનું શસ્ત્ર છે, પણ જેઓ એવા શસ્ત્રનો ઉપયોગ કરી જાણતા નથી તેઓ તેને કલંકિત કરે છે ને ઉત્તમ હેતુસર પણ સત્યામદના આશય, પાત્ર હોય તેજ લઈ શકે છે.

દેશની આઝાદી પ્રાપ્ત કરવી એ એક ઉત્તમ આદર્શ છે. તેને માટે સત્યામદ એ જ શ્રેષ્ઠ સાધન છે ને તે જનાં આઝાદી દલુ પ્રાપ્ત

થમ નથી; એટલે દેશના અર્થસારો સુનન સત્યાગ્રહ માત્ર રાખવા નથી. આવા હુવનમરજીના અને જરૂરી પ્રજા માટે પણ સત્યાગ્રહનો ઉપયોગ થોડા થોડા અંતરે રાખો અને ને નથી જામ રખાવો છે; એટલું જ નહિ પરંતુ સત્યાગ્રહશસ્ત્રના પ્રયોગના ગાંધીજીએ જણાવ્યું છે કે, “આઝાદી માટે પણ સત્યાગ્રહનો આશ્રય ફરેક જણ વામ શકે નહિ. તે માટે તો સત્યાગ્રહીની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ. જેણે યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરી હોય તેજ તેનો આશ્રય લઈ શકે છે, બીજા નહિ.”

સત્યાગ્રહીની પાત્રતા

ને સત્યાગ્રહીની એ યોગ્યતા શી છે? પ્રથમ તો તેનામાં સ્વાર્થ ન હોવો જોઈએ. તેનું દિવ નિર્મળ હોવું જોઈએ. તેના મનમાં રાગ કે દ્વેષ ન હોવો જોઈએ. સત્ય અને અદિશ્તાનો પાક તે ગરોબર ભણ્યો હોવો જોઈએ અને ચારિત્ર્ય, પ્રમાણિકતા સેવા તથા તપશ્ચર્યાથી તે શુદ્ધ હૃદયન સંગો બન્યો હોવો જોઈએ. આવા માણસો સત્યાગ્રહી બનવાને યોગ્ય હોય છે ને તેઓ જ્યારે સત્યાગ્રહ આચરે છે ત્યારે શોભી ઊઠે છે તથા એમાં પરાજય થાય, એટલે કે ધારેલો હેતુ સિદ્ધ ન થાય તોપણ સત્યાગ્રહીની પ્રતિષ્ઠા ઘટતી નથી કે તેના પર કોઈ કલંક આવતું નથી. ગાંધીજી તેનું અનુપમ દર્શાવે છે.

આ રીતે સત્યાગ્રહનું શસ્ત્ર સામાન્ય માનવીઓને માટે નથી, તેમજ સામાન્ય હેતુ માટે પણ નથી ને તેથી જે તે આગતોમાં તેનો થતો ઉપયોગ અટકે તે રીતે જાહેર પ્રજામતને આપણે જાગૃત કરવો જોઈએ. આનાં પગલાં તરીકે પ્રથમ તો સત્યાગ્રહ કરવાની પરવાનગી આપે તેવી તેવી સંસ્થાઓ વિભાગવાર ઊભી કરવી જોઈએ. અખબારોએ પણ આમાં સસ્તા સત્યાગ્રહની પ્રસિદ્ધિ આપવાના પાડવી જોઈએ. કેટલાક સત્યાગ્રહો અખબારી પ્રસિદ્ધિના આકર્ષણે પણ થાય છે. તેવીજ રીતે આવા સત્યાગ્રહીઓને જરા પણ મહત્ત્વ આપવું ન જોઈએ. આ રીતે પ્રજામત કેળવાશે તો પછી જે તે માણસો ગમે તેમ સત્યાગ્રહ આદરી બેસીને ‘સત્યાગ્રહ’ નામને કલંક લગાડશે નહિ. (‘જન્મભૂમિ’ દૈનિકના એક અંકમાંથી)

૬-ગાંધીજીની પદ્ધતિજ ફલદાયી નીવડશે

(લેખક-શ્રી. મનુ સુનેદાર)

ફુનિયાનો એ મોટામાં મોટો નિસ્વાર્થી માણસ છે. પોતાના જીવનની પળેપળ દિંદી જનતાનું કંઈ રીતે દિન યાવ એની વિચાર-ણમાં તેઓ ગાળી રહ્યા છે. એ મદાન વ્યક્તિએ રજૂ કરેલા મદાન વિચારની આજે કેરલાએ માણસો ચકાસણી કરી રહ્યા છે. પોતાની શક્તિ અનુસાર ટીકા કરી રહ્યા છે. જે માણસોમાં કળાને ઓળખવાની તથા સમજવાની શક્તિ વિકાસ પામી નથી તથા જોમણે તે ફેગવી નથી, તેઓ જ્યારે કળાનો સુંદર નમૂનો જુએ છે ત્યારે તેની કિંમત બરોબર આંકી શકતા નથી અને તે વખતે તેમના મનમાં જે વિચારો જન્મે છે તે પેલી વસ્તુની અપૂર્ણતા બતાવતા નથી; પણ તે તો તે વ્યક્તિમાં રહેલી અપૂર્ણતાજ ખાસ કરીને જાહેર કરે છે. આજ રીતે જ્યારે મહાત્મા ગાંધીજીએ સ્વાવધાની ફેગવણીનો વિચાર રજૂ કર્યો છે, ત્યારે પોતાને ફેગવણીના ખર્ચા મજુનાર તથા કહેવડાવનાર બધાએ એ વિચારનો તોડીફોડીને નાશ કરવા તેના પર દુમસા કરવા શરૂ કર્યો. પરિણામ શું આવ્યું? એ વિચાર બધા દુમસામાંથી પસાર થઈ આજે પણ અસ્તિત્વ ધરાવી રહ્યા છે અને મને તો શ્રદ્ધા છે કે, દિંદી આમજનતાની ફેગવણી માટે એજ પદ્ધતિ અવિધ્યર્થ ધોરણ તરીકે રહેશે.

મહાત્માજીએ રજૂ કરેલા ફેગવણી અંગેના વિચારો અને પદ્ધતિની ટીકા કરનારાઓએ પોતાની કમ્પનાશક્તિનો જરાએ ઉપયોગ કર્યો જણાતો નથી. તેઓ તો ફક્ત શહેરો અને શહેરનાં બાગકોનોજ વિચાર કરે છે. તેમને તો પોતાના વર્ગના એટલે મધ્યમ વર્ગના વિદ્યાર્થી-ઓનોજ વિચાર આવે છે. સામાજીવનનાં પોતાનાં સંસ્કરણો બાબતે મૂકી તેઓ વિચારજ કરી શકતા નથી. વેચાણ માટેનો પ્રજા ન વિચારીએ પણ પોતાના ઉપયોગની કોઈ વસ્તુ પેદા કરવા અંગે આ સોફાએ કદી પોતાના હાથનો ઉપયોગ કર્યો નથી. આ કિણુપ

તેમને જાણતી નથી. ચાલુ મરેડમાં કામ કરતાં જનવાણી શિક્ષકોનું શું થશે, એની તેમને બારે ગિંતા ઘણ રહી છે. તેમને તો આથી પણ વધુ ગિંતા એ ઘણ રહી છે કે, નિશાળનાં બાળકો માત્ર પેદા કરવા માંડશે તો તૈયાર થયેલા દગધાઈપ માનવું શું થશે અને બીજું તો એ કે, તેથી નિશાળનાં બાળકો અને કારીગરો વચ્ચે ખોટી દરીયાઈ જામશે. ગાંધીજીની કેળવણી અંગેની પદ્ધતિ સફળ નહિ. શાવ એમ કહેનારા તેને માટે એવું તો નજ કહી શકે કે, તેને બદલે બારે સફળતા મળશે. આ પદ્ધતિને પરિણામે બાળકોનો કસ કાઢવામાં આવશે. તેમનામાં પૈસાની તથા માલિકીની બાવના પેદા થશે. શિક્ષકમાં પણ વ્યાપારી બાવના પેદા થશે, એવું ઘણું આ ગ્રીકાકરોએ કહ્યું છે.

આજની કેળવણીની ચાલુ પ્રથામાં આ બીજીઓ મોટા પ્રમાણમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે, એમ મારું માનવું છે. બાળકોવાળાં સૌ માતાપિતા જાણે છે કે, મોટે ભાગે તેઓ તેમનાં બાળકોને નિશાળે એટલા માટેજ મોકલે છે કે, તેમને ભવિષ્યમાં સારી નોકરી કે ધંધો સાંપડી શકે. આમાં કાંઈ બધાને સફળતા મળતી નથી, એ તો અનુભવની વાત છે. આથી હું માનું છું કે, નવી પદ્ધતિ અંગે જે બીજી રાખવામાં આવે છે તે વધુ પડતી છે અને તે બીજી બતાવનાર અક્તિઓ આ મહાન વિચાર પાછળ રહેલું સત્ય સમજવા અશક્ત છે.

પરદેશી તંત્ર નીચે કામ કરતા અધિકારીઓ એમ કહી શકે કે, નાણાંની તંગી હોવાથી દેશભરમાં બધે કેળવણીનો ફેલાવો કરી શકાય એમ નથી. સને ૧૯૦૫માં શ્રીગોપાળકૃષ્ણ ગોખલેએ કહ્યું હતું કે, “દેવું કરવું પડે તો તે કરીને પણ રાજ્યે કેળવણીનો વધુ ને વધુ ફેલાવો કરવો જોઈએ.” આ દિશામાં આજ સુધી ગંભીરપણે કશુંજ કરવામાં આવ્યું નથી. આજે બ્રિટિશ અમલ દરમિયાન પહેલીજ વખત પ્રજાના પ્રતિનિધિઓ પ્રાંતોમાં સત્તા પર આવ્યા છે. તેઓ એમ તો નજ કહી શકે કે, તેમની પાસે નાણાંની પૂરતી સગવડ નહિ હોવાથી તેઓ કેળવણી સાર્વત્રિક બનાવી શકશે નહિ. પૈસાના કારણ ઉપરાંત આજે અપાતી કેળવણીનાં પરિણામોથી નથી વિચાર્યાં એને સંતોષ થયો કે નથી સમાજને સંતોષ થયો. ગયા જમા-

નામાં ફેગવણીનો ઉદ્દેશ વેપાર માટે કે સરકારી નોકરી માટે અંગ્રેજીનું જ્ઞાન ફેગવવાનો હતો. જેમને સરકારી નોકરી કે વેપારમાં રથાન મળવાની જરૂરે આજ ન હતી તેમને પણ ફેગવણી સેવી હોય તો આજ જાતની ફેગવણી ઘીધા સિવાય બીજો કોઈ રસ્તો ન હતો. કોઈએને પણ એજ માર્ગે જવાનું હતું. તેમ ન કરે તો ફેગવણી વગર રહે. ફેગવણીનો આ પ્રકાર મૂળભૂત ફેગવણ માટે છે અને આ કારણે ફેગવણી અંગ્રેજી થયેલ નવો વિચાર મંબીર વિચારણા માટે છે. દેશના સમર્થ શોધનાયકની વિચારણા અને અવલોકનમાંથી તેનો જન્મ થયો છે, એ વસ્તુ ખ્યાનમાં ન લે તોપણ તે ઉપરના કારણે મંબીરપણે વિચારાવો રહ્યો.

દેશનાં પાંચ સાબથી વધુ ગામડાંમાં રહેતાં અને સાળામાં જવા જેટલી ઉંમરવાળાં લાખો બાળકોનો આપણે વિચાર કરવાનો છે. આજે તો આ બાળકો પોતા તથા શરીરોની ધૂનમાં રમે છે અને મમે તેમ મોટા થાય છે. તેમને નથી હોતું સ્વચ્છતાનું કે નિયમિતતાનું જ્ઞાન, નથી તેમની એકેય ઇન્દ્રિયને રીતસરની તાલિમ મળી હોતી કે નથી તેમને કોઈ પણ પ્રકારની શારીરિક કે માનસિક ફેગવણી મળી હોતી. આજ બાળકો મોટાં થઈને એકતો કે બેતીના મજૂરો બને છે, સહેરામાં ધરગથ્થુ કામકાજ કરવા જાય છે, અથવા મકાનોનાં બાંધકામ કે કારખાનાંમાં મજૂર તરીકે જોડાય છે. આ જવા મજૂરોની કાર્યશક્તિ ધણી ઓછી હોય છે, એવી દીકાઓ વારંવાર સાંભળીએ છીએ. પણ જરા તપાસ કરતાં માત્રમ પડશે કે, એ દીકા થવાનું મુજ કારણ આ શોધને તેમની બાળવયમાં જરૂરી ફેગવણી મળી નથી હોતી તે છે. દેશની બાકી પ્રજાપ બાળકોને મદદમાણ્યે રજૂ કરેલી શિક્ષણવદતિ મુજબ એ ફેગવણી આપવામાં આવે તો તેથી તેઓ મોટાં થાય ત્યારે તેમને તથા સમાજને બારે લાખ થાય, એમાં કોઈ ટાંકા ઉઠાવી શકે ખરું !

ગાંધીજીએ રજૂ કરેલી પદ્ધતિ સારા થશે કે નહિ, એ અંગ્રેજી ટાંકાઓ બીજી કરવામાં આવી છે. એ અર્થસાચી તરીકે તથા બોલોમિત જનજના વીસ વર્ષના જનઅનુભવ તરીકે પરતો વિચાર

કર્મો પછી મારી ખાતરી થઈ છે કે, ગાંધીજીએ કેળવણીને અંગે જે વિચારો રચ્યા છે તેમાંથી એક સફળ યોજના બિંબી કરવી શક્ય છે. શું શું શક્ય છે તે બતાવવા હું સાદો દાખલો આપું છું. કામ કરવાની તથા રહેવાની જગા આપવાની, કામ અંગે જરૂરી કાચો માલ પૂરો પાડવાની, તૈયાર માલ લઈ લેવાની અને તે ઉપરાંત અમુક ચોક્કસ રકમ આપવાની શરતે જે ટોપી કે અંપલ બનાવનાર કોઈ કારીગરને ગામડામાં લઈ જવામાં આવ્યો હોય, તો શું તે માણસ, રાત્રી તેની પાછળ ખરચેલી રકમ રાત્રીને પાછી મળી રહે એટલું કામ નહિ આપે? જે આવા કારીગરને મદદ માટે નાના છોકરાઓ મળે તો તે જરૂર વધુ કામ કરી વધુ માલ પેદા કરે. શરૂઆતમાં વિદ્યાર્થીને ખાસ મદત્તવું નહિ એવું કામ બતાવવામાં આવે પણ વરસે જે વરસે જેમ જેમ તેને કામનો વધુ અનુભવ થતો જાય, તેમ તેમ તેને વસ્તુ બનાવવાનું કામ કરવાની છૂટ આપવામાં આવે. આ વખતે પણ તે વિદ્યાર્થીઓ તો મુખ્ય કારીગરની દેખરેખ નીચેજ કામ કરતા હશે. પાંચ વરસને અંતે આ છોકરાઓ શાળાનો ખર્ચજ નહિ; પણ તે ઉપરાંત પોતાનો નિર્વાહ થઈ શકે એટલી કિંમતનું કામ કરતા થઈ ગયા હશે. સૂચના તો એ છે કે, એક વર્ષ સુધી આ બાળકોને તેમની ઈન્દ્રિયોનો વિદાસ કરવા દેવો જોઈએ, એટલે કે તેમને રમઈ, વગન, રૂપ, રંગ વગેરેનું પૂરું જ્ઞાન થવા દેવું જોઈએ. સાથે જુદી જુદી જાતના કાચા માલથી તેમને માલિનગાર કરવા જોઈએ. આ બધું શીખવા માટે ગામમાંજ વગર કિંમતે તૈયાર થતો સરતો માલ મેળવવા જગ્યાવધું જોઈએ. આનું કારણ એ છે કે, શીખતાં શીખતાં તેઓ માલ જમાવે તેથી ખાસ નુકસાન ન જાય. બીજા વચ્ચેથી ઉપર જાણવા તેવા કારીગર પાસે તેઓ બેસશે... મારું તો એમ કહેવું છે કે, બની શકે તેટલા ગામોમાં જુદી જુદી કારીગરી જાણનાર જે વધુ કારીગરને મદદવામાં આવે. જે આમ થાય તો પાંચ વર્ષમાં એકથી વધુ વર્ષમાં છોકરાઓ પાવરવા થઈ જાય. જ્યાં આ વિદ્યાર્થીઓ કારીગરના કામ ઉપરાંત વધારાનું કામ કરી માલ પેદા કરે, ત્યાં તેની રકમ શાળાખાતે જમા થઈ શિક્ષકને

અપાતા અર્થમાં વપરાયો. આ ઉપરાંત બીજું 'મહુ' સિદ્ધાન્ત પ્રામે-
દેન રહેલું, જેમાં તથા રૂઢિઓની માલગી આપી શકાય. બીજું જે
મંદ સિદ્ધાન્ત અંગે કરવાનું હોય તેને મારે દેશના સૌથી જુદાં જુદાં
માણસો પાસે સરળ અભ્યાસક્રમ અને પછી તૈયાર કરાવી તે વડે
થઈ શકે. હું આમજી વધીને એ વજુ હું 'હું' કે આજે મંજી-
બધ ભણેલાઓ બેઠાં રીતમાં બેઠાં છે. તેમને થોડીપણી રકમ અર્થ
પેટે આપવામાં આવે તો તેઓ આનંદથી આ યાજ્ઞાઓમાં કામ કરે-
વાનું સ્વીકારી લેશે. કારણ, તેથી તેઓ દેશની સેવા કરી શકશે અને
ગામડાંમાં જીવનનિભાવનું અર્થ મહુ આજુ આવડું હોઈ થોડી
રકમમાં તેમને ત્યાં નિભાવ થઈ શકશે.

હું પેટે તો માનું છું કે, સામોલોચ વિદ્યાવવાનાં, ઔદ્યોગિક કેળ-
વણી વિદ્યાવવાનાં અને બેઠાં રીતે રાહત આપવાનાં કામે એકીસાથે
હાથ ધરતાં જોઈશે; કારણ તે બધાં એકબીજા પર આધાર રાખે છે.
એમ થતાં પરિણામે દૂર સમયમાં પ્રમાણમાં ભારે પ્રગતિ થઈ શકશે.
આ બધામાં ધંધાદારી બચ્ચાનું કામ વેપારી માણસને સોંપવું.
દેશને ફરી વચસર કરવાના કામ પર દેખરેખ રાખવા આનંદથી
પોતાનો સમય વચરવેને આવે એવા સંજ્ઞાબધ વેપારીઓ આપણે
ત્યાં છે. તેમણે પૂરતી કમાણી કરી લીધેલી હોય અને વધુ કમાવાનો
ભાવ નહિ હોઈ તેઓ આજે વેપારથી છૂટા થઈ દૂર બેઠા છે. રાજ્ય-
ના અધિકારીઓ કરતાં તેમની સલાહ અને તેમનો નિર્ણય વધુ
પરિપક્વ હોવાનો. તેમણે, તેઓ સંભાળી શકે તેથી વધુ કામોની
જવાબદારી ન લેવી અને જોડાણની જવાબદારી સે તેમાં બચાડ ન
થાય, કેમ કે કામ બેવડાઈ ન જાય અને માત્ર ચેરવસ્ત્રે ન જાય તેની
બચાવદારી રાખવી રહેશે. કાચો માત્ર ક્યાંથી સરતો મેળવવો અને
તૈયાર માલની વધુમાં વધુ કિંમત કેવી રીતે મેળવવી તે તેઓ સહેજે
જોઈ શકશે. ગામડાંની નિરાજોમાં હાથે જનેસો માત્ર નહિ વેચાય
એવી મારા મનમાં જરાયે બીજી નથી. એ જનવાજોગ છે કે, ગામ-
ડાંની આ નિરાજોમાં હાથે જનેસો માલને લીધે દેશનાં કે પરદેશનાં
કારખાનાંમાં જનેસો નેચા માલની અપત થઈ. વજુ તે મારે ચિંતા

કરવાનું કારણ નથી. હિંદી કારખાનાંઓને લાગેવળગે છે ત્યાંમુઘી કારખાનાંમાં અનેક પ્રકારની વિધવિધ જતો તૈયાર થતી હોય તથા બદલાતી પરિસ્થિતિને અનુકૂળ બનવાની વેપારીઓની શક્તિને લીધે તેમને કશી મુશ્કેલી આવવાની નથી. બિલકુલ બદલાયેલા વાનાવરણને ધ્યાનમાં લઈ તેઓ પોતાનાં કારખાનાંમાં તથા ઉદ્યોગમાં જરૂરી ફેરફારો કરી લેશે. વરસો થયાં કારખાનાંઓએ ગામડાંના ઉદ્યોગોને તથા ત્યાંના કારીગરોને દૂર દૂરના અંધારા ખૂણામાં ધકેલી દીધા. તેને માટે કોઈએ આંસુ વહાવ્યાં નથી. આજે તો હજી આમોદ્યોગોને બિમા કરવાની વાત આવે છે. એ પગભર થઈ કારખાનાં સાથે હરી-કાઈ કરે એ દિવસો તો થણે દૂર છે, પણ તેમ ન થાય તો તેને માટે આંસુ સારવાની કશીજ જરૂર નથી.

ગુરુની સેવા કરતાં કરતાં ગુરુ પાસેથી જ્ઞાન મેળવવું એ તો જમાનાજૂની હિંદી રીતિ છે. કારખાનાંઓની અસમાન હરીકાઈને લીધે અને પાછળથી છોકરાઓની ગાપનો ધંધો શીખવાની નામર-છને લીધે વંશપરંપરાગત બિતરી આવતા ગૃહઉદ્યોગો નાશ પામ્યા છે. કામ શીખવા માટે કારીગરને ત્યાં ઉમેદવારી કરવાની પ્રથાને સજીવન કરવી અને ઉમેદવારીના સમયને શિક્ષણના સમય સાથે જોડી દેવો, એ હિંદની જૂની રીતિ સાથે સુસંગત છે. તે દ્રક્ત એકજ વસ્તુ સાથે અથડામણમાં આવે છે અને તે નવા જમાનાના વિચાર પ્રમાણે આકતી હોવાનો દાવો કરતી શાળાઓ સાથે. મારા અભિપ્રાય મુજબ કામ શીખવા માટેની ઉમેદવારી સાથે શિક્ષણનો કાર્યક્રમ આર્થિક દૃષ્ટિએ પણ બરાબર છે. આ એકજ કાર્યક્રમને આધારે લાખો ગામ-ડાંઓમાં શાળાઓ ખોલવાનો પ્રશ્ન હાથ ધરવાની આપણે આશા રાખી શકીએ. આજે એવો એકે હિંદી નથી જે દેશને માટે ફરજિયાત પ્રાથમિક કેળવણીની આવશ્યકતા ન સ્વીકારતો હોય, પણ આજે પ્રાંતિક સરકારના આવકમવકના આંકડા જોતાં એ માલુમ પડે છે કે, એ ધ્યેયે પહોંચાવું શક્ય નથી. આમ હોય ગાંધીજીએ ઔદ્યોગિક શાળાઓનોજ માર્ગ ચિંધ્યો છે. તે માર્ગ ગ્રહણ કરવો એજ મારી નજરે મૌથી ઉત્તમ વસ્તુ છે. એ રસ્તે એક વર્ષમાં નહિ પણ પાંચ

વરસે શાળાઓ સ્વાવશ્તી બને એમ કારવામાં આવે છે; એટલે કે કાચા માલમાંથી શાળાના વિદ્યાર્થીઓ એટલો તૈયાર માલ પેદા કરતા થઈ હશે કે જેથી તૈયાર માલની કિંમતમાંથી સામાન્ય શિક્ષણ માટે રાખેલા શિક્ષકનું ખર્ચ નીકળી શકશે. આરા, અભિપ્રાય પ્રમાણે જો યોગ્ય કારીગરને પસંદ કરી કારીગરીના શિક્ષણ માટે ચોક્કસ પગાર શેઠવામાં આવે તો તે જે માલ પેદા કરે તેમાંથીજ તેના પગાર નીકળવા ઉપરાંત કેટલીક જગ્યાએ તો થોડી વધુ આવક પણ થાય. વધુ આવક થાય એમ કું સારૂ પૂર્વક એટલા માટે જણાવું છું કે, વેચાણ અંગેના ખર્ચ પછેજ એાહો કરી નાખવામાં આવ્યો હશે. સહકારી ખરીદી અને સહકારી વેચાણમાં જેટલા ફાયદા થાય છે તે બધા ફાયદા આ ઔદ્યોગિક ડેવલપ્મેન્ટની પદ્ધતિ પણ ઉદારવાની છે. દેશને માટે કામ કરવા ક્ષમતા ધણા સારા માણસોની મેચ, સમય અને ફરકાર આ કામમાં મળશે અને તેનું પરિણામ ધણું બધું આવશે. એ પરિણામ જમતને બતાવી આપશે કે, ગરીબી અને સામાજિક અધ્યવસ્થામાં સુખડતું દોષા હતાં દેશબાપી વ્યવસ્થા ઊભી કરી, દેશની બાવી પ્રજાને ધડવાનું બગીરથ કામ કરવા દિંદ શક્તિમાન છે.

દશ પણ એવા મોઠા દોષ કે જેઓ માંધીજીએ રૂબૂ કરેલા વિચારનું મદત્ત અને ઉપયોગિતા, વસ્તુઓ દેવી રીતે તૈયાર થાય છે તેથી આગળ દોષ ન સમજાતા દોષ, તેમને કું તે યોજના સમજાવવા માગું છું. આપણા ઉપયોગમાં આવતી ધણીખરી વસ્તુઓ જે કિંમતે વેચાય છે તેમાં વસ્તુમાં વપરાયેલ કાચા માલની કિંમત વેચાણ કિંમતના પ્રમાણમાં ધણી એાછી દોષ છે. આપણા દેશી જોડામાં વપરાતા આમડાની કિંમત આનાન્દોદ આનાથી વધુ નથી દોષતી. પામલાત રૂપિયે છટક મળતી ખુસ્તીમાં માંડ હમ્મા આનાનું લાઠકું વપરાયું દોષ છે. એવી ધણી વસ્તુઓ છે, જેમાં વપરાયેલ કાચા માલની કિંમત કરતાં મજૂરીની કિંમત વધુ દોષ છે. કાચો માલ નથા મજૂરી ઉપરાંત તેને એાહલવાનું ખર્ચ, તે બનાવનાર સંસ્થાનું ખર્ચ અને નફો વગેરે તે પર ચડે છે. રાજ્યની અને સમાજની મેચા મેળવી જે યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવામાં આવે તો વસ્તુની

કિંમત ખૂબજ ઘટાડી શકાય. વળી ગૃહકલ્પોગો માટે જરૂરી એવાં સાધનો જેઓમાં તૈયાર કરાવી શકાય. આ યોજના પ્રમાણે તૈયાર થયેલા માણની ગત એકંદરે સારી હશે અને તેની કિંમત પણ ઓછામાં ઓછી હશે, એ આગતમાં શંકાને સ્થાન નથી. આ યોજના પ્રમાણે કામ કરવાથી માણનો પુષ્કળ જમાવ થઈ જશે એવી ખીક રાખવી નકામી છે. એક તો આ પ્રમાણે તૈયાર થતા માણમાં વિવિધતા ઘણી હશે અને ખીજું તે પુષ્કળ સસ્તો હોઈ સમાજના જે નીચલા યરને તે આજે મોંઘો હોઈ મળતો નથી તે મળતો થશે. એ ગણી લો કે, હાથકારીગરીના માણ કરતાં કારખાનાનો માણ એકજ દૃષ્ટિએ પ્રભુત્વ ધરાવે છે અને તે કિંમતની દૃષ્ટિએ. જે હાથકારીગરીના માણ કિંમતમાં સસ્તો મળતો થાય અને કારખાનાના માણને ઉત્તેજન આપવામાં ન આવે અને દેશમાં ભેગી થતી વધારાની મૂડી અને બચતને થોડેઘણે અંશે આ દિશામાં વાળવામાં આવે તો તેનું પરિણામ આવકારદાયક હશે. આવકારદાયક એટલા માટે કે દેશના ગ્રાંથળ પ્રદેશમાં રહેલી ગ્રામપ્રજા પર તેની ભારે અને ઉપકારક અસર થવા સાથે દેશભરની પ્રજાની કાર્યશક્તિમાં પણ ખૂબજ સુધારો તથા વધારો થશે.

(— 'સર્વોદયના એક અંક' માંથી)

૭-મુઢીબર માણસોની શ્રીમંતાઈ ને લાચોની વેકારી

તેના સત્વર ઉઠ્ઠલ વિષે મહાત્મા ગાંધીજી

“જે શ્રીમંતો નિષ્કૃષ્ટ, બેદરકાર અને સ્વાર્થી રહે તો આમ જનતામાં બગચો ફાટી નીકળે અને પરિણામ ઘણાં અનીષ્ટ આવે. આવાં અનીષ્ટ પરિણામોને બચાવે ઓછામાં ઓછું જળ વાપરીને કોઈના પાનેથી નાનાં કોળીને ગરીબોને ધનસાદ આપવાથી અનેની કેક કરતું કિતારતું નથી.”

જનતાને પુલાવવા આ પ્રજાનો જવાબ આપતા મહાત્માજી કહે છે કે, “મુજબ્બીરુદ્દારી કે ખીજી કોઈ ગતની સર મુજબ્બીરુદ્દારી નહીં નહીં. કેમકે આવી મુજબ્બીરુદ્દારીમાં ન તો શ્રીમંતો

ઓછા થશે અને ન ગરીબોનું રક્ષણ થશે. આવી સરમુખત્યારીમાં કેટલાક શ્રીમંતો અલગત માર્ગો વડે અને કેટલાક ગરીબોને પંપા-ળવામાં આવશે. મુરબ્બીવટવાગી સરમુખત્યારી છતાં વર્ગ તરીકે શ્રીમંતો રહેશે, તેમજ ગરીબો પણ રહેશે. ખરો ઉપાય તો અદિંસક લોકશાસન છે, જેનો બીજો અર્થ ગવર્ની કેળવણી છે. શ્રીમંતોને ગરીબો અને ગરીબોને સ્વાધિકારો મિલકત મળી આવશે જોઈએ. "

બીજાનું અનિષ્ટ

બીજા વિશે સખનાં મહાત્માજી જણાવે છે કે, "બીજા એ દિંદમાં જમાનાની જૂની સંસ્થા છે, દંમેલાં તે આવું અનીષ્ટ નહોતું અને તે કંધો પણ નહોતો થઈ પડ્યો હવે. તો સુધ્યાઓએ બીજાને એક કંધા તરીકે અપનાવી લીધેલ છે. જે માણસ કામ કરી શકે તેમ હોય તેને બીજા માનવા દેવીજ ન જોઈએ. જે લોકો બીજા આપે તેને સગ કરવાથી આનો કાંઈક ઉપાય થઈ શકે; જે કે અચકા માણસો બીજા માટે તેને પણ સગ થવી જોઈએ; પણ આ સુધારો તોજ થઈ શકે, જે યુનિસિપાલિટીઓ કામ કરવાના બદલામાં ખોરાક આપી શકે તેવા કારખાનાં ખોલે. સંડનમાં સાંસ્કૃતિક આર્મીએ દીવાસગીનું કારખાનું ખોલ્યું હતું. જ્યાં કામના બદલામાં તેઓ ખાવાનું આપના. પણ આનો ખરો ઉપાય તો લોકોની આર્થિક સ્થિતિ સમનોત્તર કરવાનો છે. અત્યારે એક બાજુ બીજા ગરીબી અને બીજી બાજુ અનિયમ શ્રીમંતાઈ, એ વચ્ચેના સામાજિક રોગ મણીને મિટાવવી જોઈએ. તંદુરસ્ત સમાજમાં થોડા મૂઠીમર માણસોના કાલમાં અનિયમ દોસન અને લાખો ખેડાર, એ એક મહાન સામાજિક સંકેત છે, જેનું નિવારણ થવું થશે.

८-युगदेव अमर रहो !

(लेखक—श्री. देशबलाल द. दवे.)

(આશાભર્યાં તે અમે આવિયાં...એ રાગ)

ભારત માતાનો મોંઘો મોખીડો, ખમા ખમા ઓ યુગઅવતાર ! દે :

युगं देव अमर रहे !

ઉવનત્યોત તારી જળહજે, સત્ય, અદિંસા તેજ અંબાર દે;

युगदेव अमर रहे !

અમન બરી તારી આંખડી, હમે મુખડું મીઠાં હાસ્ય રે;

युगदेव अभर रहे !

પરમ પરિણ સંબરે, જેને કાળે જે પાથરે પ્રાપ્ત રે,

युगदेव अमर रहे !

('આજમિત્ર'ના ગ્રેઃ અંદમાંથી) ।

फलोंनी राणी केरी

(लेखक :- श्री. रामगुप्त आश्वपात्र भट्ट, मुम्बई)

દરેકની કામન મનુષ્ય, વનરપતિ, પશુ, પક્ષી, દરેક પર એક-
બીજાને આપે છે. દરેકને ટાંડ, તાપ અને વરસાદથી સારીભાડી અસર
લાગે છે. દરેક દેવતા વનરપતિ, પશુ, પક્ષી વગેરેને એક બીજાને દેશનાં
દરેક ભાગે આપનાં નથી; તેમ દરેક, દરેક કાવૃમાં માકક નથી
આપતું તે અસંભવિક છે. આ રીતે આપના દેશના કયા કાવૃ પ્રમાણે
પરદરેક દેવે તેમ જ દરેક વૃક્ષના ન થવું સ્તેષ્ય એ એક દરદની
માન છે. તેમ જ દરેક વનરપતિ અનિષ્ઠક ધ્યાય ત્યારે તે આમન
પર દરેકના કાર છે.

1. ବିଦ୍ୟାଳୟ ରାଜ୍ୟ-ସ୍ତରୀୟ ବିଦ୍ୟାଳୟ ଏବଂ ବିଦ୍ୟାଳୟ
ରାଜ୍ୟ-ସ୍ତରୀୟ ବିଦ୍ୟାଳୟ ରାଜ୍ୟ-ସ୍ତରୀୟ ବିଦ୍ୟାଳୟ

પરંતુ માનવી, પશુ, પાંખી દરેકના શરીરમાં રહેલાં જીવતંતુ શોષણ અને એથીજ ઇનાજામાં દરેકને તરસ વધુ લાગે છે; એથીજ ઇનાજામાં ગમે તેવા તંદુરસ્તના પણ શરીરનું શોષણ થાય છે. આ વસ્તુનું પ્રતિનિધિત્વ જાળવી શકે. વધુ શોષણ ન થાય અને ત્રાજ-વાની દાંડી સરખી રહે તે બદલ કુદરતે જુદી જુદી જાતનાં ફળ જેમકે શેવર, ફાલસાં, નારંગી, દાડમ અને કેરી જેવાં રસદાર ફળો અગ્રા ઇનાજામાં તૈયાર કર્યાં છે. આનો ઉપયોગ રીતસર અને વિધિસર કરવાથી શરીરની તાકાત, શરીરનું વજન અને શરીરની શક્તિ જેમની તેમ રહે છે.

૨. ફળોનો મિથ્યાયોગ—અધાં ફળોનું બન્યું તેમ કેરીને પણ એક મિથ્યાજ વસ્તુ ગણી ભોજનમાં ઉમેરેા કરવામાં આવ્યેા અને તેથીજ કેરીના દોષો આટલા આટલા છે એમ મથુતરી કરવામાં આવી. ફળને ફળ તરીકે ન ખાતાં તેનો એક જલસામાં મિથ્યા-મની મીજ તરીકે ઉપયોગ કરનાં તેની ઉપર જણાવેલી સારી અસર ન થતાં ઊલટી અસર થાય છે. જેમ ફળાં, સકરોટી, રાયણાં વગેરેમાં કુદરતે રસો મૂક્યા છે, તે પ્રભાવેજ ન ખાતાં થી, સાકર, બેજવી ઉપયોગ કરવામાં આવે છે; તેવી રીતે કેરીને સુધારી કકડા કરી ખાવાને બદલે મિથ્યામિથ્ય માનવીએ તેને ધોળા, રસ કાઢી, તેમાં મગાધા, ઘી, દૂધ, વગેરે નાખી ઉપયોગ કરવા માંડ્યો; આથી કેરીની અસર અને રસની અસર જુદી પડી. કેરીને કકડા કરી ખાવાથી, કેરીને ઘૂસીને ખાવાથી અને તે રસને સૂઈના તાપની મદદથી થન બનાવી વાપરવાથી જુદી જુદી જાતની અસર થાય છે.

૩. કેરીનું પૃથક્કરણ અને ઉપયોગ—કેરી એટલે ઉપયુક્ત છોતરું, અંદરનો થડ મર્જ અને મોટલો અને તેની અંદર ધુપાવણું તેનું મજબૂત મોટલું; આટલી વસ્તુઓ કેરીની અંદર સમાયેલી છે આમાંના દરેક ભાગનો ઉપયોગ આપણા લોકો જુદી જુદી રીતે કરે છે.

કેરીની અવકચ દરખાં તેની બાહ્યનો ઉપયોગ અણાણા તરીકે થાય છે. તે સિવાય વાખડાના સર્વ લોકો અવકચ દરખાં તેનો ઉપયોગ ખાવામાં કરે છે. મર્જનો ઉપયોગ કકડા કેરીને, છઠાં કેરીને

અને ખટાશ તરીકે સુકવણી કરીને થાય છે, પકવ દયામાં તે ગર્ભને મર
ળી, રસના રૂપમાં ચૂસવામાં અગર તે પાત્રમાં બહાર કાઢી ખોરાક મા
ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. બાકી રહું ગોટલાની અંદરનું ખોપરીમાં
મગજ-ઉત્તમમાં ઉત્તમ વસ્તુ ગોટલી-તેનો ઉપયોગ બાકીને, વધારી
ખાવામાં કેટલાકે કરે છે. તે સિવાય ગરમીને લીધે થતાં તાપોલિ
પર ઘસી ચોપડવામાં આવે છે. આયુર્વેદમાં તેનો ઉપયોગ વધુ થા
છે. ખાસ કરી પાતળા ઝાડા અને આંતરડાંના અપચાને દૂર કરે છે
તેથી ઘણાંખરાં ઝાડા બંધ કરવાનાં દેશી ચૂર્ણોમાં, આનો ઉપયોગ
(સુકવી ચૂર્ણ કરી) થાય છે. ગોટલી ખાધા પછી ઉપર પાણી પીવાથી
પાણી મીઠું લાગે છે અને કેરી ખાધા પછી ખારું લાગે છે. તે પરથી
લોકલેખત પડેલી છે કે, 'લાઘનો બહેન પ્રત્યેનો પ્રેમ કેરી જેવો છે
અને બહેનનો ભાઈ પ્રત્યેનો પ્રેમ ગોટલી જેવો છે.' વધુમાં ગોટલી
ખીજ હોઈ તેમાં તૈલી પદાર્થ વધુ છે અને મગજ શાંત કરે તેવો ગુણ
તેનામાં છે; તે આપણે ઘસીને બહાર ગડગૂમડ પર લગાવતાં ઠંડા
આપે છે તે ઉપરથી સાબિત થાય છે. આ પ્રમાણે આપણે કેરીના
અંગોનો ટૂંક પારચય કર્યો. હવે કંઈ રીતે કેરી ખાવાથી વધુ વૈજ્ઞા
નિક રીતે શરીર પર જોષ્ટી અસર થાય છે તે તપાસીએ.

૪. કેરીમાં રહેલ એસિડ—ઉનાળાની ગરમીથી મગજ અને
ગાનતંતુઓને ઠંડાં રાખનાર વસ્તુ એ એસિડ છે. આમલીની અંદર
વધુ પ્રમાણમાં એસિડ હોય મુગરતત્ત્વ પણ સાથેસાથ છે અને
તેથી એસિડથી થતી નબળાઈ ઓછી કરવા મુગરની ખાસ જરૂર
હોઈ આંબલીના રસમાં ખાંડ નાખી શરબત કરી પીવા માટે લલા-
મણ કરવામાં આવે છે અને જે શરબતો વપરાય છે તે સર્વે દાડમ,
લીંબુ, નારંગી સર્વેમાં એસીડ હોયને ગુણ કરે છે; તે પ્રમાણે કેરીમાં
પણ એસિડ છે અને જેમ જેમ વધુ તાપ પડે છે તેમ તેમ કુદરત
તે કેરીમાં ખાંડ ભેળવી તેને મીઠી, તાપમાં ખાવાલાયક બનાવે છે.
મારા માનવા પ્રમાણે કેરી જ્યારે પાકે છે ત્યારે તેનું છોતરું ગર્ભથી
જુદું પડે છે, અને પછી તેમાં જુરાયના ભાગ સિવાય કંઈ રહેતું
નથી, જેનો ઉપયોગ કોઈ પણ મનનો હોતો નથી. જ્યાંમુધી કેરી

કાન્ધી હોય છે, ત્યાંસુધી ડોનર મર્મનું સ્થૂળ દરવા ખાંડે નેને ચોરીને રહેય દે.ય છે. મર્મની પૂરેપૂરી ખીસવળી યથા જાદ ધોષપકારી ડોનર પોતાનો નાશ દરવા ખાંડે તૈયાર થાય છે. મર્મનું સ્થૂળ દરવા નાશ સદન દનો, નેશી વધુ લોભકો, ચૂનો, અને કુંગળીની ખરાબ વામખાં પોનાના દેદનો રંગ મુદ્દાં પજુ બદલી નાખી, છેવટે ધમ્મુખિના ઉવ-ધોમખાં આવે છે. આ ડોનરોને આપણા સમાજે અન્યાય ન કરતાં અધ્યાત્મમાં તેનો ઉપયોગ કરી અરેખર ન્યાય કયોં છે.

૫. ધાર્વીને ખાધી—ફેરીની અંદર એસિડ છે તે આપણે ઉપર જોયું. જો તેને ચાવીને કઠકા રૂપે ખાવામાં આવે તો રટાય તેમાં બળવાથી મુમર મજે છે અને તેથી સાંધાઓ તૂટવા વગેરે જે એસિડનું કાર્ય છે તે જનતું અટકે છે અને ત્યારપછી ચૂસવાની ક્રિયાથી થોડા થોડા પ્રમાણમાં પજુ રટાય બજે છે. ત્યારે રસ કાઢીને ખાવામાં કંઈ બળનું નથી અને તેથી આપણે બદારથી તેમાં ચૂંદ અને મીઠું નાખવું પડે છે, છતાં પેટમાં એસ થઈ દરત થાય છે. એવા કેટલાય દાખલાઓ અને છે કે દરતની કબજિયાત ફેરીનો રસ કાઢી પીવાથી મટે છે. ત્યારે ઘણેલા દરત ફેરીના કઠકા કરી ખાવાથી મટે છે. ત્યારે ત્રિફાળપ્રિય જનનાએ રસને બોજનમાં રવાન આપ્યું, ત્યારે તેની અંસિડીટી મટાડવા લીના ઉપયોગ કયોં અને તે ઉપરાંત બોરાકની સાથે શાકમાં કારેલાં અને મેથાના મસાલો વાપરવા માંડ્યો.

૬. કારેલાં અને મેથી—કારેલાંમાં કઠવાચ રહેલી છે અને તેનો ગુણુ સંધિવાને મટાડવાનો છે. કારેલાને વગર પાણીએ જાડી તેના મર્મને ખાવાથી કેટલાકના સંધિવાનો નાશ થાય છે અને તેથી ફેરી અને કારેલા એ બંનેનો સાથે ઉપયોગ કરવાથી રસથી થતી દાનિન કારેલાં મારી નાખે છે. મેથીનો ઉપયોગ પજુ આ રીતે મરમ છે અને વાને મટાડનાર છે તે જાણીતું છે. તેથી ફેરીની સાથે કારેલાં અને મેથીના મસાલાનો ઉપયોગ કરવો એ વધુ લાભદાયી છે.

દિવસમાં એકજ એટલી વધારીને અગર રોજીને ખાવાથી દિવસમાં મજે તેટલી ફેરી અગર રસ ખાધા દશે તોપણ નુકસાન કરશે

નહિ. કેરી સાથે ગોટલી, કારેલાં ને મેથીનો ઉગયોગ કરવાથી કેરીનો સ્વાદ સારી રીતે લેવાશે.

૭. કેરીમાં રહેલાં લાભદાયક તત્ત્વો—કેરીના ગર્ભમાં સુગર, થોડા પ્રમાણમાં ખટાશ અને કાષ્ટતત્ત્વ છે અને તેની અંદર ટ્રોસ્કરસ આદિ બીજા દ્વારા છે કે જે શરીરમાં દાખલ થઇ ઉતાળાની ગરમીથી પસીના વાટે શોષાઇ જતા લોહીના પ્રવાહી તત્ત્વને વધારે છે. ગરમીથી ઉસ્કેરાયલા જ્ઞાનતંતુઓને ખાંડ અને ટ્રોસ્કરસ શાંત બનાવી નવીન તાકાત અને જોમ અર્પે છે. હોઝરી અને આંતરડાંને શક્તિ આપી પાચનક્રિયામાં વધારો કરે છે અને જે એકલી રોટલી બે-ત્રણ માંડ માંડ ખાઈ શકે તે કેરીના રસ સાથે અર્ધો ડઝન રોટલી ખાય છે. કેરીના રસનો વધુ ઉપયોગ થાય તોપણ તેથી બીજા હાનિ ન થતાં દસ્ત થઇ જાય છે.

૮. ઉપસંહાર—કેરી ગરીબોને જીવનદાતા, શ્રીમંતોને શાંતિદાતા અને વેપારીઓને ધનદાતા છે. કાચી કેરીના કંકડાંને સૂકવીને કરેલાં આંખોળિયાં રંગવાના કામમાં બહુજ વપરાય છે. અત્યારે કેરીઓ સ્ટીમરમાં ખેસી યુરોપ, આફ્રિકાના દેશોમાં મુસાફરી કરે છે. કેરી માટે ભલભલા ચોરીતું કામ કરે છે અને તેથી કરી આંખાના રખવાળ રાખવાની જરૂર પડે છે. કોઈપણ જાતના જંગલના ફળનાં વૃક્ષને રખવાળ રાખવો નથી પડતો. બીજાં ફળો મોંઘાં હોઇ, સાધારણ જનતા તેનો છૂટથી ઉપયોગ કરી શકતી નથી, ત્યારે કેરીનો કરી શકે છે. ઉતાળાની સખ્ત ગરમીમાં એક કેરીનો સ્વાદજ ગરમીમાં શાંતિ આપે છે. પથરો મારવા છતાં પણ કેરીતું મધુર ફળ મળે છે. એ વનસ્પતિઓની ઉપકારવૃત્તિ છે. આંખાનો શીતળ છાંયો, તેનાં પાન, લાકડાં, મોર અને ફળ સર્વે કાંઇ પરોપકારાર્થેજ છે.

(“ ગુજરાતીપંચ”ના એક અંકમાંથી)

શું શું મળ્યા ?

(લેખક-શ્રીયુત મણિભાઈ દિવેદી)

મારા આંતરમંથનની એક વાત હતું ? સાંભળશો ? એક જમાનામાં હું 'વિદ્યાર્થી' હતો અને શાળામાં ભણતો. મારી સાથે નાનું, બાનું, વિનું, કનું બધા ભણતા. અમે શું ભણ્યા ? લેખાં ભણ્યા, દિસાખ ભણ્યા, પાઠ ભણ્યા, ઇતિહાસ-શૂંગળ ભણ્યા અને કશુંય ન ભણ્યા !! મારું કહેવું વિચિત્ર લાગશે; પણ હું સાચું જ કહું છું કે, અમે ભણ્યા અને કશુંજ ન ભણ્યા.

અમે લેખાં ભણ્યા પણ શાકભાજી, અનાજ અને તેલ-ઘી-ગેળાના દિસાખમાં મૂંચવાયા. અમને એ લેખાંના ઊદ્દેશ નજ આવ્યા. દિસાખ મળ્યા-નવરાથી અને બહુરાથી બહુ બહુ માંડી વળ્યા. શાળામાં દિસાખની પાટી પહેલી નાખીને અમે રાયવા લાગ્યા. આ રીતે અમે દોશિયાર વિદ્યાર્થીઓમાં ખાધા; પણ કાપડિયો ગજ-કાતર ચલાવતો તમ્બુ કાપડના દિસાખ મોટે મોટે કરી નાખે, વાળિયો આંગળીના વેટે અટપટો બાજ મણે તે જોઈ અમે મૂંચવાયા. અમારા ગુણકાર, મામા-કાર, પૂર્ણાંક-અપૂર્ણાંક એ મૂંચોની ઉકેલ ન કરી શક્યા-એવું ભણ્યા.

શાળામાં પાઠ ભણ્યા, કવિના ભણ્યા, પણ લાયના અક્ષર ઉકેલતાં ન આવ્યા. લાયની લખેલી ભારતકથા વાંચવાનું કહે, ત્યારે ટસકાં ખાધા સિવાય અમે આગળ ન વધી શક્યા. 'જૂરો ભારથો જાંખો, દૂરથી ધુમસે પહોડ મરખો' એ કવિવાણી આજ પણ યાદ રહી છે; પણ એ વિરાટકાવ્ય વટવટનાં દર્શને જવા જેટલી ઘેસઝા દોષએ ન જમાવી.

"અગત્યો માંદેથી પ્રભુ પરમ સત્યે તું લમ જા,

હાંડા અંધારેથી પ્રભુ પરમ તેજે તું લમ જા."

એ કવિના, સિદ્ધકે જાખાવી અને જોખી, તેના અર્થ' કયાં, પણ અમે અંધારામાં છીએ એ જાન ન થયું, સત્યની ઘેસઝા ન લાંબી; એવી રીતે કવિના શીખ્યા ને શીખવી.

બુગેળમાં, દેશાનરની નદીએ અને ગાયો જોખી વળ્યા, પણ મામનાં જોદરનાં ખેતરો જૂથ્યા. ઇતિહાસ ભણ્યા-દિંદી પ્રભાતી કાપરના

તો અમે પાને પાને શીખ્યા—આ પરગણુ અંગ્રેજ સોદાગરો પેટે પાટા બાંધી સાત સાગર ઝોળાંગી આપણી વચમાં આવી ન હોવા હોત, તો આ દેશની પ્રજાના ભુક્ષા થઈ બનત ! બસ, આટલુંજ.

ભારતની પુરાતન વિદ્યાપીઠો, વાણિજ્ય, સાગરસાહસો, ધર્મપ્રચાર, બુદ્ધતી અનુકંપા અને મૈત્રી, શંકરનો દિગ્વિજય, રંગપૂત-શીખોની કુરબાનીઓ, મરાઠાઓનાં સાહસ, મોગલોની કલાપ્રિયતા એમાંનું કાંઈ ન શીખ્યા !

મસ્ત કવિ હાદ્રેઝ શિરાઝી, હિમર ખાયામ, શીરદોસ્તી, તુસ્તી, શેખ સાદી એમની મસ્તીનો પરિચય ન થયો. ભારતીય સાધકોને ન ઝોળખ્યા, ન બળ્યા. મનસુરની જનનિરસારી, અરબની ભૂમિ પર ખુદાઈ ખિદમતમાં પ્રજાતંત્રવાદનાં મંડાણ, શક્તિ પર દેહ-વિભોચન કરતા હસસ, સિદ્ધાંતને ખાંતર ઝેરનો કટોરો ગટગટાવનાર સોફ્ટિસ કે વીર રમણી કૃષ્ણાકુમારી, ગ્રીકનું તત્ત્વચિંતન, સ્પાર્ટા-રોમની વીરતા, જર્મનીની વૈજ્ઞાનિક જગતની દૃષ્ટિ, ઇંગ્લિશનાં સાગર-સાહસો ચીનની એકાગ્ર હિલોગપ્રિયતા, સ્વાધીનતાની રક્ષા માટે મેક્સિકો-પેરુની કુરબાનીઓ, રશિયાનાં મહાગ્રંથનો એમાંનું કાંઈ ન લખ્યા અને જે લખ્યા, તેમાં અમને બાયલા હજી.

અંગ્રેજી લખ્યા અને માઆપ કહેતાં શરમાયા. કાધર-મધરથી કામ લેવા માંડયું. દેશથી આથે જવા લાગ્યા. શ્રમમાં બખૂચકતા લાગવા માંડી. સાદાઈમાં જૂનવાણી જણાઈ. જાપાનનાં સસ્તાં મોજાં, અંગ્રેજી ટાઇ, ક્રાન્સના ‘ઓટો-ડ-રોઝે’ ડાબેલની દોટી ભુલાવી, અમદાવાદની અતલસમાં જૂનો જમાનો જણાયો, પાટણનાં પટોળાં અને બનારસી અંબરમાં કામરચીતરાપણું લાગવા માંડયું, રંગ નીતરતી કઢોર માંડવીની ચૂંદડીઓ લવાયાના અસખ્યાજ જેવી લાગવા માંડી, દેશી તેલોમાં માથાને ચીકણું કરી મૂકવાની ચીડ ભરાવા માંડી, પરદેશ સાથે સંબંધ બાંધી કાંકડા તકલાદી બન્યા, બીજાને બનાવ્યા અને જીવાનીમાં માથાં ઘોળાં કર્યાં, એવું તો અંગ્રેજી લખ્યા.

શરીરરચના અને હાઇજિનનાં મૂળતત્ત્વો લખ્યા, ત્યારથી ડાહ્યામની કડવાટની પોટલી બૂધ્યા અને સહેજ સહેજમાં દવાખાને

જાએ, ત્યારે તખિયનનું દેકાણું પડે એવું જ્ઞાન લીધું. શાગામા ફોલ
શીખ્યા અને પંડથમ સાથે પમણાં માંડી ધણાએને આકર્ષવા લાગ્યા.
આ રીતે જતાંમદં બનવાની તાલીમ લીધી, પણ એક દિવસ રાતના
માગિયા પર કંઈ અખડાટ થતાં હું જાગ્યો, ત્યારે મારી પાત્રીને
ખાટલા પાસેથી નહિ ખસવાની દિંમત આપી મગાક દહને હું શરીમાં
નોકળી અર્ધાક ડઝન લોક જમાડી લાવ્યો ત્યારે ઘરમાં પેટો અને
સાદ વસ્ત્રનાં માણેક ફાંછ હાથમાં દીવો લઇ માગિયા પર આગળ
ચડ્યાં, ત્યારે નીચે જતા રહી હું તેમને દિંમત આપવાની દામ બાંડી
શક્યો. અમને મજેલી ખરદાનગીની તાલીમે ઊજળે દદાકે કે વીજળીની
રોશનીમાં લોક એકદા કરવાની તરબીજ સીખવી; પણ રાતના અંધાર
લાંકળે તો મામડે ધડાધડો અને જમાનાથી પાછળ લાગતી મારી
પાત્રીની દુંદે દું મદં કહેવાનો.

આગળ વધ્યા અને ત્રિદોષુનિનિ, દિગ્દિશ, કેમીરદી એવું કંઈ
કંઈ ભણ્યા, કંઈ કંઈ ગણ્યું; પાછી અને બરફ એવું કંઈ તોળી વળ્યા,
પણ વાસ-મદિયાળામાં ગૂંચવાયા અને વીધાં વીસવાસીમાં મૂંઝાયા.

ઉપમાયા ભણ્યા—શીખ્યા. મદાગાંવ બાણુની સારીયે કાદ-
બરી ઉધામી ગયા અને દુનિયામાં મદાગાંવનાઓનાં મુખડાંપારખની
પ્રવૃત્તિમાં પડ્યા; પણ પ્રતાપી દર્શવર્ધનના યુગના રતનમહેલા આ
દેશના વૈભવની યાદ ન રહી, એ બિનાતો રપસેય ન થયો, દષ્ટિયે ન
મઇ. રધુવંશ અને કુમારસંજવ ભણ્યા, અગ્નિલાપ અને રનિવિલાપ
વાંચી હૃદય દસમઝ્યાં. વિતા પરણે કલ્પનામાં ઇન્દુભનિઓ ઊભી
કરી વિરદના ધ્વનિ મોઢવવા લાગ્યા. પણ—

“સીમને શેડે તલાવડી, માખણે બાંધી એની પાળ;

માખણ તવાયાં ને નીર વડી ગયાં—હાથ રાજપી હાથે હાથે.”

ગામને પાદરે ધખતા મધ્યાહ્નની ઉદાસીનતામાં ઉચ્ચારાતા
રાગિયાના આ વિલાપમાં, આ વિલાળ જગતમાં દામારપી સરોવરીઆ-
ની પાળે શણુમા નષ્ટ થઈ જાય એવા મુલાયમ માખણુથી બાંધવામા
આવ્યાની વારતવિક કલ્પના કરવામાં આવી છે. મદાગાંવિની કલ્પના
કરતાં પણ વધુ વારતવિક અને તાદસ ચિતાર રજૂ કરતી આ કલ્પના

છે અને આ રીતે શોકવાણીમાં શરીરની ક્ષણભંગુરતાનો જવાબ અપાયો છે, તેની વૃદ્ધતા કરવા તરફ કોઈ દિવસ દષ્ટિ નજ વળી.

મેઘદૂત ભણ્યા અને બહુ મૂંઝાયા. કેટકેટલી અલકાપુરીઓ ખડી કરવા લાગ્યા અને શાળામાંજ કોઈ રાજદંસ સુદેશાના સાથી-દાર મળે એવી શોધમાં પડ્યા, પણ—

“ધૂમજ્યોતિઃ સલિલમરુતાં સન્નિપાતઃ ક મેઘઃ

એ એકજ ચરણમાં તો મહાકવિએ મર્ત્ય અને અમર્ત્ય અંતરિક્ષની સામગ્રીનો સમન્વય કરી છવંત મૂર્તિ ખડી કરી, જગતના માનવીને વ્યોમનો-વિરાટનો સાથી-મિત્ર બનાવ્યો, તે સૂઝ ભણતરમાં તો નજ પડી.

કવિકુલગુરુ વાલ્મીકિની પ્રગલ્ભ વાણી રામાયણમાં ન વાંચી. ભારતકથા, જમાનાને પ્રતિકૃળ થોથું લાગ્યું. પુરાણો હિંદુઓની મૂર્ખાઈના નમૂનાનો સંગ્રહ હોવાનું મેકાલોએ કહ્યું અને વિના વાંચ્યે અમે તે માન્યું. વેદોને માટે પણ બહારનાઓએ કહ્યું અને અમે પણ તેમના સૂરમાં સૂર પૂરી ભરવાડોની ભટકતી ઝતિઓનાં ગીતો ગણી આગળ વધ્યા.

‘એ શહેરની વાર્તા’ ભણવા માંડી અને ફ્રેંચ ક્રાંતિના ચિતારે કંઈક રંગાયા. ત્યાં રોમીઓ-બુલિયેટ અને સરોવરની સુદરીની પ્રણય-કથાઓએ અમને પણ ‘રોમાન્સ’ તરફ વાળ્યા. આવું આવું ભણ્યા અને ઘણું ઘણું ભણ્યા. શિક્ષકોએ, વિદ્યાની પીકોએ ભણાવ્યું અને અમે ભણ્યા. અમે કેળવણી પામેલા ગણાયા. સુધરેલા બન્યા અને ભણેલા કહેવાયા; પણ આજીવિકા માટે ચરણનો મુસદ્દો તો જગા-કાકાએ ઘડી આપ્યો, ત્યારેજ અમે તેની નકલ કરી શક્યા.

શાળામાંથી બહાર આવીને જોયું, તો ડાના-માત્ર વિનાનું કપવાનું ભણીને જોધપુર તરફની ગાડીમાંથી એક કોથળામાં સરસામાન લઘુ ભિતરેલો મેઘો મારવાડી બેજ વરસમાં મેઘછ શેઠ બની ગયો અને સુરતના શરાદ બજારમાં તેના રુક્કા સ્વીકારાવા લાગ્યા ધોરાજી તરફથી બાપુની ગાડીમાં બેસી આવેલો અને જંગલમાં પાલિયાં પાણીની ધારે દુકાનની ધૂણી માંડી બેઠેલો, એક નામ અલ્લાનું ભણીને આવેલો ગની મેમણ થોડા વખતમાં ગનીશેઠ બની ગયો.

(‘સ્થાનિક સ્વરાજ્ય પત્રિકા’ ના માર્ચ ’૪૦ ના અંકમાંથી.)

ગ્રંથસ્વીકાર

નીચેનાં પુસ્તકોનો સામાર રવીકાર કરી જણાવવાનું છે, અત્રે આવતાં પુસ્તકો ધોંચી-જંચાવી અભિગ્રાહાદિ હાપવાનું ધોરણ રખાવું નથી; પરંતુ યોગાનુયોગ નીચે પ્રમાણે માત્ર પુસ્તકોનાં નામ, કામ, કદ, મૂલ્ય કત્યાદિ જણાવાય છે.

૧-ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી-

અમદાવાદનાં પુસ્તકો:-

ભારતીય અર્થશાસ્ત્ર—લેખક:-શ્રી. ગીમનલાલ એમ. ડોહટર, કદ ૫૪જા, ૫૪ ૪૦૮, સાફું ૫૬, મૂલ્ય ૧)

શ્રીઓના વિકાસમાં નહતાં હાપદાનાં બંધન—લેખક:- શ્રી. પ્રભુદાસ બાલાભાઈ પરવારી, કદ ૫૪જા, ૫૪ ૬૪, સાફું ૫૬, મૂલ્ય ૦

હવિચરિત્ર (ભાગ ૧ લો)—લેખક:-શ્રી. દેસવરામ કાશીરામ સાઓ, કદ ૫૪જા, ૫૪ ૨૬૬, સાફું ૫૬, મૂલ્ય ૧)

સાહિત્ય અને વિવેચન (ભાગ ૧ લો)—લેખક:-શ્રી. દા. બ. દેસવરામ દ. મુવ, કદ ૫૪જા, ૫૪ ૩૦૪, સાફું ૫૬, મૂલ્ય ૧)

હાલ્ય તરવવિચાર—લેખક:-શ્રી. આનંદલાલ બાપુભાઈ મુવ, કદ ૫૪જા, ૫૪ ૩૪૦, સાફું ૫૬, મૂલ્ય ૧)

હાપકે દરે વર્ષ—લેખક:-શ્રી. ડાહ્યાભાઈ દ. જનની, કદ ૫૪જા, ૫૪ ૧૦૦, સાફું ૫૬, મૂલ્ય ૦

આપણું વિવેચન સાહિત્ય—લેખક:-શ્રી. હીરાબહેન ક. મહેતા, ૫૪જા, ૫૪ ૩૧૬, સાફું ૫૬, મૂલ્ય ૧)

નિબંધમાળા—લેખક:-શ્રી. વિશ્વનાથ મનસાલ બદ, કદ ૫૪જા, ૫૪ ૨૪૨, સાફું ૫૬, મૂલ્ય ૧)

કાળિયાર અને બીજી પ્રાણીકથાઓ—લેખક—શ્રી. મનુભાઈ
 જોધાણી. પ્રકાશક:—ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદા-
 વાદ. કદ ૫x૭૧, પૃષ્ઠ ૧૯૨, પાકું પૂઠું, મૂલ્ય ૧૧,
 પ્રવાસીકી કહાણી—(હિંદી) લેખક:—કાકુર રાગખડાકુરસિંહ;
 કથાકાર સ્વામી ભવાનીદયાળ સંન્યાસી, કદ ૫x૭૧,
 પૃષ્ઠ ૨૮૦, સાદું પૂઠું, મૂલ્ય ૩).

શ્રીસત્યનારાયણની વ્રતકથા—અનુવાદક:—અમૃતલાલ રેવા-
 શંકર આચાર્ય, પ્રકાશક:—વિષ્ણુપ્રસાદ વેણીલાલ બક્ષી.
 કદ ૫x૭૧, પૃષ્ઠ ૫૬, સાદું પૂઠું, મૂલ્ય ૦૮.

આરોગ્ય જ્ઞાન—લેખક—વૈદ્ય ગોપાળજી કુંવરજી હંકુર, પ્રકા-
 શક:—સિંધ આયુર્વેદિક કાર્મસી, ડૉ. નાનકવાડા, કરાંચી.
 કદ ૫x૭૧, પૃષ્ઠ ૧૮૪, સાદું પૂઠું, મૂલ્ય ૦૧.

આત્મમીમાંસા—અર્થાત્ આત્માકી સત્તા કે પ્રમાણ—
 લેખક:—શ્રી. નંદલાલ ખન્ના, એમ. એ. એલ. એલ. બી.,
 ગુરુકુળ કાંગડી, હરદ્વાર. કદ ૫x૮૧, પૃષ્ઠ ૪૬૮, મૂલ્ય ૨).

અર્શરોગ ચિકિત્સાપદ્ધતિ—સંપાદક અને પ્રકાશક:—વૈદ્ય
 શશીકાંત ભૂલાભાઈ પંડ્યા, ડૉ. શ્રીનારાયણ આયુર્વેદ
 ચિકિત્સાલય, પાંજરાપોળને નાકે, અમદાવાદ. કદ ૫x૭૧,
 પૃષ્ઠ ૧૨૦, પાકું પૂઠું, મૂલ્ય ૦૧૧

દત્તનામ સ્મરણ—લેખક—રંગઅવધૂત, પ્રકાશક—દેવદત્ત
 ઇચ્છા-શંકર ત્રિપાઠી, એફ. આઈ. સી. એ. મુ. સરખેજ
 કદ ૩x૫, પૃષ્ઠ ૩૨, સાદું પૂઠું, બહેન લ્યોત્સનાના
 સ્મરણાર્થે અમુલ્ય.

૫-રિપોર્ટ, વૃત્તાંતો ઇત્યાદિ:—

ખાનકૂવા સેવામંડળનો પ્રથમ વર્ષનો વાર્ષિક અહેવાલ.
 શ્રી આમ્ય સેવાસદનનો તા. ૧-૧-૩૭ થી ૩૧-૧૨-૩૯
 સુધીનો ત્રણ વર્ષનો અહેવાલ.

સત્યાગ્રહ

અધ્યાય ૧ લો

સત્યાગ્રહનું સ્વરૂપ

સત્યમેકાક્ષરં બ્રહ્મ સત્યમેકાક્ષરં તપઃ ।

સત્યમેકાક્ષરં યદ્વ સત્યમેકાક્ષરં શ્રુતમ્ ॥ વ્યાસ ॥

સત્યાગ્રહનો અર્થ આત્મભજન છે. મુદ્દિના આદિકાળથી અત્યાર સુધી તેનો ઉપયોગ અધિક્ષિતગત વિચાર-સ્વાતંત્ર્ય અથવા ધાર્મિક આંદોલનોમાં વારંવાર કરવામાં આવતો હતો, પણ અત્યારથી ધાર્મિક જગતની પડતી મધ અને મુશ્કેલી અર્થવાદે પ્રબળતા પ્રાપ્ત કરી, ત્યારથી સત્યાગ્રહ યાને આત્મભજનના પ્રયોગો અને તેની ઉપયોગીતાને દુનિયા વીસરી ગઈ.

જગત વિકાસમાત્ર છે. તેમાં વિરોધ રહ્યો છે અને રહેશે, પણ એમ કહેવું એકબે કે, વિરોધ પણ જુદે જુદે વખતે દુનિયાની પુનરાવૃત્તિ કરતો રહ્યો છે. પહેલાં એ વિરોધ સત્યાગ્રહ યા આત્મ

બળના સ્વરૂપમાં વપરાયો હતો અને હવે યુરોપના અર્થવાદે તલવારના વિરોધને જન્મ આપ્યો છે. આત્મબળનો વિરોધ જેટલો શાંત, સ્થિર અને જીવનદાયી હતો, તેટલોજ આ તલવારનો વિરોધ અશાંત, અતૃપ્ત અને ઘાતક છે. વાસ્તવિક રીતે વિરોધમાં કંઈ પાપ નથી; પરંતુ તે અત્યાચાર નહિ પણ અત્યાચારની વિરુદ્ધજ હોવો જોઈએ.

વિરોધ બે જુદા જુદા પક્ષોમાં હોય છે. તેમાંથી જો એક પક્ષ ન્યાયી હોય તો બીજો અવસ્ય અત્યાચારી હોવો જોઈએ. કારણ કે અત્યાચાર સિવાય ન્યાય કોઈને વિરોધી નથી. અત્યાચારી પક્ષ સ્વેચ્છાચારી, સ્વાભિમાની, સ્વાર્થી અને અવિવેકી હોય છે, તેથી તે પોતે બળવાન અને આગળ પડતો ગણવા માટે કોઈ પણ પ્રકારની સમાજિક, ધાર્મિક યા અન્ય શૃંખલાની અથવા જવાબદારીની પણ પરવા નથી કરતો. તેને પોતાના માર્ગમાં ન્યાય, દયા વિચાર અને ત્યાગની જરૂર નથી લાગતી અને એટલાજ માટે આત્મબળ તેનો વિરોધ કરે છે. કેમકે તે પરોપકાર અને સાર્વજનિક હિતની દૃષ્ટિએ ન્યાય, દયા, વિચાર, ત્યાગ અને સામાજિક જવાબદારી ચાહુ રાખવા માગે છે. હવે જો તે વિરોધ કરતી વખતે ન્યાય, દયા વગેરે સ્વાભાવિક ધ્યેયોની ઉપેક્ષા કરીને અત્યાચારીના વિરોધનો જવાબ તેનીજ જેમ અત્યાચારથી દે, તો તેને ન્યાય, દયા અથવા સાર્વજનિક સ્વાર્થોના પક્ષનો અધિકાર નથી રહેતો. તે દુરાગ્રહ વા અત્યાચારજ કહેવાય છે. કેમકે તે સામા પક્ષવાળાના જે હુશુભોની ધૃષ્ટા કરે છે, તેનું પોતેજ અનુકરણ કરતો હોય છે.

વાસ્તવિક રીતે જેમ ચોરીની શિક્ષા ચોરી નથી, ખૂનની શિક્ષા ખૂન નથી, પાપની શિક્ષા પાપ નથી, તેજ રીતે અત્યાચારની શિક્ષા પણ અત્યાચાર નથી.

એ દોષ ન્યાયનો પણ લખે અત્યાચારી સાથે યુદ્ધ કરવા ઇચ્છે, ને તે યુદ્ધમાં ચોતે પણ અત્યાચાર કરે, તો યજ્ઞ બાને તેનો વિજય નહિ થાય. પણ એ તે અત્યાચારીના વિરોધમાં સત્યાગ્રહ અથવા આત્મભજ ઉપર દંડતા પૂર્વક ટકી રહેશે, તો તે જરૂર વિજયી થશે. દારણકે અત્યાચાર માત્ર પશુભજની વૃદ્ધિથી જ થાય. અને તે ઉચ્છેદન અને અનિયંત્રિત ધર્માથી ચોતાના પશુભજના પ્રયોગોમાં અને તેની ચોજના કરવામાં બંદુ બારે સ્વાધીનતા અને સ્વગવડ રાખે છે. પણ ન્યાયના પક્ષપાતીને તે સર્વ સાધન તથા સ્વગવડ મળતાં નથી. તે સરખામણીમાં હલકે, કમજોર અને બોશિયાળો રહેશે. એક તો સરખામણીમાં સર્વ પદાર્થો તે મેળવી શકશે નહિ અને બીજું તે મળેલી વસ્તુઓનો એટલી સારી રીતે ઉપયોગ કરી શકશે નહિ; કેમકે ખરું જોતાં અત્યાચાર તે તેનું લક્ષ્ય નથી, પણ તેની દૃષ્ટિએ તે પૂણ્ડરપક છે. તે તો માત્ર અત્યાચારનો નાશ કરવાને પથ્યરને પથ્યર મારવાની નીતિનું અવલંબન કરી રહ્યો છે, તેથી તે પશુભજમાં હમેશાં નિર્બળ રહેશે અને હારશે. તેથી જિલ્દું અત્યાચારીમાંથી આત્મભજ નાશ પામે છે; કેમકે ન્યાય, દયા અને લોકહિતની કૌભજ વૃત્તિઓ નાશ પામવાથીજ તે અત્યાચારી બન્યો છે અને તેજ આત્મભજને ચોપણ આપનાર જોરાક છે. એથી જિલ્દું સત્યાગ્રહીનું આત્મભજ વધે છે, કેમકે તેની હિલચાલનો પાયો આત્મભજ ઉપર છે, તેથી સત્યાગ્રહી અત્યાચારી ઉપર અવશ્ય વિજય મેળવે છે.

વિરોધ કેટલાય પ્રકારના છે. વિરોધ માટે તે ચોતાના પ્રતિપક્ષીની શક્તિની સામે ટક્કર ઝીલે તેટલું જળ તો રાખતોજ હોય, જમ્મે તો તેથી વધારે. વધારે નહિ તો તેની જરોજર તો હોવુંજ જોઈએ. તેટલું હોવા છતાં પણ તેનોજ વિજય થશે એ નક્કી નહિ, દારણકે જે ચોતાનું જળ વધારે કુશળતાથી વાપરશે તેજ

વિજયી થશે. પણ તે વિષય વાળી જાનનાં સજાતીય પશુખન માટેજ છે. જ્યાં સત્યાગ્રહનો વિરોધ અન્યાયારથી કરવાની કોઈ કદી પદ્ધતિ છે, ત્યાં એક સો શરણું પણ હોવાનું મળ્યું છે, પીછું દોવા છતાં વિજયમાં પણ સંકા છે. કારણકે પશુખનના ઉપ-યોગના ઉત્તમ કીયદાની અન્યાયારીનેજ બળવ દોવ છે. પણ વિજતીય વિરોધમાં સમાન-અસમાન ખેડ હોવા નથી. એક સત્યાગ્રહી મનુષ્ય દુરાચારી ને અન્યાયારી સામે ઉપર જરૂર વિજય મેળવશે. ત્યાં શરણા બળના વિરોધનો પ્રશ્ન નથી રહેતો, ખતરે તુડના પણ નથી થઈ શકતી. તુડના સજાતીય દ્રવ્યોમાં થાય છે. અત્યાચાર એકજ બદતમાં હોય છે. તેમાં છૂટ નહિ હોય કે, ન્યાય પશુવાળાનો થોડો અત્યાચાર છે અને અન્યાય પશુવાળાનો વધારે અત્યાચાર છે તેથી ન્યાયનો વિજય થવો જોઈએ. નહિ, જ્યાં અત્યાચાર અધિક હશે ત્યાંજ વિજય થશે. અથવા એ નક્કી છે કે, અત્યાચાર અત્યાચારી પાસેજ અધિક હશે, તેથી તેનો વિજય થશે; કેમકે મુકાબલો અત્યાચાર અત્યાચાર વચ્ચે થઈ રહ્યો છે. ન્યાય અન્યાયનો નહિ. પણ સત્યાગ્રહ અર્થાત્ આત્મબળ અત્યાચારનો વિજતીય વિરોધ છે. જેમ જે તલવારથી લડનાર યોદ્ધાઓનું સરખા હોવું એજ યોગ્ય છે, તેમ તેઓ ગદા અથવા ધનુષ્યમાં પણ સરખા જોઈએ. કારણકે એક યોદ્ધા તલવાર ચલાવવામાં ગમે તેટલો તીક્ષ્ણમારણ હોય, પણ બંદૂક ચલાવનાર એક બાળક પણ તેને એક ગાંડા કૂતરાની માફક મારી શકે છે; કેમકે બંને વિજતીય પદ્ધતિના યોદ્ધાઓ હતા, તેથી બળમાં નહિ પણ ચંત્રમાંજ મહત્ત્વ રહ્યું. તેમજ કહેવાઈ ચૂક્યું છે કે, અત્યાચારના કરતાં સત્યાગ્રહ ઉત્તમ ચંત્ર છે. સત્યાગ્રહી ગમે તેટલો નિર્બળ હોય પણ તે જરૂર જીતવાનો.

એ સિવાય આત્મબળ ધન છે ઋણ નથી. તે પોતાની સત્તા

કેાઇને નથી આપતું. તે હઠ તો જરૂર છે, પણ એ હઠ કેાઇના ઉપર નૈતિક યા આત્મિક બોલે નથી લાદતી. તે પોતે અત્યાચાર સહન કરે છે, કેાઇના પર અત્યાચાર કરતી નથી; તેથી પશુબળમાં અને એમાં આટલું ભારે અંતરપડી ગયું છે કે, જ્યાં પશુબળના સિંધાઇઓ જેમ જેમ નાશ પામતા જાય છે, તેમ તેમ પશુબળ ક્ષીણ થતું જાય છે; કેમકે સિંધાઇઓની તુચ્છ અને અસ્થાયી શરીર-સંપત્તિજ પશુબળનું મૂળ ધન છે. પણ સત્યાગ્રહના સિંધાઇ જેમ જેમ નાશ પામતા જાય છે, તેમ તેમ આત્મબળનો પણ વિજયી થાય છે; કેમકે સત્યાગ્રહનું મૂળ ધન અક્ષય આત્મબળ છે. જે વાત હજારો વર્ષોથી પ્રસિદ્ધ છે કે, “ નૈનં છિન્દંતિ શસ્ત્રાણિ નૈનં વદ્ધતિ પાશક ” વગેરે અને જે મોહનો ત્યાગ કરવાથી શક્તિમાન થાય છે.

ઘણા લોકો કે જે સત્યાગ્રહના સ્વરૂપને નથી સમજતા તે એમ ધારે છે કે, સત્યાગ્રહ નિર્જાનનું બળ છે. પણ એ ધારણા ખોટી છે. જે કે પહેલાં એમ કહેવાતું કે, સત્યાગ્રહીને કેાઇના બળની તુલના કરવી પડતી નથી. તેથી સત્યાગ્રહી મચ્છર પણ દુશ્મની હાથી સામે યઠ્ઠ શકે છે. આ જાતના દાખલાઓથી ઉપલી ધારણા ખાત્યા જેવી દેખાય છે, પણ સિદ્ધાંત તરીકે માનવામાં નથી આવતી. સત્યાગ્રહ નિર્જાનનું બળ નથી. વાસ્તવિક રીતે નિર્જાન પુરુષ તો સત્યાગ્રહી યઠ્ઠ શકતો નથી અને નિર્જાને સત્યાગ્રહની દંડ ક્રિમત પણ હોતી નથી. દાખલા તરીકે બકરાં, ગાય, બળદ, ઘેડાં અને મૂળાં તથા જાતજાતનાં પશુપક્ષી, કસાઇઓ સામે હમેશથી સત્યાગ્રહ કરતાં આવ્યાં છે. આ બધા કસાઇઓના અત્યાચારને પોતે સહન કરવા છતાં પણ તેમનો નાશ નથી કરી શકનાં. બલકે લોકોએ સત્યાગ્રહનો અર્થ એજ સમજી લીધો કે, એ અમારા ખોરાક માટે દાપરાજ બનાવાયાં છે, કાયદો ને ન્યાય પણ તે તરફ આંખ આડા કાન કરે છે.

વિજયી થશે. પણ એ નિયમ બધી જાતનાં સન્નતીય પશુબળ માટેજ છે. જ્યાં અત્યાચારનો વિરોધ અત્યાચારથી કરવાની હલકી પદ્ધતિ છે, ત્યાં એક તો સરખું બળ હોવું જ કઠણ છે, બીજું હોવા છતાં વિજયમાં પણ શંકા છે; કારણકે પશુબળના ઉપયોગના ઉત્તમ કૌશલ્યની અત્યાચારીનેજ બખર હોય છે. પણ વિન્નતીય વિરોધમાં સમાન-અસમાન કંઈ હોતું નથી. એક સત્યાગ્રહી મચ્છર દુરાગ્રહી ને અત્યાચારી હાથી ઉપર જરૂર વિજય મેળવશે. ત્યાં સરખા બળના વિરોધનો પ્રશ્ન નથી રહેતો, બલકે તુલના પણ નથી થઈ શકતી. તુલના સન્નતીય દ્રવ્યોમાં થાય છે. અત્યાચાર એકજ જાતમાં હોય છે. તેમાં છૂટ નહિ હોય કે, ન્યાય પક્ષવાળાનો થોડો અત્યાચાર છે અને અન્યાય પક્ષવાળાનો વધારે અત્યાચાર છે તેથી ન્યાયનો વિજય થવો જોઈએ. નહિ, જ્યાં અત્યાચાર અધિક હશે ત્યાંજ વિજય થશે. અથવા એ નક્કી છે કે, અત્યાચાર અત્યાચારી પાસેજ અધિક હશે, તેથી તેનો વિજય થશે; કેમકે મુકાબલો અત્યાચાર અત્યાચાર વચ્ચે થઈ રહ્યો છે. ન્યાય અન્યાયનો નહિ. પણ સત્યાગ્રહ અર્થાત્ આત્મબળ અત્યાચારનો વિન્નતીય વિરોધ છે. જેમ જે તલવારથી લડનાર યોદ્ધાઓનું સરખા હોવું એજ યોગ્ય છે, તેમ તેઓ ગદા અથવા ધનુષ્યમાં પણ સરખા જોઈએ. કારણકે એક યોદ્ધો તલવાર ચલાવવામાં ગમે તેટલો તીસમારખાં હોય, પણ બંદૂક ચલાવનાર એક બાળક પણ તેને એક ગાંડા કૂતરાની માફક મારી શકે છે; કેમકે બન્ને વિન્નતીય પદ્ધતિના યોદ્ધાઓ હતા, તેથી બળમાં નહિ પણ યંત્રમાંજ મહત્ત્વ રહ્યું. તેમજ કહેવાઈ ચૂક્યું છે કે, અત્યાચારના કરતાં સત્યાગ્રહ ઉત્તમ યંત્ર છે. સત્યાગ્રહી ગમે તેટલો નિર્બળ હોય પણ તે જરૂર જીતવાનો.

એ સિવાય આત્મબળ ધન છે ઋણ નથી. તે પોતાની સત્તા

કોઈને નથી આપતું. તે હઠ તો જરૂર છે, પણ એ હઠ કોઈના ઉપર નૈતિક કે આત્મિક બોલે નથી લાદતી. તે પોતે અત્યાચાર સહન કરે છે, કોઈના પર અત્યાચાર કરતી નથી; તેથી પશુબળમાં અને એમાં આટલું ભારે અંતરપડી ગયું છે કે, જ્યાં પશુબળના સિંપાઈએ જેમ જેમ નાશ પામતા જાય છે, તેમ તેમ પશુબળ ક્ષીણ થતું જાય છે; કેમકે સિંપાઈઓની તુચ્છ અને અસ્થાયી શરીર-સંપત્તિજ પશુબળનું મૂળ ધન છે. પણ સત્યાગ્રહના સિંપાઈ જેમ જેમ નાશ પામતા જાય છે, તેમ તેમ આત્મબળનો પણ વિજયી થાય છે; કેમકે સત્યાગ્રહનું મૂળ ધન અસ્ય આત્મબળ છે. જે વાત હજારો વર્ષોથી પ્રસિદ્ધ છે કે, “નૈનં છિન્દંતિ શસ્ત્રાણિ નૈનં વહતિ પાવક” વગેરે અને જે મોહનો ત્યાગ કરવાથી શક્તિમાન થાય છે.

ઘણા લોકો કે જે સત્યાગ્રહના સ્વરૂપને નથી સમજતા તે એમ ધારે છે કે, સત્યાગ્રહ નિર્જળનું બળ છે. પણ એ ધારણા ખોટી છે. એ કે પહેલાં એમ કહેવાતું કે, સત્યાગ્રહીને કોઈના બળની તુલના કરવી પડતી નથી. તેથી સત્યાગ્રહી મચ્છર પણ દુશ્મની હાથી સામે યઈ શકે છે. આ જાતના દાખલાઓથી ઉપલી ધારણા સાચા જેવી દેખાય છે, પણ સિદ્ધાંત તરીકે માનવામાં નથી આવતી. સત્યાગ્રહ નિર્જળનું બળ નથી. વાસ્તવિક રીતે નિર્જળ પુરુષ તો સત્યાગ્રહી યઈ શકતો નથી અને નિર્જળને સત્યાગ્રહની કંઈ કિંમત પણ હોતી નથી. દાખલા તરીકે બકરાં, ગાય, બળદ, ઘેટાં અને મૂળાં તથા જાતજાતનાં પશુપક્ષી, હસાઈઓ સામે હમેશથી સત્યાગ્રહ કરતાં આવ્યાં છે. આ બધાં હસાઈઓના અત્યાચારને પોતે સહન કરવા છતાં પણ તેમનો નાશ નથી કરી શકતાં. જલકે લોકોએ સત્યાગ્રહનો અર્થ એજ સમજી લીધો કે, એ જમારા ખોરાક માટે દાખવાજ બનાવાયાં છે, કાયદો ને ન્યાય પણ તે તરફ આંખ આડા કાન કરે છે.

વાસ્તવિક રીતે સત્યાગ્રહ આત્મબળ છે અને આત્મબળ એ મહાન બળ છે. નિર્ભળ તો શું, પણ સાધારણ બળવાળો પુરુષ પણ સત્યાગ્રહ કરી શકતો નથી. જો માણસમાં થોડી પણ નિર્ભળતા હોય તો તે શાંતિને સમયે ગમે તેટલો સત્યાગ્રહી રહ્યો હોય, પણ વખત આવ્યે દુરાગ્રહી બની જશે. શક્તિ હોય તો જ ક્ષમાનું મહત્ત્વ છે. કોઈ કમજોરના મોં પર જો કોઈ જબરજસ્ત આદર્શ તમાચો મારે અને તે કહે કે, ક્ષમા કરી, તો તેની જરૂર મશ્કરી થવાની. હા, બળવાન પુરુષ નિર્ભળના અપરાધ જ નહિ, પણ અત્યાચાર તરફ ક્ષમાની દૃષ્ટિએ જુએ તો તેમાં મહત્તા છે અને જો તે ક્ષમાના બળ ઉપર તેને કાળૂમાં રાખે, બરાબરની અસમાનતા ઉપર ધ્યાન પણ ન આવે તો તે આત્મબળ છે—તે જ સાચો સત્યાગ્રહ છે.

અધ્યાય ૨ જો-સત્યાગ્રહના પ્રકાર

સત્યાગ્રહના મુખ્ય ચાર પ્રકાર થઈ શકે છે:- (૧) વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહ. (૨) આમાનિત સત્યાગ્રહ. (૩) રાષ્ટ્રીય સત્યાગ્રહ અને (૪) ધાર્મિક સત્યાગ્રહ.

વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહ:- યોગ્યતાને અનુકૂળ વિચાર સ્વાતંત્ર્ય અને નિર્ભયતા તથા આત્મવિશ્વાસના કારણથી સંસાર સામે ઠેકાંપણ એક સિદ્ધાંત યા અનેક સિદ્ધાંતો પર પોતાની બુદ્ધિ સંમતિ સપ્રમાણ રજૂ કરે અને જનતા અવિશ્વાસ-પરંપરાના પ્રવાહમાં પડીને તેની દલીલ ન સાંભળે, તેના સિદ્ધાંત ન સ્વીકારે, ઊલટા તેને પણ તે સિદ્ધાંતોમાં માનતો અટકાવે યા પોતાના અધવિશ્વાસ યાને પરંપરાના પ્રવાહમાં ઘસાડી જવા ઇચ્છે તો તે એકજ વ્યક્તિનું સર્વ સાથે યુદ્ધ થયે અને તે “વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહ” કહેવાયે.

એ સિદ્ધાંત એવા હોવા જોઈએ કે, સમાજની સંગઠન-પ્રણાલિ અને તેની બાહ્યવ્યવહાર-પરંપરા પર પોતાની ભિન્નતાનો પ્રભાવ કંઈ પણ ન પાડી શકે. એ સિદ્ધાંત કાં તો આધ્યાત્મિક હોવા જોઈએ કે ભૌતિક અથવા વૈજ્ઞાનિક; પણ આધ્યાત્મિક, ભૌતિક, વૈજ્ઞાનિક એટલી હદ સુધી હોય કે, બ્યાંસુધી તે અપ્રત્યક્ષ સિદ્ધાંતમાં હોય, સમાજ તેના સંબંધમાં કંઈ ને કંઈ રીતનો એવો વિશ્વાસ રાખતો હોય કે જે લગભગ આંબળવા અને માનવા માટે

હોય તેમજ પ્રત્યક્ષ સામાજિક જીવનમાં તેનો કદી પણ વ્યાવહારિક ઉપયોગ ન થતો હોય.

સામાજિક સત્યાગ્રહ:—આ સત્યાગ્રહનો ઉપયોગ માત્ર કઢંગા રિવાજોની વિરુદ્ધ કરવામાં આવે છે. સંસારને ઉત્પન્ન થયે અને સમાજને સંગઠિત થયે આટલા દિવસો થઈ ગયા, પણ હજી સુધી સમાજની શૃંખલામાં નિર્દોષતા નથી આવી. સર્વ પ્રકારની શક્તિઓની હમેશથી ઓછીવત્તી વહેંચણી થતી રહી છે અને તેથીજ તેનો દુરુપયોગ થતો રહ્યો છે. જેણે અસંખ્ય કઢંગા રિવાજોને જન્મ આપ્યો છે, સારોયે સંસાર કઢંગા રિવાજોમાં ફસાઈ પડ્યો છે, સમસ્ત સમાજ કઢંગા રિવાજોની દુર્ગંધથી સડી રહ્યો છે, દેશના મહાન પુરુષોએ જુદે જુદે વખતે એ રિવાજોના વિરોધમાં સત્યાગ્રહ કર્યો છે અને કોઈ કોઈ વાર તો તેને આખર હદ સુધી પહોંચાડી પણ દીધો છે.

સામાજિક સંગઠનમાં જ્યાં વિષમતા હોય અને એકબીજાની જવાબદારીની અવગણના કરવામાં આવે, નિર્ણયોનો અધિકાર બળવાન પચાવી પાડે અને સમાજનો અધિકારી વર્ગ તેમાં હાથ ન ધાલે, અજ્ઞાનથી યા પ્રમાદથી અથવા અત્યાચારથી સમાજના કોઈ અધિકાર-યોગ્ય અંશ પોતાના સમાન કે પોતાથી બળવાન તેવા અંશના સ્વેચ્છાચારને સહન કરે અને સ્વીકારી લે, પછી સામાજિક સત્તા દ્વારા તેજ તેનું કર્તવ્ય બની રહે અને અત્યાચારી અંશને નિયમસર તે અધિકાર આપવામાં આવે; તેમજ જીવનનિર્વાહના પ્રયત્નોમાં અને તેના ફળની વચમાં હાથ ધાલવામાં આવે અથવા ઊલટી યોજના કરવામાં આવે, એ સર્વ સામાજિક કઢંગાપણું છે. બીજી કોઈ વ્યક્તિનો પક્ષ ન લઈને એવાજ કોઈ કઢંગા રિવાજના વિરોધમાં આત્મબળની એવી હિલચાલ

કરવામાં આવે છે, જેનો ન્યાયી પ્રભાવ, બંને બંધો-દબાવણા અને અત્યાચારી-પર-ન્યાયની રીતે પડે અને સામાજિક બંધન, સત્તા તથા જવાબદારીમાં કોઈ આશ્રેય યોગ્ય હુમલો ન હોય, તો તેને સામાજિક સત્યાગ્રહ કહેવાયે.

આ પ્રકારની હિલચાલમાં સ્વચ્છંદીપણાનો દુરાશય ન હોવો જોઈએ. અથવા કોઈ મહાન પુરુષ પોતાની મહત્તા અને અધિ-કાર તથા હોકમિયતાને એવા સ્વરૂપમાં ન વાપરે કે, તે સમાજના જુદા જુદા ભાગો પર વિરોધી પ્રભાવ પાડે. તેના સિવાય જે ધર્મો-ધર્મતા, પરંપરા તથા જાતીયતાનાં એવાં ચિહ્ન છે કે, જે કાઠમાં કાઢી શકાયે નહિ. પરંતુ પરસ્પર વિરોધી અવશ્ય છે અને જેના દારણથી વખતે વખતે સામાજિક સંગઠનમાં બળભળાટ યતો રહ્યો છે, તે પણ કઠંગા રિવાજો છે, પણ તેનો વિરોધ વધારે સાવચેતીથી કરવો જોઈએ.

ધાર્મિક સત્યાગ્રહ:—ધાર્મિક સત્યાગ્રહ બહુ નાજુક છે. કેમકે તેમાં જે અત્યાચારનો વિરોધ કરવો પડે છે તેનો પ્રભાવ કેવળ આત્મા ઉપરજ પડે છે. બીજા અત્યાચારો માફક તે છરી યા ગોળીથી મારતો નથી. તે ઝેરી મીઠાઈ સમાન છે. સત્યાગ્રહી એ મીઠાઈથી નહિ હિલચાતાં અને તેનો અસ્વીકાર કરીને છરી ખાઈને મરી જાય છે. બીજા અત્યાચારો તો તેનો પ્રભાવ તન, મન, સમાજસુખ અને શાંતિ બધાંની ઉપર પાડે છે માટે અસહ્ય થઈ જાય છે, પણ ધર્મનો અત્યાચાર માત્ર મન ઉપર થાય છે. તે પણ લાલચોથી પૂર્ણ અને મીઠો હોય છે. તેથી કહેવાય છે કે, ધાર્મિક સત્યાગ્રહ સર્વથી વધારે નાજુક અને મહત્વનો છે. અને હજુ સુધી સંસારે ધાર્મિક અત્યાચારના વિરોધમાંજ વધારે સત્યાગ્રહ કયો છે. કેમકે તેનો આત્મા સાથે ઘણો નિકટ સંબંધ

હતો અને સત્યાગ્રહ તો આત્મગણજ છે.

જીવનનો કોઈ એવો વિશ્વાસપૂર્ણ ક્રમ કે જેને કોઈ પોતાની ઐહિક અને પારલૌકિક સ્પૃહાઓને તૃપ્ત કરવા માટે યોગ્ય સમજતો હોય અને જેથી સમાજમાં કોઈ અડચણ યાને ઉચ્છૃંખલતા ઉત્પન્ન ન થાય, તેને જો કોઈ સત્તા પોતાના વિચાર યાને વિશ્વાસથી તેના શરીર પર ગળાત્કાર કરવાની પેરવી કરીને તેને દૂર કરવા ઇચ્છે, તો તે ધાર્મિક અત્યાચાર છે અને તેને ચુપચાપ સહન કરીને પોતાના સિદ્ધાંતને અચળપણે વળગી રહેવું એ ધાર્મિક સત્યાગ્રહ છે.

રાષ્ટ્રીય સત્યાગ્રહ:—અધિકારીઓની અતુલનીય શક્તિ શાસનના રૂપમાં ન્યાયને ગહાને મનમાન્યો ફેર કરવા લાગે અને રાજનૈતિક પ્રપંચના પાયા ઉપર કાયદાઓ ઘડે. કાયદા ઘડનાર કાયદા ગનાવતી વખતે ન્યાયની પરવા નહિ કરતાં પોતાની સગવડ અને સ્વાર્થરક્ષાના પક્ષને મુખ્યરૂપે જુએ અને એ સર્વનું પરિણામ રાજ્યવ્યવસ્થામાં ન્યાય અને નીતિનો અગાધિત સહયોગ ન થવાથી, ન્યાય કાયદાને તાળે અને નીતિ અર્થપ્રાપ્તિની ઉત્કંઠામાં જતી રહે અને તેથી પ્રજાના મનુષ્યત્વ અને નાગરિકતાના અધિકાર માર્યા જાય, તો તે અધિકારોની રક્ષા માટે પ્રજા જે સત્યાગ્રહ કરે તે રાષ્ટ્રીય સત્યાગ્રહ કહેવાય.

આ પ્રકારનો સત્યાગ્રહ આત્માથી વિશેષ દૂર હોવાને લીધે તેનો ધીરે ધીરે પ્રયોગ કરવો જોઈએ. કારણકે તેમાં નિર્ગળ અને અશિદ્ધિન પ્રવ્રત્તને સાથે લેવાની હોય છે અને જ્યાં સુધી પ્રજાએ સહનશક્તિ અને કાય ઉપરનો કાબૂ ફેળવ્યો ન હોય, ત્યાંસુધી તેના પૂર્ણ પ્રયોગને રાષ્ટ્રી રાખવો જોઈએ. આ કેવળ અભ્યાસ માટે વારંવાર પ્રયોગ—સંહાર કરવો જોઈએ.

અધ્યાય ૩ જો-સત્યાગ્રહનો પ્રયોગ-સંહાર

પ્રયોગ-સંહાર શબ્દ બહુ જૂનો છે અને તે ઐનિકની પરિભાષાનો શબ્દ છે. સુદ્ધ સમયે અસર ફેંકવું તેને પ્રયોગ અને તેને પાછું ખેંચી લેવું તેને સંહાર કહે છે. સત્યાગ્રહ અમોઘ અસર છે. સાધારણ અસરોનો પ્રયોગ અને સંહાર થઈ શકતો નથી. કેવળ અમોઘ અસરોનો જ થઈ શકે છે. હવે વિચારવાનું એ છે કે, સત્યાગ્રહનો પ્રયોગ અને સંહાર કેવી રીતે કરવો જોઈએ ?

અમોઘ અસરોનો પ્રયોગ-સંહાર સાધારણ યોદ્ધા સાધારણ હબથી કરી શકતો નથી. તેને માટે લાંબા વખત સુધી અભ્યાસ, ટેવ, તપશ્ચર્યા અને અનુષ્ઠાન કરવાં પડે છે. ત્યારે તેને પ્રયોગ-સંહારની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યારબાદ હરકોઈ ઉપર તે તેનો પ્રયોગ કરી શકતો નથી. જ્યારે ચોતાના વિરોધીને તે સાધારણ શસ્ત્રથી હળાવી શકતો નથી, ત્યારે તેને તે શસ્ત્રનો ઉપયોગ કરવો પડે છે, અને તે ધ્યાન રાખે છે કે, તેનું અપમાન ન થાય, તે ખંડિત ન થાય, વ્યર્થ ન જાય અને વીર્યહીન ન નીવડે.

આ પ્રકારે સત્યાગ્રહ-મહાસૂત્રના પ્રયોગમાં અને સંહારમાં સંભાળ અને સાવચેતી રાખવી જોઈએ. યોદ્ધા પણ અસાવધાનીથી મહાસૂત્ર વ્યર્થ થઈ જાય છે. પછી તો તેનો સંહાર પણ થઈ શક્યો નહિ અને સંહાર કરતાં જ તેનો સર્વનાશ કરી દેશે.

પ્રત્યેક વ્યક્તિ આત્મવાન છે પણ સર્વ પાસે આત્મગણ નથી. આત્મગણને પુણ્ય અને સર્વોપરી ગનાવવા માટે ભારે લાખની આવશ્યકતા છે. જે માણસ આત્મગણનો અધિષ્ઠાતા થવા ઇચ્છતો હોય તેણે કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ અને ઇન્દ્રિયોના સર્વ વિકાર, ઇચ્છા, દ્રેષ વગેરે ઉપર વિજય મેળવવો જોઈએ. સાધારણ રીતે ઇન્દ્રિયો પર મનનું જોર હોય છે. મનની ઉપર બુદ્ધિ અને બુદ્ધિ ઉપર આત્માનું પ્રાણસ્ય હોય છે. પણ આત્મગણ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળાએ તો આત્માનેજ સર્વાધિકાર-સંપન્ન કરવાનો હોય છે. બાકી મન, બુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિયોને તેને સર્વથા અધીન રહેવું પડે છે. તેણે એવા બની જવું જોઈએ કે, કદાપિ મન, ઇન્દ્રિય અને બુદ્ધિ પર અત્યાચાર થાય, નિર્દયતાપૂર્વક તેને હણવામાં આવે, અસહ્ય વેદનાની આગમાં બાળવામાં આવે, ત્યારે પણ આત્મા ચલિત ન થાય, તેની દયા ન થાયે, તેની ભલામણ ન કરે, તેની લાલચ ન રાખે, તેને ભલેને નાશ પામવા દે; પણ તેની ખાતર તે પોતાની દૃઢતામાંથી ચલિત ન થાય. મન, બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિય વગેરે વસ્તુઓ ગમે તો નાશ પામે; તોપણ ચિંતા નહિ-તે ફરીથી પ્રાપ્ત થશે, કેમકે આત્મા તેનો અધિષ્ઠાતા છે અને એ અધિષ્ઠાતાનું પદ આત્માને હમેશાં મળેલું છે. તેના નાશ પામવા છતાં તે સર્વ નવીન રૂપમાં ફરીથી તરત દૈવીશક્તિ દ્વારા આત્માને મળશે. આત્મામાં તેના નિર્માણની સત્તા છે, યોગ્યતા છે અને પ્રભુતા છે.

આત્મગણની આ સ્થિતિ વ્રત, ઉપવાસ, તપ અને હંડના નિરંતર અભ્યાસથી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. મનને પ્રથમ ધ્યાનમાં લગાડવાનો અભ્યાસ કરવો. મનના નિર્વિષયીપણાને ધ્યાન કહે છે. મન જેટલું ચંચળ અને વ્યવસાયી છે. તેટલુંજ તેનું નિર્વિષયી થવું બહુ કઠણ છે. પણ અભ્યાસથી તે નિર્વિષયી થઈ જશે. તેનો સુગમ ઉપાય પ્રાણાયામ છે. ગણિતના અઘરા દાખલા ગણ-

થી પણ મનની અચળતા જોઈ થાય છે અને હઠપૂર્વક જ્યાં ન જાય ત્યાંથી રાષ્ટ્રને બીજી જગાએ જ્યાં તેને જલુ ગમતું ન હોય ત્યાં લગાવવાથી પણ મન વશ થઈ શકે છે. એકાંતવાસ, સેવા, વ્રત, પરોપકારની આગ્રહપૂર્વક ઇચ્છા અને તેના સેવનથી મનમાં પવિત્રતા આવે છે અને તેની અચળતા એક ઉપયોગી માર્ગમાં જપી જઈ એવી જની બાંધ છે કે, પછી તે ઘોડી મહેનતથી નિર્વિપથી થઈ શકે છે.

ઈન્દ્રિયોની વામનાઓની ઉપેક્ષા કરવી, તેની જરૂરિયાતો જોઈ કરવી અને કાયોને બળપૂર્વક વ્યવસ્થિત કરવાં, તેની પ્રવૃત્તિઓના વિરોધમાં પ્રયત્નશીલ રહેવું, એ સર્વ ઉપાયોથી ધીરે ધીરે ઇન્દ્રિયો ઉદાસીન બાને શાંત થઈ જાય છે અને મનને ઉત્કેરવી નથી. પછી જેમ કોઈ દુર્બલની ધનવાન સુવકને અંડાળ-જોડડીમાંથી છોડાવી સુધારવો સરળ થઈ પડે છે, તે પ્રમાણે મનને ઉત્કેરવીને વધારે અચળ કરનાર ઇન્દ્રિયોના દમનથી તે ઘોડીધણી શાંતિ પામે છે અને જલદી વશ થાય છે.

કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, હિંસા, ઇચ્છા, દ્વેષ, છળ, જૂઠું એ સર્વ મન અને ઇન્દ્રિયોનું મુશ્કેલ છે. સરકારી છૂપી પોલીસની પેઠે હમેશાં તેની તપાસમાં બેસી રહેવું જોઈએ અને વખત આવતાં તેનો તરતજ જડમૂળથી નાશ કરવો જોઈએ.

કદી પણ એમ ન માનો કે, આ સર્વ કાંઈ કઠણ મા અલૌકિક કામ છે. વાસ્તવિક રીતે એ કારકુનની નોકરીથી વધારે કઠણ અને બચકર નથી. પ્રત્યેક કારકુને પોતાનાં માન-મર્યાદા, ક્રોધ, ઇચ્છા અને વખત સર્વ પોતાના ચોંટને આપવાં પડે છે. તે નિરપરાધી હોવા છતાં અપરાધનો સ્વીકાર કરે છે, તેથી વધારે મનનો સંયમ કયો કહેવાય? તક્ષવત એટલોજ કે, એ સં

પ્રત્યેક વ્યક્તિ આત્મવાન છે પણ સર્વ પાસે આત્મભળ નથી. આત્મભળને પુષ્ટ અને સર્વોપરી બનાવવા માટે ભારે તપની આવશ્યકતા છે. જે માણસ આત્મભળનો અનિષ્ટાતા થવા ઇચ્છતો હોય તેણે ક્રોધ, ક્રોધ, લોભ, મોહ અને ઇન્દ્રિયોના સર્વ વિકાર, ઇચ્છા, દ્વેષ વગેરે ઉપર વિજય મેળવવો જોઈએ. સાધારણ રીતે ઇન્દ્રિયો પર મનનું જોર હોય છે. મનની ઉપર બુદ્ધિ અને બુદ્ધિ ઉપર આત્માનું પ્રાણસ્ય હોય છે. પણ આત્મભળ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળાએ તો આત્માનેજ સર્વાધિકાર-સંપન્ન કરવાનો હોય છે. બાકી મન, બુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિયોને તેને સર્વથા અધીન રહેવું પડે છે. તેણે એવા બની જવું જોઈએ કે, કદાપિ મન, ઇન્દ્રિય અને બુદ્ધિ પર અત્યાચાર થાય, નિર્દયતાપૂર્વક તેને હણવામાં આવે, અસહ્ય વેદનાની આગમાં બાળવામાં આવે, ત્યારે પણ આત્મા અલિત ન થાય, તેની દયા ન થાય, તેની ભલામણ ન કરે, તેની લાલચ ન રાખે, તેને ભલેને નાશ પામવા દે; પણ તેની ખાતર તે પોતાની દૃઢતામાંથી અલિત ન થાય. મન, બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિય વગેરે વસ્તુઓ ગમે તો નાશ પામે; તોપણ ચિંતા નહિ-તે ફરીથી પ્રાપ્ત થશે, કેમકે આત્મા તેનો અધિષ્ઠાતા છે અને એ અધિષ્ઠાતાનું પદ આત્માને હમેશાં મળેલું છે. તેના નાશ પામવા છતાં તે સર્વ નવીન રૂપમાં ફરીથી તરત દૈવીશક્તિ દ્વારા આત્માને મળશે. આત્મામાં તેના નિર્માણની સત્તા છે, યોગ્યતા છે અને પ્રભુતા છે.

આત્મભળની આ સ્થિતિ વ્રત, ઉપવાસ, તપ અને હઠના નિરંતર અભ્યાસથી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. મનને પ્રથમ ધ્યાનમાં લગાડવાનો અભ્યાસ કરવો. મનના નિર્વિષયીપણાને ધ્યાન કહે છે. મન જેટલું ચંચળ અને વ્યવસાયી છે. તેટલુંજ તેનું નિર્વિષયી થવું બહુ કઠણ છે. પણ અભ્યાસથી તે નિર્વિષયી થઈ જશે. તેનો સુગમ ઉપાય પ્રાણાયામ છે. ગણિતના અધરા દાખલા ગણ-

પણ મનની ચંચળતા ઝોછી થાય છે અને હઠપૂર્વક જ્યાં જાય ત્યાંથી રોકીને બીજી જગ્યાએ જ્યાં તેને જવું ગમતું ન હોય ત્યાં લગાવવાથી પણ મન વશ થઈ શકે છે. એકાંતવાસ, વ્રત, પરોપકારની આગ્રહપૂર્વક ઇચ્છા અને તેના સેવનથી મનમાં પવિત્રતા આવે છે અને તેની ચંચળતા એક ઉપયોગી ગામમાં ખપી જઈ એવી જની જાય છે કે, પછી તે થોડી મહેન-થી નિર્વિપથી થઈ શકે છે.

ઇન્દ્રિયોની વાસનાઓની ઉપેક્ષા કરવી, તેની જરૂરિયાતો ઝોછી કરવી અને કાંઈને બળપૂર્વક વ્યવસ્થિત કરવાં, તેની પ્રવૃત્તિઓના વિરોધમાં પ્રયત્નશીલ રહેવું, એ સર્વ ઉપાયોથી ધીરે ધીરે ઇન્દ્રિયો ઉદાસીન થાને શાંત થઈ જાય છે અને મનને ઉશ્કેરતી નથી. પછી જેમ કોઈ દુર્બ્યસની ધનવાન યુવકને ચંડાળ-થોડીમાંથી છોડાવી સુધારવો સરળ થઈ પડે છે, તે પ્રમાણે મનને ઉશ્કેરતીને વધારે ચંચળ કરનાર ઇન્દ્રિયોના દમનથી તે થોડીધણી શાંતિ પામે છે અને જલદી વશ થાય છે.

કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, દિંસા, ઇચ્છા, કેપ, છળ, જૂઠાં એ સર્વ મન અને ઇન્દ્રિયોનું પદ્મચંદ્ર છે. સરકારી છૂપી પોલીસની જેમ હંમેશાં તેની તપાસમાં બેસી રહેવું જોઈએ અને વખત આવતાં તેનો તરતજ જટમૂળથી નાશ કરવો જોઈએ.

કદી પણ એમ ન માનો કે, આ સર્વ કાંઈ કઠણ થા અલૌ-કિક કામ છે. વાસ્તવિક રીતે એ કારકુનની નોકરીથી વધારે કઠણ અને બધુંકર નથી. પ્રત્યેક કારકુને પોતાના માન-મર્યાદા, ક્રોધ, ઇચ્છા અને વખત સર્વ પોતાના શેઠને આપવાં પડે છે. તે નિર-પરાધી હોવા છતાં અપરાધનો સ્વીકાર કરે છે, તેથી વધારે મનનો સંયમ કયો કરેવાય તરતજ એટલોજ કે, એ સંયમ

થોડા પૈસા માટે છે, પણ એ આત્મગળ માટે હોવો જોઈએ.

અત્યાચારમાં એક પ્રચંડ આકર્ષણશક્તિ છે, જે પોતાના પ્રતિપક્ષીને પોતાના પર મોહ પમાડે છે અથવા પોતાની સમાન કરી લે છે. લગભગ એવા થવાથીજ સત્યાગ્રહનું અમોઘ અસ્ત્ર મિથ્યા થઈ જાય છે. જે પ્રકારે વૈદ્ય રોગ વિરુદ્ધ યુદ્ધ કરે છે અને રોગ ગમે તેટલો ફેલાયલો, ભયંકર યા ઘાતક હોય, છતાં વૈદ્ય વિલક્ષણ શાંતિ અને સંયમથી, ક્રોધ કર્યા વિના તેનો ઉપાય કરે છે; તેવી રીતે સત્યાગ્રહ—અસ્ત્ર પ્રહાર કરતી વખતે અસ્ત્ર ચલાવનારે પરમહંસ અને નિર્લેપ જની જવું જોઈએ.

સત્યાગ્રહીમાં સર્વથી પહેલો ગુણ આત્મવિશ્વાસ યાને પોતાની જાત પર શ્રદ્ધા હોવી જોઈએ. જે વ્યક્તિ કોઈ પણ કાર્યનું સારી રીતે મનન અને અભ્યાસ કરે છે, તેને તે પર જરૂર આત્મ-વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી જે અત્યાચાર ઉપર સત્યાગ્રહ મહાસ્ત્રનો પ્રયોગ કરો, તેના પર પોતાનો આત્મવિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરો. બધા લોકો તમારા પર વિશ્વાસ રાખે એવો પ્રયત્ન ન કરો, નહિ તો સત્યાગ્રહી જનીજ શક્યો નહિ! વ્રત કરો, અપવાસ કરો, ઇન્દ્રિયોનું દમન કરવાનો દઢ નિશ્ચય કરો. એક વાર મન અને કન્ધિય ઉન્નિવિરથ થઈ તનમનાટ કરશે, પણ તે વખતે તેને ન બહુ દુઃખ થાય કરે. અંકોતવાન કરો, મૌનવ્રત લો, મનન કરો, વ્રતનું કષ્ટ અને તે નર્વ અંતરનું બધું કરો, કે પ્રવૃત્તિઓ નથી થઈ શકે. કષ્ટનો ઉપયોગ કરવાનો જોઈ જાય. જાગરણ કરવામાં એટલી નિદ્રા થાય કે જેથી નિદ્રા નીકળી જાય ન થાય. ઉપવાસનો એટલો અભ્યાસ કરો કે જેથી નિદ્રા નીકળી જાય ન રહી જાય. એ નિદ્રા નીકળે તો મન નિર્લેપ થઈ શકે. તેવા કન્ધિયોમાં પહેલાં મહા-વિદ્ય નીકળે તો જ સત્યાગ્રહીની જાત ન થાય નથી ફૂલી જશે. ઊંઘને

છે, અને તેથીજ દેહ આત્મવિશ્વાસ પ્રાપ્ત થાય છે.

પોતાના આત્મવિશ્વાસ દ્વારા જ્યારે કેઈ કાર્મને અત્યાચાર માને ત્યારે ધૈર્યથી તેના પર સત્યાગ્રહનો પ્રયોગ કરવાની તૈયારી કરે. ધૈર્ય, દૃઢતા અને શાંતિ એ બીજા દરમજનના ગુણ સત્યાગ્રહી સ્ત્રીઓમાં હોવા જોઈએ. પત્ની પ્રહાર આવે તોપણ તેણે પોતાના આત્મવિશ્વાસમાંથી અશયું ન જોઈએ. તેના કેઈ દુકંડે દુકંડા કરી નાખે या સમજાવે या લાલચ આપે, તોપણ તેણે પોતાના આત્મવિશ્વાસમાંથી અતિત ન થવું જોઈએ. એમાંજ ધૈર્ય, દૃઢતા, એકનિષ્ઠા અને શાંતિની જરૂર પડે છે. એ ગુણ ન હોય તો લક્ષ્ય અસ્થિર થઈ જશે અને નાશ પામશે, અને ગુણો જો દુર્બળ થયા તો સત્યાગ્રહ મહાત્મ ઉલટું તેનોજ સંહાર કરશે. જેમાં એ ગુણ ન હોય તેણે સત્યાગ્રહ મહાત્મનો ઉપયોગ નહિ કરવો જોઈએ.

એ ગુણો ઘણે ભાગે ઉપત્તી તપશ્ચર્યાથીજ પ્રાપ્ત થઈ જશે; કેમકે ઇન્દ્રિયોનો ફોલ અને પ્રવૃત્તિઓનો વિકાર પણ તેનો બાધક છે. ઉપર્યુક્ત તપશ્ચર્યા તેનો નાશ કરે છે; તથાપિ તે ગુણોને પ્રૌઢ કરવા માટે તેણે પોતાના ઉપર સત્યાગ્રહ મહાત્મનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ. પ્રયોગ કરતી વખતે પોતાનો કે બીજાનો લેદ ન રાખવો જોઈએ. જે ઇન્દ્રિયનો જેટલો અત્યાચાર હોય તેના પર તેટલો પ્રબળ પ્રયોગ કરવો જોઈએ. એમ કરવાથી શરીર નાશ પામે તો તેની કંઈ પરવા નહિ. એમ કદી ન વિચારવું કે, શરીર નાશ પામશે તો સત્યાગ્રહ કેણુ કરશે? આત્મા અમર છે. વિચાર-શક્તિ અને ઇચ્છાની ધારા અવિશ્રાંત વેગથી વાયુમંડલમાં આવળ કરે છે અને શરીરની સાથે મરતી નથી, તેમજ નિર્બળ થતી નથી. તે સજીવ રહે છે, સતેજ રહે છે અને પાત્રમાં એકઠી થતી જાય છે. તે પોતેજ પોતાને માટે શરીરને નિર્માણ કરે છે. કે જે

ગ્રહાન્ન પ્રયોગનું બળ વિસ્તૃત રાખવું પડશે. ધાર્મિક સત્યાગ્રહને પ્રયોગ કેવળ વ્યક્તિગત સત્તાથી જ હોવો એ વધુ ઉચિત છે. કેમકે ધર્માંધતાને લીધે સંઘપ્રયોગથી દુરાગ્રહ થવાનો શંભવ છે.

આ પ્રમાણે વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહ અને બીજા એવા સત્યાગ્રહ જે વ્યક્તિગત તો નથી, પણ વ્યક્તિગત સત્તાથી પ્રયોગમાં આવ્યા છે, તેમાં એટલું અંતર રહેશે કે વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહના પ્રયોગનો પ્રભાવ સમાજ, રાષ્ટ્ર ત્યા ધર્મ પર પરાણે નહિ પડે પણ બીજાઓનો પડશે. પછી ભલેને તે વ્યક્તિગત સત્તાથી જ કેમ ન કરવામાં આવ્યો હોય? વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહ સિવાય બીજા સત્યાગ્રહોમાં જ્યાં વ્યક્તિગત સત્તાથી પ્રયોગ થઈ રહ્યો છે, ત્યાં બીજા સત્યાગ્રહીઓ પણ વ્યક્તિગત પ્રયોગ કરી શકે છે. તેને વ્યક્તિગત નિયંત્રણમાં કેવળ એટલા જ માટે નાખવામાં આવ્યો છે કે, તે વિચાર-વૈચિત્ર્ય વા બીજા કારણોથી જો તેને અત્યાચાર ન માને તો સ્વાધીન રહે, પણ રાષ્ટ્રીય સત્યાગ્રહાન્ન સંઘસત્તા વિના ચાલી શકતું જ નથી, એમ ન હોવાથી જ્યાં અત્યાચાર રાષ્ટ્રનો નાશ કરશે ત્યાં સત્યાગ્રહ પણ રાષ્ટ્રનો નાશ કરશે. અથવા એમ પણ થશે કે સત્યાગ્રહાન્નમાં અત્યાચારની આગ લાગશે.

પરમહંસપણું ચાને માનાપમાનમાં પૂર્ણ વીતરાગપણું અને કષ્ટસહિષ્ણુતા એ બંને સત્યાગ્રહનાં બળ છે. એ જેટલાં જબરજસ્ત હશે તેટલો સત્યાગ્રહ સળગ થશે. આ સર્વ ઉપયુક્ત અભ્યાસથી પ્રાપ્ત થાય છે.

અત્યાચારી આંધળો અને અવિચારી હોય છે. તેથી તે સામા પક્ષને દુઃખ દઈને તેનો ઉપયોગ કરે છે. સત્યાગ્રહીએ તે દુઃખને સહન કરી લેનાર બનવું જોઈએ અને તેણે પોતાના દુઃખ આપવાના સઘળા વેગને ત્યાં જ વાપરવો જોઈએ. તેનું પરિણામ એ

અધ્યાય ૩ એ-અત્યાચારનો પ્રયોગ-સંસાર
આવશે કે તેથી તેને થાક લાગશે, અત્યાચારની ગતિ
તે પોતે તેને ત્યાજ્ય ગમજશે. એ પ્રકારે અત્યાચાર
ચારનો નાશ કરશે, પણ અત્યાચારીનો વાળ પાતુ વાંકો

અત્રુ ઉપર વિજય મેળવવાની આજ્ઞા ઉચ્ચ પદ
પ્રમાણે રાગીને મારીને રાગનો નાશ કરવો પ્રથમ અર્થ
પ્રમાણે અત્રુને મારી અત્રુતાનો નાશ કરવો પ્રથમ અર્થ
જેમ શીતળા કઢાવવાથી તેનું ગળુ જોર જોરે ફાટલા પ
નિર્મળ થઈ જાય છે અને પછી ઘસીરમાં ઠંઈ વિકાર ન
બરાબર જોઈ પ્રમાણે સત્યાગ્રહી પોતાના અમોઘ અશ્રુ
અત્યાચારીના અનિયંત્રિત અત્યાચારને કળજે કરીને,
ઉપર પ્રયોગ થવા દઈને, અત્યાચારને નિર્વીર્ય બનાવી

એ તો સ્પષ્ટ છે કે, અત્યાચાર પાપ છે અને તે
જામમાં કદી નૃસિ અને શાંતિ નથી, પણ અત્યાચાર
પાપવાળું દારણુ છે કે, તેના વિરોધમાં પણ અત્યાચાર
રહે છે અને તેથી તેની વૃદ્ધિ થતી જાય છે. જેમ નવાં નવાં
મળવાથી આગ બળ્યાજ કરે છે, તેમ વિરોધમાં અત્યાચાર
સત્યાગ્રહ ધાય તો અત્યાચારનો અંત આવશે અને તેથી
ચારીને વૈરાગ્ય આવશે.

એવો જોક નિયમ છે કે, ગમે તો આખો સંસાર પોતે અ
ચારી હોય, પણ તે અત્યાચારીને સાચ નથી આપતો અને તે
પ્રથમ નથી કરતો; પણ એવા લોકોને પણ કમમાં કમ ખુ
રીતે દુઃખીઓ ઉપર સહાનુભૂતિ અને દયા ઉત્પન્ન થાય છે અને
તેનો પણ લઈ દુઃખ દેનારને પિછાડે છે. આ સર્વ કારણોથી અત્ય
ચારીને આત્મગ્તાનિ અને વૈરાગ્ય ધાય છે અને એ રીતે સત્ય
શ્રદ્ધીનો વિજય થાય છે. અત્યાચારી ગમે તેટલો સખળ

અધિકારસંપન્ન હોય અને સત્યાગ્રહી ગમે તેટલો દીનહીન હોય, પણ પ્રજા સત્યાગ્રહીની સાથે રહેશે અને તે તેની સાથે દીનહીન થવામાં આનંદ અનુભવશે.

ખીન્નઓને માટે હુઃખ લોગવવામાં પ્રાણીને જે આનંદ આવે છે, તે પોતાને માટે સુખ લોગવવામાં પણ નથી આવતો. તેથી સત્યાગ્રહીનું આત્મખલિદાન દેદીપ્યમાન અને ઉત્તેજક હોય છે અને લોકમાં તેની પ્રતિષ્ઠા જામે છે.

એક વાત ખહુ નાજુક અને ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે તે એ કે, જેમ ખીન્ન મહાન શસ્ત્રોમાં એક નિયમ હોય છે કે, અમુક પ્રકારના શત્રુ ઉપર અમુક અવસ્થામાં તે પ્રયોગ નથી થઈ શકતો તેમ સત્યાગ્રહ-શસ્ત્રનો પ્રયોગ જો કે અત્યાચાર પરજ થાય છે, પણ ખંધી જાતના અત્યાચારો પર નથી થઈ શકતો અને અનિયમિત રીતે પ્રયોગ કરવાથી તે મિથ્યા થઈ જાય છે.

જે અત્યાચાર પ્રત્યક્ષ અત્યાચાર છે, તે પર ઘણું કરીને સત્યાગ્રહશસ્ત્રનો ઉપયોગ ન કરવો જોઈએ. તેનો પ્રતિકાર ખીજી રીતોએ કરવો જોઈએ. જેમ ચોર-લૂંટારા-ઠગ વગેરેનો અત્યાચાર થાય છે, તેના ઉપર સત્યાગ્રહનો ઉપયોગ ન કરવો જોઈએ. સત્યાગ્રહનો પ્રયોગ એ અત્યાચારો ઉપર કરવો જોઈએ કે, જે વાસ્તવિક રીતે અત્યાચાર છે, પણ પદ્ધતિમૂલક નિયમોના સ્વરૂપમાં તે પોતાના આત્મા અને ઇચ્છા વિરુદ્ધ સ્વીકારવાને દબાવતા જાય છે? જેને ન્યાય, ધર્મ, શાંતિ અને નૈતિક શુંખલાના સ્થાપકના સ્વરૂપમાં રજૂ કરવામાં આવે છે અને તેની વિરુદ્ધ કોઈ દલીલ યા પ્રમાણયુક્ત વિરોધ સાંભળવામાં નથી આવતો.

આવી દશામાં સત્યાગ્રહશસ્ત્રનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ. શાંત અને નિરુદ્દેશ ચિત્તથી દહતાપૂર્વક કહી દેવું જોઈએ કે, એ

અપ્રગટ પ્રપંચી અત્યાચાર છે. તેનો હું સ્વીકાર નહિ કરું, તેની શિક્ષા હું સ્વીકારી લઉં.

બે કે અત્યાચારનો અસ્વીકાર કરવાની શિક્ષા પણ અત્યાચાર છે, પણ તે પ્રપંચી અત્યાચાર નથી. પ્રત્યક્ષ અત્યાચાર છે. તેથી તેનો સ્વીકાર કરી લેવો જોઈએ. તેની વિરુદ્ધ સત્યાગ્રહ ન કરવો જોઈએ. તેમાં કોઈ વિધિ કે અડચણ ન કરવાં જોઈએ.

જેમ મશીનનાં બે દાંતાવાળાં પેડાં એકબીજાના ઘસારાથી એકબીજાની વિરુદ્ધ બાળુએ ફરીને મશીનની ગતિને ચાલુ રાખે છે, એજ પ્રમાણે સત્યાગ્રહ-શસ્ત્રની ગતિ અત્યાચારનો અસ્વીકાર કરી, તેના દંડનો સ્વીકાર કરવાથી સતત ગતિથી ચાલુ રહેશે અને અત્યાચારને એવી કુશળતાથી નાબૂદ કરશે કે અત્યાચારીનો વાળ પણ વાંકો નહિ થાય.

કોઈ કોઈ વાર, સત્યાગ્રહ-શસ્ત્ર અત્યાચાર ઉપર નહિ પડતાં અત્યાચારી ઉપર પડે છે. તેનો નાશ કરે છે અને કોઈ કોઈ વાર અત્યાચાર સાથેજ અત્યાચારી આપોઆપ નાશ પામે છે; બે કે એ સારી વાત નથી, પણ કોઈ કોઈ વાર એમ બની જાય છે. એવી દુર્ઘટના ઘણું ફરીને રાષ્ટ્રીય સત્યાગ્રહના પ્રયોગમાં થાય છે. ત્યારે અત્યાચારી દળ અતિશય પ્રબળ હોઈને પોતાનાજ એક અંશને અત્યાચારીના રૂપમાં નહિ, પણ અત્યાચારના સ્વરૂપમાં સત્યાગ્રહ-શસ્ત્ર સંમુખ ખડો કરે છે. આવી ઘટનાઓ સત્યાગ્રહ-પ્રયોગનાં ઉત્કૃષ્ટ ઉદાહરણ તો નહિ પણ અસ્વાભાવિક નથી.

સત્યાગ્રહ-પ્રયોગનો આ મુખ્ય વિધિ છે કે, હજપૂર્ણ અત્યાચારનો સ્પષ્ટ રીતે અસ્વીકાર કરવો અને તેની શિક્ષાનો વિરોધ કયો જિવાય સ્વીકાર કરવો. શિક્ષામાં જે પ્રત્યક્ષ અત્યાચાર છે, તેનોજ દેવળ સ્વીકાર કરવો અને જે પ્રપંચી અને અપ્રત્યક્ષ છે

તેના ઉપર સત્યાગ્રહનો પ્રયોગ કર્યો જવો. અર્થાત્ તેનો સ્વીકાર ન કરતાં તેની શિક્ષા સહન કરવી. આ પ્રકારે અત્યાચારને અનુ-પૂર્વક પ્રત્યક્ષ અને સ્પષ્ટ અત્યાચારીના રૂપમાં સંસાર સમક્ષ પ્રગટ કરવો અને છળનાં ચર્ચ આવરણોને છિન્નશિત્ર કરી નાખવાં તે સત્યાગ્રહ-મહાસૂત્રનો વિન્ય છે.

શિક્ષા કરનાર જે અધિકારી-મંડળ હોય, તેને શત્રુ ન સમજવા, તેમના કાર્યમાં અટકાવ ન કરવો, બલકે તેમના કાર્યમાં સહાયતા આપવી જોઈએ. યાદ રાખવું જોઈએ કે, શિક્ષા કરનાર અધિકારી સત્યાગ્રહાશ્ર પ્રયોગનું ધનુષ છે. તેની સાથે ભાઈ સમાન વ્યવહાર કરવો, પણ તેની સહાનુભૂતિ યા છૂટછાટ કદાચિ ન ઇચ્છવી. એ ધનુષ જેટલું કઠોર હોય તેટલું સારું.

હા, જો તેનું કોઈ કામ છળપૂર્ણ યા સંદિગ્ધ હોય, યા દેખાડોજ હોય, યા તે તમને છૂટ આપે, યા સત્યાગ્રહથી ડરે, યા સહાનુભૂતિ રાખે, તો તેના ઉપર સત્યાગ્રહાશ્રનો પ્રયોગ કરવો. તેને કર્તવ્યભ્રષ્ટ થવા ન દેવો. તેને ઢીલો થવા ન દેવો. યાદ રાખવું કે તે ધનુષ છે, તેના દ્વારા સત્યાગ્રહાશ્રનો પ્રયોગ થશે. તે જેટલું ઢીલું હશે તેટલોજ તમારા હથિયારનો વેગ ઢીલો હશે.

જે અત્યાચારો વિરુદ્ધ સત્યાગ્રહ-પ્રયોગ કરાશે તે પ્રત્યક્ષ તો નહિ હોય યા તો કાયદાકાનૂનના રૂપમાં હશે, અથવા બહુમાન્ય પ્રથાના સ્વરૂપમાં હશે અને એ પ્રપંચને લીધે તે સત્યાગ્રહીના મારામાં આવી ગયો છે અને તેનો વિરોધ પાપ નથી મનાયો. પણ કોઈ સત્યાગ્રહીના અનાડીપણાથી સત્યાગ્રહ-પ્રયોગ કરતી વખતે કોઈ એવી ભૂલ થઈ ગઈ કે, તે પોતે અત્યાચારી સાબિત થયો અને તે એવી સ્થિતિમાં આવી ગયો કે, ન્યાયથી પણ તે શિક્ષાને યોગ્ય સાબિત થયો, તો તે સત્યાગ્રહ-પ્રયોગનો અધિકારી ન ગણાય. તેથી પોતે સત્યાગ્રહ-યુદ્ધ કરતી વખતે

અધ્યાય ૪ થો-વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહ

(૧) ભીષ્મ પિતામહ

ભીષ્મનો અર્થ તો ભયંકર છે, પણ ભીષ્મનું સ્વરૂપ ભયંકર ન હતું. તે પોતાની યુવાવસ્થામાં બહુ સુંદર, સભ્ય અને સહૃદય યુવક હતા. એક વાર કાશીરાજની મોટી કન્યાને તે મળ્યા હતા. આંખ મળતાંજ બન્ને એકબીજા ઉપર મોહિત થઈ ગયાં હતાં. બન્નેએ એક કાચે તાંતણે પોતાની ભાવી આશા બાંધી રાખી હતી. જો કે એક વાર મળ્યા પછી બન્ને નહોતાં મળ્યાં, પણ ક્ષણ-માત્ર પણ એકબીજાને નહોતાં ભૂલ્યાં. ભીષ્મનું પહેલાંનું નામ દેવવ્રત હતું. જે તેના સ્વરૂપના જેટલું સુંદર હતું. જ્યારે દેવવ્રત વનમાં, લતાકુંજમાં, એકાંત શય્યામાં, પોતાના ભાવી ગૃહજીવનનું કલ્પના-ચિત્ર બનાવતા ત્યારે તેમના હોઠ આનંદથી ફૂલી ઊઠતા, આંખોની નસો ઊભરાઈ આવતી અને કોઈ કોઈ વાર તો તેમના મોગરાની કળી જેવા દાંત બહાર જણાઈ આવતા. તેમના આ સુખનું કારણ એ હતું કે, તેમને પોતાના વિવાહમાં કોઈ પણ બાતનું વિદ્ય નહોતું દેખાતું. દેટલીય વાર તો તે સ્વપ્નમાં પણ વિવાહ કરી ચૂક્યા હતા.

દેવવ્રત પોતાની આ મધુર કલ્પના-કુંજમાં મસ્ત રહેતા હતા. તેમણે પિતાજીને પોતાના વિવાહનો આ શુભ પ્રસ્તાવ કેટ-

હી વાર કહેવા ઇચ્છા કરી હતી. અત્યાર પહેલાં તેમના પિતા શાંતનુએ પોતાનું ઘડપણ યાદ કરાવીને કેટલીયે વાર તેમને કહેવ-
 લાગ્યું હતું કે, “તારા ચોગ્ય કન્યા જોળી કાઢીને તારી ઇચ્છા હોય
 તો વિવાહ કરીએ.” કન્યા તો જહુ પહેલેથી-બાળપણમાં જોળી
 ઠાલી હતી. સ્નેહની જડ હૃદય-તળ સુધી પહોંચી ગઈ હતી.
 પણ સીધા આ ગુપ્ત વાત હજી સુધી કહી શક્યા ન હતા. હવે
 તેમણે વિચાર્યું કે, “જો પિતા હવે પૂછે તો સ્પષ્ટ કહી દઈશ.” પણ
 પિતાએ એ પ્રસંગ ન આવ્યો. સાથે સાથે દેવમતને લાગ્યું કે,
 પિતા સુખી નથી. રાજકાળમાં તેમનું મન જરા પણ ચોટતું નથી.
 તે કોઈને મળતા નથી, જોલતા નથી અને દિવસે દિવસે સુકાતા
 જાય છે. મંત્રી પણ ચિંતામાં છે. સીધા સાહસ કરી એકાદ વાર
 પિતાને પૂછ્યું પણ ખરું, પણ તેમણે જવાબ ન આપ્યો. પછી
 પોતાના પિતાની બચસીત દૃષ્ટિ જોઈને દેવમત સમજ્યા કે,
 મામલો ગંભીર છે. આખરે તેમણે મંત્રીને આગ્રહપૂર્વક પૂછ્યું.
 ત્યારે મંત્રીએ કહ્યું કે, “તમારા પિતા એક માછીની કન્યા ઉપર
 પ્રેરિત થયા છે, પણ માછી તેની પુત્રીનાં જે સંતાન થાય તેજ
 રાજ્યનાં અધિકારી થાય તો વિવાહ કરવા ખુશી છે. પરંતુ
 તમારા જેવા સુવરાજ હોવા છતાં એમ કેમ અને ?” એ બાળતમાં
 બીજા કંઈ પણ ન કહ્યું. તે સીધા માછીને ઘેર ગયો અને કહ્યું
 “તમારી શરત હું સ્વીકારું છું. હું રાજ્યાધિકાર છોડી દઉં છું.
 તમારી પુત્રીનો પુત્રજ રાજ્યાધિકારી થશે. જાઓ, મહારાજ
 કન્યા આપો.” માછીએ પ્રથમ તો પ્રસન્નતાથી દેવમતની વાત
 માની, પણ ફરી વિચાર કરીને તેણે કહ્યું કે, “આપ તો મહેરબાન
 કરીને રાજ્યાધિકાર છોડી દેશો પણ આપની પ્રજા જો દાવો કરે
 તો શું થાય ? હું ઇચ્છું છું કે આપ આજન્મ બ્રહ્મચર્યવ્રત પાલન
 કરો.” દેવમતના હૃદયમાં આથી વળધાવ લાગ્યો. દારૂરાજ

અખસરા જેવી કન્યાનું દેવરૂપ તેના હૃદયમાંથી નીકળી આંખોમાં આવ્યું, આંખોમાંથી નીકળી સામે મૂર્તિમાન થયું, પછી આખા વિશ્વમાં રમી રહ્યું. દેવવ્રત એ અતૃપ્તિમાં જડવત્ ચુપચાપ ઊભા રહ્યા. તેને એમ ચુપચાપ ઊભેલો જોઈ માછીએ કહ્યું: “કદાચ યુવરાજને આ પણ કઠણ લાગતું હશે.” એ સાંભળતાંજ દેવવ્રતની મોહ-નિદ્રા ભંગ થઈ. તેણે તરત સાવધાન થઈ કહ્યું: “હા, હું આજન્મ બ્રહ્મચારી રહીશ. આજથી સંસારની કન્યાઓ મારી બહેનો છે અને સ્ત્રીઓ માતા છે.” એ પછી તેમણે પોતાના હૃદયના ઊંડાણમાં છુપાઈ રહેલી કાશીરાજની કન્યાની મધુર મૂર્તિ કાઢીને ફેંકી દીધી, હૃદયનું સૌંદર્ય છિન્નભિન્ન કરી નાખ્યું. એ પ્રતિજ્ઞાને લીધે તે દિવસથી દેવવ્રતનું નામ ‘ભીષ્મ’ પડ્યું.

શાંતનુનો વિવાહ થઈ ગયો, ખૂદાનો ઉત્સાહ યુવતીના કામગ્નિમાં તરતજ સ્વાહા થઈ ગયો. હવે તેમના કામનો નશો ઊતર્યો. ભીષ્મનું દુઃખ જોઈને શાંતનુની છાતી ફાટવા લાગી. તેણે વિચાર્યું કે, ‘જેને જન્મ આપીને માતા ચાલી નીકળી હતી, જે આઠ લાઈઓમાં એકલો બચ્યો હતો, જેને માતાનો પ્રેમ નથી મળ્યો, હાય ! તેને પોતાની પત્નીનો પ્રેમ પણ ન મળ્યો ! મારો દેવવ્રત સ્ત્રીહૃદયથી હમેશ માટે વંચિત રહ્યો ! જન્મભર રહેશે !’ શાંતનુનું આ દુઃખ પહેલા કરતાં ભારે હતું. તે કઠવા અને ખૂરવા લાગ્યો. તેણે કહ્યું: “હે ભગવન્ ! મેં સદ્ગુણિ કેમ ગુમાવી દીધી ?” શાંતનુ બહુ ઘરડો થઈ ગયો: પણ માછીની કન્યા સત્યવતીને અક્ષય યૌવન મળ્યું હતું. તે તેવીજ સુંદરી રહી હતી. શાંતનુ તેને જોઈ જોઈને બળી મરતો હતો. અંતે શાંતનુનો અંતસમય આવ્યો. તેણે ભીષ્મને વિવાહ માટે બહુ કહ્યું, પણ ભીષ્મ તે તો ભીષ્મજ હતો. તેને પિતાએ ઇચ્છા-મૃત્યુનું વરદાન આપ્યું.

શાંતનુ મરી ગયો. સત્યવતીને જે અજ્ઞાન બાળક થયાં હતાં.

ધાંતનુ તેમને બીધને સોંપી ગયા હતા. બીધે તેમના વિવા-
હનો ખદોગત્ત કયો. કાઠીરાજને ત્રણ દન્યાઓ હતી. તેણે ૨૫૫-
૫૨ કયો, પણ રક્તિનાપુરમાં નોતરું ન મોકલ્યું. તેને બીધની
પ્રતિજ્ઞાની ખબર હતી અને માછળના પુત્રાને દન્યા આપવા તે
હંચતો ન હતો. બીધે અપમાનથી ક્રોધાયમાન થઈ દન્યાઓનું
હંણ કરી લાવવાનો વિચાર કયો. તેણે ધનુષ-ગાદી લીધું અને
કાઠી તરફ પ્રયાણ કર્યું. પણ જેમ જેમ કાઠી પાસે આવતું ગયું,
તેમ તેમ બીધનું હૃદય ધ્રુવતું ગયું. તેને જાદુ દિવસ પહેલાંની
વાત યાદ આવી. આ-તે કેવું મધુર સ્મરણ હતું!

બીધ કાઠી પહોંચ્યા. ફરી એક વાર કાઠીરાજની દન્યા
સાથે તેમનું એકાંતમિલન થયું. પોતાના હૃદયદેવતા-કે જેને
પોથી હૃદયમાં વિરાજમાન કરી તે પૂજતી હતી, તેને જોતાંજ
તેનું મન કબજામાં ન રહ્યું. તે ત્યાંજ માથું પકડી બેસી પડી.
બીધ પણ સ્થિર થઈ ગયા. પણ તે બીધ હતા. તેમણે ધાંત
અને ગંભીર વાણીથી કહ્યું: “અંબા! તું મુખી તો છે?” અંબા
બીધના ચરણોમાં પડી હસકે હસકે રડી પડી. તેણે કહ્યું: “સ્વામી!
તમે ક્યાં હતા? આ દુર્બળ હૃદયમાં આજ સજાગાવી ક્યાં સંતાપ
ગયા હતા? હું તો આજ મરી જવાની હતી, કેમકે પિતાએ
તમને નહોતા બોલાવ્યા. તમારી બાળતમાં જાતજાતની વાતો
સિદ્ધિ રડી છે. નાથ! જાદુ મહેરબાની કરી. મારાં અભાગિણીન
ભાગ્ય ખુલ્યાં.” બીધની આંખોમાં પણ જે ચાર આંસુ જરા
આવ્યાં. પણ તેણે તેને ટપકવા ન દીધાં. આંસુ ત્યાંજ મુકાઈ ગયાં.
ત્યારે બીધે હૃદય કંઈ કરીને કહ્યું: “જાહેન અંબા! આ પ્રસંગ
જન્મા દે. ભગવાન આપણને સદ્ગુણ આપે. હું તને એજ કહે
આવ્યો છું કે, મને અને મારા ધ્યાનને છોડી દે. આ આપણે
કેલો બેજાપ છે.”

અંબાના કાળજના ચૂરેચૂરા થઈ ગયા. તેનું ગળું રૂંધાઈ ગયું. તે ગાંડીની માફક ભીષ્મ તરફ જોઈને કહેવા લાગી: “શું કહ્યું? શું કહ્યું?” ભીષ્મે રૂંધાયેલા સ્વરે કહ્યું: “હા છેલ્લો મેળાપ; મારો તારો આ છેલ્લો મેળાપ છે.”

અંબાએ નિસાસા નાખીને કાચ ચોળતાં ચોળતાં કહ્યું: “તો હું જે સાંભળું છું તે શું સત્ય છે?”

ભીષ્મે કહ્યું: “હા, સત્ય છે. મેં આજન્મ બ્રહ્મચર્યવ્રતની ભીષ્મ પ્રતિજ્ઞા કરી છે.” અંબા આ આઘાત ન સહી શકી. તે મૂર્છા ખાઈ જમીન પર પડી ગઈ. જે ઘટના પહેલેથીજ ન બઠ-લાઈ ગઈ હોત, તો શું કયા દેવવ્રત ગ્રમ. તેના પોતાની આરાધ્ય મૂર્તિનું હુઘ્મ સહન કરત? તેને પગમાં આળોટતી દેખત? તેનું હૃદય ચસકવા લાગ્યું. તે તરતજ ત્યાંથી ચાલવા ગઈ. એ પછી સાંભળાય છે કે, અંબાએ ઘોર વનમાં જઈ સીમ નામે આજન્મ તપશ્ચર્યા કરી હતી!

આ પછી કેટલાય દિવસ પછી જ્યારે નાલકાના પુત્રો અપુત્ર મરી ગયા, ત્યારે નાલકાની પાંચ પુત્રીઓએ નાલકાને કહ્યું, પણ ભીષ્મ પર્વત નમસ્કાર કરવા જાય તો તમારો પુત્ર તો વૃદ્ધ થયા. તેમના પૌત્ર પ્રાપ્ત થાય તો તમારો પુત્ર તો વિવાહનો સમય જતા રહ્યો. પણ તમારો પુત્ર તો નથી આવે તો પરીક્ષા થઈ. કૌરવપાંડવોમાં લેવ તો પુત્ર તમારો અત્યાચાર કરવા લાગ્યા. ભીષ્મ કેમે કરી તેમને સાંચ રાખે તો નથી શક્યા. કૃષ્ણ પણ થાક્યા. અને મહાભારતનું પ્રસિદ્ધ યુદ્ધ થયું અને લોકોએ જોયું કે, પાંડવોના પક્ષ કરનાર-પાંડવોના પક્ષ કરનાર ભીષ્મ, કૌરવો તરફથી પાંડવો વિરુદ્ધ લડી નાશ પામ્યા મૃત્યુને લીધે ત્યારે મરતા નથી, ત્યારે પોતાના મનમાંની રીત

પણ ગતાવી દે છે. એ ચમત્કારી ઘટના નથી ? ખરી વાત એ હતી કે, શીખને વિશ્વાસ હતો કે પાંડવો ધર્મના પક્ષમાં છે અને દોરવો અત્યાચારી છે. પાંડવો અત્યાચારની શિક્ષા કરી રહ્યા છે. હું હમેશાં અત્યાચારી સાથે રહ્યો, અત્યાચારીનું અજ્ઞ બાધું, પણ હું ખની વાત છે કે તેમને સન્માર્ગે ન વાળી શક્યો. ત્યારે હું પણ ન્યાયની દૃષ્ટિએ અત્યાચારી અને શિક્ષાપાત્ર છું. હવે જો શિક્ષા વખતે તેમનો સાથ ઊઠી શિક્ષા કરનારના પક્ષમાં મળી જઈ તો તે કામ મહું ધૂણાપદ ગણાય. મને જ્યારે હંડ દેવાનો અધિકાર અને બળ હતું ત્યારે મેં ચુપચાપ અત્યાચાર થવા દીધા. એ વાતોનો વિચાર કરી શીખે મહાભારતના મહાસુદ્ધમાં પ્રાણુ ઊઠ્યા. તે મૃત્યુમાં દુઃખ, ગ્વાનિ, ભય, યા કદ કંઈ પણ ન હતું. એ તેના ઉત્કૃષ્ટ ચમત્કારી સત્યામહનું પરિણામ હતું.

તેજ બાળપણથી શીખપિતામહ કહેવાયા. સંતાન ન હોવાથી તે અપુત્ર રહ્યા, પણ તેમ છતાં જગતના પિતામહ કહેવાયા. એ સત્યામહની શક્તિનું પરિણામ છે.

(૨) ભગવાન પાર્થનાથ

મહાત્મા ઈશુખ્રિસ્તની પહેલાં લગભગ આઠસો વર્ષની હકીકત છે. પાર્થનાથ બનારસના રાજા અશ્વમેનના પ્રતાપશાળી પુત્ર હતા. તેમની માતાનું નામ વામાદેવી હતું. પોતાના વખતના તે જૈન ધર્મના પ્રવર્તક તીર્થંકર હતા. તે બાળપણથી જ વિષયોથી ઉદાસીન રહેતા હતા. તેમની હમેશાં એ જ ભાવના રહેતી હતી કે. મારા દાદા સ સાચુ કંઈ પણ જાણું શાય અને એ ભાવનાવશ થઈને એક બકવર્તી સમાટના મહિમાવાન રાજકુમાર હોવા છતાં પણ તેમજો વિવાહ ન કર્યો. એક વાર પિતાએ વિવાહ સંબંધી પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો, ત્યારે તેમણે જવાબ આપ્યો હતો કે:-

અંબાના કાળજના ચૂરેચૂરા થઈ ગયા. તેનું ગળું રૂંધાઈ ગયું. તે ગાંડીની માફક ભીષ્મ તરફ જોઈને કહેવા લાગી: “શું કહ્યું? શું કહ્યું?” ભીષ્મે રૂંધાયલા સ્વરે કહ્યું: “હા છેલ્લો મેળાપ; મારો તારો આ છેલ્લો મેળાપ છે.”

અંબાએ નિસાસા નાખીને હાથ ચોળતાં ચોળતાં કહ્યું: “તો હું જે સાંભળું છું તે શું સત્ય છે?”

ભીષ્મે કહ્યું: “હા, સત્ય છે. મેં આજન્મ બ્રહ્મચર્યવ્રતની ભીષ્મ પ્રતિજ્ઞા કરી છે.” અંબા આ આઘાત ન સહી શકી. તે મૂર્છા ખાઈ જમીન પર પડી ગઈ. જો ઘટના પહેલેથીજ ન બદલાઈ ગઈ હોત, તો શું દયાળુ દેવવ્રત ઊભા ઊભા પોતાની આરાધ્ય મૂર્તિનું હુ:ખ સહન કરત? તેને ધૂળમાં આળોટતી દેખત? તેનું હૃદય ચસકવા લાગ્યું. તે તરતજ ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. એ પછી સંભળાય છે કે, અંબાએ ઘોર વનમાં જઈ ભીષ્મ માટે આજન્મ તપશ્ચર્યા કરી હતી!

આ પછી દેવકાચ દિવસ પછી જ્યારે સત્યવતીના પુત્રો અયુત્ર મરી ગયા, ત્યારે સત્યવતીએ પોતે ભીષ્મને વિવાહ કરવા કહ્યું, પણ ભીષ્મ પર્વત સમાન અચળ રહ્યા. પછી વળત જતાં તે વૃદ્ધ થયા. તેમના પૌત્ર-પ્રપૌત્રોનું રાજ્ય થયું, તે ધરડા થયા. વિવાહનો સમય જતો રહ્યો. પણ તેમના સત્યાગ્રહની ખીજ પરીણા થઈ. દૌરવ્યાંઘ્રમાં લેદ પડ્યા. દૌરવ્યાંઘ્રે સત્યાગ્રહ કરવા લાગ્યા. ભીષ્મ દેમે કરી તેમને સીધે રસ્તે ન લાવી શક્યા. ધ્રુવ, ધનુ આદિના અને મહાબારતનું પ્રસિદ્ધ યુદ્ધ આરંભાયું અને લોકોએ એમું કે, પાંડવોના પક્ષ કરનાર-પાંડવોનો જય મનાવનાર ભીષ્મ, દૌરવ્યાંઘ્રે પાંડવો વિરુદ્ધ લડી રહ્યા કે. મર્યાદા મુજબને દૌરવ્યાંઘ્રે જય મનાવે નથી, જ્યારે પાંડવો મર્યાદાની રીત

પણ બતાવી દે છે. એ અમલકારી ઘટના નથી / ખરી વાત એ હી છે, શીખને વિશ્વાસ હતો કે પાંડવો ધર્મના પક્ષમાં છે અને કૌરવો અત્યાચારી છે. પાંડવો અત્યાચારની શિક્ષા કરી રહ્યા છે. હું હંમેશાં અત્યાચારી સાથે રહ્યો, અત્યાચારીનું અત્ત ખાધું, પણ હું ખની વાત છે કે તેમને સન્માર્ગે ન વાળી શક્યો. ત્યારે હું પણ ન્યાયની દૃષ્ટિએ અત્યાચારી અને શિક્ષાપાત્ર છું. હવે એ શિક્ષા વખતે તેમનો સાથ ઊઠી શિક્ષા કરનારના પક્ષમાં મળી જઈ તો તે કામ બહુ ધુણાપદ ગણાય. મને ત્યારે હંડ દેવાનો અધિકાર અને બળ હતું ત્યારે મેં ચુપચાપ અત્યાચાર થવા દીધા. એ વાતોનો વિચાર કરી શીખે મહાભારતના મહાયુદ્ધમાં પ્રાણ ઊડ્યા. તે મૃત્યુમાં દુઃખ, ગ્લાનિ, ભય, યા કદ કંઈ પણ ન હતું. એ તેના ઉદ્દેશ અમલકારી સત્યાગ્રહનું પરિણામ હતું.

તેજ બાળપણથી શીખપિતામહ કહેવાયા. સંતાન ન હોવાથી તે અપુત્ર રહ્યા, પણ તેમ છતાં જગતના પિતામહ કહેવાયા. એ સત્યાગ્રહની શક્તિનું પરિણામ છે.

(૨) ભગવાન પાર્શ્વનાથ

મહાત્મા ઇશુખ્રિસ્તની પહેલાં લગભગ આઠસો વર્ષની ઉંમરે હતો. પાર્શ્વનાથ બનારસના રાજા અશ્વમેનના પ્રતારણથી પુત્ર હતા. તેમની માતાનું નામ વામાદેવી હતું. પોતાની વધવાની વયે જ ન ધર્મના પ્રવર્તક તીર્થંકર હતા. તે બાળપણથી જ વિવેચી ઉદાસીન રહેતા હતા. તેમની હંમેશાં એજ શાંતિ હતી કે, મારા દ્વારા સંસારનું કંઈ પણ બહું થાય અને કંઈક થઈ જાય, એક ચક્રવર્તી સમ્રાટના મહિમાવાન રાજાને કંઈ થાય તેમણે વિવાદ ન કર્યો. એક વાર પિતાએ તેને કહ્યું કે, ત્યારે તેમણે જવાબ આપ્યો કે, મને ઉદા-

તેમને જોતાંજ તે દેવથી બળી જાયો. તેની આંખો ક્રોધથી લાલ-
ચોળ થઈ ગઈ. તેમાંથી આગ વરસવા લાગી. પછી તો શું કહેવું?
તે પાશ્વનાથને ઘોર દુઃખ દેવા લાગ્યો. તેમને તેણે સેંકડો ગાળો
ભાંડી, કટુવચન કહ્યાં, પથ્થરોનો વરસાદ વરસાવ્યો, તેમની આંધ
બાજીએ આગ સળગાવી, ઝેરીલા સાપો પકડીપકડીને તેમના
તરફ ફેંક્યા. મૂશળધાર પાણી રેડ્યું. તેની જેટલી શક્તિ હતી
તેટલી તેણે વાપરી દીધી, પણ ભગવાનને તે પોતાના યોગથી-
સત્યામહથી જરા પણ ચલિત ન કરી શક્યો. ભગવાન મેઘપવ-
તની માફક અચળ રહ્યા. અલૌકિક શાંતિથી તેમણે સર્વ કંઈ
સહન કર્યું. આવા ઘોર શત્રુ ઉપર તેમણે જરા પણ ક્રોધ ન
કર્યો. એક કવિએ યોગીઓના આ દુઃખ-સહનનું બહુજ સુંદર
ચિત્ર દોર્યું છે:-

નિરપરાધ નિર્વેર મહામુનિ તિનકો દુષ્ટ લોભ મિલિ મારેં ।
કેઈ સેંચ સંમસોં ઘાંધત કેઈ પાવકમેં પરિજારેં ॥
તહોં કોપ નહોં કરેં કદાચિત્ પૂરવ કર્મ-વિપાક વિચારેં ।
સમરય હોય સહેં વધ-બંધનતે ગુરુ મવ-મવ શરણ હમારે ॥

અર્થાત્ નિરપરાધી, નિર્વેર, મહામુનિને દુષ્ટ લોક ભેગા મળી
માર મારે, ઠોઠ જેવીને ઘાંબલા સાથે ઘાંધે, ઠોઠ અગ્નિમાં બાળે;
છતાં પણ કદાપિ ક્રોધ ન કરે અને પૂર્વકર્મનું ફળ છે એમ માને,
સમર્થ હોવા છતાં વધ-બંધન સહન કરે, એવા ગુરુ અમારા
જન્મોન્મ-મ શરણદાતા હો.

આ મહાકષ્ટો વળતે ભગવાને જે આત્મબળ પ્રગટ કર્યું, છે
તે તેમની દેવસ્વપ્રાપ્તિના કારણરૂપ નીવડ્યું. દેવસ્વ પ્રાપ્ત કરીને
ભગવાને સંસારના અનંત પ્રાણીઓને સત્યમાર્ગે ચલાવ્યાં-તેમને

દૂર નીકળી ગયા હતા અને તેને દેખાતા ન હતા. ત્યારે તેણે મહાવીરને પૂછ્યું કે, “મારા બળદ ક્યાં ગયા?” ધ્યાનસ્થ પ્રભુએ તેની વાતનો કંઈ જવાબ ન આપ્યો, તેથી તેને બહુ નિરાશા થઈ. ત્યારબાદ તે પોતે તેમને શોધવા આવ્યો. પણ તેને બળદોનો કંઈ પત્તો ન લાગ્યો. તે મહાવીર પાસે પાછો આવ્યો ને જોયું તો ત્યાં બળદ બિભા છે! આ જોઈ તેણે વિચાર્યું કે, આ બધું આનું જ કાવતરું છે. આ બહુ ઢોંગી છે, તેની દાનત સારી નથી. બળદો ચોરી જવા માટે તેણે તેમને આઘાપાછા કરી દીધા હતા અને મને જતો રહ્યો સમજી બળદ પાછા લઈ આવ્યો છે. એવો વિચાર કરી તે મહાવીરની ખબર લેવા લાગ્યો. તેણે તેમને હજારે ગાળો આપી, નિંદા કરી, ધિક્કાર કયો અને પછી પોતાની કુહાડી ઉઠાવી મારવા દોડ્યો. એ વખતે ઇન્દ્રે આવીને તેને રોક્યો અને સમજાવ્યું કે, “ભાઈ! આ તો મહાત્મપત્ની યોગી છે. તેમને તારા બળદની શી જરૂર? એ તો રાજપુત્ર છે અને પોતાની વિશાળ રાજસંપત્તિ છોડી સંસારના ભલા માટે યોગી થઈ ગયા છે.” જોવાળ ઇન્દ્રના વચનોથી શાંત થઈ પોતાને ઘેર આવ્યો ગયો. ત્યારબાદ ઇન્દ્રે પ્રભુને પ્રાર્થના કરી કે, “લગવનું!

મવિપ્યતિ દ્વાદશાબ્દાન્યુપસર્ગપરમ્પરા ।

તાં નિર્ણયિતુમિચ્છામિ ભૂત્વાહં પારિપાર્શ્વકઃ ॥

આ રીતે બાર વર્ષ પર્વત એક પછી એક ધોર પ્રસંગ આપના પર આવતા રહેશે; હું પારિપાર્શ્વક-આપનો શરીરરક્ષક થઈને તેનું નિવારણ કરવા ઇચ્છું છું.” તેના ઉત્તરમાં ભગવાને જે ઉત્તર આપ્યો તે, તેમના આત્મબળની દૃઢતાનું સર્વોત્કૃષ્ટ ઉદાહરણ છે અને પરાધીનતાની શુભાશીમાં ફસાયેલા આજના ભારત-આત્મામાં ચંદ્રવની શક્તિ ફૂંકનાર તે મહામંત્રને

હૃદયંગમ કરી આગરણમાં આવે તો તેને સ્વાધીન ગવામાં-
સ્વરાત્ય પ્રાપ્ત કરવામાં- જરા પણ વાર ન લાગે. ભગવાને બહુ
તેજોમય બાપામાં કંદ્રની વાતનો જવાબ આપ્યો.

નાપેદ્યાં ચક્રિર્જઙ્ઘન્તઃ પરમાહારિકં ક્વચિત્ ।

નૈતદ્ભૂતં ભવતિ વા ભવિષ્યતિ જાતુચિત્ ।

યદર્હન્તોઽન્ય સાહાર્યાદર્જયન્તિ હિ કેવલમ્ ॥

કેવલં કેવલજ્ઞાનં પ્રાપ્નુવન્તિ સ્વવીર્યતઃ ।

સ્વવીર્યેણૈવ ગચ્છન્તિ જિનેન્દ્રાઃ પરમં પદમ્ ॥

અર્થાત્ “ અહિંતક્રોધ કરી બીજાઓની સહાયની અપેક્ષા
નથી કરતા; તેમજ અહિંત બીજાઓની સહાયથી દૈવસ્યજ્ઞાન
પ્રાપ્ત કરે, એમ બન્યું નથી, બનતું નથી અને બનવાનું નથી. તે
કેવળ પોતાના આત્મબળથીજ દૈવસ્યજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે અને
આત્મબળથીજ પરમપદ મેળવે છે.” આત્મામાં સ્વાધીનતાની
પરમજ્યોતિ પ્રજ્વલિત કરનાર કેવો દિવ્ય મંત્ર છે ! સ્વાધીન-
તાની હદ વળી ગઈ !

ત્યારબાદ ભગવાને બાર વર્ષ સુધી ઘોરથી ઘોર પ્રસંગોને
પરમ ધીરતા અને પરમ શાંતિ સાથે સહન કર્યા અને જીવમાત્ર
માટે પરમ કલ્યાણકારી ‘ અહિંસા ધર્મ ’નો પ્રચાર કર્યો, તેમજ
પોતાના મહાન સત્યાગ્રહના બળ ઉપર સંસારના એક બહુ મોટા
ભાગને તે ‘ દયાધર્મ ’ના ઝંડા નીચે આણી મૂક્યો.

(૪) ભક્તરાજ પ્રહ્લાદ

પ્રાચીન કાળમાં ભારતભૂમિ પર અનાર્ય-દૈત્યોનો પ્રતાપ
તેજસ્વી આર્યો સમાનજ હતો. તેમની સાથે હમેશાં આર્ય દેવ-
તાઓને યુદ્ધ અને છેડાછેડ થયા કરતી હતી. તેજ દૈત્યોના

વંશમાં હિરણ્યકશ્યપુ નામનો એક ઉગ્ર દૈત્ય રાજ થયો કે, જે બહુ નિહુર, નાસ્તિક અને અનાય હતો. પણ જે પ્રમાણે કાદવ-માંથી કમળ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ એ કુદ્યો નાનો પુત્ર પ્રહ્લાદ પરમ આસ્તિક, ધૈર્યવાન અને બાળપણથીજ વીર સત્યાગ્રહી થયો. એ બાળકના હૃદયમાં પ્રકૃતિનાં નૈસર્ગિક દૃશ્યો જોઈને, સ્વભાવથીજ તેના બનાવનાર પ્રત્યે આદર અને કૃતજ્ઞતાનો ભાવ ઉત્પન્ન થયો હતો. એક વાર નારદઋષિએ તેને અકસ્માત મળીને ભગવાનનું નામ અને મહિમા સમજાવી દીધાં. ભાવિક બાળકને તે દિવસથી ભક્તિનો રંગ લાગ્યો. ભગવાનનું નામ લેવું તે દૈત્યપુરીમાં અસંભવિત હતું, એટલે તે છુપું ન રહ્યું. અનાચારી પિતાએ પુત્રને બોલાવીને સમજાવ્યો-ધમકાવ્યો-ફટકાયો, પણ બધું બ્યથ. અતે તલવારથી મારવાના, આગમાં બાળવાના, સમુદ્રમાં ડૂગાડવાના, ઝેર ઢેવાના અનેક પ્રયત્ન કરવામાં આંચા, પણ તેનું કંઈ ફળ ન આંચું. મતધારી બાળક સત્યને વળગી રહ્યો. તેની શાંતિ અને ધારણા અલિપ્ત ન થયાં. અતે ભગવાને પાપીનો નાશ કર્યો અને ભય ઉપર પ્રેમે વિજય મેળવ્યો. આશ્ચર્ય, બાળ ઉપર સત્યાગ્રહનું સંમાન વધ્યું. તેજ ભક્તરાજ રાજ થયો. તેજ દૈત્ય આસ્તિક થયો. સત્યની મર્યાદા ટકી રહી.

હસ્તદેવ વર્ષોની વાત છે, પણ ભારતવર્ષનાં બાળકબાલિકાઓને તે જીવને ટેરવે છે. બાળકની દૃઢતાને આજ પર્વત ધરડા ધરડા પણ આશ્ચર્યની દૃષ્ટિથી જુએ છે, ત્યારે પણ જોતા અને અનંતકાળ સુધી જોશે.

(૫) સાવિત્રી

સાવિત્રી અશ્વપતિ રાજાની પુત્રી હતી. તે બહુ સુંદર, મુશ્કીલ અને શાંત કન્યા હતી. પોતાના પિતાની તે એકની એક

પુત્રી હતી. બહુ લાડકવાઈ હતી. એક વખત મહર્ષિ નારદ તેને ઘેર આવ્યા. રાજાએ સત્કાર કરી બેસાડ્યા અને પુત્રીને બોલાવી ઋષિના ચરણોમાં મૂકી લીધી. ઋષિએ પ્રસન્ન થઈ કન્યાને આશીર્વાદ આપ્યો. રાજાએ હાથ જોડીને પૂછ્યું, “ મહારાજ ! કન્યા તો પારકું ઘન છે. રાત્યારે તો તે મારી આંજોની કીકી થઈ પડી છે. આગળ કેવો વર મળશે, કેવું શુભ મળશે તે હું નથી જાણતો, કેમકે વર મળવા દુર્લભ થતા જાય છે. આપ ત્રિલોકમાં ભ્રમણ કરો છો, તો કૃપા કરી આને લાયક વર શોધી આપો. ”

ઋષિએ વિચાર કરીને કહ્યું : “ રાજન્ ! તેને યોગ્ય વર તો સત્યવાન છે. તે સર્વ શુભસંપન્ન અને સર્વ રીતે યોગ્ય છે, પણ તેનામાં બે દોષ છે. તે રાજ્યબ્રષ્ટ છે, તેના પિતાને શત્રુઓએ હરાવી અને આંધળો કરીને દેશપાર કર્યો છે અને તે દુઃખથી તેની માતા પણ આંધળી થઈ ગઈ છે. તે ણિચારાં વનમાં પોતાના દિવસો ફોલ અને કષ્ટમાં વિતાડી રહ્યાં છે અને તે વીદ મન, વચન અને કર્મથી તેમની સેવામાં રચ્યોપચ્યો રહે છે. તેને વાસનાયે નથી અને કામના પણ નથી. બીજો દોષ એથી પણ ભારે છે કે, તે યુવકના આયુષ્યમાં માત્ર એકજ વર્ષ બાકી છે. ”

રાજાએ ઉદાસ થઈ કહ્યું : “ તો મહાત્મન્ ! એ કેમ બની શકે ? બીજો કોઈ વર બતાવો. ” ઋષિ તો આલ્સ્યા ગયા, પણ સાવિત્રીએ નિશ્ચય કરી લીધો કે, ગમે તેમ થાઓ પણ તે તો સત્યવાન-નેજ પરણશે. જ્યારે રાજા તેને માટે વર શોધવા લાગ્યા, ત્યારે તેણે ધીરતાથી સ્પષ્ટ કહી દીધું કે, “ પિતાજી ! ઋષિરાજ જે આજ્ઞા કરી ગયા છે, તેમાં ફેરફાર ન કરવો જોઈએ. સત્યવાન મારા પતિ થઈ ચૂકયા છે. આપ બીજી યોજના ન કરશો. ”

રાત્રએ તેને બહુ સમજાવી; પણ તેણે કહ્યું, “નહિ, જે એક-વાર થઈ ગયું તે થઈ ગયું. આર્યધર્મમાં કન્યાનું વાગ્દાન એકજ વાર થાય છે.” એટલું કહી તેણે સત્યવાનની શોધમાં જવાનું નક્કી કર્યું અને દોષપિણુ વિરોધ અને ભયને ન ગણકારતાં તે એકલી પોતાના પતિની શોધમાં આલી નીકળી.

એકલી બાલિકા-રાજકુમારીએ સત્યની હઠથી સંસારમાં અંધલાગ્યું. તેની મુશ્કેલીઓનો કયાં પાર હતો? તે વખતે રેલ ન હતી, પાટી સડદો ન હતી અને આવાં ગહેર પણ ન હતાં. તેને મોટાં મોટાં નદીનાળાં, વન પર્વત, વટાવવાં પડ્યાં. હિંસક પશુઓ વચ્ચે રાતો ગાળવી પડી. આખરે તે પોતાના ભાવી પતિની જૂંપડી-એ આવી અને સામુના ચરણોમાં માથું મૂકીને તેણે કહ્યું: “માતા ! હું આપની દાસી-પુત્ર-વધૂ છું, અશ્વપતિ રાજાની પુત્રી છું અને ઋષિરાજ નારદે મને આ ઓલાચ આપ્યું છે.” વૃદ્ધ અને લક્ષ્મી વિનાની વનવાસી રાણીએ કેટલાય વખતથી આવું સુખકર, મધુર અને પ્રેમપૂર્ણ વાક્ય સાંભળ્યું ન હતું. તે આંખોથી તો લાચાર હતી. તેણે બાલિકાના મુખ ઉપર હાથ ફેરવ્યો અને કહ્યું કે, “હે મારી છવન-દાત્રિ ! તું દેવી છે કે માનવિ ! બેટા ! મારા પ્રાણને ઠંડા પાડવા કયાંથી આવી છે ?” એમ કહી વિહ્વળ થઈ જઈ તેણે તેને છાતી સરસી આંખી અને સ્વામીને બોલાવીને કહ્યું: “મહારાજ ! જુઓ, આ તમારા ઘરમાં ભાવ્યલક્ષ્મી આવી છે.” વૃદ્ધ રાજા આનંદથી ગફગફ થઈ ગયો. તેણે કહ્યું: “બેટા ! તું રાજસુખ છોડી આ દીન-દંગાળના દુઃખમાં ભાગ લેવા કેમ આવી છે? અમે આંધળાં અનાથ તારી સી બરદાસ કરીશું-તને કેવી રીતે સુખી કરીશું ? તું ફૂલની છડી અહીં વનમાં કેમ શોભશે ?” સાવિત્રીએ નમ્રતાપૂર્વક કહ્યું કે, “પિતાજી ! હું આપની દાસી છું, આપને કંઈ દુઃખ નહિં દઉં.” એટલામાં સત્યવાન વનમાંથી લાકડાં લઈને

આવ્યો. તેણે જોયું તો ઝૂંપડીમાં અજવાળું થઈ રહ્યું છે. જોકે અ
નિંદ્ર, ઝુંદરળાળા આળા સંસારની લાજ અને વિનય ભેગાં કરી ત્ય
ખેડી છે. નિશ્વાસ નાખી માતાએ કહ્યું. “ જોડા સત્યવાન ! શું
આવી પહોંચ્યો ?” સાવિત્રીએ દ્રષ્ટિ ફેંકીને જોયું કે, તે કંદર્પ સમા
ઝુંદર યુવક તેનો પતિ છે. તેણે મનોમન તેને, ઋષિ નારદને અં
જગતના સ્વામી ભગવાનને પ્રણામ કર્યાં. સત્યવાન ઊભો રહી તે
અપરિચિત ળાળા તરફ અકિત થઈને ચુપચાપ જોવા લાગ્યો.
પછી તેણે પૂછ્યું: “ માતા ! આ દેવીપુત્રી કોણ છે, જેણે આપણું
ઝૂંપડી શોભાયમાન કરી દીધી છે ?” વૃદ્ધાએ કહ્યું: “ પુત્ર ! એ ગ
હલક્ષ્મી છે, મારી પુત્રવધૂ છે, રાજા અશ્વપતિની પુત્રી છે અને આ
પણા સર્વને માટે સ્વર્ગ લઈને આવી છે. આજ આનંદનો દિવસ
છે.” વૃદ્ધ મહારાજે કહ્યું: “ જા, પુત્ર ! બધા ઋષિઓને નિમંત્રણ
દઈ આવ. આજ રાતેજ વિવાહ થઈ જવો જોઈએ.” સત્યવાન
પ્રેમ, ઉત્કંઠા, આશ્ચર્ય અને ઉદ્વેગથી શરીર અને મનને સ્થિર ન
રાખી શક્યો. તેની સુધખુધ જતી રહી.

વિવાહ થઈ ગયો અને સાવિત્રી મન, વચન અને કર્મથી પતિ
તથા સાસુસસરાની સેવા કરવા લાગી. પતિએ, સાસુએ, સસરાએ,
ઝૂંપડીએ, બહારનાં આડોએ-આડની આશ્રિત વેલીઓએ-સર્વેએ
નવ-જીવન પ્રાપ્ત કર્યું. સર્વે ખીલી ઊઠ્યાં. શોભાયમાન થઈ
ગયાં. દીપી ઊઠ્યાં. સાવિત્રીના મનમાં એક કાંટો હતો. તે એક
એક કરીને એક દિવસને યાદ કરતી હતી. તે દિવસની તેને બહુ
ચિંતા થતી હતી. તેજ દિવસ સુધી તેનું સૌભાગ્ય હતું. પણ તેણે
જે આત્મબળ અને સત્યાગ્રહથી રાજ્યસુખનો ત્યાગ કર્યો-ભયંક
રતા પશ્ચાદ કરી, તેજ બળ પર તે કહેતી હતી કે, “ નહિ, હું
વિધવા નહિ થાઉં. પતિભક્તા-પતિમ્બરા-સુશીલા કદી વિધવા
નથી થઈ શકતી. હું વિધવા નહિ થાઉં.”

અંતે તે દિવસ પાસે આવ્યો. બાલિકાનું હૃદય વહેમથી ભરાઈ ગયું. બેચેની વધી ગઈ. તે સગવાનના નામ પર પોતાના આત્મભગને દંડ કરવા લાગી. તેણે ત્રણ દિવસ પહેલાંથી અપવાસ કરવા શરૂ કર્યો. માથાના વાળ છૂટા કર્યો, હાંથી જાગરણ કર્યો અને આત્મયોગમાં મન લગાડ્યું. ત્રણ દિવસના કષ્ટ મતથી તેના આત્મામાં બળ આવ્યું. તેને એક નાનકડી જ્યોત હૃદયમાં દેખાવા લાગી. જાણે કે તે આશ્વાસન આપતી હતી, “કરીશ નહિ. તારું સૌભાગ્ય અચળ છે.”

તે દિવસ આવ્યો. સાવિત્રી સૂર્યોદય પહેલાં સ્નાનાદિથી પરવારી સજ્જ થઈ ગઈ. આજ સત્યાગ્રહનો મહા મોરચો હતો. સત્યવાન કુહાડી હાથમાં લઈ વનમાં લાકડાં કાપવા ચાલ્યો. સાવિત્રીએ વિનયથી કહ્યું: “સ્વામિ ! આજ આ દાસીને પણ આપની સાથે લઈ જાઓ. બહુ દિવસથી ઇચ્છા છે. વન કેવું છે તે જોવાની બહુ ઇચ્છા છે.”

સત્યવાન તેની સરજતા અને ભોળપણથી હસી પડ્યો. તેના મધુર હોઠમાં નિર્મળ હાસ્ય જોઈને સાવિત્રીની આંખમાંથી આંસુ નીકળી પડ્યાં. સત્યવાને ગભરાઈને કહ્યું: “હેં ! આ શું ? રડવું શા માટે ? હું તો એ વિચારતો હતો કે, વનમાં શું જોવાનું છે ?” સાવિત્રી એકી ટસે જોઈ રહી. તેની આંખોમાંથી બે ચાર ખીન્ન આંસુ પણ ટપક્યાં. સત્યવાને કહ્યું: “આટલું બધું કેમ ? એવી ઇચ્છા છે તો ચાલો.” સાવિત્રી ચુપચાપ દોડોડો મારી સત્યવાનની પાછળ પાછળ ચાલી. હૃદયમાં તેણે બળ લેવું હતું. સગવાનનું નામ લીધું, સામુ-સમરાનો ચરણરૂપ કર્યો અને વિશ્વદેવ પાસે સૌભાગ્યની આશિષ માગી. તેણે જોયેલું વન અને વૃક્ષ સર્વે સૌભાગ્ય વર્ણવવા લાગ્યાં. બાલિકાએ મનમાં દંડતાથી કહ્યું: “ના ! હું વિધવા નહિ થાઉં.”

જાગેર થઈ ગયા. સત્યવાન કોનુક કરતો જતો હતો અને લાકડાં કાપી રહ્યો હતો. તેણે જે ભારા જનાવ્યા. સાવિત્રી તેની સાથે હાથ્ય કરી રહી હતી, પણ તેનું મન અંચળ થઈ રહ્યું હતું તે ઘડીએ ઘડીએ આત્મજળ શોધી રહી હતી. સત્યવાનનું લક્ષ્ય ત્યાં ન હતું. તે તેની મશ્કરી કરતો કરતો લાકડાં કાપતો હતો. સાવિત્રીએ કહ્યું: “હવે જરા કચ્છ ભાર જાડુ થઈ ગયો છે.” સત્યવાને પણ તરત દુહાડી ફેંકી દીધી અને હસીને કહ્યું: “ઠીક છે. પણ માફ માથું જાડુ દુજે છે.” સાવિત્રીના કાળજમાં કાળ પડી પણ તેણે પોતાના મનમાં કહ્યું: “નહિ, હું વિધવા નહિ થાઉં.” પછી તેણે વિચાર્યું, “પણ ઋષિએ મને સૌભાગ્યની આશિષ આપી દીધી છે. ગમે તેમ હો. હું વિધવા નહિ જાનું.”

સત્યવાનનું દર્દ વધતું ગયું. તેણે વ્યાકુળ થઈને કહ્યું: “હું જરા સૂઈ જઈશ.” સાવિત્રીએ ધૈર્યથી તેને પોતાના ખોળામાં સુવાડ્યો. કઠણ ઘડી આવી પહોંચી. પરંતુ તે વખતે સાવિત્રીમાં પૂર્ણ રીતે આત્મજળનો સંચય થઈ ગયો હતો. તેનામાં હવે જરા પણ નિર્જળતા નહોતી રહી.

પુરાણોમાં લખ્યું છે કે; સત્યવાનના પ્રાણ લેવા યમરાજ પોતે આવ્યા. તેમના દૂતો સતીના આત્મજળ સામે ઊભા રહેવાનું સાહસ ન કરી શક્યા. યમને જોઈ સાવિત્રી ડરી નહિ, તેણે તેમને પ્રણામ કર્યા. યમે કહ્યું: “દેવિ ! વિધિના જેલ અટળ છે. હું તારા આદર માટે આવ્યો છું અને તારા વિનયથી પ્રસન્ન થયો છું, પણ સૌભાગ્યનું વરદાન નથી આપી શકતો. સત્યવાનનો પ્રાણ મને આપ. એ સિવાય બીજું વરદાન માગ.” સાવિત્રીએ કહ્યું: “મહારાજ ! મારાં સાસુસસરાને આંખો મળે.” યમે કહ્યું: “તથાસ્તુ. લાવ, સત્યવાનનો પ્રાણ આપ.” સાવિત્રીએ કહ્યું: “મહારાજ ! આપે

સ્વામીનો પ્રાણ ન માગવાની આજ્ઞા કરી છે, તે હું માથે ચઢાવું છું; પણ હું સ્વામીનો પ્રાણ નહિ આપું. આપ બળપૂર્વક લઈ જાઓ.” યમે કહ્યું: “જેટા, હું ન કર. તારા સાહસ અને પતિપ્રેમ પર હું પ્રસન્ન છું. સત્યવાનના પ્રાણ સિવાય બીજું કંઈ માગી લે.” સાવિત્રીએ કહ્યું: “મારા સસરાના શત્રુઓનો નાશ થાઓ અને તેમને ગયેલું રાત્ય પાછું મળે.” યમે કહ્યું: “તથાસ્તુ. હાવ સત્યવાનનો પ્રાણ આપ.” સાવિત્રીએ કહ્યું: “દેવ! પતિવ્રતા પતિના પ્રાણ યમને કેવી રીતે આપી શકે! બળપૂર્વક લઈ જાઓ.” યમે કહ્યું: “પતિવ્રતા પાસેથી બળપૂર્વક તેના પતિના પ્રાણ લેવાની મારામાં શક્તિ નથી, પણ આંશ્યકેષ અચળ છે. તું તેમાં વિશ્વ નાખી અનાચાર ન કર. હાવ પ્રાણ આપ. તેના બદલામાં બીજું જે કંઈ વરદાન માગવું હોય તે માગી લે.” સાવિત્રીએ કહ્યું: “ઠીક, એ વરદાન આપો કે મારે સો પુત્ર થાય.” યમે કહ્યું: “તથાસ્તુ. હાવ, હવે સત્યવાનના પ્રાણ આપ.” સાવિત્રીએ દસીને કહ્યું: “દેવાધિપતે! મારા વિજય થયો, આપની ઇચ્છા હોય તો સ્વામીના પ્રાણ લઈ જાઓ, પણ પતિવ્રતા સાવિત્રીને સો પુત્ર થવામાં વાર લાગશે.” યમરાજ અવાઝ થઈ ગયા. તેમણે કહ્યું: “હું હાથો. સત્યવાનને હું તને સોંપુ છું. એ દીપ્તિયુ થયો, તું જરૂર સો પુત્રની માતા થઈશ.”

આ વાતો સત્યયુગની છે. લાગે વર્ષ વીતી જવા છતાં પણ આજ સુધી વટ-સાવિત્રીને દિવસે આ સત્યાગ્રહી બાળાની પૂજા નેક વડ અમાવાસ્યાને દિવસે સમગ્ર ભારતવર્ષમાં થાય છે.

(૬) શાહ સૈયદ સરમદ

એ બીરંગજેનના વખતમાં એક હિંદુસ્તાની સાધુ હતા. એક કવેરીના અમીચંદ નામના પુત્ર સાથે તેને અપ્રતિમ પ્રેમ હતો. તેજ અવેશમાં તે તેને ખુદા કહ્યા કરતા હતા. તે બહુ

નમ્ન રહેતા હતા. એ જમાનામાં જે દિલ્હીનો કાલુ હતો, તેનું નામ કાલુ કવિ હતું. તેણે ઔરંગઝેબ પાસે ફરિયાદ કરી કે, “સરમદ નામનો એક શખ્સ આખા શહેરમાં નાગો ફેરે છે. કદમા પઢતો નથી અને અમીચંદને ખુદા કહે છે.” ઔરંગઝેબે તરત સિપાઈઓને મોકલી તેને કેદ કરાવ્યો અને પોતાના દરબારમાં બોલાવ્યો. તેની સાથે જે વાતો થઈ, તે “મુન્તખિખુલ-નકાઈસ” નામની ફારસી ચોપડીમાં આ પ્રમાણે લખેલી છે.

ઔરંગઝેબ:-સરમદ, આ દુનિયામાં તારો ખુદા કોણ છે?

સરમદ:-હું નથી જાણતો કે અમીચંદ સિવાય બીજો કોણ છે.

ઔરંગઝેબ:-સરમદ! કપડાં કેમ નથી પહેરતા?

સરમદ:-જે માણસે તને મુલક અને બાદશાહત આપી અને મને તમામ વિરહનાં સાધન આપ્યાં છે, તેજ માણસે જેમાં એબ જોઈ તેને પોશાક પહેરાવ્યો છે અને એબ વિનાનાને નમ્રાવસ્થાનો પોશાક આપ્યો છે.

બાદશાહ—સરમદ! કદમા કેમ નથી પઢતા?

સરમદ—કેવી રીતે લાઘુ? કેમકે મારો સેતાન જખરજસ્ત છે.

બાદશાહ આ વાતચીતથી બહુ નારાજ થયા. તેમણે હુકમ આપ્યો કે, “જો તે પોતાના વિશ્વાસને ન બદલે તો તેને ગદ્દન મારજો.” તમામ દરબારીઓને સમજાયું કે, તે આ ત્રણે બાબતો માટે માફી માગી લે, પણ સરમદે સાફ કહી દીધું કે, “હું મારામાં કોઈ એબ યા ચોરી યા કપટ નથી જોતો કે જેથી હું માફી માગું. મારો આત્મવિશ્વાસ મારી સાથે છે અને તે પવિત્ર છે. કોઈના રક્તમાં હું અડચણ નથી કરતો, હું માફી નહિ માગું.”

ત્યારબાદ મારાને બોલાવવામાં આવ્યા. તે જમાનામાં મારા-
ઓ લાલ પોશાક વાપરતા હતા. સરમદે બ્યારે મારાને લાલ કપ-
ડામાં આવતા જોયા, ત્યારે તે બહુ હસ્યો અને આનંદમાં આવીને
આ પ્રમાણે બોલ્યો કે,

“ગમે તે જાતનાં તને મનપસંદ કપડાં પહેરી લે, પણ હું તો
કદની ખૂબસૂરતીથી તને ઓળખું છું.”

નિદાન-મારાએ આગળ આવીને એક ઘા લગાવ્યો અને
તેનું માથું ગરદનથી અલગ કરી દીધું. ગરદન જમીન ઉપર પડવાને
બદલે સહેજ ઊંચી થઈ ગઈ અને તે વખતે પણ તેના મુખથી
નીચે પ્રમાણે બોલાયું:-

“જે મારો પરમમિત્ર હતો તેજ માથુકે મારું માથું જુડું
કયું. ચાલો, કિસ્સો ખલાસ થઈ ગયો, નહિં તો બહુ માથા-
દુદ પડત.”

મુસલમાની પુસ્તકોમાં વિદ્વાનોએ આ કામને સારી દૃષ્ટિથી
નથી જોયું. મુસલમાન હજી મુખી ગ્રેયદ સરમદને ઓલિયા માને
છે. તેની કબર દિલ્લીમાં પૂર્વ દરવાજાની તરફ જુમ્મા-મસ્જિદ
સામે પીરની ખાતેજ છે, જ્યાં આજમુખી હિન્દુ-મુસલમાન
તેની માનતા કરે છે. કોઈ મુસલમાન કવિએ આ ગીત પણ
લખ્યું છે.

સર ફટા હૈ જવમે મરમદકા

તરલ્લ તારાજ હૌ ગયા હૈ દિન્દકા

—સાદેખાનદા જમીરખાં સાદેખા નવરા

સામાજિક સત્યાગ્રહ

(૧) ભગવાન રામચંદ્ર

ભગવાન રામચંદ્રનું પુણ્યનામ સંસારનાં સર્વ કોઈ, સ્ત્રીઓ અને બાળકો સુધ્ધાં જાણે છે. તેમનો સત્યાગ્રહ દૈવી હતો. સંસાર પ્રલય કાળ સુધી તેમની સ્પર્ધા કરે તોપણ તેમને પ્રાપ્ત ન કરી શકે. તેમના બળથી તે દૈવી મહાપુરુષ કહેવાયા અને મર્યાદા-પુરુષોત્તમનું અપ્રતિમ પદ તેમણે મેળવ્યું.

તેમને શું અપ્રાપ્ય હતું ? તે ચક્રવર્તી સામ્રાજ્યના એકચ્છત્ર રાજા હતા. કામદેવ જેવું તો રૂપ હતું. વીરતામાં તેમના સમાન કોઈ ન હતું. તેમના ભરત જેવા ધર્મખંધુ, લક્ષ્મણ જેવા મહાવીર અને શત્રુઘ્ન જેવા રથી ભાઈઓ હતા. પ્રલયકાળ પર્વત સતીત્વનો આદર્શ રાખનાર રૂપ-ગુણ અને શીલમાં અપ્રતિમ સીતા-દેવી તેમનાં સૌભાગ્યલક્ષ્મી હતાં. વસિષ્ઠ જેવા બ્રહ્મ-વિજયી જ્ઞાની ગુરુ હતા. સંસારના તે સમયના ઐશ્વર્યના પ્રદર્શન સ્વરૂપ અયોધ્યા તેમની રાજધાની હતી. તેમને-માતાપિતા, ભ્રાતા, સેવક, પ્રજા, એ સર્વનો હુલ્લભ અખંડપ્રેમ પ્રાપ્ત થયો હતો. એવું કોઈ ન હતું કે, જે રામના નામ પર પ્રાણ ન્યોછાવર ન કરે-રામનું શુભ ન ઇચ્છે. એ સર્વ દૈવી ગુણ, અલૌકિક ઐશ્વર્ય, અક્ષય કીર્તિ સંસારમાં કેટલા મહાપુરુષોને મળે છે ? પણ આટલું હોવા છતાંય તે સત્યાગ્રહી વીરે એ સર્વનું આત્મભળની વેદી ઉપર બલિદાન આપ્યું હતું ! તે ઘડપણ સુધી જીવ્યા, પણ જીવનની એક ક્ષણ પણ સુખી ન થયા અને કોઈ પણ ઐશ્વર્યને ન ભોગવ્યું. તેમના ઉપર કોઈ અત્યાચારી વ્યક્તિ કે સમાજ ન હતાં. સર્વે તેમને માટે ન્યોછાવર થઈ જતા હતા. તેમના હાથથી તેમનાં સુખ

અને સૈશ્યને દોષને જાણીને છીનવી લીધાં. નહોતાં. ઉત્તમ સુખનો છાપડા દોરો, તે જૂથ તરફને વળતે દોહ મુધી લગાડવા જતા હતા, એટલામાં તેમણે તે સત્યાગ્રહના નામ પર ન્યોછાવર કરી દીધો. તે છતાં પણ દોષને તેમના અંદર પર એક ન ભર્યો, આત્મજાગૃતી હક કરી. તેમનો એ ત્યાગ, એ સત્ય તેમના સ્વ-તાંત્ર આત્મજાગૃતી પર હતો. જે પ્રકારના સત્યાગ્રહી હોય છે. એક તો એ કે, જે સત્યાગ્રહ માટે મરે છે, બીજા એ કે, જે સત્યાગ્રહ માટે જીવે છે. મરવા કરતાં જીવવું હકલ છે. દુઃખ ભોળને મરી ફીટવું સહેલું છે, પણ જીવતા રહીને સર્વ કંઈ મહન કરવું બહુ હકલ છે. ભગવાન રામ એવાજ અલૌકિક સત્યાગ્રહી હતા.

તેમના ત્યાગ અને સત્યાગ્રહમાં સીતાનો ત્યાગ બહુ મહત્વનો છે. સંસાર જે રામનું અનુકરણ કરવા ઇચ્છે તો કરી શકે તેમ છે અને રામની જાણર થઈ શકે તેમ છે; પણ સીતાનો ત્યાગ અલૌકિક આત્મજાગૃતીનો નમૂનો છે. તેનું દોષ અનુકરણ કરી શકેજ નહિ. સંસારમાં એટલું આત્મજાગૃતી છેજ નહિ.

રામ અને સીતાનો પરસ્પર દેવો વ્યવહાર હતો, એ સમજવાથી તેનું મહત્વ સમજાઈ જશે. ભગવાન વાદ્મીકિ પોતાના સીધા અને સ્વાભાવિક શબ્દોમાં કહે છે કે:-

“ પ્રકૃત્યેવ પ્રિયાસીતા રામસ્યાસીન્મહાત્મનઃ ।
પ્રીયમાત્રઃ સ તુ તયા સ્વગુણેરેવ વર્દિતઃ ।
હૃદયં સ્વેવ જાનાતિ પ્રિતિ યોગં પરસ્પરમ્ ॥

અર્થાત્ દેવી સીતા સ્વભાવથીજ મહાત્મા રામને વહાલાં હતાં. તેજ વહાલનો ભાવ તેમણે (સીતાએ) પોતાના ગુણોથીજ વધારી દીધો હતો. વધારે શું કહેવું? એકબીજાના પ્રીતિ-યોગને

ઉપસ્થિતાં પૂર્વમપાસ્ય લક્ષ્મીં વનં મયા સાર્ધમસિ પ્રપન્નઃ ।
તદાસ્પદં પ્રાપ્ય તપાતિરોધાત્ સોઢાસ્મિ ન ત્વદ્ગર્ભને વસન્તી ॥
નિશાચરોપપ્તુતર્ભવકાળાં તપસ્વિનીનાં મયતઃ પ્રસાદાત્ ।
શ્રુત્વા શરણ્યા શરણાર્થમન્યં, કથં પ્રપત્સ્યે ત્વયિ દીપ્યમાને ॥
કિં વા ત્વયાત્યન્તવિયોગમોષે કુર્યામ્પેદ્યાંહતજીવિતેસ્મિન્ ।
સ્વાદ્રક્ષણીયં યદિ મે ન તેજસ્વદીય મન્તર્ગત મન્તરાયઃ ॥
સાઙ્ગં તપઃ સૂર્યનિવિષ્ટદિગ્દર્શનં પ્રમૂતેશ્ચરિતું યતિષ્યે ।
ભૂયો યથા મે જનનાન્તરેઽપિ ત્વમેવ મર્તા ન ચ વિપ્રયોગઃ ॥

અર્થાત્ શુભ જુદિવાળા આપ મારા ઉપર બલિચારની
શંકા કદાપિ નહિ કરી શકે. મારાંજ પૂર્વજન્મનાં પાપોનું અ
અસદ્ય પરિણામ આન્યુ છે. પહેલાં વનવાસ વખતે, આપોઆ
મળેલી રાજલક્ષ્મીને છોડી આપ મારી સાથે વનમાં ગયા. તે
રાજલક્ષ્મી આજ આપને પ્રાપ્ત કરી માફ તમારી પાસે રહે
કેમ કરીને સહન કરી શકે? આપની કૃપાથી અગિયત્નીઓ મ
શરણે આવતી હતી. કેમકે તેમના પતિઓને રાક્ષસો સતા
હતા. તેજ હું આજ આપની હયાતી હોવા છતાં બીજા
શરણે કેમ કરીને જઈશ? અથવા આપના વિયોગથી નિષ્ક્રાં
આ છવનનેજ હું શા માટે ન છોડી દઉં? પણ વાંધો એટલે
કે, આપનો મર્ત મારી કૃપમા છે. હું પુત્રને જન્મ
પછી સૂર્ય તરફ દૃષ્ટિ રાખીને તપ કરવાનો પ્રયત્ન કરીશ
બીજા જન્મમાં આપજ મારા પતિ થાઓ અને વિયોગ ન
(રઘુવંશ, મર્ગ)

કેટલું કરુણ. ઉત્તેજક અને પવિત્ર આપણું છે! જ
તમાં અનેક ઓઓ પરણવાની કુદૃષ્ટિ પ્રચલિત

સત્યાગ્રહી ભગવાને સીતાનો ત્યાગ કર્યો પછી પણ વિવાહ ન કર્યો. બંનેનો આત્મા એકબીજાને આહતો રહ્યો. બંને એકબીજાને દેખી તો ન શક્યાં, પણ એકબીજાનું શુભ ઇચ્છ્યા કરતાં હતાં. વીસ વર્ષ પછી જ્યારે શુરુ વસિષ્ઠે અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવાની આજ્ઞા આપી, ત્યારે સ્ત્રીનો પ્રશ્ન ઊઠ્યો. શુરુએ બીજું લગ્ન કરવાની આજ્ઞા કરી, ત્યારે રામે ગદ્ગદ કંઠે શુરુને ચરણે પડી કહ્યું: “સ્વામિ! બીજું જે કંઈ કહો તે કરવા તૈયાર છું, પણ આપ એવા શબ્દો ન કહો. હમણાંજ મેં સત્યાગ્રહને નામે મારા પ્રેમ ઉપર અત્યાચાર કર્યો છે. હું સતીત્વના અવતાર રૂપ સીતા ઉપર અત્યાચાર કરું એવું પ્રભુ ન કરે!” કર્મવૃદ્ધ તપસ્વીની આંખોમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. અંતે સોનાની સીતા બનાવી યજ્ઞનું અનુષ્ઠાન કરવામાં આવ્યું.

આજ લાખો વર્ષ વીતી ગયાં છે, પણ મહાપુરૂષ મર્યાદા-પુરુષોત્તમ રામ આજ પણ જીવિત છે. પૃથ્વીમાં તેમની બેડી પેદા નથી થઈ.

(૨) મહાત્મા બુદ્ધ

મહાત્મા બુદ્ધ એક અદ્વિતીય અને અપૂર્વ સત્યાગ્રહી થઈ ગયા છે. કંઈ કંઈ એવાં પ્રમાણ મળવા લાગ્યાં છે કે, ઈશુખ્રિસ્ત તેમના શિષ્ય હતા. ગમે તેમ હો, પણ મહાત્મા બુદ્ધ એક અલૌકિક સત્યાગ્રહી હતા.

તે એક રાજપુત્ર, ગાદીના ઉત્તરાધિકારી, પરમ સુંદર સાધ્વી સ્ત્રીના પતિ અને સર્વ લોગ પ્રાપ્ત થવાથી લાગ્યશાળી હતા. તેમણે આત્મબળની શોધમાં મનથી ધૈર્ય, શાંતિ અને અનુદ્રેગ સર્વ કંઈનો ત્યાગ કર્યો. પોતે આત્મબળની શોધમાં તપસ્વીઓ,

જો અને વિદાનેના શરણમાં ગયા. કોઈએ તેમને ધર્મશાસ્ત્ર
પુણું કહ્યું, તો કોઈએ દર્શનશાસ્ત્ર લખવાનું કહ્યું; પણ તેમની
એ લખવામાં ન હતી. બહુ શોધતાં શોધતાં પણ તેમને વિદ્યા-
માં, તર્કમાં અને વિજ્ઞાનમાં શાંતિ ન મળી. આત્મભગ્ન ન પ્રાપ્ત
થયું. બધા પ્રયોગને તે તુચ્છ અને અશ્રદ્ધાથી જોવા લાગ્યા. તેમને
મૂર્ખ અને આગમુ કહીને વિદ્યાર્થીઓએ ધક્કા મારીને ઠાઠી
મૂક્યા. ગુરુઓએ લજાવવાની ના પાડી. અંતે તે એકાંતમાં
એક જાડ નીચે બેસી વિચારવા લાગ્યા. ધીરે ધીરે તેમની મનન-
શક્તિ વધી, આત્મભગ્નનું તત્ત્વ સમજાયું અને ચોતેજ સંસા-
રમાં આત્મભગ્નના ભગભગ પ્રથમ ચોદા ગળ્યા.

તેમના વખતમાં દેશભરમાં માંસાહારી લોકો રહેતા હતા.
અસંખ્ય જીવોને દરરોજ મનુષ્યોના ચેટને માટે જખરજસ્તીથી
તરફદારી મારી નાખવામાં આવતાં. તેમણે દયાર્દ્ર ચિત્તથી તે
મૃગાં પ્રાણીઓનો પણ લઈ તે હત્યારી પ્રધાનો વિરોધ કયો. એ-
કલાને સમસ્ત સંસાર સાથે યુદ્ધ દરવું પડ્યું. અંતે સત્યાગ્રહનો
વિજય થયો, ભારતવર્ષમાં અંક વખત એવો આવ્યો હતો કે,
અધીં પૃથ્વી ખુદને અરજે દળી પડી હતી. આજ પણ પુરાતત્ત્વ-
માં જો કોઈ અવિત પ્રમાણ હોય તો તે ખુદના શિષ્યોના દેહ-
લાક લેજો છે.

ધાર્મિક સત્યાગ્રહ

(૧) મહાત્મા હસ્તિપ્રસ્ત

તે એક જોવા મહાપુરુષ છે કે, જેના ચરણોમાં આજ આ
દુનિયા છે અને જાણી અધીં તેમના શિષ્યોના ચરણોમાં છે.
મહાપુરુષ જે વખતે જે દેશમાં થયા, તે વખતે તે દેશમાં
વાંચતાંલખતાં નહોતું બંધનું. જારે વિદ્યાન તત્ત્વિક લેખકો.

સુધી નહોતા થયા. આજ જેવા અદ્ભુત વૈજ્ઞાનિક શોધ-
કેા ન હતા. ઇશુખ્રિસ્ત પાસે તલવાર ન હતી, વિદ્યા ન હતી,
પણ એક આત્મગણ હતું. તેનો ઉપદેશ પ્રેમનો હતો, તેમનું
કથન એ હતું કે, પરમેશ્વર એકજ સર્વોપરી છે. તે જમાનામાં
મૂર્તિપૂજકોનું બહુ જોર હતું, પણ ઇશુખ્રિસ્તે શાંતિપૂર્વક એવો
પ્રચાર કર્યો કે, પથ્થરની મૂર્તિઓ એ કદાપી પરમેશ્વર નથી.
રાજાપ્રજા વિરુદ્ધ આ અવાજ હતો. હજારો વર્ષના અધર્મવિશ્વાસ
વિરુદ્ધ આ ઘોષણા હતી. તેના જવાબમાં તેમને કેટલાં કેટલાં
દુઃખ દેવામાં આવ્યાં, તેમના ઉપર પાપ ચડાવવામાં આવ્યાં.
પણ મહાત્મા ઇશુખ્રિસ્ત શાંતિ, ધર્મ અને સત્યની મૂર્તિ
હતા. તે પોતાના આત્મવિશ્વાસમાં અચળ હતા. તે શત્રુઓને
ક્ષમા કરતા હતા, તેમનું કૌશલ્ય ઇચ્છતા અને તેમનું હિત ઇચ્છતા
કરતા હતા. તે વીર સત્યાગ્રહીએ અલૌકિક સ્થિરતાથી અત્યા-
ચારનો મુકાબલો કર્યો. તેમણે ધીરજ રાખીને પ્રતિકાર કર્યો
સિવાય પોતાના ઉપર અત્યાચાર થવા દીધો, કે જેથી અત્યાચારી
સમજી જાય કે તે અત્યાચાર કરી રહ્યો છે. અંતે તેમને વધ-
સ્તંભ ઉપર લટકાવીને તેમના હાથપગમાં લોઢાના ખીલા
મારવામાં આવ્યા અને તે, ભગવાન પાસે એ અત્યાચારીઓ માટે
ક્ષમા માગતા, શાંતિપૂર્વક મૃત્યુ પામ્યા. તેમણે અઢી વર્ષ સુધી
ઉપદેશ આપ્યો હતો. એજ અઢી વર્ષની કમાણી જીત્યો કે, ઇશુ-
ખ્રિસ્તના ઝંડા નીચે અધીર પૃથ્વી છે અને ણાકીની અધીર તેમને
ચરણે છે. આ ઇશુખ્રિસ્તના સત્યાગ્રહનું ફળ હતું. ખ્રિસ્તના પછી
તેમના શિષ્યોએ પણ એવો અપૂર્વ સત્યાગ્રહ કર્યો કે જેથી
ધાર્મિક અત્યાચાર સંસારમાંથી સમૂળો નાબૂદ થઈ ગયો.

(૨) પાવલ પ્રેરિત

શુખ્રિસ્તના પછી ખ્રિસ્તી સમાજનો સૌથી પહેલો સત્યા-

પછી ચોક્કો પાવણ હતો. તે ભૂતિપૂજકોમાં તેમના વિશ્વાસ
વિરુદ્ધ ખ્રિસ્તીધર્મનો પ્રચાર કરતો હતો. તેમણે આશ્ચર્યજનક
સંકટ સહન કર્યું, પણ સત્યાગ્રહ ન છોડ્યો. પાંચ વાર ચઢૂઢી-
ઓની માફક અને ત્રણ વાર રોમનોની માફક તેમણે ઠોરડા
ખાધા, એક વાર પથ્થર મારવામાં આવ્યા અને ચાર વાર તેમની
હોડી પર મારો ચલાવવામાં આવ્યો. એક રાત-દિવસ તે સમુ-
દ્રમાં રહ્યા અને અંતે ખ્રિસ્તીધર્મ પર વિશ્વાસ રાખવાના અપ-
રાધ માટે તેમને મારી નાખવામાં આવ્યા.

આ મહાપુરુષે ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રચાર બહુ નિર્ભયતા અને
પ્રયત્ન ઉત્સાહથી કર્યો અને પૂજ ધૈર્ય અને સહિષ્ણુતાથી સર્વ
કુષ્ઠો સહન કર્યો. તેમણે એશિયા, યુનાન, કિલિકીયા, ચિસલની,
વિરિથ, ઇફ્રિય અને મિલીત નગરોમાં પ્રચાર કર્યો અને બહુ
શિષ્યો બનાવ્યા. અંતે જેરુસલેમમાં તેમને ફરી પકડવામાં આવ્યા
અને એ વર્ષ કેસરિયા નગરમાં ફેદી તરીકે રાખીને પછી રોમ-
માં મોકલી દેવામાં આવ્યા.

તે દિવસોમાં રોમ નગર સંસારનાં મોટાં મોટાં શહેરોમાંનું
એક હતું. આખી દુનિયાના જુદી જુદી ભાષાઓવાળા વેપારીઓ
રોમનાં બજારોમાં ફરતા હતા. ધારો કે, એ પોતે એક નાનું
સરખું જગત હતું. યુરોપ, આફ્રિકાના ઉત્તર ભાગ અને એશિ-
યાના પશ્ચિમ ભાગના સપળા ઉત્તમ અને મુંદર પ્રદેશ તેમને
તાબે હતા. તે નગરનો બહુ મોટો વિસ્તાર હતો અને તે સાત
પહાડો ઉપર વસ્યું હતું. તેમાં ત્રીસ લાખ માણસો રહેતાં હતાં.
તેમાં એક હજાર સાતસો એંગ્લી સરકારી ઇમારતો હતી, જેમાં
નેરો રાજનો રાજમહેલ અપ્રતિમ હતો. દેવતાઓનાં ચારસોથી
વધારે મંદિર હતાં. જેમાં દેવિદોલ નામના જ્યુપિટર દેવતાનું

મંદિર કેપિટોલી પડાડ પર ગન્યું હતું. તે જાડુ વિશાળ હતું અને તેની મહત્તા જાડુ પ્રસિદ્ધ હતી. તેની મૂળ કિંમત એક કરોડ રૂપિયા ગણાતી હતી. એવી એ મહાન નગરી હતી કે, જ્યાં પહેલી વાર પાદરીઓને સત્યાગ્રહ કરવો પડ્યો હતો.

રોમના બાદશાહ નેરોની નિષ્કુરતા પ્રસિદ્ધ છે. ગાદી પર બેસતાંજ પ્રથમ તેણે પોતાના ગુરુ, રથકો, માતા, સ્ત્રી વગેરેનો વધ કરાવ્યો. પછી તેણે મદમસ્ત થઈને એ નિશ્ચય કર્યો કે, પ્રથમ હું આખા રોમને બાળીને લસ્મ કરી નાખું. પછી બીજી વાર આથી પણ વધારે લલકાવાળાં શહેર વસાવું અને માઈ નામ પ્રસિદ્ધ કરું. એવા દુષ્ટને પોતાનો વિચાર અમલમાં લાવતાં શી વાર હતી? તેણે આખા શહેરમાં આગ લગાડાવી અને આખું શહેર બળી ઊઠ્યું. સ્ત્રીઓનાં આકંઠ, બાળકોની ચીસો અને મનુષ્યોના નિસાસા પૃથ્વીથી આકાશ સુધી ભરાઈ ગયા. આ પ્રકારે સાત દિવસ સુધી આ અગ્નિકાંડ ચાલુ રહ્યો અને શહેરના પાંચ ભાગ ઉજ્જડ થઈ ગયા. ત્યારે તે કુકર્મી એ વાતથી ડર્યો કે, નગરવાસીઓ કોપાયમાન થઈ તેને શિક્ષા કરશે અને પ્રજા તેનો દ્રોહ કરશે. એમ વિચારી તેણે સઘળો દોષ ખ્રિસ્તીઓને માથે ચડાવ્યો અને આખું શહેર ક્રોધમાં દાંત પીસીને તે નિરપરાધીઓ ઉપર તૂટી પડ્યું. તેમણે કોથળા પર ચૂનો લગાવી તેમાં ખ્રિસ્તીઓને ભર્યાં. પછી ચારે બાજુએ શણ ભરી ભરીને કોથળાનાં મોઢાં સીવી લીધાં અને તેમને થાંભલા સાથે બાંધીને હારબંધ ઊભા રાખી તેમાં આગ સળગાવી દીધી. એ આગની રોશનીમાં રોમના લોકો ભાતભાતની ગમત કર્યા કરતા હતા. કોઈકોઈને તેમણે જંગલી પશુઓનાં ચામડાંમાં સીવીને શિકારી કૃતરાં આગળ ફેંકી દીધા. તેમણે તેમના ટુકડે ટુકડા કરી નાખ્યા. એ સિવાય હજારો ખ્રિસ્તીઓને બાદશાહના મહેલમાં

વધસ્તંભ ઉપર લટકાવવામાં આવ્યા. એજ ધર્મશુદ્ધમાં પાવન-ધર્મજીએ પણ પ્રાણ આપ્યા.

(૩) ચાકૂળ

એ ઇશુખ્રિસ્તનો ભાઈ હતો અને જેઝસલેમમાં ખ્રિસ્ત ધર્મનો મુખ્ય પ્રચારક હતો. રોમના ઉપદ્રવ વખતથીજ તેના ઉપર પણ દેાપ થયો. જ્યારે તેને ન્યાયાલયમાં ખડો કરવામાં આવ્યો, ત્યારે તેણે વીરતાપૂર્વક કહ્યું: “ઈશુખ્રિસ્ત પ્રભુને જમણે હાથે બેસે છે અને આકાશનાં વાદળો ઉપર ચઢીને ફરીથી આવશે.” આ વાત માટે તેને પથ્થરોથી ગરદન મારવાની શિક્ષા કરવામાં આવી. પથ્થરોનો વરસાદ જ્યારે તેના ઉપર વરસવા લાગ્યો, ત્યારે તેણે જરા વખત મગતાં પોકારીને કહ્યું: “હે પિતા, આમને શમા કરજો, કેમકે તેઓ નથી જાણતા કે તેઓ શું કરી રહ્યા છે ?” તે વખતે તે એક મોટીના ભારે પાથી પડી ગયો.

(૪) શિમિયોન

એ જેઝસલેમનો ધર્મોપદેશ હતો. જ્યારે તેને પકડવામાં આવ્યો, ત્યારે તે એકસો વીસ વરસનો શુદ્ધો હતો. તેણે કેટલાય દિવસ સુધી ઠોરડા ખાધા, પણ તે ન મર્યો. અંતે ધાકીને હત્યા-રાઓએ તેને વધસ્તંભ પર ચડાવ્યો.

(૫) ઈગ્નાટ્રિય ટ્રાજન

તે અંતેખિયા નગરનો મંડળાધ્યક્ષ હતો. શિમિયોનના પછી ત્રણ વર્ષે ખ્રિસ્તી યવાના અપરાધથી તેને પ્રાણપાત કરવાને રોમ નગરમાં મોકલવામાં આવ્યો. તેણે રોમના અધિકારી-ઓને ચિઠ્ઠી લખીને કહેવશાનું કે, “ચિરિયાધી રોમ સુધી હું

જંગલી પશુઓ સાથે લડતો લડતો આવ્યો આવું છું. હું દસ ચિત્તા અર્થાત્ ચોદાઓની સાથે જંગલરૂપી જકડાયેલો આવું છું અને હું હમેશાં જેટલો તેમની સાથે લલાઇથી વતું છું, તેટલોજ મારા ઉપર તેઓનો ડોપ વધે છે. તેઓ ગમે તો મને સિંહો આગળ ફેંકે, વધસ્તંભ ઉપર ચઢાવે અને ગમે તો મારા શરીરના ટુકડા કરે. હું પ્રભુ ઇશુખ્રિસ્તના નામ પર આનંદ કરું છું, તો મને એ ચાતનાઓથી શું થશે ? ”

રોમમાં પહોંચ્યા પછી તેને લોકોની સામેજ પ્રદર્શનનાં જંગલી પશુઓ સામે મૂકવામાં આવ્યો. પણ જ્યારે તેણે સિંહોને ગાજતા સાંભળ્યા ત્યારે તેણે કહ્યું કે, “ હું પ્રભુ ઇશુખ્રિસ્તના વીણેલા ઘઉંનો દાણો છું. જ્યાંસુધી જંગલી પશુઓના હાંતથી દળાઉં નહિ, ત્યાંસુધી રોટલી નહિ ખનું. ”

સિંહોએ એકદમ તેને ફાડી ખાધો. બાદ તેનાં જે થોડાં ઘણાં હાડકાં બચી ગયાં હતાં. તેને અંતેખિયા નગરમાં દાટવામાં આવ્યાં.

(૬) પ્લુકાર્પ

એ સ્મર્ના નગરનો સન ૧૬૭ માં મંડલાધ્યક્ષ હતો અને ચોહન પ્રેરિતનો શિષ્ય હતો. તેને ખ્રિસ્તી થવાના ગુના માટે જીવતો બાળી મૂકવાનો હુકમ કરવામાં આવ્યો હતો. તે વખતે તેની ઉંમર ૮૦ વર્ષની હતી. લોકોએ દયા કરીને તેને સમજાવ્યો કે, “ તમે તમારો ધર્મ છોડી દો. ” ત્યારે તેણે કહ્યું: “ મેં ચાર કોડી ને છ વર્ષ પ્રભુ ઇશુખ્રિસ્તની સેવા કરી છે અને તેમણે કદી મારો અપરાધ નથી કર્યો. તો જેણે મને ખરીદી લઇને તાર્યો છે, તેનો હું વિશ્વાસઘાતી શા માટે ખનું ? ” જ્યારેતે બળતણ સમક્ષ ઊભો રહી પ્રાર્થના કરી રહ્યો, ત્યારે આગ સળગાવવામાં આવી.

|| ટી. મોટી જ્વાળાઓ લાગી બિટી. પણ આશ્ચર્ય એ હતું કે તે જ્યોત નહિ. પછી તેને તીરથી વીધી મારવામાં આવ્યો અને ત્રા મૃદ્ધાને બાળીને ખાખ કરવામાં આવ્યું.

(૭) જ્વાળીના

એ નામની એક બહુ શુક્રમાર અને દુર્બંજદામી હતી. ખ્રિસ્તી-જોને ભય હતો કે, તે દુઃખ પડતાં જરૂર ફરી જશે. પણ જ્યારે પ્રાંતઃકાળથી સાંજ સુધી તેના પર માર પડ્યો, અને તે એટલે સુધી કે, તેની આમલીનાં છોડાં ઊખડ્યાં, શરીર વળીને કમાન થઈ ગયું અને ઠેકઠેકાણે એવાં છાલાં પડી ગયાં કે, હત્યારાઓને તેના જીવતા રહેવાથી બહુ આશ્ચર્ય થતું હતું. પણ તે અતિમ શ્વાસ સુધી કહેતી ગઈ કે, “હું ખ્રિસ્તી છું.” અતે તેને હાથ લંબાવીને યાંભલા સાથે બાંધી દીધી અને તેની ઉપર પશુ છોડી મૂક્યાં કે તેને ફાંસી નાખે. પણ દરેક પશુ તેને સૂંધીસૂંધીને ચાસ્યું ગયું. કદાચ તેમને હયા આવી હશે. એટલે તેને આગલા દિવસ માટે છોડી મૂકી. બીજે દિવસે જ્યારે તેને મરવા માટે બોલાવવામાં આવી, ત્યારે આનંદથી પગલાં ભરતી તે વધસ્થાન પર ગઈ. આ-ખરે એક જાળમાં લપેટીને તેને એક સાંઠની આગળ મૂકવામાં આવી. એ રીતે તેનો અંત આવ્યો.

(૮) પરપિટ્ટ

એ એક બાવીસ વર્ષની વિવાહિત સ્ત્રી હતી. તેના બેળામાં એક નાનું બાળક હતું. જ્યારે તેને ખ્રિસ્તી થવાના અપરાધ માટે વધનો હુકમ મળ્યો, ત્યારે પ્રથમ તેનું બાળક છીનવી લઈ બહુ દુરવાથી તેને મારી નાખવામાં આવ્યું. પછી તેને વધસ્થળ પર લઈ ગયા. તે નિર્જય થઈ મૃત્યુ સામે ગઈ. તેનો પિતા મૃતિપૂજક

હતો અને બહુ ઘરડો હતો. તેણે ઘૂંટણિયે પડીને તેને વિનય-
પૂર્વક કહ્યું કે, “બેટા, મારું ઘડપણ જોઈ દયા કર. જો તું મને
પિતા માનતી હોય, તો મારા ઉપર કરુણા કર.” એમ કહીને તેનો
હાથ ચૂમીને તેને પગે પડ્યો અને રોઈને કહેવા લાગ્યો કે, “હું
હવે તને દીકરી નહિ, પણ મારા ધર્મની અધિકારિણી કહું છું.”

પણ તેણે વીરતાપૂર્વક કહ્યું: “પિતા! શાંત થાઓ, આ
ધર્મચુદ્ધમાં શું પાછા ફરવાનો વખત છે? આત્મામાં બળ આવવા
હો. પ્રભુની ખાતર તેમાં વિદ્વ ન કરો.” એટલું કહીને તે વધસ્થાન
પર આવીને બેઠી થઈ અને પશુઓએ તેને ફાડી ખાધી.

(૯) લિકસ્ત

સન ૨૬૦માં રોમની ખ્રિસ્તીઓની મંડળીનો લિકસ્ત ના-
મનો પ્રમુખ માર્યો ગયો. જ્યારે નગરના અધિકારીએ સાંભળ્યું
કે, મંડળી પાસે બહુ ધન-સંપત્તિ છે, ત્યારે લોરેન્ટિય નામના
મુખ્ય સેવકને બોલાવીને તેને હુકમ આપ્યો કે, સઘળું ધન હાજર
કરી દે. તેણે કહ્યું, “સઘળી ધનસંપત્તિ સંભાળવા અને તેનું ભર-
તિયું બનાવવા માટે મને ત્રણ દિવસની સુદત આપો.”

ત્રીજે દિવસે તે આખા રોમના ગરીબોને એકઠા કરી પ્રધાન-
ના મહેલમાં આવીને હાજર થયો, અને તેણે પ્રધાનને કહ્યું કે,
“અમારા પ્રભુની સંપત્તિ સંભાળી લો. આપનું આખું આંગણું
સોનેરી પાત્રોથી ભરેલું પડ્યું છે.” પ્રધાને બહાર આવીને જ્યારે
ગરીબોનું ટોળું જોયું, ત્યારે તે ઘણો ક્રોધ પામ્યો અને તેણે
ચક્રચકતી આંખોથી લોરેન્ટિય તરફ જોયું. તેણે કહ્યું: “તમે
ક્રોધાયમાન કેમ થાઓ છો? આપ જે સોનાને ઇચ્છો છો તે જ-
મીનની એક સાધારણ ધાતુ છે. જે માણસને સઘળાં પાપોમાં

ફસાવે છે, વાસ્તવિક રીતે ઈશ્વરનું ધન તો આજ છે, જુઓ, કેટલાં મણી, રત્ન, સુવર્ણ-સુદ્રા જગમગી રહ્યાં છે! આ કુમારિકાઓ અને વિધવાઓ મહાન મહાન રત્નો છે!” પ્રધાને ધમકાવીને કહ્યું, “મારી મસ્કરી કરે છે? જિલો રહે.તે’ માત્ર મરવા માટેજ કમર કસી છે પણ તું નથી જાણતો કે, તને સહેલાઈથી નહિ મારવામાં આવે. હીક, કપડાં ઉતાર.” પ્રધાને તેનાં કપડાં ઉતરાવ્યાં અને તેને લોઢાની મોટી સાંકળો પર સુવાડીને ધીમી આગ પર શેકવા માંડ્યો. તે ધૈર્યપૂર્વક એક પાસે શેકાઈ રહ્યો, ત્યારે તેણે પ્રધાનને પોકારી ને કહ્યું: “આ પાંજરું તો પાકી ચૂક્યું, હવે બીજું પાસું ફેરવાવો.” બીજું પાસું ફેરવતાં જ્યારે તેનું જીવન ક્ષીણ થઈ ગયું, ત્યારે તેણે શમવાસીઓ માટે સુખ અને આરામનો આશીર્વાદ માગ્યો અને સદાને માટે તે મૃત્યુને બોલે સૂતો.

એજ વખતે કેસરીઆ નગરમાં કુરીલ નામનો એક નાનો સરખો બાળક રહેતો હતો, તે ઈશ્વરનું નામ હમેશાં લેતો હતો. તેટલા માટે તેના સાથી છોકરાઓએ તેને માયો, બાપે ઘરમાંથી કાઢી મૂક્યો, અંતે તેને શમના ન્યાયાધીશ પાસે મોકલવામાં આવ્યો. ન્યાયાધીશે તેને અમલવીને કહ્યું: “જવ્યા! તું બહુ ચુકુમાર છે. તું આ કેવું પાપ કરે છે કે, ઈશ્વરનું નામ લે છે! તેને છોડી દે. હું તને તારા બાપ પાસે મોકલી દઈશ અને વખત આવતાં તું તેની સંપત્તિનો અધિકારી થઈશ.”

પરંતુ બાળકે તેજસ્વી સ્વરથી કહ્યું કે, “આપની આ કૃપા માટે આપને ધન્યવાદ ઘટે છે, પણ હું પ્રભુના નામ પર હુઝ બોગવવા તૈયાર છું. પ્રભુ ઈશ્વરિસ્તે પણ કદ બોગવ્યાં છે. મને ઘરનો મોહ નથી, કેમકે મારા પ્રભુનું ઘર એથી ઉત્તમ છે અને મને મરણનો ડર નથી; કેમકે પ્રભુનો ઉપદેશ છે કે, મૃત્યુજ ઉત્તમ જીવન આપે છે.”

ન્યાયાધીશ તેના જવાબથી દીંગ થઈ ગયો. તેને ડરાવવા માટે વધસ્થળ આગળ લઈ જવાની આજ્ઞા કરવામાં આવી. ન્યાયાધીશને આશા હતી કે, બાળક ભયંકર આગ ભેઈ ખી જશે. પણ જ્યારે પાછો આવીને પણ તે એટલોજ સતેજ અને નિર્ભય રહ્યો, ત્યારે ન્યાયાધીશ બહુ વિચારમાં પડ્યો. તે દયાવશ થઈ તેને મારવા નહોતો ઇચ્છતો. તેણે ફરીથી તેને સમજાવ્યું. બાળકે કહ્યું: “આપની તલવારનું કામ તરતજ પૂર્ણ કરો, કે હું પ્રભુ પાસે જઈ. આ જીવન મારાથી એક ક્ષણ પણ સહન થતું નથી.”

જે લોકો આસપાસ ઊભા હતા તેઓ રડવા લાગ્યા. તેણે સર્વને ઉત્સાહપૂર્ણ વાક્યોમાં કહ્યું: “ખેદની વાત છે કે, હું કેવા સુંદર નગરમાં જઈ છું તે તમે જાણતા નથી. આ વાત જો તમે જાણતા હોત તો જરૂર આનંદ પામત.” એટલું કહી તે બહુ આનંદથી વધસ્થળ તરફ ગયો.

આ પ્રકારનાં ઉદાહરણોથી ખ્રિસ્તીધર્મનો ઇતિહાસ ભરેલો છે. તેમને સાંભળવાનું સાહસ કોણ કરી શકે છે? એ અત્યાચારો વિરુદ્ધ આટલી ઉગ્રતાથી સત્યાગ્રહ-મહાસ્થનો પ્રયોગ કરવાનું એ પરિણામ આવ્યું કે, આજ અધીં દુનિયા ખ્રિસ્તીધર્મના ચરણોમાં ઝૂકી રહી છે. અને ઇશુખ્રિસ્તનો ઝંડો સૂર્ય સમાન પ્રકાશીત થઈ રહ્યો છે. સત્યાગ્રહના વિજયનું આથી વધારે જ્વલંત પ્રમાણ ખીતું શું હશે !

ઈ. સન ૧૯૪૧માં આયર્લેન્ડમાં જ્યારે ખ્રિસ્તી લોકો પોપનો ધર્મ છોડી પ્રોટેસ્ટન્ટ થવા લાગ્યા, ત્યારે પોપે ફતવો બહાર પાડ્યો હતો કે, “જે માણસો પ્રોટેસ્ટન્ટ થઈ ગયા છે તે તમામને મારી નાખો.” આ ઘોષણાના આધારે લગભગ બે લાખ ખ્રિસ્તીઓને બહુ નિર્દયતાથી મારી નાખવામાં આવ્યા હતા.

માં મહા વધની ખજાર ધાંખળી પોપે આમલે દર્માં એક બહુ બારે
કેસવ થયો હતો.

આલવાનો ઠચક કે, જે તે વખતે નેધરલેંડનો ગવર્નર હતો.
તેણે હબરો પૂની નોકરો રાખી મૂક્યા હતા, જેઓ પ્રોટેસ્ટન્ટોની
કેસવ કરતા હતા. જે વર્ષમાં તેણે છત્રીસ હબર ખ્રિસ્તીઓને મારી
નાખ્યા હતા. જે ગામો અને વસ્તીમાં જતી ગયા હતા, તેમના
ઉપર વધારાનો દર નાખીને આ આત્યાચારીઓ ચાર કરોડ
રૂપિયા દર વર્ષે વસૂલ કરતા હતા. પોપના દરબારમાં તેનો બહુ
આદરસત્કાર થયો હતો.

પોપોએ રૂપેન દેશમાં એક ગુપ્તપ્રમાણ પહેલવહેલો બનાવ્યો.
પછી છટાલીમાં અને પછી બીજા દેશોમાં પણ બનાવ્યો. તેનું નામ
'ઇન્કવિલ્ડન' અર્થાત્ કસોટીનું મંડળ હતું. તેમાં માણસોને કસ-
વાને યાને તેમનાં અંગ કાપવા માટે બધુંકર સંચાઓ રાખવામાં
આવ્યા. કેઇ સ્ત્રી, પુરુષ યા બાળક જે આ અપરાધમાં પકડાઈ
જતાં કે, તેને પોપના વિદાધી-પ્રોટેસ્ટન્ટ ગળી તેમાં કસતા હતા,
અને હુઝા દઇને સર્વ લોક પૂછતા હતા. તેના સભાસદો રાત્રે
હોઠોના ઘરમાં પેસી જતા અને તેને સૂતેલો ઉઠાવી લાવી
તેમાં કસતા હતા. એ ત્રિવાય જે લોક આ સંચાઓમાં
કબાવાથી ઘણા દિવસ સુધી મરતા ન હતા અને પોપનો ધર્મ
પણ સ્વીકારતા ન હોતા તેમને છુવતા બાળી મૂકવામાં આવતા
હતા. એક ટોલેટો નામનો બિરાપ હતો. તે પ્રોટેસ્ટન્ટ થઈ ગયો
હતો. તેણે એ ઉપદેશ આપ્યો હતો કે, "પોપમાં ક્ષમા કરાવવાની
શક્તિ નથી. તમારા પ્રભુ ખ્રિસ્તનું પ્રાયશ્ચિત્ત જાસ છે." આ
અપરાધથી સભાએ તેને બહાર વર્ષસુધી જેલમાં રાખ્યો હતો. આ
હત્યારી સભા સન ૧૪૮૧થી સન ૧૮૦૮ સુધી ત્રણસો સત્તાવીસ

ન્યાયાધીશ તેના જવાબથી દીંગ થઈ ગયો. તેને ડરાવવા માટે વધસ્થળ આગળ લઈ જવાની આજ્ઞા કરવામાં આવી. ન્યાયાધીશને આશા હતી કે, બાળક લયંકર આગ ભેઈ ખી જશે. પણ જ્યારે પાછો આવીને પણ તે એટલોજ સતેજ અને નિર્ભય રહ્યો, ત્યારે ન્યાયાધીશ બહુ વિચારમાં પડ્યો. તે દયાવશ થઈ તેને મારવા નહોતો ઇચ્છતો. તેણે ફરીથી તેને સમજાવ્યું. બાળકે કહ્યું: “આપની તલવારનું કામ તરતજ પૂર્ણ કરો, કે હું પ્રભુ પાસે જાઉં. આ જીવન મારાથી એક ક્ષણ પણ સહન થતું નથી.”

જે લોકો આસપાસ ઊભા હતા તેઓ રડવા લાગ્યા. તેણે સર્વને ઉત્સાહપૂર્ણ વાક્યોમાં કહ્યું: “ખેદની વાત છે કે, હું કેવા સુંદર નગરમાં જાઉં છું તે તમે જાણતા નથી. આ વાત જો તમે જાણતા હોત તો જરૂર આનંદ પામત.” એટલું કહી તે બહુ આનંદથી વધસ્થળ તરફ ગયો.

આ પ્રકારનાં ઉદાહરણોથી ખ્રિસ્તીધર્મનો ઇતિહાસ ભરેલો છે. તેમને સાંભળવાનું સાહસ કોણ કરી શકે છે? એ અત્યાચારો વિરુદ્ધ આટલી ઉત્તરતાથી સત્યાગ્રહ-મહાઅનો પ્રયોગ કરવાનું એ પરિણામ આવ્યું કે, આજ અધીં દુનિયા ખ્રિસ્તીધર્મના ચરણોમાં ઝૂકી રહી છે. અને ઇશુખ્રિસ્તનો જંડો સૂર્ય સમાન પ્રકાશીત થઈ રહ્યો છે. સત્યાગ્રહના વિજયનું આથી વધારે જ્વલંત પ્રમાણ બીજું શું હશે!

ઈ. સન ૧૯૮૧માં આયર્લેન્ડમાં જ્યારે ખ્રિસ્તી લોકો પોપનો ધર્મ છોડી પ્રોટેસ્ટન્ટ થવા લાગ્યા, ત્યારે પોપે ફતવો બહાર પાડ્યો હતો કે, “જે માણસ પ્રોટેસ્ટન્ટ થઈ ગયા છે તે તમામને મારી નાખો.” આ ઘોરણના આધારે લગભગ જે લાખ ખ્રિસ્તીઓને બહુ નિર્દયતાથી મારી નાખવામાં આવ્યા હતા.

આ મહા વધની ખબર સાંભળી પોપે આયલેન્ડમાં એક બહુ બારે ઉત્સવ કર્યો હતો.

આલવાનો ડયુક કે, જે તે વખતે નેધરલેન્ડનો ગવર્નર હતો. તેણે હબરો ખૂની નોકરો રાખી મૂક્યા હતા, જેઓ પ્રોટેસ્ટન્ટોની કતલ કરતા હતા. જે વર્ષમાં તેણે છત્રીસ હબર ખ્રિસ્તીઓને મારી નાખ્યા હતા. જે ગામો અને વસ્તીમાં ગયી ગયા હતા, તેમના ઉપર વધારાનો દર નાખીને આ અત્યાચારીઓ ચાર કરોડ રૂપિયા દર વર્ષે વસૂલ કરતા હતા. પોપના હરબારમાં તેનો બહુ આદરસત્કાર થયો હતો.

પોપોએ રુચેન દેશમાં એક શુષ્કસમાજ પહેલવહેલો બનાવ્યો. પછી ઇટાલીમાં અને પછી બીજા દેશોમાં પણ બનાવ્યો. તેનું નામ 'ઇન્કિવલુશન' અર્થાત્ કસોટીનું મંડળ હતું. તેમાં માણસોને કસવાને યાને તેમનાં અંગ કાપવા માટે ભયંકર સંચાઓ રાખવામાં આવ્યા. ઠોણ સ્ત્રી, પુરુષ યા બાળક જે આ અપરાધમાં પકડાઈ જતાં કે, તેને પોપના વિરોધી-પ્રોટેસ્ટન્ટ મળી તેમાં કસતા હતા, અને દુઃખ દઈને સર્વ લોક પૂછતા હતા. તેના સભાસદો રાત્રે લોઠાના ઘરમાં પેસી જતા અને તેને સૂતેલો ઉઠાવી લાવી તેમાં કસતા હતા. એ સિવાય જે લોક આ સંચાઓમાં દબાવાયી ઘણા દિવસ મુઢી મરતા ન હતા અને પોપનો ધર્મ પણ સ્વીકારતા ન હોતા તેમને જીવતા બાળી મૂકવામાં આવતા હતા. એક ટોલેટો નામનો નિશાપ હતો. તે પ્રોટેસ્ટન્ટ થઇ ગયો હતો. તેણે એ ઉપદેશ આપ્યો હતો કે, "પોપમાં ક્ષમા કરાવવાની ચક્તિ નથી. તમારા પ્રભુ ખ્રિસ્તનું પ્રાયશ્ચિત્તજી જાસ છે," આ અપરાધથી સભાએ તેને અઢાર વર્ષ મુઢી જેલમાં રાખ્યો હતો. આ હત્યારી સભા સન ૧૪૮૧થી સન ૧૮૦૮ સુધી ત્રણસો ચત્તાવીસ

વર્ષ સુધી અખંડ રૂપે ચાલુ રહી અને તે વખતમાં તેણે ત્રણ લાખ એકતાલીસ હજાર એકવીસ પ્રાણીઓનો વધ કર્યો ! જેમાં લગભગ બત્રીસ હજાર જીવતાં જાળી મૂકવામાં આવ્યાં, જે લાખ એકાણું હજાર ચારસો છપ્પન, અર્થાત્ ત્રણ લાખમાં થોડાં ઓછાંને આવાં મહાદુઃખ અને કષ્ટમાં નાખવામાં આવ્યાં, તેનું વર્ણન થઈ શકે તેમ નથી. સાડાસત્તર હજાર એવાં હતાં કે, જે કેદમાં મરી ગયાં કે નાસી છૂટ્યાં હતાં. તેમનાં પૂતળાં જનાવી લોકોને ડરાવવા ખાતર જાળી નાખવામાં આવ્યાં હતાં.

આરવિન સાહેબ નામના એક વિદ્વાને હિસાબ કાઢ્યો છે કે:-

૧. પોપ જૂલિયસના રાજ્યકાળમાં સાત વર્ષમાં જે લાખ ખ્રિસ્તીઓ માર્યા ગયા હતા.

૨. ફ્રાન્સમાં પોપોએ ત્રણ માસમાં એક લાખ ખ્રિસ્તીઓને મારી નાખ્યા.

૩. પછી તેમણે વાલડેન્સી અને આલબીગન્સી ખ્રિસ્તીઓમાંથી દસ લાખ માણસોને કતલ કર્યા.

૪. યેસુવિત સમાજીઓના ત્રણ વર્ષમાં નવ લાખ ખ્રિસ્તીઓ મરાયા.

૫. ડચ્છ ઓફ આલવાની આજ્ઞાથી છત્રીસ હજાર ખ્રિસ્તીઓને મારી નાખવામાં આવ્યા. આ પ્રકારે 'ધાર્મિક અત્યાચારની ભેટ તરીકે નિરપરાધી ચાર કરોડ ખ્રિસ્તી સ્ત્રી, જાળક, વૃદ્ધ, જુવાન વગેરે માર્યા ગયા. આટલું થવા છતાં પણ પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મ ન મરી શક્યો. તે ઉત્તમજન થઈ ગયો અને થશે. આ તેના અવિચળ સત્યાગ્રહનું પરિણામ હતું.

(૧૦) શીખ જાતિ

આ ઇતિહાસ પણ ખ્રિસ્તીઓ માફક મુસલમાની ધર્મી.

ધર્મથી ભરેલો છે. ગુરુ ગોવિંદસિંહનાં બાળકો અને હકીકત-
ચાય જેવા અગિયાર વર્ષનાં બાળકોએ પણ વીરતાથી શીર
ઢપાવ્યાં, છતાં સત્યાગ્રહ ન છોડ્યો. તે પરમ પિતાના પરમ
અનુચલથી હુંવે હિંદુ-મુસલમાન પરસ્પર ભાઈ ભાઈ માફક
મળે છે અને પાછલા વેરનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા લાગ્યા છે. તેથી હું
સ્વર્ગ વાચકોને હાથ જોડીને એ પ્રાર્થના કરું છું કે, “આ બૂરાં
ઉદાહરણોને આ વખતે યાદ કરવા માટે અને ક્ષમા કરાશે.”

રાષ્ટ્રીય સત્યાગ્રહ

(૧) લાઇકરગસ

“તમારા દેશમાં વ્યભિચારીઓ માટે સરકાર તરફથી શી
શિક્ષા નક્કી કરવામાં આવી છે?” એ એક પ્રશ્ન સ્પાટોના છુરા-
દિશ સાથે વાત કરતાં કરતાં એક વિદેશી મહેમાને પૂછ્યો.

છુરાદિશે જવાબ આપ્યો કે, “મારા મિત્ર! બીનાનું દેશમાં
વ્યભિચાર ઉજ નહિ.”

મહેમાને ફરી પૂછ્યું: “તેમ છતાં પણ કેમ વ્યભિચાર કરી
એ, તો તેને શી શિક્ષા કરવામાં આવે છે?”

છુરાદિશે જવાબ આપ્યો કે, “જે કેમ વ્યભિચાર કરી એને
તો તેને, ટેલીટ્રના ક્રિપ્ષર ઉપર લાંબો રહી સુશુદ્ધ નદીનું
પાણી પી ગ્રંથે એવરો લાંબો બગદ લઈ લેવામાં આવે છે.”

વિદેશીએ આશ્ચર્યથી પૂછ્યું કે, “જતા, એવરો લાંબો બગદ
દુનિયામાં દી રોડ શકે ખરો?”

છુરાદિશે મસ્કરી કરીને કહ્યું કે, “જે આટલો લાંબો બગદ
મળવો અમંભવિત છે, તો સ્પાટોમાં વ્યભિચારી મળવો અસં-
ભવિત છે.”

વિદેશી આ ઉત્તરથી કંપ થઈ ગયો, થડું દરેકને એ આવી-

ચાંચાં છે કે, આખરે સ્પાર્ટોમાં એવા કયા કાયદા હતા કે, જેથી સ્પાર્ટોની આવી સારી હાલત હતી? જ્યારે આપણે સ્પાર્ટોના કાયદા ઘડનાર ક્ષિપ્રિડસ સાઈકરગસના જીવન તથા કાયદાઓ તરફ દ્રષ્ટિપાત કરીએ છીએ, ત્યારે આપણું આશ્ચર્ય વાતની વાતમાં શાંત થઈ જાય છે. અહીં અમે ટુંકાણમાં હેનરી માર્લેના “લાઈકરગસ અને એનસાઈક્લોપિડિયા” ના આધારે તેનું સત્યાગ્રહપૂર્ણ જીવન આપીએ છીએ.

લાઈકરગસ હરક્યુલીસની છઠ્ઠી પેઢીએ ગણાય છે. તેનો કાળ ઇસ્વી-સન પૂર્વે ૮૬૮નો માનવામાં આવે છે. તેના પિતાનું નામ યુનોમસ હતું. યુનોમસને બે સ્ત્રીઓ હતી. પહેલીથી એક પુત્ર થયો. તેનું નામ પોલિડિક્ટસ હતું. બીજી સ્ત્રીના પુત્રનું નામ લાઈકરગસ હતું. પોલિડિક્ટસ લાઈકરગસથી કેમરમાં મોટો હતો. જ્યારે યુનોમસ આદેશાદને કતલ કરવામાં આવ્યા, ત્યારે તેમના મોટા દીકરા પોલિડિક્ટસને સર્વની સંમતિથી સ્પાર્ટોનો આદેશાઈ બનાવવામાં આવ્યો. પણ થોડા દિવસમાં જ તે મરી ગયો. હવે લાઈકરગસ સિવાય બીજો કોઈ ગાદીનો ધાબી ન હતો. કાઉન્સિલે એકે અવાજે લાઈકરગસને આદેશાઈ બનાવે તેની કોશિશ, પણ લાઈકરગસને માત્રમ પડ્યું કે, તેના જાણીતા નામને લઈને છે. એ જાણીતું નામ તેનું આખા રાજ્યમાં ઢંકેરા પડ્યું. તેના પાંચ પુત્રો નાસિકે કેત્તમ થવાનો છે. જે બાળક છે. તેના પાંચ પુત્રો તેની દ્રષ્ટિ. ત્યાં સુધી હું પ્રબંધક તરીકે કામ કરીશ અને અન્ય સુધી એકેરા વારસ ન થાય, ત્યાં સુધી હું તેના શિર છત્ર નીકે નહીશ. કાઉન્સિલે લાઈકરગસને શિરછત્ર સરનશીન ના નિતાબ આપ્યો.

“પણ જ્યારે તેની જાણીતી આ વાતની ખબર મળી, ત્યારે તેણે લાઈકરગસને ગાંધી જેવો કહ્યો કે, “જે સ્પાર્ટોના આદેશાઈ

શાહ બેનીને તરતજ તમે મારી સાથે લગ્ન કરવાનું, વચન આપો, તો બાળક પેદા થતાંજ હું તેને મારી નાખીશ અથવા ગર્ભપાત કરીશ.” લાઈકરગસને તેની દુષ્ટતા ઉપર બહુ ક્રોધ થયો. પણ તેણે વિચાર્યું કે, જો હું સખ્તાઈથી કામ લઉં તો તે ગર્ભપાત કરશે એવો સંભવ છે. તેથી બાળક જન્મતાં સુધી નરમાશથી કામ લેવું જોઈએ. એમ વિચારી તેણે તેને કહેવડાવ્યું કે, “હું તમારી ચોજના વિરુદ્ધ કંઈ પણ નથી કહેતો. પણ તમે ગર્ભપાત કરવાનો કોઈ પણ પ્રયત્ન ન કરશો. એમ કરવાથી તમારો જાન જોખમમાં આવી પડશે અથવા સ્વાસ્થ્યને હાનિ પહોંચશે. હું એવો પ્રબંધ કરી લઉં કે, પેદા થતાંજ બાળકનો નાશ કરવામાં આવે.” આ રીતે લાઈકરગસે એ ઓને ભયંકર દુષ્કર્મમાંથી બચાવી લીધી.

ત્યારબાદ જ્યારે તેના દિવસો બરાઈ ગયા અને લાઈકરગસને ખબર મળી કે, આજ બાળક જન્મવાનું છે, ત્યારે તેણે પોતાના મુખ્ય મુખ્ય અધિકારીઓને પ્રસૂતિ-ગૃહ તરફ એવી સૂચના સાથે મોકલ્યા કે, તેઓ સાવચેત રહે અને જો પુત્રી જન્મે તો તે અંતઃપુરની સ્ત્રીઓને સોંપવામાં આવે અને પુત્ર જન્મે તો ગમે તે હથામાં બેઠો હોઈ છતાં પણ તેને તરતજ મારી પાસે લઈ આવવો. અહીં દેવચોગથી પુત્રનો જન્મ થયો અને તેને તરત તેની પાસે લઈ જવામાં આવ્યો. લાઈકરગસ તે વખતે કેટલાક ઉમરાવો જોડે સોજન કરતો હતો. તેણે ઉમરાવો તરફ જોઈને કહ્યું કે, “હે સ્પાટીના સબજનો ! આ તમારો બાદશાહ પેદા થયો છે.” એમ કહીને તેણે બાળકને ગાદી પર સુવાડ્યો. લાઈકરગસની આ ઉદારતાથી બધા વિસ્મય પામ્યા અને તે બાળકનું નામ ચારીલસ (યાને આનંદદાતા) પાડ્યું. આ રીતે લાઈકરગસની હકૂમતનો આઠ મહિનામાં અંત આવ્યો.

લાઈકરગસ સ્પાટીનો બાદશાહ ન હતો, પરંતુ લોકો તેના

ગુણેને લીધે તેનું ભારે સન્માન કરતા હતા. આટલું છતાં કેટલાક લોકો તેની ઇર્ષ્યા કરનારા પણ હતા. એવા લોકોમાં તેની ભાભીના સંબંધીઓ સુખ્ય હતા. એક વાર રાણીના ભાઈએ ચોખ્ખું કહી દીધું કે, “લાઈકરગસ બાળકને મારીને બાદશાહ થવા ઇચ્છે છે, તેથી તેણે તેની મા પાસેથી તેને લઈ લીધો છે.” આ વાતનું તૂટ એટલા માટે બિભુ કરેલું કે, દૈવયોગથી જો બાળકને કંઈ નુકસાન થાય તો તે પોતાની વાતનું સમર્થન કરી શકે. જ્યારે તેની ભાભીએ ખુલ્લી રીતે તેની વિરુદ્ધ આવી વાત કહેવા માંડી, ત્યારે તેણે દુઃખી થઈને દેશ છોડી દેવાનું નક્કી કર્યું અને રાજકુમાર પુખ્ત વયનો થયા પછી તેને ત્યાં પુત્ર જન્મે અને તે ગાદીનો વારસ બહાર થાય ત્યાંસુધી પાછા નહિ ફરવાનો નિશ્ચય કર્યો. પછી તે આખા દેશની લાંબા વખત માટે વિદાય માગીને વહાણમાં રવાના થયો.

સૌથી પહેલો તે કીટના ટાપુમાં પહોંચ્યો કે જે ગ્રીસની દક્ષિણે આવેલો છે. ત્યાંની સરકારના કાયદાનું તેણે ધ્યાનપૂર્વક મનન કર્યું. તેના કેટલાક નિયમો તેને એટલા પસંદ પડ્યા કે, તેણે સ્વદેશમાં પાછા ફરીને તેને પોતાના દેશમાં પ્રચલિત કરવાનો વિચાર કર્યો. અહીં તેના મિત્રો પણ બહુ હતા. જેમાંથી થેલિસ તેનો ગાઠ રનેહી હતો. લાઈકરગસે તેને કહ્યું કે, “તું સ્પાર્ટામાં જઈને રહે.” તે પોતાની મોટાઈને લીધે બહુ પ્રસિદ્ધ હતો. એ સિવાય તે કવિતા પણ કરતો હતો. અને તેની કવિતાનો એટલો પ્રભાવ પડતો હતો કે, સામાન્ય જનતાને તે પોતાના પક્ષમાં કરી શકતો. તે જે કાયદાની જરૂરિયાત સમજતો તે પ્રજાની સંમતિના બળને લીધે પસાર કરાવી શકતો. આ ગુણને લીધે લાઈકરગસે તેને સ્પાર્ટામાં રહેવાનો આગ્રહ કર્યો હતો. કીટથી નીકળીને એશિયાના બીજા દેશોમાં થઈને તે ભારતવર્ષમાં આવ્યો.

અહીં આવીને પ્રથમ તેણે અહીંના કાયદા જોયા. પછી

દેશના તપસ્વી, શાશુ અને અન્ધાશ્રીઓનાં આદર્શ જીવન અને તપને જોઈને તે મુગ્ધ થઈ ગયો. તેનો તેની ઉપર બહુ આદર પ્રભાવ પડ્યો. એ કે આર્થાવર્તનો સીમાચ્ચ-સૂય તે વખતે અસ્ત થતો હતો હતો, તોપણ મોટા વાસણનાં આળાંની માફક અર્ધા વિદેશીઓને તૃપ્ત કરવાનું બહુ બચી રહ્યું હતું. તેણે શુરુકાળ-પદ-તિનું શિક્ષણ, કે જે તે વખતે બાળીતૃતી દશામાં હતું તે જોયું અને તેની ઉપયોગિતા હૃદયગમ કરી. આ કાળ બગવાન બુદ્ધશી ઘોટો પહેલાંનો હતો. ત્યારે ભારતમાં સ્વયંવરવિવાદ ચાલુ હતા. તેણે એ નિયમો બહુ પસંદ કર્યો. કોટ, સ્પેન, મિસર, લીવિયા અને ભારતમાં આવીને તેણે જે જે જ્ઞાન-અનુભવ મેળવ્યા હતા, તે સઘળાં લેખો કરીને સ્પાટી માટે એક અજબમિશ્રણ તૈયાર કર્યું.

આમ એક તરફ લાઇકરગસ દેશેદેશની સહેલ અને અનુભવ મેળવી રહ્યો હતો; બીજી તરફ તેની ગેરહાજરીથી સ્પાટીમાં બહુ અશાંતિ ફેલાઈ ગઈ. બાદશાહ તો બાળક અને અણસમજ હતો. રાજ્યના પ્રધાનોએ લાઇકરગસને જોળી લાવવા માટે ત્યારે બાળુ દ્રવ મોકલ્યા. ત્યારે તેમને લાઇકરગસનો પત્તો મળ્યો, ત્યારે તેને પ્રાર્થનાપૂર્વક અને ઘણી નમ્રતાથી કહ્યું કે, “દેશ નદમદ થઈ રહ્યો છે, આપ કૃપા કરી પધારો ને અમારી રક્ષા કરો.”

લાઇકરગસ સ્વદેશ પાછો આવ્યો અને સ્ત્રીપી ઠલકી દેવીના મંદિરમાં પહોંચ્યો. તેણે દેવીને પ્રાર્થના કરી કે, “હું જે કાયદાઓને દેશની ઉન્નતિ માટે અમલમાં લાવવા માશું છું તેને આપ આશિષ આપો કે તે સફળ થાય.”

દેવીએ કહ્યું કે, “હે દેવતાપ્રિય લાઇકરગસ ! તને એવોલોનો આશીર્વાદ છે. તું દેશમાં કાયદાઓ શરૂ કર. તેની પ્રતિષ્ઠા થશે અને તે સંસારમાં પ્રખ્યાત થશે.”

લાઈકરગસ આશીર્વાદ લઈને નગરમાં આવ્યો અને દરગાહના સબગો પાસેથી સર્વ વાત સાંભળીને તેણે વિચાર કર્યો કે, થોડોઘણો ફેરફાર કરવાથી હેશ સુધરશે નહિ. જડમૂળમાંજ ફેરફાર કરવાની જરૂર છે કે જેથી આખા તખ્તને એકદમ પલટી નાળે. એમ વિચારીને તેણે મિત્રોની સલાહ લીધી કે, શું કરવું જોઈએ. મિત્રોએ વચન આપ્યું કે, “આહો તે કરો. અમે આપની સાથે માથું આપવાને તૈયાર છીએ.” આમ મિત્રોએ તેને સંમતિ આપી એટલે તેણે શહેરના ત્રીસ મુખ્ય સજ્જનોને હથિયારબંધ તૈયાર થઈ હાજર થવાની આજ્ઞા કરી. જ્યારે તે આવી ગયા, ત્યારે તેણે તેમને ખાસ ફોજદાર (સ્પેશ્યલ-કોન્સ્ટેબલ) બનાવીને કહ્યું: “તમે મારી સાથે રહો અને તમારા તથા તમારા પરિવારના બીજા મારી ખાસે ગીરો રાખો. હું મારા કાયદા હેશમાં ચાલુ કરવા માથું છું. તમે મારી સાથે રહી મને મદદ કરો અને જે કોઈ તેમાં ચૂંચાં કરે તેને કેદ કરો.” આ સશસ્ત્ર દળને લઈને તેણે નગરના પ્રધાનો, વિદ્વાનો અને મંત્રીઓ સમક્ષ પોતાના કાયદા રજૂ કર્યાં. પહેલાં તો બહુ ગડબડ મચી ગઈ. બાદશાહ પણ ડરી ગયો અને કિલ્લામાં જઈ ભરાયો. આ સશસ્ત્ર ટોળીને જોઈને તે સમજ્યો કે, મને કેદ કરવાની આ સર્વ તૈયારી છે; પણ જ્યારે તેની સમક્ષ સર્વ વાત સ્પષ્ટ થઈ, ત્યારે તે ખુશીથી લાઈકરગસની મદદમાં ભળી ગયો. લાઈકરગસની આ પહેલી જીત થઈ.

પછી તે શહેરીઓ ઉપર પોતાનો દોર જમાવી શક્યો; એટલે તેણે ધીમે ધીમે પોતાના કાયદા અમલમાં મૂકવા શરૂ કરી દીધા. તે નીચે પ્રમાણે હતા:—

૧. રાજ—પ્રજામાં પ્રેમ અને વિશ્વાસ ચાલુ કરવા અને યોગ્ય રીતે ન્યાય મળે તે માટે એક ચૂંટણી કરેલા સલાસદોની કાઉન્સિલની જરૂર છે. જેનાં બીજાં કર્તવ્યો ઉપરાંત મુખ્ય કર્તવ્ય—એ

પણ હોય કે, તેઓ રાજને એવો સ્વેચ્છાચારી ન બનવા દે કે, તે પ્રજા ઉપર મનમાન્યો અત્યાચાર કરી શકે અને પ્રજાને પણ એટલી ઉદ્વેગ ન બનવા દે કે જેથી તે રાજને એકદમ દબાવી દે. બંનેની વચ્ચે સામ્યતા હોવી ઉચિત છે.

આ રીતે તેણે અઠ્યાવીસ સજ્યોની ચૂંટણી કરી. તેમાં બાદશાહ પણ સામેલ હતો. આ પાર્લામેન્ટ બનાવીને પછી તેણે બીજી તરફ ધ્યાન આપ્યું. તેણે એવું કે, દેશમાં જે જાતની પ્રજા છે. એક તો એવા લોકો છે કે જે બહુ ભારે સંપત્તિના માલિક છે અને તેમની આવક પણ અનહદ વધેલી છે. બીજા લોકો એવા છે કે જે આર્થિક સંકટામણુવાળા ગરીબ અને દુઃખી છે, તેમજ તેમને પેટભરે અનાજ મળવામાં પણ મુશ્કેલી પડે છે. પ્રજાના આ બંને વર્ગોમાં સમાનતા લાવવા માટે લાઇકરગસે બીજો કાયદો બનાવ્યો:-

૨. જેટલી જમીન સ્પાટામાં છે તેટલી તેના રહેવાસીઓને સરખે ભાગે વહેંચી આપવામાં આવે.

આ કામ બહુ કઠણ હતું; કેમકે જેના કબજામાં ભારે જમીન-દારીઓ હતી, તેઓ બળવો કરે એવો ભય હતો; પણ લાઇકર-ગસે પોતાનો દોર ઠીક જમાવ્યો હતો. એટલે કાયદો તરતજ અમલમાં આવ્યો અને જમીનના ઓગણચાલીસ હજાર ભાગ પાડીને તેટલાં કુટુંબોમાં વહેંચી દેવામાં આવ્યા. કોઈએ તે સામે એક શબ્દ પણ ઉચ્ચાર્યો નહિ. આ રીતે લાઇકરગસે અમીરોને વધારે અમીર થતા અને ગરીબોને વધારે ગરીબ થતા બચાવીને સમાનતા સ્થાપી. ત્યાર પછી વધુ આગળ વધીને તેણે જંગમ મિલકત ઉપર પણ એ કાયદો લાગુ કરી દીધો.

આ કામ તો એથી પણ વિશેષ કઠણ હતું; કેમકે કોઈ મનુષ્ય પોતાના સંપદેલા દ્રવ્ય અને પદાર્થને આ રીતે વહેંચી આપવા

તૈયાર ન હતો. દેશબરમાં શોર મચી રહ્યો, વિદ્યાના શરો, પણ લાઈકરમરો પોતાની ગુદિથી એની એ; અજગ સહિત પોતની કાઠી કે જેથી આ કામ બહુ સરળતાથી પતી ગયું. તેને સોના-ચાંદીના શિક્કાની જગ્યાએ લોઢાના શિક્કા ચાતુ કરી દીધા. એ શિક્કા એટલા સસ્તા હતા કે દસ મણુ શિક્કાની કિંમત મહા-મુશીબતે મોટા રૂપિયા થતી હતી; પણ તેને ઘરમાં રાખવા બહુ જગ્યા જોઈતી હતી. કોઈ કોઈ તો આ લોઢાના શિક્કાના દગલા ભોગા કરતા. સોનાચાંદીના રૂપિયા-મહોરો વગેરે તો ભારે કિંમતની જોડનાની પેટ્ટીમાં રાખી શકાતા, પણ આ બીમશાય શિક્કાના માત્ર જોડ હલ્તર રૂપિયા રાખવા માટે પણ બહુ મોટા ખર્ચનાની જરૂર પડતી. પરિણામ એ આવ્યું કે, જે લોઢાએ સોનુચાંદી સંતાડી રાખ્યું હતું તેનું સઘળું સોનુચાંદી નકામું થઈ ગયું; કેમકે સરકાર સોનાચાંદીના શિક્કા દોડીની કિંમતે પણ લેતી નહિ. તે સોનાચાંદીમાં સુગંધ તો હતીજ નહિ કે જેથી તેનો બીજો ઉપયોગ થઈ શકે! અમીરોનાં માથાં પોતાના ગરીબ દેશખંધુઓ ઉપર ગર્વથી ભરેલાં રહેતાં, તે આ રીતે નીચાં કરી દીધાં. સર્વ એક-સરખી સ્થિતિમાં આવી ગયા. ધનને લીધે જે મોટા-નાનાનો ભેદ હતો તે ન રહ્યો. એ સિવાય ચોરી તો જડથી નીકળી ગઈ; કેમકે ચોર બિચારા શું ચોરવા માટે આવે? દસ બાર મણુ લોહું ચોરે ત્યારે બિચારાને થોડાઘણા પૈસા મળતા, પણ તેને છુપાવે ક્યાં? લઈ જાય ક્યાં? અને ત્રીભું લાંચનો ઝઘડો પણ શમી ગયો. લોઢાના શિક્કાની કોણ કેવી રીતે અને કેટલી લાંચ લે? કેમકે તેને ભાગીને નાના પણ કરી શકાતા નહોતા; તેને તપાવીને તેજબમાં બોળીને પાણી ચડાવી લેવાતું. ચોથો લાલ એ થયો કે, દેશમાંથી ફાલતુ રોજગાર ઊડી ગયા અને જેના વિના કામ ચાલતુંજ નહિ એવા જરૂરી રોજગારજ ચાલુ રહ્યા.

વળી જે સ્પાટોવાસીઓ ચોતાના મોજયોગ માટે ખીજ પર-
દેશોમાંથી કરોડો રૂપિયાનો માલ ખરીદતા હતા, તે બંધ થઈ
ગયા. કોઈ પણ દેશમાં ન ચાલે એવા આ લોહાના નકામા ટુકડા
લેવાની કેને પરવા હોય ? મુનાનવાસીઓ સ્પાટોના એ સિંકાની
મરકરી કરતા. થોડા દિવસ પહેલાં જ્યાં દેશદેશનાં વહાણ જાત-
જાતના માલ ખરીને સ્પાટોનાં બંદરે ઉપર આવતાં અને સ્પાટો-
ના પરસેવાની કમાણી ઘમસી જતાં હતાં, તે બિલકુલ હતું નહોતું
થઈ ગયું. બંદરે પર કામડા ભડવા લાગ્યા. આ રીતે વિદેશીઓનો
સંબંધ સ્પાટોથી છૂટી ગયો, ત્યારે દેશમાં જરૂરની વસ્તુઓ બના-
વવાનો ઉદ્યોગધંધો બહુ જોસબંધ ચાલવા લાગ્યો અને થોડાજ
દિવસમાં ચોખ્ખીન સ્પાટોવાસીઓ મહેનતુ, સાદા, મજબૂત અને
કરકસરિયા બની ગયા. તે કોઈ પણ વસ્તુ માટે કોઈ પણ દેશના
ઓશિયાળા રહ્યા નહિ. પછી તેણે ત્રીજો કાયદો બનાવ્યો:-

૩. સરકાર તરફથી પ્રત્યેક શહેરના ટાઉનહોલમાં સહ-
જોજનનો પ્રબંધ કરવામાં આવ્યો અને શહેરના કરેક માણસને,
પછી તે ગરીબ હોય કે અમીર હોય, પણ સમયસર બંને
વખતે તેને ત્યાંજ જોજન લેવું પડતું. એટલુંજ નહિ, પણ મર્વાને
જોજન એકસરખું મળતું હતું.

લાઈકરગસે એવું કે, કેટલાક લોકો જાતજાતનાં સ્વાદિષ્ટ
જોજન અને માંસ ખાઈને હરામી બનતા જાય છે અને સ્વા-
દિષ્ટ માલમલીદા ઉડાવીને ચોચી ચોચી ગાદીઓ પર પડ્યા પડ્યા
જાય છે. તેમને પરવા નથી હોતી કે, તેમના પાટોશીઓનાં ઊંકરાં
રોટલાના ટુકડાના ઓશિયાળાં છે અને દેશ નકામો અને આજમુ
થઈ રહ્યો છે. આથી તેણે ઉપલેા નિયમ ચાલુ કર્યો. સ્વાદિષ્ટ જીભ-
વાળા મોટા મોટા અમીરો અને અભિમાની અધિકારીઓને
લાઈકરગસનો આ કાયદો જોબાડપ લાગવા લાગ્યો. તેઓ ટીકા

આ પ્રીતિ-લોજનની પ્રથા સેંકડો વર્ષો સુધી બહુ ભેરમાં ચાલુ રહી. એટલે સુધી કે જ્યારે સ્પાર્ટોનો એક બાદશાહ અગીસ એ-થેન્સ છતીને સ્પાર્ટોમાં પાછો આવ્યો અને તેણે પ્રીતિ-લોજનના અધિકારીને દરખાસ્ત કરી કે, “હું ક્ષતેહની ખુશીમાં મારી સ્ત્રી સાથે ઘેર લોજન કરવા ઇચ્છું છું, તો મહેરબાની કરીને મારા ભાગનું લોજન ત્યાં મોકલાવજો.” આનો એ અધિકારીએ સ્પષ્ટ ઇન્કાર કર્યો અને જવાબ આપ્યો કે, “એમ બની શકશે નહિ. તમારે ટાઉન-હોલમાં આવીને લોજન કરવું જોઈશે.” બાદશાહ બહુ ગુસ્સે લા-શયો અને તેણે પ્રીતિ-લોજનમાં જવાની ના પાડી. કાઉન્સિલે આ ગુના માટે બાદશાહ તરફ ધૂણાની ઘટ્ટચી ભેંસું અને તેનો દંડ કર્યો. લાઈફરગસની હયાતી પછી પણ આ ભાવના આટલી પ્રબળપણે ચાલુ રહી હતી.

લોજનની સાથેજ લાઈફરગસે લોકોની રહેણીકરણી, ધરખાર વગેરેને સાદાં બનાવવા ઉપર ખાર દીધો. કેમકે તે એશઆરામી જિંદગીની ઘણા કરતો હતો અને તે બાજુતો હતો કે, રેશમી ગાદીઓ ઉપર સૂઈ રહેનારો સહિષ્ણુ થઈ શકતો નથી. તેથી તેણે આ ઘોષો કાયદો બનાવ્યો:-

૪. જો કોઈ માણસ પોતાના મકાનને ચણગારવા ઇચ્છે, તો તે મકાનની છતમાં કુહાડીઓ લટકાવી શકે છે અને દરવાજાના બંને છેદાઓ કમાનની જેઠે બોલવી શકે છે. જો સિવાય બીજી કોઈ વસ્તુથી જે પોતાનાં ઘરને ચણગારશે તો તે કાયદા વિરુદ્ધ ખર્ચ ગણવામાં આવશે અને તેને સજા થશે.

આ કાયદો બહુ અસરકારક થયો. મોજશોખ એકદમ ના-બૂદ થઈ ગયો. છતમાં કુહાડીલટકાવીને દિનખાખની ચાદર બતા દોળ ખિઝાવે? યોગજ દિવસોમાં સ્પાર્ટોમાંથી ચણગાર અને

લપકો જતો રહ્યો. તે એટલે સુધી કે જ્યારે સ્પાર્ટાનો એક માણસ કારેન્થમાં ગયો, ત્યારે પોતાના મિત્રના ઘરની છત ઘાટીક લાકડાંઓથી ણિછાવેલી જોઈને તે આશ્ચર્યચકિત થઈને પૂછવા લાગ્યો કે, “ શું આપના દેશમાં આડમાંથી આવો ઘાટદાર સામાન ઉત્પન્ન થયા કરે છે ? ” આટલે સુધી તેમની સાદાઈ હતી. પણ શરીરગળ અને ચારિત્રસંગઠનમાં તો તેઓ જુદાજ હતા.

૫. યુદ્ધને માટે તેણે કાયદો બનાવ્યો હતો કે, એકજ શત્રુ સાથે વારંવાર યુદ્ધ ન કરે; એમ કરવાથી તે આપણાં રહસ્યો જાણી જશે અને આપણાંજ હુથિયારોથી આપણા ઉપર વિજય મેળવશે.

સ્પાર્ટાવાસીઓ જ્યાંસુધી આ કાયદાનો અમલ કરતા રહ્યા ત્યાંસુધી વિજયી થતા રહ્યા. પણ બાદશાહ અજી સાઈલસે થીવાવાસીઓ સાથેનિરંતર યુદ્ધ કર્યું અને અંતે હાર્યો; તે વખતે ધાયલ થયેલા એ બાદશાહ પાસે ઊભેલા એક તત્ત્વવેત્તાએ કહ્યું: “ થીવાવાસીઓએ આપને સાફ ઇનામ આપ્યું છે. તે યુદ્ધ જાણુતા ન હતા, પરંતુ આપે તેમને યુદ્ધકુશળ બનાવી દીધા, આ વખતે તેનીજ સજા આપને મળી છે ! ”

આ સિવાય બાળકોના સંબંધમાં એક કાયદો બનાવેલો હતો જે બહુ અદ્ભુત અને પ્રશંસનીય હતો. લાઈકરગસનો એવો નિશ્ચય હતો અને તે ઠીકજ હતો કે, બાળકો માળાપનાં નહિ, પણ દેશની સંપત્તિ છે. જે મા અને બાપ કમજોર બાળક પેદા કરે છે તે પોતાના દેશનો નાશ કરવાની તૈયારી કરી રહ્યાં છે.

૬. આથી સરકાર એમ ઉચિત માને છે કે, તેણે એવી શાસન-પદ્ધતિનો પ્રચાર કરવો કે જેથી દેશવાસીઓ સ્વસ્થ, કદાવર અને મજબૂત બાળકો પેદા કરે.

લાઈકરગસ દુઃખી થઈને કહ્યા કરતો હતો કે, “કેટલા એકની વાત છે કે, હોઠો ફૂટરા અને ઘોડાઓની જોલાદ શુધારવાને તનતોડ મહેનત કરે છે, પણ મનુષ્યની જોલાદ ગ્રંથાધી દંઈ પણ વિચાર કરતા નથી અને વ્યભિચારમાં ડૂબી રહ્યા છે !”

તેણે પોતાના હેશને આ કમજોરીથી બચાવવા માટે તેના મૂળ ઉપર કુદાડી મારી. તેણે જો મૂળનેજ કાપી નાખ્યું. તેણે વિચાર્યું કે, જો બાળકોની સંભાળ તેમના જન્મતા પહેલાં નહિ હોવામાં આવે, તો હેશ કદી ઉચ્ચ સ્થિતિએ નહિ પહોંચે. એટલે તેણે કાયદો કયો કે:—

૭. સ્પાટીનાં દરેક બાળકોની સંભાળ, માતાને મળે રહે ત્યારથીજ શરૂ કરવી જોઈએ.

હોઠો ઉશ્કેરાઈ ગયા, પણ લાઈકરગસનો ખ્યાલ વૈજ્ઞાનિક હતો. તેણે ઉત્તમ માતા અને ઉત્તમ પિતા બનાવવાના નિયમો બનાવ્યા તે વિચિત્ર કહેવાયા, પણ વિચારી જોતાં તો તે બહુ ઉપયોગી અને કિંમતી સિદ્ધ થયા. સંસારમાં કોઈ પણ કામ ખરાબ નથી કદી શકાતું કે, જ્યાંસુધી તેના શુદ્ધ ઉપર ધ્યાન રાખવામાં આવતું નથી. તેણે આ નિયમો બનાવ્યા:—

(ક) કોઈ છોકરો ત્રીસ વરસની ઉંમર સુધી વિવાહ ન કરે અને પૂર્ણ બ્રહ્મચર્ય પાળે. તેને માટે સખ્તમાં સખ્ત બંદોબસ્ત કર્યો.

(લ) કોઈ છોકરીને પડદામાં ન રાખવામાં આવે, બલકે તેમને માટે દોડાદોડી, કુસ્તી, ગોળા ફેંકવા વગેરે કસરતો પરમ આવશ્યક છે.

લાઈકરગસનો જો ખ્યાલ હતો કે, દુર્ગંજ છોકરીઓ સારાં બાળક પેદા કરી શકતી નથી. પ્રકૃતિએ કોઈ પણ પ્રાણી માટે

પ્રસૂતિ એ પીડા બનાવી નથી. કેાઈ પણ પ્રાણીને પ્રસૂતિની પીડા થતી નથી. જે સ્ત્રીઓ જાતજાતના એશઆરામ લોગવે છે, મહેનતથી દૂર ભાગે છે, પડદામાં છુપાઈ રહે છે, તેમનેજ આ દુઃખ લોગવવું પડે છે. છોકરીઓ માટેના કસરતના કાયદાએ આ દોષ ઘણે ભાગે દૂર કર્યો. એ સિવાય છોકરા અને છોકરીઓની પરીક્ષા કાઉન્સિલ સમક્ષ થતી હતી. જે છોકરી ઘાટદાર, સુંદર, અને સ્વસ્થ હોય તેને કાઉન્સિલનું સંમાન-પત્ર મળતું અને જે દૂબળી-પાતળી હોય તેને શરમાવવા માટે સર્વ આગળ રજૂ કરવામાં આવતી કે જેથી તે પોતાના શરીરને સાફ કરી શકે. પરીક્ષાને વખતે બહુ ભારે ગંભીરતા અને સભ્યતાનો ખ્યાલ રાખવામાં આવતો હતો. કેાઈ પણ પ્રકારની અસભ્યતાને કાયદાનો ભંગ માનવામાં આવતો હતો. છોકરાઓનાં શરીરની પરીક્ષા પણ આ પ્રમાણે થતી હતી. વિવાહ વખતે પણ કાઉન્સિલ સરખા ગુણ અને સ્વભાવવાળા છોકરાછોકરીઓનો વિવાહ કરી આપતી હતી.

જે દેશમાં વ્યલિયારની તૃણાને આ રીતે મારી નાખવામાં આવી હતી, ત્યાં વ્યલિયાર ક્યાંથી હોય, એ દરેક સજ્જન સમજી શકે છે અને ત્યારબાદ તે ઉપયુક્ત પ્રશ્નોત્તરથી આશ્ચર્ય પણ નહિ પામે.

અધ્યાય ૫ મો-દેશની પરિસ્થિતિ અને સત્યાગ્રહ

સંસાર પરિવર્તનશીલ છે અને કદાપિ કોઈ પણ દેશની પરિસ્થિતિ એકજ દશામાં રહેતી નથી. વળતે વળતે તેમાં ફેરફાર થાય છે, વિકાર પણ થાય છે, વિશેષતાઓ પણ થાય છે. વિકારોને જાતજાતની રીતે ઉખાડી નાખવામાં આવે છે અને વિશેષતાઓને તે દેશના સામાજિક જીવનના નમૂનાઓ રૂપે ધતિહાસમાં રજૂ કરવામાં આવે છે.

ભારતની પરિસ્થિતિ બદલાતી રહી છે. તેમાં વિકારો આવ્યા છે અને વિશેષતાઓ પણ ઉત્પન્ન થઈ ગઈ છે. વિશેષતાઓને સમાજે ઉદારતા અને મહત્તાથી ઉપયોગ કર્યો છે અને વિકારોને પ્રબળ વિરોધ કર્યો છે. આ વિરોધો કરવામાં ઘણે ભાગે સત્યાગ્રહની મુખ્યતા છે અને તે એટલે મુખી કે, ત્યાં સત્યાગ્રહની સામે શરીરબળનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે, અર્થાત્ તલવાર પણ ઉપાડવામાં આવી છે, ત્યાં પણ આત્મબળ યાને સત્યાગ્રહનું અપમાન કરવામાં નથી આવ્યું. એવું દેશાંત સંસારની ખીજ પ્રજાઓમાં આવ્યેજ મળશે.

પરિસ્થિતિ અનુસાર દેશોમાં વ્યક્તિગત અને ધાર્મિક સત્યાગ્રહનો પ્રસંગોપાત ઉપયોગ થયો છે. પણ વર્તમાન પરિસ્થિતિ બદલાઈ ગઈ છે. એ સત્યાગ્રહોના અભોધ પ્રયોગને લીધે

પ્રસૂતિ એ ખીડા ણનાવી નથી. કેાઈ પણ પ્રાણીને પ્રસૂતિની ખીડ થતી નથી. જે સ્ત્રીઓ બતબતના એશઆરામ ભોગવે છે, મહેનતથી દૂર ભાગે છે, પડદામાં છુપાઈ રહે છે, તેમનેજ આ દુઃખ ભોગવવું પડે છે. છોકરીઓ માટેના કસરતના કાયદાએ આ દોષ ઘણે ભાગે દૂર કર્યો. એ સિવાય છોકરા અને છોકરીઓની પરીક્ષા કાઉન્સિલ સમક્ષ થતી હતી. જે છોકરી ઘાટદાર, સુંદર, અને સ્વસ્થ હોય તેને કાઉન્સિલનું સંમાન-પત્ર મળતું અને જે દૂબળી-પાતળી હોય તેને શરમાવવા માટે સર્વ આગળ રજૂ કરવામાં આવતી કે જેથી તે પોતાના શરીરને સાફ કરી શકે. પરીક્ષાને વખતે બહુ ભારે ગંભીરતા અને સભ્યતાનો ખ્યાલ રાખવામાં આવતો હતો. કેાઈ પણ પ્રકારની અસભ્યતાને કાયદાનો ભંગ માનવામાં આવતો હતો. છોકરાઓનાં શરીરની પરીક્ષા પણ આ પ્રમાણે થતી હતી. વિવાહ વખતે પણ કાઉન્સિલ સરખા ગુણ અને સ્વભાવવાળા છોકરાછોકરીઓનો વિવાહ કરી આપતી હતી.

જે દેશમાં વ્યલિચારની તૃષ્ણાને આ રીતે મારી નાખવામાં આવી હતી, ત્યાં વ્યલિચાર ક્યાંથી હોય, એ દરેક સભ્યન સમજી શકે છે અને ત્યારબાદ તે ઉપયુક્ત પ્રશ્નોત્તરથી આશ્ચર્ય પણ નહિ પામે.

અધ્યાય ૫ મો-દેશની પરિસ્થિતિ અને સત્યાગ્રહ

સંસાર પરિવર્તનશીલ છે અને કદાપિ કોઈ પણ દેશની પરિસ્થિતિ એકજ દશામાં રહેતી નથી. વખતે વખતે તેમાં ફેરફાર થાય છે, વિકાર પણ થાય છે, વિશેષતાઓ પણ થાય છે. વિકારોને જાતજાતની રીતે ઉખાડી નાખવામાં આવે છે અને વિશેષતાઓને તે દેશના આમાનિક જીવનના નમૂનાઓ રૂપે ઇતિહાસમાં રજૂ કરવામાં આવે છે.

ભારતની પરિસ્થિતિ બદલાતી રહી છે. તેમાં વિકારો આવ્યા છે અને વિશેષતાઓ પણ ઉત્પન્ન થઈ ગઈ છે. વિશેષતાઓનો સમાજ ઉદારતા અને મહત્તાથી ઉપયોગ કર્યો છે અને વિકારોનો પ્રબળ વિરોધ કર્યો છે. આ વિરોધો કરવામાં ઘણે ભાગે સત્યાગ્રહની મુખ્યતા છે અને તે એટલે મુખી કે, ત્યાં અત્યાચારની સામે શરીરબળનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે, અર્થાત્ તત્કાલે પણ ઉપાડવામાં આવી છે, ત્યાં પણ આત્મબળ યાને સત્યાગ્રહનું અપમાન કરવામાં નથી આવ્યું. એવું દશાંત સંસારની બીજી પ્રજાઓમાં ભાગ્યેજ મળશે.

પરિસ્થિતિ અનુસાર દેશોમાં વ્યક્તિગત અને ધાર્મિક સત્યાગ્રહનો પ્રસંગોપાત્ત ઉપયોગ થયો છે. પણ વર્તમાન પરિસ્થિતિ બદલાઈ ગઈ છે. એ સત્યાગ્રહોના અભાવ પ્રયોગને લીધે

વ્યક્તિગત અને ધાર્મિક અત્યાચારો સંસારમાંથી નષ્ટપ્રાય થઈ ગયા છે અને જે થોડા ઘણા અત્યાચારો થાય છે તે એવા નિર્વીર્ય છે કે, અત્યારે તેના ઉપર સત્યાગ્રહાશ્રના પ્રયોગની જરૂર રહી નથી. પણ આ જમાનામાં સામાજિક અને રાષ્ટ્રીય અત્યાચારોનો ખડુ ભારે ઉપદ્રવ છે. એ ઉપદ્રવ ભયંકર, ખંડુજ અનીતિ-મૂલક, અનાચારપૂર્ણ અને ઘૃણિત તથા સર્વ-નાશકારી છે. સમસ્ત સંસાર આ અનાચારથી ત્રાહિ ત્રાહિ પ્રેકારી રહ્યો છે. પરિસ્થિતિ દિનપ્રતિદિન ભયંકર થતી જાય છે. સર્વથી પહેલાં સમાજે સામાજિક અત્યાચારોનો અનુભવ કર્યો. અમેરિકામાં ગુલામો માટે લોહી વહેવડાવવામાં આવ્યું, યુરોપમાં સ્ત્રીઓએ પુરુષો ઉપર ખૂની હુમલા કર્યા, મજૂરોએ બળવા કર્યા; એટલેથીજ વાત સમાપ્ત ન થઈ; પરંતુ દોરદમામ અને પ્રભાવના ખોટા તેજમાં છુપાયેલો રાષ્ટ્રીય અત્યાચાર પણ હવે ઢાંક્યો ન રહ્યો. તે ખરા સ્વરૂપે બહાર આવ્યો. તેનું શરૂઆતનું સ્વરૂપ પણ ખંડુ ભીષણ છે. આખી દુનિયા આજે હાથમાં ઉઘાડી તલવાર લઈને ઊભી છે. સમાજની, કાયદાની, પદ્ધતિની અને નીતિની પરસ્પર અથડામણ થઈ રહી છે. જનતા સમસ્ત જવાબદારી ભૂલી જઈને લોહી અને લોઢાની ધૂનમાં ઝઝમી પડી છે. દિવસે દિવસે મામલો ગંભીર બનતો જાય છે.

આમ છતાં સમસ્ત સંસારના માનવ-સમાજનો અત્યાચાર વિરુદ્ધનો આ બળવો ક્ષમાપાત્ર છે. સમાજે મરણિયા થઈને આ બળવો કર્યો છે. પોતાનાં સુખ, શાંતિ, ધન, જન અને જીવન સર્વનો તે હોમ કરી રહ્યો છે, છતાં પણ તે માર્ગ વખાણવા લાયક નથી. એ સત્ય છે કે, ભારત પણ સામાજિક અને રાષ્ટ્રીય ઘોર અત્યાચારોનો શિકાર બન્યું છે અને તેને અસહ્ય સમજીને તેના વિરોધમાં સંસારને સાથ આપવા ઇચ્છે છે. એવી દશામાં અમે

તેને અટકાવીને અત્યાચારનો પક્ષ નહિ લેઈએ, પણ અમે માત્ર એટલીજ સંમતિ આપીશું કે, ભારતવર્ષે વિચ્છેદ અને રક્તપાત ઇતી દઈને આમાનિક અને રાષ્ટ્રીય સત્યાગ્રહાર્થનો પ્રયોગ-સંહાર કરવો જોઈએ. માનવ-સમાજ ઉપર નીચે પ્રમાણે અત્યાચારનું દોષારોપણ કરીએ છીએ.

૧. સંપત્તિ, અધિકાર, અને જીવનક્રમમાં ભયાનક અસમાન વહેંચણી થઈ છે. એક તરફ દેશમાં મોટા મોટા ધનવાન છે અને દિવસે દિવસે તેમનું ધન વધે જાય છે; તેમ છતાં પણ તે તેનો ઉપયોગ ઠેકી રીતે કરવો તે જાણતા નથી. બીજી બાજુએ પણ ગરીબ લોકો છે કે, જેમનો નિર્વાહ પણ મહા મુશીબતે ચાલે છે અને જેઓ આ દુઃખના કારણથી અર્ધી ઉમરે પહોંચતાંજ મરણશરણ થાય છે. દિવસે દિવસે તેમની ગરીબી વધતી જાય છે. ત્યારે વેપારીઓ અને બીજા ધંધાદારી માણસો અનિયમિતપણે પણ વધારે કમાઈ શકે છે, ત્યારે બીજી તરફ આ ગરીબો બહુ મુશ્કેલીએ મોકાક આના કરતાં વધારે કમાઈ શકતા નથી; બીજી બાજુ ખર્ચમાં તેમની અને મોટા મોટા ધનિકો વચ્ચે અંતર રહેતું નથી; અર્થાત્ કમાણીમાં ધનવાન લોકો હજારગણ વધી જાય છે, ત્યારે ખર્ચમાં બંને ઝરાબર રહે છે. તેથી જીવન અત્યંત ક્ષીણ, દુઃખી અને નકામાં થઈ રહ્યાં છે. જેઓ પોતાના લાલના સેંકડો ઉપાયો શોધી કાઢે છે અને ગરીબોને ખીસી નાખે છે; એટલુંજ નહિ, પણ કાયદા બનાવીને પણ ખીસે છે, એવા જળરશ્મત અત્યાચારીઓને સમાજે અધિકાર સોંપ્યા છે. કુધાળ, ખેંગ, ઇન્દ્રધુઓના એ સર્વ તેનાંજ પરિણામ છે.

૨. અસ્પૃશ્ય, સ્ત્રી, કન્યા અને સંતાનો ઉપર સમાજ મન-માન્યો વ્યક્તિગત અત્યાચાર થવા દે છે. પાળેલાં કૃતરાંઓથી પણ હલકાં સમજીને તેમને કુતકારે છે, સ્ત્રીઓને પગના જોડા જેવી

ગણવામાં આવે છે, પુરુષ ખુલ્લે ખુલ્લો તેને દેખાડી દેખાડીને વ્યભિચાર કરે છે અને નિર્લજ્જ થઈને તેને સતીત્વનો ઉપદેશ આપે છે. સમાજે પુરુષોના વ્યભિચારને ચાલુ રાખવા માટે બ-
જારમાં વેશ્યાઓ વસાવી છે. પુરુષને બહુ સહેલાઈથી બીજી સ્ત્રી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. સ્ત્રીને બાળવિધવા હોવા છતાં પણ કંઠસુ પ્રહારચર્યાવ્રતનો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે, અને પુરુષો અનેક વાર લગ્ન કરે છે. સ્ત્રીના મરણને દિવસેજ સ્મશાનમાં વિવાહ-ચર્યા ચાલે છે. સાઠ, સિત્તેર વર્ષના બૂઢાઓ પણ બાળકન્યાઓ સાથે વિવાહ કરતાં અચકાતા નથી. એક બાળુ એક કુળવાન પુરુષ બસો વિવાહ કરે છે અને કન્યાને પતિનું મોં જોવાનો વખત પણ આવતો નથી. લોકો સંતાનોને પોતાની ઇચ્છાનુસાર પોતાના કામને લાયક બનાવે છે અને શિક્ષણ આપે છે. કોઢવાળો, ફેફ-રાના રોગવાળો, ગરમીના રોગવાળો, કંગાળ અને લિખારી પણ વિવાહ કરે છે અને સંતાન ઉત્પન્ન કરે છે. એ સંતાનોની અભિ-રુચિ તરફ તેઓ ધ્યાન આપતા નથી; તેમજ તેમનો વિકાસ થવા દેવાની પરવા પણ કરતા નથી અને બાળપણમાં વિવાહ કરીને તેનું સત્યાનાશ વાળે છે. પરિણામ એ આવ્યું છે કે, લાખો અસ્પૃ-શ્યો પરધર્મી થઈ રહ્યા છે અને પોતાનો કામધંધો, મર્યાદા, શીલ, સર્વનો ત્યાગ કરી રહ્યા છે. સ્ત્રીઓ કુલટા, વ્યભિચારિણી ને કંકાસ કરનારી થઈ પડી છે. ગર્ભપાત બેશુમાર થાય છે. ક્ષય, કુષ્ઠ, પ્રદર, હિસ્ટીરિયા વગેરે ભયંકર રોગ કે જે ચિંતા, દુઃખ, અનૈ-સર્ગિક વ્યભિચાર વગેરેનાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણરૂપ છે, તે વધતા જાય છે. સ્ત્રીઓમાંથી સંતાનોની ઉત્પાદક શક્તિનો નાશ થઈ રહ્યો છે, બાળકો કદ્રૂપાં, દુર્બળ, નકામાં અને અધ્યાયુષી થતાં જાય છે, વંશનો નાશ થઈ રહ્યો છે; કમાવાની, જીવવાની અને સુખ લોગ-વવાની શક્તિનો નાશ થઈ રહ્યો છે. એ સિવાય લાખો બાળકો એવાં

છે કે જે ૭ માસ જેટલી નાની ઉંમરમાં પોતાનાં મા-બાપનાં પાંચ દોહવાળાં કે ગળી ગયેલી આંગળીઓવાળાં થઈ જાય છે. આ બધા ઉપરાંત અરી દેશઃ વિધવાઓ અને છપ્પન દાખ નદામાં બિખારીઓ સમાજની બચાવરતા દિનપ્રતિદિન વધારી રહ્યા છે.

૩. આચારને ટોકો. દિદિ-દિવાજ માને છે અને તેને નં પોતાના ચાલુ છૂવનનો. દોષ ઉપયોગી ભાગ નથી બળતા.

સમાજે નીચે પ્રમાણે તેનું મંથોધન કરવું જોઈએ અથવા તેની વિરુદ્ધ અત્યાચારના મદાત્મકો પ્રયોગ કરવો જોઈએ.

જોવો પ્રજાધાયક, ધનવાન વધારે ધનાઢય થતો અટકે અને ગરીબ વધારે ગરીબાઈમાં જતો અટકે. જો આ પ્રમાણે થઈ શકે:-

(ક) ધર્મ અને ઇમાનના સોગન લઈ વ્યાજ લેવાનું જોઈદમ બંધ કરવામાં આવે. રૂપિયાની લેણદેણ, ગીરોમાંદણ, ખત, દસ્તાવેજ, તદ્દન બંધ કરી દેવામાં આવે. પંચ અને શાહુકાર વગેરે વ્યાજખાઉ લોકોને સખ્ત સબ્બ કરવામાં આવે અને તમનો સર્વ સામાજિક વ્યવહાર બંધ કરવામાં આવે.

(લ) વિદેશી વેપાર, દલાલી, સહો એ બધું તદ્દન બંધ કરવામાં આવે; તેનું નામ પણ ન રહે.

(મ) પેસાદાર લોક પોતાના પેસાદી ખેડૂત, હારીગરો અને વિદ્યાર્થીઓને જો રીતે સહાય કરે કે જેથી સંપત્તિશાસ્ત્રની રીતે તેને યોગ્ય આર્થિક લાભ પળુ થાય અને તે લાભમાં ઉપરના ત્રણ પ્રકારના ધંધાદારીઓ યોગ્ય રીતે સામેલ થાય. જેમકે:-

ખેડૂતોને વગરવ્યાજે રૂપિયા આપવામાં આવે અને તેની છિપજનો પોતાની બતગીનગીરીથી દેશમાં વિનિમય કરવામાં આવે. ત્યારે માલ ખેડૂતના ઘરમાંથી આવે, ત્યારે તેનો જે ભાવ હોય, તેનાથી જે વધારાના ભાવથી ખીજ દેશમાં જો માલ

વેચાય, તેના નફાનો અર્ધો ભાગ ખેડૂત અને અર્ધો ભાગ વેપારી લે. મૂળકિંમત બધી ખેડૂતને મળે. આવા વેપારીઓ બહુ થોડા નીકળે અને ધીમે ધીમે એ વેપારીઓ પણ ઝોઝા થઈ જાય અને પરિણામે ખેડૂતો સ્વાવલંબી થઈ જાય.

આવોજ વહેવાર કારીગરો સાથે રહે. કારીગરોના માલની અને જાતની ગેરંટી રહે. વેપારી તે માલને પરદેશમાં વેચે. તેને કદી અહીં ન વેચે. ગ્રાહકો ત્યાંથીજ સીધો માલ ખરીદે અને કારીગર જે ભાવે સામટો માલ વેપારીને આપે, તેજ ભાવ લઈને પરચુરણ ગ્રાહકને આપે. અર્થાત્ વેપારી દેશ બહાર વેચવાની મજૂરી લઈ શકે, પણ તેજ સ્થાનની નહિ. એ ધંધાને ઉપયોગી એવાં ઉત્તમોત્તમ સાધનોનો, ખેડૂત અને કારીગરવર્ગે જે અસમર્થ હોય, તે વેપારીએ પોતાની સત્તાથી સંગ્રહ કરી આપવો જોઈએ.

ગામના વિદ્યાર્થીઓ માટે ઉદ્યોગધંધો, ચારિત્ર્યગઠન, શરીરરક્ષણ વગેરેના શિક્ષણનો પ્રબંધ સ્થાનિક પૈસાદારો અને વિદ્વાનો ઉપર હોય. તેઓ પણ તેની જવાબદારી લે. તેમની શિક્ષા-દીક્ષા અને ચારિત્રમાં કાંઈ ખામી ન રહે. વીસ વર્ષનો થયા બાદ કેઈ પણ વિદ્યાર્થી નકામો, રોગી, કમાઈ ન શકનાર, ચારિત્ર્યહીન, મૂર્ખ વા દુર્બળ હોય, તે તેનો જવાબ સ્થાનિક ધનિકો અને વિદ્વાનો પાસે માગવામાં આવે અને તે માટે તેમને સખ્ત શિક્ષા કરવામાં આવે.

ધનિક લોકો એવા ઉદ્યોગધંધા-કારખાનાં ખોલે કે જેથી દેશનો કાચો માલ તરતજ પાકે થઈ જાય અને તેનો દેશના દરિદ્ર મજૂરોને પૂરો લાભ મળે. તેઓ રખડેલ, ચોર, અલ્પાયુધી, જૂઠા અને બેધ્યાન દેખવામાં આવે, તે દેશના ધનિકોને સખ્ત શિક્ષા કરવામાં આવે. દેશને વાપરતાં વધેલો માલ વિદેશોમાં

અધ્યાય ૫ ધા-દેશની પરિસ્થિતિ અને મુશ્કેલી ૮૬

મોક્ષવામાં આવે અને તેને બદલે નગર કૃષિમાં ફેરવામાં પાડી લાવવામાં આવે.

દેશમાં થયેલી રાજબાળો દ્વારા નીકળે નો ધનિકોને નાગરો જતા બદલાવવામાં આવે. તેમની પામેથી મોટી મોટી કદના કુટુંબો રાગનો નાશ કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે. કેમકે પુરુષ પત્ન કે બાળના ભેરથી ગરીબની જમીન દબાવી ન જાય. રહેવાનું મકાન કેમકે ન વેચી નાખે, બાદે આપવા માટે કેમકે મકાન ન બનાવે, બાકું કુટુંબ કેમકે કેમકે મકાન કે કુટુંબ આપ નહિ અને હે પત્ન નહિ. ધિયેટર, વ્યાખ્યાનબલન અને સાર્વજનિક ધર્મશાળા, હોટેલ વગેરેની જરૂરિયાત અનિવાર્ય જણાતાં અપવાદરૂપે દેશને જગાઓ પણ માલિકીની હોય એજ ઉચિત છે. અર્થાત્ પત્ન-વાન લોક પોતાનો અધિકાર જમાવી જમીનને ધેરી લઈ મદદ મુજબ ન કરે. જમાદારો, રસોઈવાળો, પટાવાળાઓ, નોકરો અને એવા બીજા લોકો કે જે સાર્વજનિક કાર્યોમાં નિકટના મંજૂંધી છે, તેમને સમાજ પોતાના બંદોબસ્તથી રહેવાની જગા આપે. ખાવાપીવાની વ્યવસ્થા કરે. તેઓ રહેઠાણવારી ન શકી શકે; કેમકે તેમનાં સ્વાસ્થ્ય, ચારિત્ર અને જીવન સાથે જનતાને અને ખાસ કરીને બાળકોને ગાઢ સંબંધ હોય છે.

આ પ્રમાણે પહેલાં હોપનું નિવારણ થઈ શકે. હવે બીજા હોપનું સંશોધન અથવા આ પ્રમાણે ધ્યાનીએ લીએ.

(ક) અંત્યજોને અસ્પૃશ્ય માનવામાં આવે નહિ. તેમને મંદિરો, ધર્મોલયો, સ્કૂલો અને ઉત્સવોમાં સમાનતાથી હાજલ થવા દેવામાં આવે. તેમને સ્વચ્છ રહેવાનું, સભ્ય બનવાનું, હાલ રીતરિવાજોથી બચવાનું, ચારિત્ર્ય સુધારવાનું અને આચારની હદમાં રહેવાનું શિક્ષણ આપવામાં આવે અને યોગ્ય નિયમન પણ રહે.

(સ્વ) સ્ત્રીઓના પડદા દૂર કરવામાં આવે. બહાર જતી વખતે દરેક સ્ત્રીપુરુષ સાથે રહે કે જેથી લંપટ પુરુષોની, વેશ્યાઓના મેડા અને પરસ્ત્રી તરફ તાકવાની આદત છૂટી જાય; કેમકે દરેક પુરુષ પોતાની સ્ત્રીની મર્યાદા રાખશે. સાથે એ પણ સમજશે કે, જેમ આપણે પરસ્ત્રી અને વેશ્યાઓ તરફ જોઈએ છીએ, તેમ કોઈ આપણી સ્ત્રીને પણ જોશે અને આપણી સ્ત્રી પણ પર-પુરુષને જોશે.

(ગ) વેશ્યાઓ સાથેના સર્વ સંબંધનો ત્યાગ કરવામાં આવે. તેમનાં ઘર આગળ સ્વયંસેવક નીમવામાં આવે અને તેઓ ત્યાં જનાર આવનારનાં નામ લખે. જે અપરિચિત હોય તેની છબિ પાડી લે અને હુમેશાં પ્રાતઃકાળે એ યાદી છપાવીને નગરમાં ચોટાડવામાં આવે કે, અમુકનો પુત્ર, અમુક નામવાળો, અમુક વખતે, અમુક વખત સુધી, અમુક વેશ્યાને ઘેર ગયો અને રહ્યો હતો. અપરિચિતોનાં ચિત્ર ચોડવામાં આવે તેથી ગામમાં ચળવળ ચાલશે, માનહાનિના દાવા થશે, ખૂનખરાબી થશે, આ બધાને ધૈર્યપૂર્વક સત્યાગ્રહાસ્ત્રદ્વારા ઝીલવાં પરંતુ કંઈ કહેવું કે સાંભળવું જોઈએ નહિ. હાઈસ્કૂલોના અધ્યાપક અને કોલેજોના પ્રોફેસરોનેજ આ કાર્યમાં સ્વયંસેવક તરીકે ચૂંટવામાં આવે; કેમકે એ લોકો દસ દસ વર્ષ પહેલાંના જૂના વિદ્યાર્થીઓને અટકાવવામાં પ્રભાવશાળી થશે અને તેઓ એ કાર્યમાં જોઈમાન-દારી કરતાં પણ ડરશે.

(ઘ) કન્યાઓના વિવાહ તેરથી સોળ વર્ષની ઉંમરમાં કરવામાં આવે. વરની ઉંમર તેનાથી પાંચથી નવ વર્ષ સુધી વધારે રહે. સ્વાસ્થ્યમાં ખત્તે સરખાં હોય, એ ઉપર ખાસ નજર રહે. રૂપ, ગુણ અને ચારિત્ર્યનું પણ ધ્યાન રાખવામાં આવે. છોકરો વિદ્યાર્થી.

અથવા રોજગાર વિનાનો ન હોય, તેમજ વારસાનો કે બીજો કોઈ ચેપી રોગ બંનેમાં હોય નહિ તે પણ બેવામાં આવે.

(ક) વિધવાઓને વિવાહની સ્વતંત્રતા આપવામાં આવે, પણ તેની પ્રશંસા કરવામાં ન આવે. પુરુષ કે સ્ત્રી ગમે તે પુનર્લગ્ન કરે, પણ તેમને પરોક્ષ રીતે પવિત્ર જીવન ગાળવા તરફ ઉત્તેજિત કરવામાં આવે. કુંવારો છોકરો વિધવા સાથે અને કુંવારી કન્યા વિધુર સાથે પરણાવવામાં આવે નહિ. પવિત્ર જીવન ગાળનાર પુરુષો અને વિધવાઓની યોગ્ય પ્રશંસા કરવામાં આવે અને સમાજ તેમની પ્રતિષ્ઠા સ્વીકારે. તેમને યોગ્ય બનાવીને સમાજસેવાનાં કાર્યોમાં જોડવા ઉત્તેજન આપવામાં આવે. તે બહિરજીવન ગાળનાર વ્યક્તિ બને. સ્ત્રીઓ સ્ત્રીઓને અને પુરુષો પુરુષોને શિક્ષણ આપે. આવાં સ્ત્રીપુરુષો ગૃહસ્થ સ્ત્રીપુરુષોને શિક્ષણ આપે, તે શિક્ષણ પુસ્તકિયા ન હોય. સ્ત્રીઓને પાકવિદ્યા, દરજીકામ, હિસાબ, ઘર સાફ કરવું, કરકસર, ઝાડપાન ઉછેરવાં, નાનુક કોતરણી, ચિત્રકળા અને ગાયનવિદ્યા શીખવે અને પુરુષોને સભ્યતા, વ્યવહારચાતુર્ય, દુકાનદારી, વ્યવહાર-જ્ઞાન, કળાકૌશલ્ય, સાધારણ શિક્ષકળા, ધંધા, આરિઠ્ય-રક્ષણ, અંસીરતા વગેરે વિષયોનો અભ્યાસ કરાવે.

એમ કરવાથી વિધવા અને વિધુરો નકામાં નહિ રહે, વિકારોથી બચશે અને પ્રશંસાપાત્ર તથા સમાજમાન્ય થશે. હોઈ તેમનું અનુકરણ કરશે તથા તેમના પ્રયત્નોથી ઘર સ્વર્ગીય બની જશે.

(ચ) ઠાંડવાળો, ગરમીવાળો, પ્રમેહવાળો, ફેફસાના રોગવાળો, ક્ષયવાળો, ગાંઠવાળો વગેરે રોગીઓ સાથે લગ્ન કરવા દેવામાં આવે નહિ અને તેઓ સંતાન પણ ઉત્પન્ન ન કરે. આવા છોકરાઓ

અથવા પુરુષો, જે તેઓ વિવાહ કરે તો, તેમને તથા તેમના કિમા-
યતીઓને સખત શિક્ષા કરવી જોઈએ. એ લોકો સમાજથી જુદા
રહે. તેમને માટે સ્થળે સ્થળે સેનિટોરિયમ (સ્વાસ્થ્ય-ભવન)
તૈયાર કરવામાં આવે. તેઓ ત્યાંજ સાથે રહે, આરોગ્ય સાચવવા
પ્રયત્ન કરે અને શિક્ષકામ તથા ઉદ્યોગ-ધંધો શીખે. માતા,
પિતા અને ઘરનાં વૃદ્ધ માણસોએ એવો નિયમ કરવો જોઈએ કે,
યુવક-યુવતી ઋતુકાળમાંજ સાથે સૂએ. બીજે વખતે યુવક વૃદ્ધો
પાસે સુએ અને સ્ત્રી સાસુ વગેરે પાસે સૂઈ રહે. પ્રસવ પિયેરમાં
કરવાની રીત શરૂ કરવી જોઈએ અને ગર્ભ રચાની ખાતરી થતાં-
જ એ માસની અંદર અને ત્રીજે મહિનો શરૂ થતા પહેલાંજ સ્ત્રી
જાહેર રીતે ધામધૂમથી પિયેર મોકલી દેવી જોઈએ અને બાળક
દોઢ વર્ષનું થાય ત્યાંસુધી ત્યાંજ રહે. જે યુવક પોતાનું સ્વતંત્ર
નાનું કુટુંબ બનાવી પોતાના ભાઈઓથી જુદો રહેવા ઇચ્છે, તેનો
તિરસ્કાર કરવામાં આવે, તેને સમાજ ઘૃણા-દષ્ટિથી જુએ, તેનાં
છોકરાંના લગ્ન-વિવાહમાં અડચણ નાખવામાં આવે અને તેને
એમ ઠસાવવામાં આવે કે, તેનો ક્રમ નિંદ્ય છે. દેશમાં સ્થળે સ્થળે
એવી ખાસ શાળાઓ સ્થાપવામાં આવે કે જ્યાં દોઢ વર્ષથી પાંચ
વર્ષ સુધીનાં બાળકોને વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી પાળવામાં આવે; અર્થાત્
જ્યારે સ્ત્રી સાસરામાં પાછી આવે, ત્યારે બાળકને એ શાળામાં
આપતી જાય. બાળકો ત્યાંજ પાળવામાં આવે, ત્યાંજ તેમના સ્વ-
ભાવ અને પ્રકૃતિની પરીક્ષા થાય. ત્યાંના પ્રમાણપત્રના આધારે
જ નિશાળ વગેરેમાં જેવી તેની પ્રકૃતિ હોય તેજ પ્રકારનું શિ-
ક્ષણ આપવામાં આવે. બાળકો વિદ્યાર્થી-આશ્રમમાં રહે. વિદ્યાર્થી-
આશ્રમ ગામથી બહાર હોય. કન્યાઓ અને છોકરાઓનાં છાત્રા-
લયો તો જુદાં હોય, પણ તેમને પ્રાથમિક શિક્ષણ એક સાથે મળે
કે જેથી બાળકોને શરૂઆતથીજ એકબીજા પ્રત્યે ખેંચાણ અને

ગતગતિયાં ઉત્પન્ન ન થાય. આગળ જતાં ઓકરાઓકરીઓ પોતાના વિષયોનો જુદો જુદો અભ્યાસ કરે. કન્યાઓને ગૃહ-પ્રબંધનું પૂર્ણ શિક્ષણ મળે અને પુરુષોને વ્યવહારશાસ્ત્રનું શિક્ષણ મળે. એ વિષયો તો અનિવાર્ય છે, બાકીના વિષયો ભલે તેમની ઇચ્છાનુસાર થાય. પ્રત્યેક બાળકે કોઈ પણ એક વિષયમાં સન્માન પામવું અનિવાર્ય થાય અને તેજ વિષય તેનો મુખ્ય ધંધો હોય. કોઈ પણ સુવક અપૂરું શિક્ષણ લઈ કામકાજ કે નોકરીમાં ન પડે. સમાજ તેનું નિયમન કરે. બીજા દોષનું આ રીતે નિરાકરણ થઈ શકે છે.

હવે ત્રીજું સાંભળો:-

(ક) પોશાક અને લોજન જાતીયતાની દૃષ્ટિથી નક્કી કરી લેવામાં આવે અને દેશવિદેશમાં તેજ પોશાક, તેજ લોજન અખંડરૂપે ચાલે. તેમાં ઋતુ અથવા સ્વાસ્થ્યને લીધે કોઈ ફેરફાર કરવો પડે તો તે માટે છૂટ હોય.

(લ) આખા દેશમાં એકજ ભાષાનો પ્રચાર થાય. એ ભાષા સરળ હોય, વધુ પ્રચલિત હોય અને પ્રોદ પળું હોય.

(મ) વિવાહ, મૃત્યુ, ઉત્સવ, તહેવાર વગેરેમાંથી જે વિષયની ઉપયોગિતા ન હોય, તેને કાઢી નાખવામાં આવે અને તેને બદલે બીજા યોગ્ય રીતરિવાજો શરૂ કરવામાં આવે.

(ઘ) મતમતાંતરે સંબંધી જાક્ષીપલ્લુ છોડી દેવું જોઈએ. સત્ય બોલવું, સર્વ સાથે પ્રેમ રાખવો, સર્વને આત્મવત્ સમજવા, દયા, ખવિત્રતા, ઇન્દ્રિયોની સ્વાધીનતા વગેરે સર્વમાન્ય ગુણોના સાચા ધર્મસ્વરૂપને ઓળખવું જોઈએ. એ સિવાય જેઓ કોઈના માર્ગમાં વિરોધ ન કરતા હોય, એવા કોઈ પણ સજ્જનના વિચારસ્થાનનું પર તરણ મારવામાં આવે નહિ. વ્યાવહારિક ઉપાયોથી તેને

પોતાની સાથે લેળવવામાં આવે, કેમકે બુદ્ધાઈ સર્વત્ર ખરાબ વસ્તુ છે.

સમાજ આ સંશોધનનો સ્વીકાર કરે નહિ, તો તુરતજ મોરચો માંડી સત્યાગ્રહનું ચુદ્ધ શરૂ કરી દેવું જોઈએ.

પહેલો મોરચો

(ક) જેણે જેના રૂપિયા વ્યાજે લીધા હોય તે એકદમ આપવાનો ધનકારકરે અને પરિણામે જમ્મી કે લિલામ થાય તો થવા દે.

(લ) મજૂર, નોકર, ખિદમતગાર, રસોઈયા, પટાવાળા વગેરે સર્વ ખાનગી નોકરો કામ છોડીને સ્વાયી હડતાલ પાડે.

(ગ) ખેડૂત, કારીગર અને નોકરિયાતવર્ગ, વેપારીઓને કોઈ પણ પ્રકારની સહાય કરે નહિ અને તેમને માલ પણ ન વેચે. જે શેઠ કે વેપારીનું કરજ હોય તો પોતાનો માલ ખીજે (ઉપયોગ કરવાવાળાઓને-વેપારીઓને નહિ) વેચી વ્યાજ વિના નગદ રૂપિયા આપે. વ્યાજ માગે તો ન આપે, અદાલત સમન્સ કાઢે તો જમ્મી થવા દે અને જેલમાં પણ જાય.

(ઘ) કોઈ પણ માણસ વેપારી પાસેથી એક પૈસાનો માલ ખરીદ કરે, કે વેચે નહિ.

(ઙ) જાતિભાઈઓ, અસ્પૃશ્યો અને પુરોહિતો તેની સાથેનો સંબંધો સંબંધ છોડી દે.

બીજો મોરચો

(ક) અસ્પૃશ્ય લોકોને જે અસ્પૃશ્ય સમજે, તેમના હાથનું સમાજ ખાયપીએ નહિ, તેને તેઓ પણ અસ્પૃશ્ય સમજે, તેમના હાથનું તે ખાયપીએ નહિ. પોતાના પૂજા-ઉત્સવ વગેરેમાં તેમને ભાગ લેવા દે નહિ, તેમનું કામકાજ કે ટહેલટાંપુ વગેરે પણ કરે નહિ, ચમાર જોડા ન બનાવે અને ભાંગી સાફસૂફ ન કરે. જ્યાંસુધી

ખને ત્યાંયુધી તેમના વિના પોતાનું કામ ચલાવે અને તેમની પાસે-
થી મદદ ન લે. કાયદા અને સરકારે તેમને જે સ્વતંત્રતા આપી
રાખી છે તેનો ચોખ્ખો લાભ ઉઠાવે.

(જ) બ્યબિચારી પુરુષનો તેની સ્ત્રી ત્યાગ કરે અને પિયેર
જતી રહે. તેની પાસે કદી ન રહે. તેમાં અડગણુ કરે તો તે અદા-
લતને શરણે જાય અથવા હુકમ કરે. પુરુષને માથે બાળકોને મૂકી
જાય. ગમે તો તે ફાવે તેટલાં નાનાં હોય અથવા ભલેને
તે મરીયે કેમ ન જાય ?

(ગ) દેાઇ વિધુરના વિવાહમાં એક પણ સ્ત્રી ભાગ લે નહિ.
કન્યા અદાલતને શરણે જાય અને એ વિવાહમાં પોતાની અનિચ્છા
પ્રગટ કરે. નાતના પંથ કે મુખી આવા માણસોનો સંધળો વહે-
વાર બંધ કરી દે.

(ઘ) વૃદ્ધવિવાહ કરવાવાળા, કન્યાવિક્રય કરનારા અને બાળ-
લગ્ન કરનારાઓની ખૂબ બાટકળી કાઢવામાં આવે, તેમનાં ચિત્રો
શેરીએ શેરીએ ચોટાડવામાં આવે, ફળેતો કરવામાં આવે અને
કન્યાને ઉપાધી જઈને તરતજ ચોખ્ખો વર ગ્રોધી દાઢી તેનો વિવાહ
કરવામાં આવે. ગમે તો તેને જેલમાં જવું પડે, તોપણ આ નિયમને
નરમ પડવા ન દે.

(ઙ) શક્તિની દવા વેચનાર, ગર્ભપાત કરાવવાની દવા વેચ-
નાર વૈદ્યદોષ્ટરોનો એકદમ બહિષ્કાર કરવામાં આવે. જે આવી
બહેરાત આપે તેનો સર્વ વ્યવહાર બંધ કરવામાં આવે, તેના
ઓસડોનો પ્રયોગ કરીને છાપવામાં આવે અને લોહ ખુલ્લો કરી દે-
વામાં આવે. અત્રત્વીલતાનો મુકદ્દમા ચલાવવામાં આવે અને તેના
બૂકને સર્વ રીતે પ્રગટ કરવામાં આવે.

(ચ) એક સ્ત્રી હોવા છતાં જે ફરી લગ્ન કરવા ઇચ્છે, તેની

શ્રીએ પણ ખીજે વર જોળવાની પોતાના ઠામઠેકાણુ સાથે નોટિસ છપાવવી જોઈએ અને તેની સગાઈ સાથે તેની સગાઈ, લગ્ન સાથે લગ્ન અને વિવાહ સાથે વિવાહ કરવો જોઈએ. યુવકમંડળ તેને પૂર્ણ સહાય કરે. આવા એક બે દાખલા ખનતાંજ પુરુષોની સાન ઠેકાણુ આવી જશે.

ત્રીજે મોરચે

વિવાહ, મૃત્યુ અને ઉત્સવની અયોગ્ય અને ખિનજરૂરી ખાખતો, પછી તે ગમે તેટલી તુચ્છ હોય, તોપણ તેની સામે સખ્ત સત્યાગ્રહ કરવો. ધારો કે, જો લોજન વખતે ફટાણાં ગાવામાં આવે તો આખી જન લોજન છોડીને ઊઠી જાય અને ફરીથી તે ઘેર લોજન પણ ન કરે. ખની શકે તો આવી ખાખતોને લીધે વિવાહ કર્યા વિના પાછા આવવું જોઈએ. એકજ ઘટના આખા ગામને સેંકડો વર્ષો માટે પૂરતી છે.

છોકરાં, ખાળકો યા પરિવારનાં માણસો સર્વ એકજ જાતનાં કપડાં પહેરે, એકજ જાતનું લોજન કરે. આ ગોઠવણ સત્યાગ્રહ-સભા કરે. તેનાથી વિરુદ્ધ પક્ષનો સર્વથા ખડિષ્કાર કરવો જોઈએ. વિદેશથી પાછો આવેલો માણસ પણ જો પોતાના આચાર-વિચાર સ્વદેશી ઢખના ન રાખે, તો તેની સાથે પણ એવોજ વ્યવહાર રાખવો જોઈએ.

નિશાળોમાંથી ખાળકોને એકદમ ઊઠાડી લેવાં જોઈએ. તેમને પરચુરણ નાના કારીગરો, વિક્કાનો અને ખેડૂતોના શિષ્ય ખનાવવા જોઈએ અને ખનતા સુધી કોઈ નોકરી કરે નહિ. ખાસ કરીને વિલાયતી ઢખે ચાલતી ઓફિસ, કચેરી કે કોઈ પણ વ્યક્તિની નોકરી કરે નહિ.

શહેરો છોડીને સજ્જન અને સમજી માણસો ગામડાંમાં જઈને વસે.

આ અન્યાદ,- યજ્ઞમાં ગમાજનો ગૃહનો દોષ ગમીને જાય
થઈ જશે, ગમાજની દુરીનિ નાશ પામશે અને ગમાર્થ વિજય થશે.

દાપ્રીય અન્યાદની જરૂર અરકારી શાશનપદ્ધતિની અનુ-
દારતાથી ઉત્પન્ન થઈ છે.

અર્થે અરકારી શાશનપદ્ધતિ પર નીચેના દોષ પ્રકીર્ણ કરીએ:-

૧. ઈન્દ્રેશમાં રાજસના પ્રજાને અધિન છે અને પ્રજા દાનને
અધિન છે એવો આસનક્રમ છે. કોઈ પણ દાયદો, નિયમ કે પ્રજાલી
એને પ્રજા પોતાના હિતને માટે જરૂરી સમજે છે, તેને (પ્રજાજ)
ખતાવે છે અને રાજા તો માત્ર સ્વીકારી લે છે. એ કોઈ કાષ્ઠાણી
દાન તેનો સ્વીકાર ન કરી શકે એમ દોષ, તો એક વાર પ્રજાને
અટકાવીને ફરી તેના પર વિચાર કરવા જણાવે છે; પરંતુ એ ફરી
પણ પ્રજા એજ નિશ્ચયને વચગી રહે તો રાજા તેનો સ્વીકાર
કરી અમલમાં લાવે છે.

નૈતિક જવાબદારીમાં ફેરફાર ન થાય એટલા માટે પ્રજાના
બે ભાગ પાઠવામાં આવ્યા છે-એકવિશિષ્ટ વ્યક્તિઓનો અને બીજો
સર્વસાધારણ વ્યક્તિઓનો. બંને પક્ષોની જવાબદારીમાં બેદ દોષ
એ સ્પષ્ટ છે. સગવડ ખાતર બંને પક્ષોનાં પોતપોતાનાં હિતોનાં
રક્ષણનું સ્થાયિત્વ રાખવા માટે બંને પક્ષોના મત જુદા જુદા
લેવામાં આવે છે; પરંતુ પ્રતિષ્ઠિત સમૂહ પણ સર્વસાધારણની
અનુમતિ વિના કોઈ રીતે પોતાના હિતનું સમર્થન કરી શકતો
નથી. આ રીતે-કેમરાવો, સમાજના મુખ્ય માણસો અને સાધા-
રણ પ્રજા એકબીજાને અડચણ નહિ કરતાં પોતાનાં હિતોનું
સરજતાથી પાલન કરી રહ્યાં છે.

અંગ્રેજી સામ્રાજ્યમાં રહેવા છતાં પણ ભારતવર્ષમાં આ
નીતિનું અનુકરણ કરવામાં આવ્યું નથી. અહીં રાજ્યસત્તા પ્રજાને

વીરગણ પૈસાદાર દેશનું શિક્ષણ પણ આટલું મોંઘું અને કુપ્રાપ્ય નથી. જો સિવાય તે બિનકામચોંટી પણ છે. આ શિક્ષણે અમારી નૈતિકતા બીજી કોઈ પણ સ્થિતિને જરા પણ સુધારી નથી. આ શિક્ષણે અમારા જાતીય સ્વભાવને શુભાવી દીધો છે. અમારી જાતીયતાથી અમને દૂર કયો છે. અમારા આત્મગૌરવ ઉપર જખરજસ્તીથી પડો નાખવામાં આવ્યો છે. અમે માત્ર ટવાકં કે મિસ્ટર રહ્યા છીએ. દલોઝ-ધંધો શીખવાની કંઈ ચોજના નથી, ચાસ્તિય-સુધારણા માટે કોઈ પ્રયત્ન નથી. ચાસ્તિય તો શિક્ષણ માટે જાણે કંઈ જરૂર ન હોય એમ જણાય છે। જણેલાગણેલા લોક ગરીબ, દુઃખી, કમજોર, રોગી, અધ્યાત્મ અને નકામા ધાનિય થયા છે.

આ મહમધલ અમારી પ્રકૃતિ અને સ્થિતિને પ્રતિકૂળ હોવા છતાં, ધણજ થોડા અને મોંઘા શિક્ષણ માટે અમે સરકારની સામે ચીંટા ઊઠાવીએ છીએ અને તેને અત્યાચાર સમજીએ છીએ.

વેપાર તો દેશમાં રહ્યોજ નથી. ભારતનો વેપાર દલાલી માત્ર રહ્યો છે. ભારતના વેપારી દલાલ કે સટોડિયા છે. કોઈ પણ સમય દેશમાં વેપારનું આણું ધૂણાસ્પદ સ્વરૂપ નહિ હોય. સરકારની અધાનિય વેપારપદ્ધતિ, કાલિન્સલ બિલ, હોમયાજ, જે થયું દેશના વેપારને ખેદાનખેદાન કરી રહ્યા છે. સરકાર એમ કહે છે કે, ભારત કૃષિપ્રધાન દેશ છે; અર્થાત્ કાચો માલ તેના કરીને બહાર કાઢીને મૂક્યે મૂક્યે ખરીદી લેવો. બસ, એજ વેપારનું કાર્ય જ મ રહી ગયું છે।

અનેલ સાચાજ્ય બહુ દાવ અને વખણાયું છે. તેને શી જાણે ખાતરી દેવ ? અનેલ સાચામાં મોટા મોટા

તાળે કરવા તો ઇચ્છે છે, પણ પોતે પ્રજાને તાળે થતી નથી. કાઉન્સિલ સાથે સઘળો શાસનઅધિકાર વાઈસરોય પોતાના હાથમાં રાખે છે. જો કે કાઉન્સિલમાં પ્રજામાન્ય નેતાઓ બેસે છે, પણ ઇંગ્લેંડની માફક પ્રજાના ચૂંટેલા હોતા નથી; પરંતુ સરકારનિયુક્ત હોય છે. આમ છતાં તેમને પણ કાઉન્સિલની કાર્યવાહીમાં માત્ર મત આપવાનો જ અધિકાર હોય છે. વિરોધપક્ષમાં તેમની અંતિમ યુક્તિઓ ભરી દલીલોનું જોઈએ તેવું ખંડન કર્યા સિવાય અસ્વીકાર કરવામાં આવે છે અને જો પ્રજા તેમના પક્ષમાં હોય, તો પણ તેને ગણકારવામાં આવતી નથી. આ રીતે બાહ્ય-આડંબાર માટે પ્રજાઅધિકારનો થોડો દેખાવ રાખીને સ્વેચ્છાચારનું રાજ્ય ચલાવે છે.

ભારતવર્ષ તેને અન્યાય અને અત્યાચારરૂપે સમજે છે અને તેની વિરુદ્ધ સત્યાગ્રહ-શસ્ત્રના પ્રયોગને આવશ્યક સમજે છે.

૨. સરકારનું મુખ્ય કર્તવ્ય પ્રજાની આંતરશક્તિને ધીમેધીમે પુષ્ટ કરવાનું હોવું જોઈએ અને તેનો સઘળો પ્રયત્ન આંતરશક્તિને વધારવામાં થવો જોઈએ. સઘળી સભ્ય સરકારોનાં દ્વાંત મોજા છે અને ઇંગ્લેંડના અંગ્રજ સરકાર પણ તે પ્રમાણે વર્તી રહી છે. આ આંતરશક્તિ ત્રણ મુખ્ય ભાગોમાં વહેંચાયેલી છે. (૧) શિક્ષણ, (૨) વેપાર અને (૩) યુદ્ધબળ.

શિક્ષણના મંત્રાલયમાં અમને અત્યંત અસંતોષ છે. અમારાં આગેવાન શિક્ષણ આપવામાં જેવાં સાધનો જોઈએ તેવાં પૂરાં પાડવામાં નથી આવતાં અને શિક્ષણની ઉત્તતિ હાસ્યજનક ગણાયે છે. આ દેશ-દેશ કે જે બહુ જાણકાર છે. જ્યારે આખી દુનિયા અપાટન બહુ દેશો રહી છે, જ્યારે આપણે આ રમડપટ્ટીના વેગમાં ક્યારેય પાછા નથી રહ્યા. શિક્ષણ હદ કરતાં વધારે મોંઘું છે, અમારાં

વીસગણા પૈસાદાર દેશનું શિક્ષણ પણ આટલું મોંઘું અને દુર્ભાગ્ય નથી. એ સિવાય તે બિનઉપયોગી પણ છે. આ શિક્ષણે અમારી નૈતિકતા ખીણ દોધ પણ સ્થિતિને જરા પણ સુધારી નથી. આ શિક્ષણે અમારા જાતીય સ્વભાવને જુલાવી દીધો છે. અમારી જાતીયતાથી અમને દૂર કર્યો છે. અમારા આત્મગૌરવ ઉપર જબરજસ્તીથી પડદો નાખવામાં આવ્યો છે. અમે માત્ર કલાર્ક કે મિસ્ટર રહ્યા છીએ. ઉદ્યોગ-ધંધો શીખવાની કંઈ યોજના નથી, ચારિત્ર્ય-સુધારણા માટે કંઈ પ્રયત્ન નથી. ચારિત્ર્ય તો શિક્ષણ માટે જાણે કંઈ જરૂરનુંજ ન હોય એમ જણાય છે ! બહુલાગણુલા હોક ગરીબ, દુઃખી, કમજોર, રોગી, અધ્યાયુ અને નકામા સાબિત થયા છે.

આ ગડમથલ અમારી પ્રકૃતિ અને સ્થિતિને પ્રતિકૂળ હોવા છતાં, ઘણાજ થોડા અને મોંઘા શિક્ષણ માટે અમે સરકારની સામે વાંધો ઉઠાવીએ છીએ અને તેને અત્યાચાર સમજીએ છીએ.

વેપાર તો દેશમાં રહ્યોજ નથી. ભારતનો વેપાર દલાલી માત્રજ રહ્યો છે. ભારતના વેપારી દલાલ કે સટોડિયા છે. કંઈ પણ સભ્ય દેશમાં વેપારનું આવું ધુણાપદ સ્વરૂપ નહિ હોય. સરકારની અબાધિત વેપારપદ્ધતિ, કાઉન્સિલ બિલ, હોમથાન્, એ સર્વ દેશના વેપારને ખેદાનખેદાન કરી રહ્યા છે. સરકાર એમ પ્રસિદ્ધ થયે છે કે, ભારત દુષિપ્રધાન દેશ છે; અર્થાત્ કાચો માલ તૈયાર કરીને બહાર કોટીને મૂલ્યે મોકલવો અને ત્યાંથી તૈયાર થઈ આવેલ માલ એનાના મૂલ્યે ખરીદી લેવો. બસ, એજ વેપારનું મુખ્ય અંગ રહીજાય છે !

અંગ્રેજી સામ્રાજ્ય બહુ ઉત્તમ અને વખણાયતું છે. તેને શી વાતની ખામી હોય ? અંગ્રેજી રાજ્યમાં મોટા મોટા હારીગર

મશિન બનાવનાર અને જાત જાતના સંશોધકો છે. મોટાં મોટાં કારખાનાં અને ફર્મ જોની જગ્યાએ ચાલી રહ્યાં છે કે, જ્યાં કાચા માલનું જોશિયાળાપણું રહે છે.

શું સરકારનું આવી પણુ એ કર્તવ્ય નથી કે, જ્યાં કાચા માલ જથાળાં ઉત્પન્ન થતો હોય, ત્યાં તેને તૈયાર કરવા માટે કારખાનાં જોડે કે જેથી મજૂરોને રોટી મળે અને દેશનું ધન દેશમાં જ રહે? અમારા દેશના નિર્ધન મજૂરો જ્યારે પોતાનાં બાળકોને ભૂખે તરફડિયાં મારતાં નથી જોઈ શકતા, ત્યારે ફિજી અને જર્મનિ જઈને પોતાની ઇજ્જત-આજ્ઞાને પારકાના પગ નીચે કચરાવા દે છે. સરકાર તેમનું રક્ષણ કરવાનું કારે મૂકી તેમની અડચણોનો વેપાર કરી રહી છે અને દેશના ધનિક કોઈ ધંધો ન હોવાથી ગરીબો પાસેથી મનમાન્યું વ્યાજ લે છે, સુસ્ત પડ્યા રહે છે અને બગાસાં ખાતા ખાતા દહાડા પૂરા કરે છે. એક બાબુ જાપાન, અમેરિકા, ફ્રાંસ અને જર્મનીની વેપારી કોઠીઓએ ધમધોકાર વેપાર કરી દેશનું સત્યાનાશ વાળી દીધું છે અને ભારતસરકાર કાન બંધ કરીને ઊભી ઊભી જોયા કરે છે. શું આમાં સરકારનું કાંઈ કર્તવ્ય નથી ?

જરૂર, સરકારની આ અકર્મણ્યતા યાને અત્યાચાર છે. લડાયક બળ જડમૂળથી નાશ પામ્યું છે. જર્મન સાથેના મહાયુદ્ધમાં જ્યારે અંગ્રેજ પ્રબલને યુદ્ધમાં લડવું પડ્યું, ત્યારે ભારતના લડાયક બળનું પોગળ ખુદલું થયું. ત્રીસ કરોડ ભારતવાસીઓએ જે લડાયક બળ આપ્યું તે લજ્જાસ્પદ હતું; ખરેખર શરમજનક હતું. પણ તેને માટે સરકાર જરૂર જવાબદાર છે. હજી મોગલકાળનું લડાયક બળ લોકોમાંથી જતું રહ્યું નથી. બાદશાહની સેનાઓ રાજપૂતાનાના એકેએક રાજ્ય ઉપર દર વર્ષે વટોળિયા માફક ઊડતી જ રહી અને એ રાજ્યોએ લાજોની સંજ્યામાં યોદ્ધાઓ સાથે

એકમેકને યુદ્ધમાં લેટયા. દર વખત જાદુશાહી અને વિદેશી જળ સામે ટક્કર ઝીલીને તે જળ નાશ પામ્યું; પણ આગલે વર્ષે તો એટલુંજ માલૂમ પડ્યું. જે ભારતની વીરતાની વહીઓ ગાવા-યોગ્ય મનાય છે, તે ભારતનું લડાયક જળ કયાં નાશ પામ્યું ? કયા પાણીમાં ડૂબી ગયું ?

. જરૂર, અંગ્રેજી સમ્યક્તા આવ્યા પછી લડાયક જળને કાંસી મળી છે. હથિયારના કાયદાએ લોકોને હીજડા બનાવી દીધા છે. ચોર, ઠાકુ, લૂંટારા, તથા જંગલી પશુઓથી રક્ષણ કરવા માટે પણ કોઈ હથિયાર રાખી શકતું નથી. નવજવાનો મિસ્ટર બનીને સ્વામ્ય ખોઈ રહ્યા છે. કોઈ અગ્રીર હોવા છતાં બાયલા બની ગયા છે. બાકીના “હાથ પેટ ! હાથ પેટ !” કહેતા રેતા રેતા ફરી રહ્યા છે. આજ ભ્રે સરકાર લડાયક જળની પરવા કરતી હોત તો તેને ઉત્તેજન આપત, લંડાયક શિક્ષણ વિષયક કોલેજ (વિદ્યાલય) ઉપાડવામાં આવત, વહાણો બનાવતાં હોત, જળ-સ્થળ અને આ-કાશમાં ભારતનાં બાળકો અંગ્રેજોની સાથે ફરતાં હોત; ત્યારે ગ્રીસ કરીડ વીરોની સાથે કરીડ તલવારો ભેળને શું જર્મન આંગળી ઉપાડવાનું સાહસ પણ કરી શકત ? પણ દશા એથી જાલવી થઈ. સરકારને આ વિપત્તિમાં જ્યારે શત્રુના નાશના ઉપાય શોધવાની ચિંતા હતી, ત્યારે ભારતને શત્રુઓથી બચાવવાની બહુ દિશર ધડ પડી. આવો જીવાનોથી બરેલો લાંબોપહોળો ભારત દેશ બધે સરકારનું જનાનખાનું હતો ! છતાં, ભારતની મરદાનગી બીનવી લેવી એ શું અત્યાચાર નથી ?

૨. ભ્રે કે વખતે વખતે એવા શાહી દહેરા થયા છે કે જે બહુ ઉદાર છે અને કોઈ કાયદા પણ એવા થયા છે કે જે સરકારની માનવપદ્ધતિને ઉત્કૃષ્ટ તથા ઉદાર સિદ્ધ કરે છે, પણ તેમાં અંગે રાજનૈતિક કપડ ભેળવે હોય. કેમકે તે પ્રમાણે કદી કામ કરવા-

મશિન બનાવનાર અને જાત જાતના સંશોધકો છે. મોટાં મોટાં કારખાનાં અને ફર્મ એવી જગ્યાએ ચાલી રહ્યાં છે કે, જ્યાં કાચા માલનું એશિયાગાખાનું રહે છે.

શું સરકારનું અહીં પણ એ કર્તવ્ય નથી કે, જ્યાં કાચો માલ જથ્થાબંધ ઉત્પન્ન થતો હોય, ત્યાં તેને તૈયાર કરવા માટે કારખાનાં ખોલે કે જેથી મજૂરોને રોટી મળે અને દેશનું ધન દેશમાં જ રહે? અમારા દેશના નિર્ધન મજૂરો જ્યારે પોતાનાં બાળકોને બંધે તરફડિયાં મારતાં નથી જોઈ શકતા, ત્યારે ફિજી અને જર્મની જેવાં દેશો પોતાની ઇજ્જત-આબરૂને પારકાના પગ નીચે કચવાવે છે. સરકાર તેમનું રક્ષણ કરવાનું કોરે મૂકી તેમની અકબંધતા વેપાર કરી નથી છે અને દેશના ધનિક કોઈ ધંધો ન હોવાથી ગરીબો પાસેથી મનમાન્યું વ્યાજ લે છે, સુસ્ત પડ્યા રહે છે અને જમ્યાનાં ખાતા ખાતા ડાકાડા પૂરા કરે છે. એક બાબુજીપાન, અમેરિકા, કાંન અને જર્મનીના વેપારી કોઠીઓએ ધમધોકાર વેપાર કરી દેવાનું નવાનાશ વાગી દીધું છે અને ભારતસરકાર તેમની સામે કોઈ કાનૂની કાર્ય નથી કરે છે. શું આમાં સરકારનું

એકમેકને યુદ્ધમાં બેટ્યા. દર વખત બાદશાહી અને વિદેશી બળ સામે ટક્કર ઝીલીને તે બળ નાશ પામ્યું; પણ આગલે વર્ષે તે એટલું જ માલૂમ પડ્યું. જે ભારતની વીરતાની વહીઓ ગાવા-યોગ્ય મનાય છે, તે ભારતનું લડાયક બળ કયાં નાશ પામ્યું ? કયા પાણીમાં ડૂબી ગયું ?

.જરૂર, અંગ્રેજી રાજ્યના આવ્યા પછી લડાયક બળને ફાંસી મળી છે. હથિયારના કાયદાએ લોકોને હીજડા બનાવી દીધા છે. ચોર, ડાકુ, લૂંટારા, તથા જંગલી પશુઓથી રક્ષણ કરવા માટે પણ કોઈ હથિયાર રાખી શકતું નથી. નવજવાનો મિસ્ટર બનીને સ્વાસ્થ્ય ખોઈ રહ્યા છે. કોઈ અમીર હોવા છતાં બાયલા બની ગયા છે. બાકીના “હાથ પેટા હાથ પેટા” કહેતા રોતા રોતા ફરી રહ્યા છે. આજ જે સરકાર લડાયક બળની પરવા કરતી હોત તો તેને ઉત્તેજન આપત, લડાયક શિક્ષણ વિષયક કોલેજ (વિદ્યાલય) ઉધાડવામાં આવત, વહાણો બનતાં હોત, જળ-સ્થળ અને આ-કાશમાં ભારતનાં બાળકો અંગ્રેજોની સાથે ફરતાં હોત; ત્યારે ત્રીસ કરોડ વીરોની સાઠ કરોડ તલવારો જોઈને શું જર્મન આંગળી ઉપાડવાનું સાહસ પણ કરી શકત ? પણ દશા એંથી ઊભરી ધઈ. સરકારને આ વિપત્તિમાં જ્યારે શત્રુના નાશના ઉપાય શોધવાની ચિંતા હતી, ત્યારે ભારતને શત્રુઓથી બચાવવાની બહુ દિકર ધઈ પડી. આવો જુવાનોથી ભરેલો લાંબોપહોળો ભારત દેશ બલે સરકારનું જનાનખાનું હતો ! છદ્, ભારતની મરદાનગી ધીનવી લેવી એ શું અત્યાચાર નથી ?

૩. જે કે વખતે વખતે એવા શાહી ઢંઢેરા થયા છે કે જે બહુ ઉદાર છે અને કોઈ કાયદા પણ એવા થયા છે કે જે સરકારની શાસનપદ્ધતિને ઉત્કૃષ્ટ તથા ઉદાર સિદ્ધ કરે છે; પણ તેમાં અમે રાજનૈતિક કપટ જોઈએ છીએ. કેમકે તે પ્રમાણે ઠદી કામ કરવા-

કરવાની સરકાર ધમકી આપે છે.

આવી દશામાં આ શરતોએ સંધિ ઠરી શકાય એમ છે.

૧. કાયદો બનાવતી વખતે અમારાં અને સરકારનાં હિતોમાં વ્યક્તિગત ભેદ ન રહે.

૨. કાયદાના પાલન વખતે રાજનૈતિક કષ્ટનો પ્રયોગ કરવામાં આવે નહિ.

૩. કાયદાનો પ્રભાવ સર્વથા સમાનભાવે પ્રજાની જેમ સરકારના સ્વેચ્છાચારને પણ નિયમમાં રાખે.

ન્યાયને નામે ભારતવર્ષ આ અધિકાર માગે છે અને આત્મ-ગૌરવના નામ પર એ ઘોષણા કરે છે કે, જો સરકાર તેનો સ્વીકાર નહીં કરે તો તેની પદ્ધતિ વિરુદ્ધ સર્વસ્વનો નાશ થતા સુધી સામનો કરીશું.

જેમ જેમ પ્રજામાં શિક્ષણ, યોગ્યતા, જાળ અને ધનની વૃદ્ધિ થાય, તેમ તેમ તેમાંથી સામ્રાજ્ય પુષ્ટ થવું જોઈએ. પ્રજાની યોગ્યતા સાથેજ સંગઠન, શાંતિ અને વૈભવની વૃદ્ધિ થવી જોઈએ; પરંતુ ખેદની વાત છે કે, ભારતવર્ષમાં જેમ જેમ શિક્ષણ વધતું જાય છે તેમ તેમ સરકાર અને તેની વચ્ચેનું વૈમનસ્ય પણ વધતું જાય છે અને અશાંતિ વધી રહી છે. કાં તો આ તેના શિક્ષણનો દુરુપયોગ છે અને કાં તો સરકારી પદ્ધતિની નીચતા છે. એટલે પ્રજા જેમ જેમ તે વધતી જાય છે તેમ તેમ અસંતુષ્ટ બનતી જાય છે.

એ વાત સત્ય છે કે, અમને સરકાર માટે સુદ્ધ કરવું જોઈતું થોભે છે, તેટલું સરકાર સામે સુદ્ધ કરવું થોભતું નથી. પરંતુ પોતાના અધિકારની પ્રાપ્તિ અને આત્મગૌરવના રક્ષણ માટે

સરકારનો સામનો કરવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે. કેમકે હવે બીજો કોઈ ઉપાય રહ્યો નથી.

ગત મહાચુદ્ધના પરિણામ તરફ અમે તાકીને જોઈ રહ્યા હતા. અમારાથી જે બન્યું તે અમારી યોગ્યતા પ્રમાણે આપ્યું. તે જો કે નજીવું અને અમારે સાટે લક્ષ્યસ્પર્શ હતું; પણ સંતોષ એટલોજ છે કે, તેની જવાબદારી અમારે માથે નથી. હવે જ્યારે આખી દુનિયામાં ન્યાય, અધિકાર અને આત્મશાસનની વહેંચણી કરવામાં આવી, ત્યારે અમને ફિટકાર આપી આપીને કહ્યું કે, “ચુપચાપ આઘા ઊભા રહો, કાન નહિ ફેરવો. અમને ઘણું મળશે અને તેની ઊડેલી રજકણોથી તમારું પેટ ભરાઈ જશે.” એટલે કે અમે તો અંગ્રેજ જાતિના ખરીદેલા ગુલામજ હતા ને!

અમારી આ પરિસ્થિતિને અમે સંતોષથી જોઈ શકતા નથી, ભારત આ અપમાન સાંખી શકશે નહિ; કાં તો બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં અમને યોગ્ય સ્થાન મળવું જોઈએ, નહિ તો ભારતવર્ષ ચુદ્ધ કરીને પણ જખરજસ્તીથી તે પ્રાપ્ત કરી લેશે.

અમારી આ લડત રક્તપાતની નહિ હોય; આ ચુદ્ધમાં અમે લોહીને નહિ વેહેવડાવીએ; આ ચુદ્ધમાં અમે સત્યાગ્રહનો પ્રયોગ કરીશું; તે અમને જરૂર વિજય અપાવશે. રાજસત્તા ઉપર પ્રભુ જો રક્તપાત કરે તો તેને ધિક્કાર છે અને જે રાજા પ્રભુ ઉપર અત્યાચારથી રક્તપાત કરે છે તેને પણ ધિક્કાર છે. અમારું નામ પરાપૂર્વથી સત્યબળ ઉપર ટકી રહ્યું છે. આધ્યાત્મિક જગતમાં અમે હમેશાં ગુરુસ્થાને રહ્યા છીએ, ધર્મ અમારું જીવન રહ્યું છે; તેથી અમારે આ મહાન અવસરે પણ અમારી તે અલૌકિકતા સંસારને દેખાડવી જોઈએ. આખી દુનિયા અમારી સરકાર સાથેની લડત જુએ કે જેમાં હિંસા નથી, પ્રતિહિંસા નથી, રક્તપાત

આધાય ય ધ્યા-દેશની પરિરિચિતિ અને અન્યાયદ્ , ૬૮

નથી, કોપ નથી, કષ્ટ નથી, અગ્રાંતિ નથી અને દત્ત્યા પણ નથી; છતાં અષ્ટ વિજય તો જરૂર છેજ. આ અસોદિત, અપ્રતિમ અને નિરાશુ દશ્ય અમારે અંગાદ અમાદ રજ્ઞ કરવાનું છે. અમસ્ત ભારતવાસીઓ સાવધાન થઈ કટિબદ્ધ થઈ જાજ અને દાનુ સત્યાગ્રહ અજને દાયમાં લઈ તેના મતધારી બનીને આ પ્રમાણે શુદ્ધ થઈ જરી દે.

પહેલો મોરચો

સ્વદેશી વસ્ત્રધણ્ય-દેશનાં જાળક, વૃદ્ધ, સ્ત્રી, નાનાં, મોટાં, સર્વેએ સ્વદેશીમત ધારણ કરવું જોઈએ. માતા વસુધેરા કે જે તેમને માટે સર્વ જગાએ હિતી છે, તેનું અપમાન કરવું જોઈએ નહિ. સર્વ જાતના વિદેશી પદાર્થો જાળી દેવા જોઈએ અને વિદેશી વસ્ત્રો ખરીદવી નહિ. તેને માટે સર્વ જાતની તકલીફ અને નુકસાન વેઠી લેવાં જોઈએ. પરદેશી વસ્તુ ગમે તેટલી કિંમતી, પ્રિય અને દુઃપ્રાપ્ય હોય, તોપણ ઘર બહાર કાઢી તેનો નાશ કરવો જોઈએ અને વિદેશી વસ્તુ નહિ વાપરવાની પ્રતિજ્ઞા લેવી જોઈએ.

ખાસ વાત—સ્વદેશી શબ્દને યથાશક્ય સંકુચિત કરવો જોઈએ. એ જેટલો સંકુચિત હશે, તેટલો તેનો પ્રભાવ પ્રબળ અને જલદી થશે. જેમકે અજમેરનાં રહેવાસીઓએ અજમેરની જ વસ્તુઓ સ્વદેશીમત માટે વાપરવી જોઈએ. જે વસ્તુ અજમેરમાં ન મળે, તેનો ઉપયોગ છોડી દેવો જોઈએ. ધારો કે, એ અજમેરમાં રહીને વિલાયતી જોડા પહેરવા છોડી દઈ દિલ્હીના પહેર્યો, તો તેનું કંઈ સાફ ખરિદામ નહિ આવે. હા, અજમેરના પહેરૂં તો તેજ દિવસે તેની અસર થશે. કેવળ અજમેરના જોડાની પ્રતિજ્ઞાવાળા પચાસ પુરુષજ નીકળી આવે, તો તે વખતે અજમેરના ચમારોની સ્થિતિ બદલાઈ જાય. જલકે ભારતવર્ષમાંથી ગ

ત્યાંના જોડા પહેરીશું એ ભાવના રહે તો તે વ્યર્થ છે.

અભિપ્રાય એ છે કે, સ્વદેશીયતથી કારીગરોને સહાયતા અને ઉત્તેજન મળવું જોઈએ, વેપારને નહિ. સ્વદેશીનો આપણે જોટલો વ્યાપક અર્થ કરીશું, તેટલીજ દેશભરની વસ્તુઓની લેવ-ડેવડ વધશે. એથી કારીગરો કરતાં વેપારને ઉત્તેજન મળશે. વેપાર તો દલાલી છે. તેને ઉત્તેજન મળવું જોઈએ નહિ. ખીજું રેલવે, તાર, ટપાલ, કર, જઠાત વગેરે કારણોથી તે ઘણે ભાગે સરકારનેજ તાબે છે, તેથી તેમાં આપણે સરકારની પરવા રાખવી પડશે, ઓશિયાળા બનવું પડશે અને દુઃખ વેઠવું પડશે. અથવા આપણે સરકાર સાથેના આ સત્યાગ્રહના યુદ્ધમાં દબાઈ જઈશું.

કોઈ ખાસ જગ્યાઓની પ્રસિદ્ધ વસ્તુઓ જેવી કે, મુરાદાબાદનાં વાસણ, ઢાકાની મલમલ વગેરે—તેનો વેપાર નાશ પામશે. હું જ્યાંસુધી સત્યાગ્રહ-યુદ્ધ ચાલુ હોય, ત્યાંસુધીને માટે આ નિયમ બનાવું છું. આજ માર્શલ-લો છે—ફોજદારી કાયદો છે. શાંતિને વખતે દેશભરમાં ઇચ્છા પ્રમાણે વેપાર ચાલે, પણ લશ્કરી કાયદા તો કઠોરજ હોય છે અને તે પ્રજાએ સહન કરવાં જોઈએ.

ખીજો મોરચો

વેપારની હડતાળ પાડી દેવી જોઈએ. મોટી મોટી પેટીઓ, મિલ, કોઠી, આડત અને જથાળાંધ વેપાર; પછી ગમે તો તે પરદેશી હોય કે દેશનોજ હોય, તે સર્વ એકદમ બંધ કરી દેવો જોઈએ.

કેવળ જરૂરની વસ્તુઓ બનાવનાર વેચે અને તે તેનો સંગ્રહ કરનાર, પરદેશમાં મોકલનાર કે નફો ખાનાર ખરીદે નહિ; માત્ર વાપરનારાઓજ ખરીદ કરે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે, સંગ્રહ ન થાય, કામ ચાલે અને ધંધા સાધારણરૂપે કામ આપે.

તેનો પ્રભાવ સરકાર ઉપર વિશેષ પડ્યો. તેની વાણિજ્ય-નીતિને આધી ધક્કો લાગ્યો, તેની કર વગેરેની આયાત ઓછી થયે અને આપણું આવશ્યક જીવન સર્વથા સ્વાધીન થઈ જાયે.

ત્રીજો મોરચો

સાર્વજનિક સરકારી સહાયનો અસ્વીકાર—રેલવે, તાર, નળનું પાણી, વીજળીની જલ્તી, દ્રામ, ટપાલ અને મ્યુનિ-સિપાલિટીની સહાય ન માગો, તેમજ તેનો સ્વીકાર ન કરો. તેમને નુકસાન કરવાની યા તેમના કાર્યક્રમમાં વિધન નાખવાની જરૂર નથી. એવો પ્રબંધ કરવો જોઈએ કે, જે નકામાં જેવાં થઈ પડે અને આપણું કામ તેના વિના ચાલી શકે.

પહેલાં જો મોરચામાં જો સારી રીતે ફતેહ મેળવી શકાય, તો ત્રીજા મોરચામાં ફતેહ મેળવવી મુશ્કેલ નથી. ખાસ કરીને નળનું પાણી, રોશની, દ્રામ અને મ્યુનિસિપાલિટીના અભાવને તો આપણે થોડી મહેનતે કે થોડું કષ્ટ વેઠીને પૂરા પડી શકીએ; બાકી રહેલી રેલવે, તાર અને ટપાલ—તેનું મહત્ત્વ પહેલાં જો મોરચા ઓછું કરી દેશે, જે સિવાય મુશ્કેલીએ યુદ્ધના અંત સુધી ચોત-ચોતાની જન્મજ્મિમાં આવીને રહેલું જોઈએ, પરદેશમાં કોઈ સંજ્ઞા ન રહે.

પાંદ રાખવું જોઈએ કે, માણસ દેવનોજ ગુલામ છે. લોકોની મુશ્કેલીમાંજ નથી આવવું કે, રેલવે, તાર, ટપાલ વગેરે વિના કેમ ન ચાલી શકે? એમ પણ નહીં માનવું કે, દુનિયાએ કદોટા વર્ષો-સુધી તેના વિના ચલાવ્યું છે અને જે વર્ષો આજના કરતાં કેટલીયે શાંતિ અને સુખનાં હતા. આજથી દસ વર્ષ પછી ત્યારે હવાઈ વિમાન કલાકમાં અડીસો માઈલની ઝડપે ચાલશે અને વગર તારના સંદેશા સર્વ—સાધારણ માણસને મળી શકશે, ત્યારે લોકોની

સમજમાં નહિ આવે કે, હવાઈ વિમાન વિના પેસેન્જર રેલવેટ્રેનમાં લોકો ધીરે ધીરે કેવી રીતે સુસાફરી કરતા હતા ! આજે પણ દેશમાં એવાં સ્ત્રી-પુરુષો છે કે, જેમણે જન્મથી અત્યાર સુધી રેલવે, તાર, ટપાલ, નળ અને વીજળીનો કદી ઉપયોગ કર્યો નથી, તેમ છતાં તેમનું સર્વ કામ સારી રીતે ચાલે છે; તો પછી અમે તો સત્યાગ્રહ-યુદ્ધના વખત સુધીજ આ માર્ગલ-લોક શરૂ કરીએ છીએ.

ચોથો મોરચો

આ જાતના કાયદાનો અસ્વીકાર કરવો જોઈએ:—

૧. જે કાયદો અગ્રેસરો, વર્તમાનપત્રો, પ્રેસો અને પુસ્તકો સર્વસાધારણ જનતાના આંદોલનને તથા સ્વાતંત્ર્યને કારણ સિવાય બળથી રોકે, તેનું કારણ ન બતાવે અથવા તેને પોતાના દોષો સુધારવાની તક આપે નહિ:

૨. જે કાયદો એવો અસ્પષ્ટ હોય કે જેનો સરકારી અધિકારી વર્ગ પોતાના રાજનૈતિક પ્રપંચની જરૂર પડતાં જોઈતો લાભ ઉઠાવી શકે; અર્થાત્ જેનો અર્થ એવો અસ્પષ્ટ હોય કે જેમાં એવતાણુ થઈ શકે:

૩. જે કાયદો સર્વસાધારણની સંમતિ વિરુદ્ધ જબરજસ્તીથી ચાલુ કરવામાં આવ્યો હોય:

૪. જે કાયદાથી ન્યાય અને શાસનના આરોપીની વિરુદ્ધ પડીને એકબીજાને મદદ કરે અને જેનાથી પોલીસની સત્તા ન્યાયની અદાલતમાં વધી જાય:

૫. જે કાયદાથી શકનો લાભ આરોપીને નહિ મળતાં ફરિયાદીને મળે અને જ્યાં ન્યાયાધીશની અયોગ્યતા, ભૂલ, ખેંધમાની યા અત્યાચાર વિરુદ્ધ આરોપીને કંઈ પગલાં લેવાનો પ્રસંગ

અધ્યાય ૫ મો-દેશની પરિસ્થિતિ અને
 ન મળે. અર્થાત્ જેનાથી સુકદમાની દેખરેખ
 બીજા દેશો લઈ જવાનો અધિકાર લઈ લેવામાં
 ૬. એ સિવાય બીજા પણ જે કાયદાઓ સરકાર
 ઓને રહેઠાણનાર કરવાનો પ્રયત્ન આપે અથવા પ્ર
 ત્યા સામાજિક સ્થિતિ ઉપર ખરાબ પ્રભાવ પાડે,
 કાર કરવો જોઈએ:

આ કાયદાઓનો અસ્વીકાર કરવામાં કોઈ કે જોર
 ડમાં જોઈએ. તેની શિક્ષા શાંતિ અને વિરોધ કયાં સિવ
 કારીને સહન કરી લેવી જોઈએ. પોલીસ થા મેજિ
 જેલના અધિકારીઓની આજ્ઞા ઉલ્લંઘવી જોઈએ નહિ,
 પણ સત્યાગ્રહોના પકડાવાથી કોઈ સભા ભરવી નહિ,
 ઠાંડણું નહિ કે હડતાળ પાડવી નહિ પણ તેનું ઉત્સાહપૂર્વ
 કરણ કરવું. તેને જેલમાં એકલો રહેવા દેવો નહિ. જેલ
 બનવું જોઈએ, તેથી સરકારનો જેલની શિક્ષામાં જે ઉદ્દેશ
 નહામે થઈ જાય. જેલમાં પણ સત્યાગ્રહ ચાલુ રાખવો.
 ચાહ રાખવું જોઈએ કે, કોઈએ પણ આવા શુનાની મિ
 માં હંડ થાય તો તે ભરવો નહિ, તે વસૂલ કરવા જતી થા
 જેલ મળે તેનો વિરોધ કરવો નહિ.

પાંચમો મોરચો

સરકારી કાયદાની સહાય ન લેવી. ફાજદારી અને દીવા
 દરેક જાતની અદાલતોનો બહિષ્કાર કરવો. પંચાયત બનાવવ
 તેમાં આપણા વિશ્વાસુ નાયકોને પસંદ કરવા. તેમની પાસે સવ
 સુઠાદા કરાવવા. વકીલો તેમને કાયદાની સહાય કરે. તેમના
 સુઠાદા પર વિશ્વાસ રાખવો અને શાંતિથી તેનું પાલન કરવું.

અદાલતની ટ્રિબિયલ-સ્ટેમ્પ વેચાવા બંધ થઈ જાય. ન્યાયાધીશ એકલો પુરશી પર બેઠો બેઠો ઉઠ્યા કરે. કોઈ ચક્રવૃત્તે અદાલતમાં ન જાય, એવો પ્રબંધ કરવો.

આ છેલ્લો મોરચો. બરાબર સમજી લેવો જોઈએ. આમાં કંતેઈ મળી તો આપણો વિજય છે. યુરોપીય અર્થવાદ આપણા આત્મબળ આગળ નાક ઘસશે અને સરકારને આપણી શરતો મુજબ સંધિ કરવી પડશે.

એ સિવાય અને સત્યાગ્રહી સેનાપતિ જે આજ્ઞા આપે તેની સામે દલીલ ક્યાં સિવાય તેને પરિસ્થિતિ અનુસાર અમલમાં મૂકવી જોઈએ. પરમકૃપાળુ પરમાત્માની દયાથી આપણને સત્યાગ્રહ-મહારથી ગાંધીજી મળી ગયા છે, કે જેને લીધે આપણે એવું અભિમાન લઈ શકીએ છીએ કે આખી દુનિયામાં આ યુગમાં સત્યાગ્રહી યોદ્ધો ઈશ્વરેજ અમને આપ્યો છે કે જેની અમારે જરૂર હતી. એ યોદ્ધાનો પૂર્ણ લાલ ઉઠાવવો એ અમારું કર્તવ્ય છે; કારણકે સંસારમાં હમેશાં સ્થાયી કોઈ રહેતું નથી. ખાસ કરીને ગાંધીજી જેવા મહાન આત્માને સંસારમાં રહેવાની નવરાશ પણ ઓછી હોય છે. આપણે એજ બતાવી આપવું શોભાસ્પદ છે કે, જ્યારે સમગ્ર સંસાર લોડું અને યંત્રબળથી સ્વાધિકાર પ્રાપ્ત કરી રહ્યો છે, ત્યારે અમારો મહાન ભારતદેશ આત્મબળ-દ્વારા યોગની પરમ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી રહ્યો છે. અસ્તુ !

સત્યાગ્રહ સમાપ્ત

અ સ હ યો ગ

અધ્યાય ૧ લો-અતીત પ્રાચીનકાલ

મહર્ષિ' સનત્કુમાર તપોવનના પોતાના આશ્રમમાં બેઠા હતા. પ્રખ્યાત દેવર્ષિ' નારદ હાથમાં સમિધ લઈને (શિષ્યની માફક) આઘ્યા અને તેમને પ્રજ્ઞામ કર્યા. મહર્ષિ'એ પૂછ્યું: "વત્સ! તું કોણ છે?" નારદે કહ્યું: "હું નારદ છું." મહર્ષિ' બોલ્યા: "શું ઇચ્છે છે?" ઉત્તરમાં નારદે કહ્યું: "ભણવા માશું છું." મહર્ષિ'એ ફરીથી પૂછ્યું: "આત્માર સુધીમાં શું ભણ્યો છે?" નારદ કહે છે:—

"ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ, અથર્વવેદ, ઇતિહાસ, પુરાણ, વેદોના વેદ (વ્યાકરણ), પિત્ર (પારલોકિક રહસ્ય), રાશિ (ગણિતશાસ્ત્ર), દેવ (શુભ લક્ષણોનું શાસ્ત્ર), નિધિ (સમયશાસ્ત્ર), વાકેવાક્ય (તર્કશાસ્ત્ર), જોડાયન (નીતિ-વિદ્યા), દેવવિદ્યા (શબ્દોની ઉત્પત્તિની વિદ્યા), પ્રજ્ઞવિદ્યા (ઈશ્વરજ્ઞાન), જૂતવિદ્યા (માણીશાસ્ત્ર), સાત્રવિદ્યા (શસ્ત્રવિદ્યા), નક્ષત્રવિદ્યા (જ્યોતિષ-શાસ્ત્ર), સર્પ દેવજન વિદ્યા, (અદૃશ્ય ચવાની અને આદાશગમન કરવાની વિદ્યા) એ સર્વ હું ભણ્યું છું."

આ મદનનો ઉદ્દેશ્ય હોદોષ ઉપનિષદના સાતમા પાઠકમાં

છે. જે વળતની આ અમન્દારી ઘટના છે, તેને તો ઘણો વળત થઈ ગયો છે. પરંતુ યુરોપીય વિકાસના મત પ્રમાણે પણ એ ઘટના નાણાંના દંતર વર્ષ પહેલાંની છે. એ ઘટનાથી સાબિત થાય છે કે, આજથી ત્રણ ચાર દંતર વર્ષ પહેલાં ભારતના શિક્ષણની કેવી ઉચ્ચ દશા હતી. ગુરુઓની વિદ્યા એથી પણ કેટલી ઉચ્ચકક્ષાની હશે તેને નોંખવાને ત્રાજવાં છે નહિ. કેવળ શિષ્યની યોગ્યતાનું આ અપૂર્વ ઉદાહરણ છે, કે જેના તરફ દુનિયા અને અમે ચકિત થઈને પ્રસયદાળ સુધી ગર્વથી જોયા કરીશું.

હવે સગભગ એજ કાળની શાસન-પદ્ધતિ અને સમાજ-સંગઠનનું એક અપૂર્વ ઉદાહરણ સાંભળો.

કેકય દેશના રાજા અશ્વપતિએ એક યજ્ઞ કર્યો હતો. તેમાં ઋષિ શાક્ષ, સત્યયજ્ઞ, ઇન્દ્રધમ્ન, જનકુંડિલ વગેરે ઋષિઓને ઋત્વિજ બનાવવામાં આવ્યા હતા. ઉદાસક આરુણી એ સમયે તેના રાજ્યમાં થઈને ગયા. રાજાએ આ સમાચાર સાંભળ્યા કે તરતજ તે ઉતાવળે ઉતાવળે ઋષિની પાસે ગયો અને કહ્યું:-

“ભગવન્! મારા રાજ્યમાં ચોર નથી, ધીકણ નથી અને દારૂ-રિયા નથી. એવો કેમકે નથી કે જે મેં મેંમાં અગ્નિહોમ ન કરતો હોય. કેમકે મારા રાજાના ઋત્વિજ નથી, કેમકે વ્યભિચારિણી નથી. તારા રાજ્યમાં ઋત્વિજ નથી, કેમકે રાંકતા નથી? આ યજ્ઞમાં આપ પાસે ઋત્વિજ મને અને જેટલા અન્ય ઋષિઓનો પૂજન-નમસ્કાર કરીશ, જેટલા આપનો પણ હું કરીશ. કૃપા કરીને મારા નામના યજ્ઞ કરો.”

છે, જેનો આજ સુધી ઇતિહાસ પણ નથી થયો. અને તે વિદેશી વિદ્વાનો કે જેઓ બે હજાર વર્ષ પહેલાં જંગલી અને પશુ સમાન હતા, તેઓ આ તેમનાથી એ કાળની દૃષ્ટના પણ નથી થઈ શકતી. તેઓ આ સમયને આજથી ચાર હજાર વર્ષ પહેલાંનો બતાવે છે; પણ વાસ્તવિક રીતે તો એ ભારતનો બહુ જૂનો કાળ છે. અમારે હિસાબે આ જમાનાને લાખો વર્ષ વીતી ગયાં છે; પણ આજ કોઈ રાજા આવા શબ્દો ઉચ્ચારી શકે છે? રાજ્યાભિષેક વખતે પુરોહિત જે શબ્દો વડે રાજાને ઉપદેશ આપે છે, તેની જરા મંજીરતા સાંભળો:-

“જગતનું રાજ્ય કરનાર પરમાત્મા તમને તમારી પ્રજાનું રાજ્ય ચલાવવાની શક્તિ આપે. ગૃહસ્થો જે અગ્નિનું પૂજન કરે છે, તે અગ્નિ તમને ગૃહસ્થો ઉપર સ્વામિત્વ આપે. વૃક્ષોના સ્વામી સોમ તમને વનો ઉપર સ્વામિત્વ આપે. વાણીના દેવ ગૃહસ્પતિ તમને બોલવામાં પ્રભુતા આપે. દેવતાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા ઇન્દ્ર તમને દેવતા તમને સર્વ મહત્તા આપે. જીવોનું પાલન કરનાર રેક્ષ્મણ તમને જીવો ઉપર પ્રભુતા આપે. સત્યના દેવતા મિત્ર તમને સત્યતામાં અતિશ્રેષ્ઠ બનાવે અને વરુણ કે જે પુણ્યકાર્યોના રક્ષક છે, તે તમને પુણ્યનાં કાર્યોમાં સર્વ શ્રેષ્ઠ બનાવે.”

એથી પણ આગળ વધીને લખ્યું છે:- “જે તમે શાસક થવા ઇચ્છતા હો તો આજથી સમર્થ અને અસમર્થને બરાબર ન્યાય આપો. પ્રજાનું હિતેશાં હિત કરવાનો દૃઢ વિચાર રાખો અને સર્વ આપત્તિઓથી દેશનું રક્ષણ કરો.”

આ શુક્લ યજુર્વેદના મંત્રોના અર્થ છે. આ કાળનું કોઈ સામાજિક માપ નથી જરૂર અને જેનાથી આગળ વધીને આજની પીન સહાયતામાં રાજાને મારે ઉપદેશ શક્યજ નથી. એજ શુક્લ યજુર્વેદના એક મંત્રમાં કેટલાક પધારાઓનું સ્વરૂપ છે.

તેમ જ નાના નર, વજા, ચમાનદ, રથ બનાવનાર, સુધાર, કુંભાર, કોંભાર, ખેડવા, ધનપત્રી, ત્રીજા બનાવનાર, કૃમડા, આંધળાખહેરા-
આના આગ વેચ, જ્યોતિષી, કાચી-ઘોડ અને પશુપાલન કર-
નાર, નોકર, કારખાના, રમકડાં, લકડકોડા, ચિત્રકાર, નામ
કોતરનાર, ધોળી, રંગરેજ, રૂઝમ, અનેક સ્વભાવનાં મનુષ્યો અને
સ્ત્રીઓનાં નામ, ચમાર, માછી, પારથી, સોની, વેપારી, જાત-
જાતના રોગી, નકલી વાળ બનાવનાર, કવિ અને ગવૈયા ” વગેરે-
ની યાદી છે.

જે કાળમાં અને જે સમાજમાં આટલી જાતના ધંધાદારીઓ
વસતા હોય તે, મજનનિક અને સમ્યક્તાની દૃષ્ટિએ કદી હલકો કે
અસમ્યક્ કદી કશાયજ નહિ; એટલું જ નહિ, પરંતુ તે સૂચિપત્રના
આધારે તે સમયના સમાજને જે અમે ઉન્નતિના શિખરે પહોંચેલો
કહીએ તો એમાં ખોટું શું છે ?

હવે જનસમાજની સુખી સ્થિતિનું એક ઉદાહરણ લો. એક
અશ્વમેધમાં પુરોહિત કહે છે: “ અમારા રાજ્યમાં બ્રાહ્મણો ધર્મથી
રહે; અમારા યોદ્ધા શત્રો જાણનાર અને બળવાન થાઓ; અમારી
ગાયો હુધાળી થાઓ; અમારા બળકે બોજો ખેંચો, અમારા ઘોડા
તેજ ધારીતા; અમારો નાભિ જાતપોતાનાં વરોની રક્ષા કરો;
અમારા પેદા પુત્રનાં જિન વપ્રમ કરો; અમારા યુવાનો રહેણી-
કુણીમાં નજર પડે; વરસાદ દરેક દેશમાં વરસ્યા કરો; અમારાં
ખેતરો ઉત્તમ દેવો રહે; અમારા મનોરથ સિદ્ધ થાઓ અને
અમે સર્વ વર્ષક રહીએ. ” (યજુર્વેદ ૨૨-૨૨)

આજેના બ્રાહ્મણ (૮-૨૨) માં લખ્યું છે કે, “ અત્રિના પુત્રે
જનકના પુત્રો અને ગણમાં આમુખણોથી શાળગારેલી દસ
વર્ષના બાળકો કે જેનને જાદી જાદી દિશાઓમાંથી લાવવામાં
આવેલી હતી, તેમનાં જનકીય હતાં.

ઉપનિષદ અને બ્રાહ્મણગ્રંથોને જોવાથી નીચેની બાબતોનો પતો લાગે છે.

સામાજિક અને વ્યક્તિગત સૂક્ષ્મ નિયમ થઈ ગયા હતા. રાજસભાઓ વિદ્યાઓનું કેન્દ્રસ્થાન હતું. તેમાં સર્વ જાતિ અને દેશના વિદ્વાનોને જોલાવવામાં આવતા અને તેમનો આદર-સત્કાર થતો હતો. વિદ્વાન અધિકારીઓ ન્યાય આપતા અને જીવનનાં સર્વ કામ નિયમાનુસાર કરવામાં આવતાં હતાં. નગર મજબૂત કિલ્લાઓથી અને ઘર મજબૂત દીવાલોથી સુરક્ષિત હતાં; પ્રત્યેક નગરમાં ન્યાયાધીશ, નગર-રક્ષક અને શિક્ષા કરનાર રહેતા હતા; જેતીવાડીની ઉત્પત્તિ કરવામાં આવતી હતી અને રાજ્યાધિકારીઓ લોકોનું કામ કરીને મજૂરી અને ખેડૂતોનાં હિત તરફ નજર રાખતા હતા.

વિદેહ, કાશી અને કુરુપ્રાંચાલ દેશની સભ્ય અને વિદ્વાન રાજાઓની સભાઓ તે વખતે વિદ્યાનું મુખ્ય કેન્દ્ર હતું. આવી સભાઓમાં યજ્ઞ કરવા અને વિદ્યાની ઉત્પત્તિ કરવા માટે વિદ્વાન લોકોને રાખવામાં આવતા હતા. જરૂરી પ્રસંગોએ દૂર દૂરના વિદ્વાન એકત્ર થઈને શાસ્ત્રાર્થ કરતા હતા. એ શાસ્ત્રાર્થ વ્યર્થ બકવાદ ન હતો, પરંતુ મનુષ્યનું મન, મરણ પછી આત્માનું ઉદ્દેશ્યસ્થાન, હવે પછીની કુનિયા, દેવતા, પિતૃ અને જીદાજીદા જીવો તથા સર્વવ્યાપી ઈશ્વર સંબંધી મૂઠ વિષયોના નિર્ણય-સૂચક થતો હતો.

એ સભાઓ વિદ્યાનું કેન્દ્રસ્થાન હતી; એટલુંજ નહિ પણ વિદ્યા-ધ્યયન માટે ‘પરિષદ’ બરાતી હતી જેને અમે વિદ્યાલય કહી શકીએ છીએ. તેમાં પ્રજાચારી બાળપણથી પૂર્ણ સુવાવસ્યા મુખીવિદ્યા પ્રાપ્ત કરતા હતા. જૃહદારણ્યક ઉપનિષદ (૬-૨)માં એમ લખ્યું

અયોધ્યા, મિથિલા, કામ્પિલ્ય, હસ્તિનાપુર વગેરે જે પ્રાચીન રાજધાનીઓ હતી, તેને પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો આજથી ત્રણ હજાર વર્ષ પહેલાંની કહે છે, તે નગરો અને નગરવાસીઓનાં જીવનનું અનુભવિક વર્ણન સાંભળો:—

“મોટાં મોટાં નગરો ચારેબાજુએ દીવાલોથી સુરક્ષિત હતાં. નગરની વચ્ચે રાજમહેલ અને નાગરિકોનાં ગગનભેદી નિવાસ-ભવનો હતાં. કળયને લીધે તે ભવનોની ચોભામાં વિશેષ વધારો થતો હતો. સડકો સાફ અને પહોળી હતી. ફુલવાડીઓ અને બગીચાઓ શહેરને ચોભાયમાન કરતા હતા. રાજદરબાર સામંતો અને વિદ્વાનોથી ભરેલો રહેતો. ત્યાં ઠેલાહલ કરનાર સરદાર, અસંખ્ય સિપાઈ, પવિત્ર ઋષિ અને પુરોહિત આવતા જતા માલૂમ પડતા હતા. સોનું, ચાંદી, ઝવેરાત, ગાદી, ઘોડો, ખચ્ચર, દાસ અને અજ-આ તે વખતના નાગરિકોની સંપત્તિ હતી. તે સર્વ યજ્ઞ કરતા હતા. અતિથિસત્કાર માટે પ્રખ્યાત હતા. દેશનો કાયદો તેમને માન્ય હતો. બજારોમાં ધંધાદારીઓ અને કારીગરો ભરેલા રહેતા. ગ્રાહણ, ક્ષત્રિય અને વેશ્યોનાં બાળકોને નાની ઉંમરથીજ શુરુને ઘેર મોકલવામાં આવતાં હતાં. ત્યાં તેઓ એક સાથે રહીને એકજ ખાંડ ભણતાં, એકજ રીતે રહેતાં અને એકજ ધર્મનું શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરતાં હતાં. પછી મુવાવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં ઘેર આવતાં અને વિવાહ કરી બૃદ્ધસ્થાશ્રમીઓ પેઠે રહેતાં હતાં. પુરોહિત અને ક્ષત્રિય લોકો પશુ સાધારણ સમાજનો એક ભાગ હતો. સાધારણ સમાજ સાથે તે વિવાહ અને ખાનપાનનો છુટથી સંબંધ રાખતા હતા. કારીગર વગેરે લોકો પેદી દરપેદી પોતાના ધંધામાં લાગી રહેતા હતા. જેવુંવું પોતાનાં પશુ અને ખેતીની સામગ્રી માટે ગામમાં રહેતા હતા અને અનેક ઝઘડાઓનો દેસલો બામનો પંચાયતદ્વારા થતો હતો.

“ સ્ત્રીઓ પરદામાં રહેતી નહોતી. સમાજમાં તેઓના તરફ માનની દૃષ્ટિથી જોવામાં આવતું. ધર્મિયો તેમનું બાપે ગન્માન કરતા હતા. તે ધૈર્યિક સંપત્તિની માલિક થઈ શકતી હતી. યશ અને ધર્મકાર્ય તેમના વિના થઈ શકતું નહિ. મોટા મોટા પ્રગોષ્ઠો તેઓ મોટી મોટી સભાઓમાં જતી હતી. ઘણીખરી સ્ત્રીઓ તે તે વખતનાં શાસ્ત્ર અને વિદ્યામાં પૂર્ણ હતી. રાજનીતિ અને શાસનમાં તેમનો યોગ્ય અધિકાર હતો.”

શું આ સભ્યતા અને સમાજસંગઠન અમારે માટે ગૌરવ-ભર્યું નથી ? હજુયે શું આપણે આપણા પૂર્વજોને તુરંત કહી શકીએ છીએ ? હવે તે વખતની રાજનૈતિક યોગ્યતાની હકીકત સાંભળો. જૂહદારણ્યક ૧-૪-૧૫ માં ‘ કાયદા ’ની જે વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે તે આ પ્રમાણે છે:—

“—કાયદો બળનું બળ છે. તેથી કાયદાથી વધારે કશુંયે નથી. તદુપરાંત રાજની સહાયતાની માફક કાયદાની સહાયતાથી દુર્બળ મનુષ્ય પણ પ્રબળ મનુષ્ય ઉપર રાજ્ય કરી શકે છે. આ પ્રમાણે કાયદો એજ વાત છે કે જેને સત્ય કહેવાય છે. જ્યારે કોઈ માણસ સત્ય વાત કહે છે ત્યારે લોકો કહે છે કે, તે કાયદો કહે છે અને જો કાયદો તે કહે તો લોકો કહે છે કે, જે સત્ય છે તેનેજ તે કાયદો કહે છે. એ પ્રમાણે સત્ય અને કાયદો બન્ને એક છે.”

હું માનું છું કે, આખી દુનિયાના કાયદા બાળુનારાઓ કાયદાની આથી વધુ સારી કોઈ વ્યાખ્યા નહિ કરી શકે.

ઉપર્યુક્ત સર્વ ઉદાહરણ અમે એ વિષયનાં આખ્યાં છે કે, જે વિષયમાં અત્યાર સુધી પાશ્ચાત્ય સભ્યતા ગર્વથી એમ કહે છે કે, અમેજ પૃથ્વીને સભ્યતા અને સામાજિકતા શીખવનાર છીએ. અમારા પહેલાં એવું કોઈ ન હતું. હજુ પ્રાચીન ભારતની એવી

અંતર્ગત એક વર્ષન કરવું રહી ગયું છે કે, પાશ્ચાત્ય સભ્યતા જ દિનપરદિન જેની સ્પર્ધા કરવા યોગ્ય થઈ શકી નથી અને 'અધ્યાત્મવાદ' છે.

જો વિષય એવો છે કે જે પ્રત્યક્ષથી પર છે. ઇન્દ્રિયોથી અગ્રાહ્ય વિચાર-કલ્પનાથી દૂર છે અને અનુભવથી અગોચર છે. માં ઉચ્ચર, જીવ, પ્રકૃતિ, તેમના વિકાર, સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ, પુનર્જન્મ અને 'મુક્તિના' વિષયો છે. આ વિષયોમાં પૂર્વે રિતની સ્પર્ધા કરે એવું કોઈ હર્તુજ નહિ અને આજ પણ નથી. પૂર્વ તરફને ઉપનિષદ અને દર્શનશાસ્ત્રોમાં ગહુ વિસ્તાર અને અંત્યપૂર્વક વર્ણવવામાં આવ્યાં છે. અત્રે જૃહદારણ્યક ઉપનિષદના એક અધ્યાયનો એક ભાગ કે જે પવિત્રતા અને કલ્પનાની દૃશ્યરચના રૂપે છે તે આપીએ છીએ.

નચિકેતાના પિતાએ તેને મૃત્યુને સોંપી દીધા અને તેણે ભવવૈવસ્વતના નિવાસમાં જઈને ત્રણ વરદાન માગ્યાં. તેમાં છેલ્લું વરદાન એ હતું કે, " જ્યારે માણસ મરી જાય છે ત્યારે એવી યંત્રા રહે છે કે કોઈ કહે છે કે, 'તે છે.' કોઈ કહે છે કે, 'તે નથી.' આનો ખુલાસો હું તમારાજ મુખથી સાંભળવા ઇચ્છું છું, એ ત્રીજું વરદાન મને આપો."

પણ મૃત્યુ પોતાનો એક જોડવા ઇચ્છતું નહોતું, તેથી તેણે નચિકેતાને બીજું વરદાન માગવા કહ્યું. " સૌ સૌ વર્ષના આયુષ્યવાળા પુત્ર-પૌત્રાદિક ભાગ; ગાય, હાથી, ઘોડા અને સોનું ભાગ; પૃથ્વી પર લાંબા કાળ સુધીનો વાસ ભાગ અથવા તારી ઇચ્છા હોય, તેટલાં વર્ષનું જીવન ભાગ. એ તું એના જેવું જ બીજું વરદાન ઇચ્છતો હોય તો મનવાન અને લાંબા સમય સુધી જીવવાનું વરદાન ભાગ. કે નચિકેતા! આખી પૃથ્વીનું શબ્દ ભાગ, હું તારી સર્વ ઇચ્છાઓને પૂર્ણ કરી શકું છું."

“મૃત્યુલોકમાં જે જે ઇચ્છાઓ પૂરી થતી કઠિન છે, તેમાંથી જે તારી ઇચ્છામાં આવે તે તું માગ; પોતાના રથ અને વાઘ માથે સજ્જ થયેલી આ ગુંદર કન્યાઓ કે જે મનુષ્યોને પ્રાપ્ત થતી પણ દુર્લભ છે તે હું તને આપું છું. તેમની સેવાનું સુખ માગ, પરંતુ મને મરણવિપયક ભેદ તું પૂછીશ નહિ.”

નચિકેતાએ આ અમૂલ્ય લાલચોને તૃણવત્ સમજી કહ્યું:—

“હે મૃત્યુ! આ સર્વ વસ્તુઓ થોડા સમય સુધી ચાલશે; કારણકે એ સર્વ ઇન્દ્રિયોના બળનો નાશ કરે છે. સમસ્ત જીવન પણ થોડું છે. તમે તમારી એ સર્વ સંપત્તિ તમારી પાસેજ રાખો અને મને તેજ ભેદ બતાવો.” દૃઢવ્રતી ધર્માત્મા જિજ્ઞાસુના આટલા આગ્રહથી મૃત્યુએ અંતે પોતાનો મહાન ભેદ પ્રગટ કરી દીધો. તે ભેદ એજ છે કે, જે ઉપનિષદોનો સિદ્ધાંત છે અને હિંદુ-જાતિનું એક અલૌકિક રત્ન છે.

“તે બુદ્ધિમાન પોતાના આત્માનું ધ્યાન ધરી, જેનું દર્શન પણ દુર્લભ છે એવા તે આદિબ્રહ્મને જાણી લે છે; જેણે અંધકારમાં પ્રવેશ કર્યો છે, જે શુદ્ધિઓમાં છુપાયેલો છે, જે ગંભીર ચિંતનમાં રહે છે, તે નિઃસંદેહ સુખ અને હુઃખને અત્યંત દૂર ફેંકી દે છે.

“એક નાશવંત જીવ, જેણે આ સાંભળ્યું અને માન્યું છે, જેણે તેનાવડે સર્વ શુણોને બુદ્ધા કરી નાખ્યા છે અને જે આ પ્રમાણે એ સૂક્ષ્મ આત્મા સુધી પહોંચ્યો છે, તે આનંદના કારણરૂપ એવા તેને પ્રાપ્ત કરી લેવાથી પ્રસન્ન થાય છે. હે નચિકેતા! મને વિશ્વાસ છે કે બ્રહ્મનું સ્થાન ખુલ્લું છે.”

એવો કોણ છે કે, જે આજે પણ પુરાતનકાળના આ શુદ્ધ પ્રશ્નો અને પવિત્ર વિચારોને જાણીને પોતાના હૃદયમાં નવા

ભાવેનો ઉદય થતો અનુભવતો નહિ હોય ? પોતાની આંખો સામે નવો પ્રકાશ જોતો ન હોય ? અજ્ઞાત ભવિષ્યનું રહસ્ય, મનુષ્યની બુદ્ધિ અને વિદ્યાથી કદી પ્રગટ થાય નહિ; પણ પ્રત્યેક દેશહિતૈષી હિંદુ અને વિચારવાન પુરુષને માટે આ રહસ્ય જાણવા માટે શરૂઆતમાં જે પવિત્ર, ઉત્સુક અને શુદ્ધ હાર્થનિક ભાવ જણાવ્યા છે, તેમાં સદા અનુરાગ કાયમ રહેશે.

જર્મનીના પ્રસિદ્ધ લેખક અને તત્ત્વવિચારક શોપનહોરે યોગ્યજ કહ્યું છે કે, “ હરેક પદ્ધતી ગંભીર, નવીન અને ઉચ્ચ વિચાર ઉત્પન્ન થાય છે અને સર્વમાં ઉત્કૃષ્ટ, પવિત્ર અને સત્યભાવ મોઝૂદ છે. ભારતીય વાયુમંડળ આપણી આસપાસ ફેરી વળેલું છે અને અરૂપી આત્માઓના નવીન વિચાર પણ આપણી ચારે બાજુએ છે. સમસ્ત સંસારમાં મૂળ પદાર્થને છોડીને બીજી કંઈ વિધાનું અધ્યયન ઉપનિષદોના જેટલું લાભકારી અને હૃદયને ઉચ્ચ બનાવનાર નથી. તેણે મારા જીવનને શાંતિ આપી છે અને તે મૃત્યુસમયે પણ મને શાંતિ આપશે. ”

મધ્યકાળ

જેનો પ્રામાણિક ઇતિહાસ ઘણો થોડો પ્રાપ્ત થઈ શક્યો છે, તેને હું મધ્યકાળ કહું છું. એ સમય આજથી લગભગ અઢીહજાર વર્ષ પહેલાંથી શરૂ થાય છે. ઇતિહાસમાં તેને બૌદ્ધકાળ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

ઇ. સ. ૩૧૭ના વરસમાં સુનાનના રાજા સેલ્યુકસનો રાજદ્રુત મેગેસ્થનીસ ભારતવર્ષમાં આવ્યો હતો અને ઘણા દિવસો સુધી સમ્રાટ અંદ્રશુપ્તના દરબારમાં રહ્યો હતો. તેણે તે સમયના ભારતના વેલવનું જદુંજ રૂપદ વર્ણન કર્યું છે. તે કહે છે કે,

“આખો ઉત્તર હિન્દુસ્તાન ચંદ્રગુપ્તના ચલ્લમાં છે. તેની રાજધાની પાટલોધ્રુષ છે. હો એક આખાદ અદેર છે. હો નગ માળિકા ઇંચ અને જે માળિકા પદોધ્રુષ છે. મજબૂત લીલાવોળી આ નગર રજાયરું છે. એ દિવાલોમાં નીર ગડાવવા માટે બાઈ રાખવામાં આપ્યાં છે. તેની બહાર ચારે તરફ ખાઈ છે.

“અહીંના લોકો સમગ્ર ભારતમાંના બધા અને યશમાં પ્રગળ છે. સમ્રાટની રજાની એનામાં છ લાખ પાયદળ, ત્રીસ હજાર ઘોડેસવાર અને નવ હજાર હાથી છે.”

તેમના યુદ્ધનું વર્ણન એરિયન આ પ્રમાણે કરે છે:—

“પાયદળ સિપાઈઓ પોતાની ઊંચાઈ જેટલાં લાંબાં ધનુષ્ય ધારણ કરે છે. તેને તેઓ જમીન પર ટેકવી, એક છેડાને પોતાના ડાબા પગથી દબાવી, કમાનની દોરી પાછલી બાજુ ખેંચીને તીર છોડે છે. તેમના તીરની લંબાઈ લગભગ ત્રણ ગજ હોય છે. ઢાલ, કવચ કે તેથી પણ વધારે મજબૂત એવી કોઈ રક્ષણની વસ્તુ નથી કે જે એ બાણાવળીઓના નિશાનથી બચી શકે. તેઓ પોતાના ડાબા હાથમાં માણસની ઊંચાઈ જેટલી લાંબી, બળદના ચામડાની ઢાલ રાખે છે. કોઈ સિપાઈ ધનુષ્યને બદલે એક ભાલો અને પહોળી ધારવાળી એક તલવાર રાખે છે. તલવાર ઘણું કરીને ત્રણ હાથ લાંબી હોય છે. યુદ્ધને વખતે તે પોતાના રક્ષણ માટે બન્ને હાથે તલવાર ચલાવે છે. ઘોડેસવારો પાસે બે ભાલા રહે છે અને તેમની ઢાલ થોડી નાની હોય છે. તેઓ ઘોડા ઉપર જીન બાંધતા નથી અને યુનાનીઓ માફક લગામ પણ રાખતા નથી. તેઓ ઘોડાના મોંની ચારેબાજુ બળદનું ચામડું બાંધે છે. એ ચામડાની નીચે લોઢા અથવા પિત્તળના આંકડા લગાવેલા હોય છે; ધનવાન લોકો હાથીદાંતના આંકડા પણ લગાવે છે.

તેઓ જેતીને ખવિત અને શાશ્વત માને છે. તેઓ પોતાના ગુની જમીનમાં આગ લગાડતા નથી કે જમીનને ઉજાડે તો નથી. એ કેાઇ દુશ્મન સમુદાય દર્શાવતું નમાવીને અથવા કાંઈ જોડીને દયા માગે છે, તેને તેઓ અજાયબાન આપે છે. અવધીત, નશામાં દોડનાર, પાગલ, સ્ત્રી, બાળક, વૃદ્ધ, અને પાદાંગુ-ને તેઓ મારતા નથી અને મરી ગયેલા શિયાળાઓની સ્ત્રીઓનો તેઓ નિષોદ્ધ કરે છે.”

હવે સાધારણ પ્રમાણનું લખન સાંભળો. મેગેરિથનિસ કહે છે કે, “તેઓ સુખપૂર્વક રહે છે. તેઓ સાદા, સીધા અને કર-કસરિયા છે. તેમનો ગુપ્ત જોશક ચોખ્ખા છે. તેઓ વસ્ત્ર કરે છે. કદી યશાળ પીતા નથી. ન્યાયાલયનો જોડામાં જોડો આશ્રય લે છે. ગૌરો કે અનામત રાખવા સંબંધી તેમનો કદી કેાઇ હાલો હોતો નથી. તેમને અત્ર કોઈ સાક્ષીની જરૂર પડતી નથી. તેઓ વિશ્વાસ પરજ અનામત મૂકે છે. તેઓ પોતાનાં ઘર અને સંપત્તિને અવશિષ્ટ મૂકીને ગમે ત્યાં ચાલ્યા જાય છે. તેઓ સત્ય અને ધર્મ પ્રત્યે આદર રાખે છે.”

આગળ તે જેતીનું વર્ણન કરે છે—“મોટાં મોટાં ઘણાં સુંદર અને ફળદ્રુપ મેદાન છે. જેમાં કેટલીયે નદીઓ વહે છે. જમીનના મોટા ભાગને વ્યવસ્થિત રીતે ખાણી પાવામાં આવે છે, તેથી વર્ષમાં બે ફસલ જીતરે છે. તેમાં સર્વ જાતનાં પશુ, ટોર અને જાતજાતનાં પક્ષીઓ મોટા પ્રમાણમાં હોય છે. તે સિવાય મોટા મોટા હાથી પણ જાહે છે. બાજરો, ઘઉં, કેટલીયે જાતની દાળ અને જનાવરોને ખાવાની અનેક જાતની ચીજો જીગે ॥ કે જેની નોંધ લેવી પણ કઠિન છે. અહીં કદી દુકાળ પડ્યો નથી કે મોંઘવારી થઈ નથી. તેનું કારણ એ છે કે, વર્ષમાં બે વાર વરસાદ

છે. તેઓ બ્રિચી મલમલનાં કૂલ-ભરતવાળાં કપડાં પણ પહેરે છે. તેમની પાછળ નોકરો છત્ર ધરીને ચાલે છે; કારણકે સુંદરતા પર તેમનું ધ્યાન વિશેષ રહે છે અને પોતાની સુંદરતા વધારવા માટે તે સર્વ જાતના ઉપાયો ચોજે છે.”

હવે વ્યવહાર અને ઉત્સવની ધામધૂમનો હેવાલ સાંભળો.

“તહેવારો પ્રસંગે જે સવારી નીકળે છે, તેમાં સોના અને ચાંદીનાં આભૂષણોથી શણગારાયલા ઘણા હાથીઓની હાર હોય છે. ચાર ચાર થોડા અથવા ઠેટલીય બળદની જોડ જોડવામાં આવેલી અનેક ગાડીઓ હોય છે; તે ઉપરાંત હાથમાં સોનાનાં મોટાં મોટાં વાસણ, વાકડા, થાળીઓ, લોટા, પવાલાં, તાંબાના પીવાના ખ્યાલા, તેમજ પત્તા, માણેક, ફિરોજ આદિ જડિત અનેક ચોખ્ખીવાં વાસણો સાથે ઘણા નોકર-ચાકર પૂર દમામમાં નીકળે છે. વળી સોનેરી ઠસળથી ભરેલાં વસ્ત્રો પર જંગલી જાનવરો જેવાં કે, માછલીઓ, ચિત્તા અને પાળેલા વાઘ, અનેક પ્રકારનાં રત્નો તેમજ મધુર ગીત બાનાર પક્ષીઓની ભાત ચોખી રહેલી હોય છે.”

હવે ઇશુની લગભગ થોડી સદીમાં યર્મ જનનાર એક ધનવાન વેપારીની સ્થિતિ સાંભળો. આનો ઉદ્દેશ જૈન ધર્મમાં મળી આવે છે. એ શેઠનું નામ આનંદ હતું. એ જૈન હતો. તે યતિ નહોતો પણ કેવળ જૈન ઉપાસક હતો. આઘી દીકાને નહિ મહણ દરવાં તેણે કેવળ પાંચ અણુમતો (અહિંસા, સત્ય, અચોર્ય, બ્રહ્મચર્ય અને અપસ્ત્રિહ)નો સ્વીકાર કર્યો હતો.

તેણે સર્વ પ્રાણીઓ સાથે કૃબ્યવહાર, અસત્ય ભાષણ અને ઘોરીનો મન, વચન ને કર્મથી ત્યાગ કર્યો હતો. તેની સ્ત્રીનું નામ સિવાનંદા હતું. તે એક પત્નીવત્તાળો હતો. તેણે પોતાની સંપત્તિમાંથી ચાર કરોડ સોનામહોરો ભુદી મુચલિત દાદી રાખી

હતી, ચાર કરોડ મહોરો બ્યાને મૂકી હતી, ચાર કરોડ મહોરોની તેણે જમીન ખરીદી હતી અને ચાર કરોડ મહોરોને વેપારમાં રોકી હતી. આ રીતે તેણે પશુઓનાં ચાર જૂથ રાખ્યાં હતાં. દરેક જૂથમાં દસ દસ હજાર પશુઓ હતાં. તેને પાંચસો હજાર હતાં અને દરેક હજાર માટે પાંચસો નિવર્તન (?) જમીન હતી. વિદેશી વેપાર માટે પાંચસો છકડાં (છ બળદવાળી ગાડી) અને પોતાના દેશના વેપાર માટે પાંચસો છકડાં નિયત કરેલાં હતાં. એ સિવાય પોતાના દેશ અને વિદેશને માટે ચારહજાર વહાણ બુદ્ધાં તૈયાર રહેતાં હતાં.

તેણે પોતાના સ્નાન માટે એક લાલ રંગનો અંગુષ્ઠો, એક બહુ કિંમતી લીલા રંગનું દાંતણું, એક જાતનું ફળ, આમળાના ગર્ભ સમાન બીજની અંદરનો ભાગ, શરીરે ચોળવા માટે એ જાતનાં તેલ, એક જાતનું સુગંધી અભ્યંગ, આઠ ઘડા પાણી, સુતરાઉ એક જોડી કપડાં (ઘોતિયાં), અંબર, કેસર, ચંદન અને મિશ્રિત કરેલો સુગંધીદાર ધૂપ, સફેદ કમળનાં ફૂલ, કાનનાં (કુંડળ) અને પોતાનું નામ કેતરેલી વીંટી એટલો સામાન રાખ્યો હતો.

લોજનમાં ચોખા-દાળના પ્રવાહી પદાર્થ અને ઘીમાં તળેલાં અને સાકર ચડાવેલાં ખાનગું લેતો હતો. એ સિવાય અનેક જાતના ચોખા, મગ, અડદની દાળ, શરદ્ધુતુમાં ગાયનું દૂધ અને ઘીની બનાવેલી અનેક મીઠાઈઓ, ચટણીઓ વગેરે; પીવા માટે વરસાદનું પાણી અને છેવટે પાંચ પાનનું બીડું તે ખાતો હતો.

ચોથી સદીના આ શેઠનો વૈભવ, સંપત્તિ, વેપાર, લોગવિલાસ, અને પવિત્ર જીવનનું આ વર્ણન કયા ભારતીય હૃદયમાં આત્મબોધ ઉત્પન્ન નહિ કરે ?

સમસ્ત દેશમાં મોટી મોટી સડકો બનાવવામાં આવી હતી.

ફરના પ્રદેશોને સામ્રાજ્યની રાજધાની પાટલીપુત્ર સામે ભેટી રે-
વામાં આવ્યા હતા. પાટલીપુત્રથી નીકળીને એક ધીરી રાજમાર્ગ
સિંધુનદ ગુધી આવ્યો જતો હતો. સડકે જુદી જુદી બાતની થતી
હતી. જે સડકથી જેવું કામ હોવામાં આવતું તેથીજ તેની પ્રતિષ્ઠા
હતી. જે સડક દક્ષિણમાં ગઈ હતી તેનું વિશેષ માન હતું; કેમકે
એ બાલુ ચોના, રૂપા અને હીરાની ખાલો હતી. એવી પણ સડકો
હતી કે જેનો ઉપયોગ દેશના રણજી માટે થતો હતો. સડકોનાં
નામ બે રીતે પાડવામાં આવતાં હતાં. (૧) જે સડકનો જ્યાં
છેડો આવતો તે સ્થાન અનુસાર તેનું નામ પડતું હતું; જેમકે,
સ્મશાન-પથ. (૨) જે સડક પર જેવા પુરુષ અથવા જેવાં પશુ
(ભારવાહક) ચાલતાં હતાં તેનું તેવું નામ પડતું હતું. જેમકે
રાજમાર્ગ, ખરોખૂપથ (જિંટગધેડાંનો માર્ગ) વગેરે.

રાજમાર્ગ ચાર ઇંડ (ખત્રીસ ફૂટ) પહોળો હતો. જ્યારે રાજા
તેના ઉપર ચઢેને જતો હતો, ત્યારે બન્ને કિનારે પક્ષટણની હાર
લિખી રહેતી હતી. જે સડક ઉપરથી રથ નીકળતો હતો, તેનું નામ
રથમાર્ગ હતું. તે ચાર ઇંડ પહોળો હતો. નાની નાની ગાડીઓ માટે
રથમાર્ગ હતો. જે ઘણે ભાગે દથ ફૂટ પહોળો હતો. એજ રીતે
પશુમાર્ગ, મહા પશુમાર્ગ, કુદ્ર પશુમાર્ગ પણ હતા કે જે આઠ
ફૂટ પહોળા હતા. જિંટ અને ગધેડાં માટે ખરોખૂમાર્ગ હતો.
બળદગાડીઓ વ્યાં ચાલતી હતી તેનું નામ ચક્રપથ હતું. તે
પ્રમાણે પાચદળ માણસો માટે પાદમાર્ગ પણ હતો. શહેરોમાં
જનારા રસ્તા સમુદ્રપથ (ખત્રીસ ફૂટ) કહેવાતા હતા. એ રીતે
મેદાનમાં પૂરી થનાર સડકનું નામ વિવિતપથ અને કિલ્લાઓ-
માં જનાર સડક દ્રોણમુખ્ય કહેવાતી હતી. એ રીતે ખયોયોનીય
(ખેતરોમાં જનારી), સ્મશાનપથ, વ્યુદયથ, હસ્તિક્ષેત્રપથ અને
વનપથ (સડકો) પણ હતા. કિલ્લાઓની અંદર અવધ્યા-સંચાર-

પ્રતોલી તથા દેવપથ હતા.

રાજાની આજ્ઞા હતી કે, સડકો ઉપર મુસાફરોની દે ગાડીઓની રોક-ટોક થાય નહિ. જાણીપૂજીને સડક બંધ કરી રાખનારને, સડકો પર ખાડા ખોદનારને, અથવા ખીજકોઈ રીતે મુસાફરોને અડચણ કરનારને સજા થતી હતી. આણકચે વિવિતપથનું હિંસાવાળા પ્રકરણમાં વર્ણન કર્યું છે. એવા અધિકારીઓને બાર પણથી (એક જાતનો સિદ્ધો) માંડીને હજાર પણ સુધીનો દંડ કરવામાં આવતો હતો. સડકોની મરામત કરનાર મજૂરોને સરકારી કર આપવો પડતો નહોતો. દશ દશ સ્ટેડીઆ (જમીનનું એક જાતનું માપ) ઉપર અંતર સૂચવનાર નિશાન રાખેલાં હતાં. સડકો પર વૃક્ષો, કૂવા અને ધર્મશાળાઓનો પણ પ્રબંધ હતો.

રાજા, પ્રજા, અમીર કે ગરીબ સૌના કામમાં આવે એવી અનેક પ્રકારની ગાડીઓ બનતી હતી. રથ બહુ જાતના થતા હતા. જેમકે દેવરથ, યુધ્ધરથ, સાંઆમિક (લડાઈ માટે), પારિયાત્રિક (આવવા-જવા માટે) અને પરપુરાલિવાચીક (દુશ્મનોના શહેરો પર ચડાઈ કરવા માટે). બળદ, ઘોડા, અને જિંટથી ચાલતી નાની ગાડીઓ પણ હતી, જેને ગોલિંગમ, શકટ વગેરે નામથી ઓળખવામાં આવતી હતી. તે સિવાય શિખિકા (પાલખી) પીઠિકાનો પણ પ્રચાર હતો. જે રથ તથા ઘોડા ઉપર રાજા સવાર થતો હતો, તેના ઉપર વિશેષ ધ્યાન આપવામાં આવતું હતું. રાજાના રથનો ચક્રધર (હાંકનાર) તથા તેના ઘોડાના અશ્વપાલ વિશ્વાસપાત્ર અને વંશપરંપરાના નોકર હતા.

સ્થલપથની માફક જળપથનો પણ ઉપયોગ કરવામાં આવતો હતો. પણ કૌટિલ્ય સ્થલપથનેજ વિશેષતા આપે છે; કેમકે સ્થલપથમાં જોખમ ઓછું હતું. નાની મોટી હોડીઓ તથા જળમાર્ગનો

પ્રમંથ એક જુદા વિભાગ મારફત ચલા કરતો હતો. નદીઓ ઉપરાંત નહેરો પણ હતી જેને કુલ્યા કહેતા હતા. સમુદ્ર તથા મહાસમુદ્રમાં જનારી હોડીઓ પણ બનતી હતી. વેપારીઓ તે હોડીઓમાં બેસીને દેશવિદેશ જતા અને ભારતનો વેપાર વધારતા હતા. કૂલ-પથ (સમુદ્રને કિનારે કિનારે) તથા સંયાન-પથ (મહાસમુદ્રના રસ્તે) બંનેથી કામ લેવામાં આવતું હતું. હોડીઓ બહુ જાતની થતી હતી, જેમકે:—

૧. સંયાત્થ-જે મહાસમુદ્રમાં ફરતી હતી.

૨. પ્રવહણ-જે સમુદ્રમાં ફરતી હતી.

૩. શંખ-મુક્તા-આદિણુ—તેનું કામ સમુદ્રમાંથી પરવાળાં, મોલી, શંખ વગેરે વસ્તુઓ બહાર કાઢવાનું હતું. આ કાર્ય શબ્દના અધિકારીઓને તાબે હતું. બધા સામાન્ય લોકોને એ વેપારમાં કંઈ અધિકાર હતો નહિ.

૪. મહાનાવ-જે મોટી નદીઓમાં ચાલતું હતું.

૫. શાહી બજાંગ-જેના ઉપર સવાર થઈને રાજા નીકળતો હતો.

૬. સ્વતરણાવિ અર્થાત્ સરકારી તથા બિનસરકારી ધાટનું નાવ-જેનાથી મુસાફરોને સામે કિનારે ઉતારવામાં આવતા હતા.

૭. દિગ્વિકા નાવ-સમુદ્રમાં ફરતી વ્યાપ્તિઓની હોડીઓ. ચાલુક્ય લખ્યું છે કે, જ્યાં દેઓ ત્યાંથી તેનો નાશ કરે. વહાણો પર એક અધિકારી (કપ્તાન), એક નિયામક, દાતરડાં-દોરડાં રાખનાર (દાત્ર-દરિમ-માદકાઃ) તથા પાણી ઉલેચનાર (ઉત્તમેષકાઃ) નાવિકો પણ રહેતા હતા.

નાવાધ્યક્ષ (એડમિરલને આધીન), ખન્યધ્યક્ષ (સમુદ્રની ખાણોના અધ્યક્ષ) તથા પત્તનાધ્યક્ષ (જંદરોના અધ્યક્ષ) પણ રહેતા હતા.

નહેરો અથવા જળાશયોદ્ધાર જેતરોને પાણી આપવાની પ્રથા ભારતવર્ષમાં ગહુ દિવસથી ચાલી આવે છે. ચંદ્રગુપ્તના વખતમાં નહેરો અથવા જળાશયોનાં પાણી વહેંચવા માટે એક જુદો વિભાગ હતો. દૂરદૂરના દેશમાં પણ પાણી પહોંચાડવાનો સારો પ્રયત્ન થતો હતો. ગિરનાર પરનો લેખ એના પ્રમાણરૂપ છે, ત્યાં જેતરોને પાણી આપવા માટે સુદર્શન નામનું જળાશય બહુ ખર્ચ કરીને બંધાવવામાં આવ્યું હતું.

મૌર્યોની સેના ઘણી વિશાળ હતી. મહાભારતના સમયમાં બન્ને પક્ષની જેટલી સેના તૈયાર હતી તેટલી સેના તો દરરોજ મૌર્યોને ત્યાં સામ્રાજ્યની રક્ષા માટે તૈયાર રહેતી હતી. ચંદ્રગુપ્તે તેનો પ્રયત્ન પણ ગહુ ઉત્તમ રીતે કર્યો હતો. ત્રીસ સરદારોની એક યુદ્ધપરિષદ હતી; જે છ વિભાગમાં વહેંચાયેલી હતી. ચાર વિભાગોના હાથ નીચે અનુક્રમે પાયદળ, ઘોડેસવાર, હાથી અને રથનો પ્રયત્ન હતો. પાંચમું ખાતું લડાયક હોડીઓ તથા નૌકાસૈન્યનો બંદોબસ્ત રાખતું હતું અને છઠ્ઠું ખાતું સેનાનાં ખાન-પાન, સ્ત્રીધુસામાન, દારૂગોળો, અસ્ત્રશસ્ત્ર, ઘોડા, ગધેડાં, ખચ્ચર, નોકર, ચાકર, ગાડી, ઘોડાવાળા વગેરે યુદ્ધ સાથે સંબંધ રાખનાર બાબતોનો પ્રયત્ન કરતું હતું. અત્યાર સુધી હિંદુરાજ સેનાને ચાર વિભાગમાંજ વહેંચતા હતા. નૌકાસૈન્ય તથા લડાયક હોડીઓ તરફ ધ્યાન આપતા નહોતા અને લડાઈની સામગ્રી માટે એક જુદો વિભાગજ રાખતા હતા. ચંદ્રગુપ્તે આ ખામીને દૂર કરી. આ ઉત્તમ પ્રયત્નને લીધેજ ચંદ્રગુપ્તની વિજયી સેના-સન્મુખ સમસ્ત ઉત્તર ભારતને હાર ખાવી પડી હતી; એટલે

ધી ઠે ભુવનવિજયી સિકંદરની સેનાને પણ એટલુકસને અધીન
 ઇને અંદગુખતની સામે નીચું જોવું પડ્યું હતું.

મૌર્ય-સમ્રાટની પ્રિય રાજધાની પાટલીપુત્રનો ધનવૈભવ
 સ્પષ્ટ હતો. રોમ સામ્રાજ્યમાં રોમ નગરની જે પ્રતિષ્ઠા હતી,
 જે પ્રતિષ્ઠા મૌર્યોની રાજધાનીની હતી. રોમની માફક પાટલી-
 પુત્ર પણ સમસ્ત સભ્યભારતનું ચહેર ગણાતું હતું. ત્યાં દેશવિદે-
 ના ધનવાન વેપારીઓ આવી વસતા હતા. આ વિશાળ નગર-
 યે પ્રખંધ ત્રીસ નાગરિકોના એક મંડળને સોંપવામાં આવ્યો હતો.
 આ મંડળ છ શાખાઓમાં વહેંચાયેલું હતું. દરેક શાખાનું કામ
 ભુલું ભુલું હતું. શિલ્પ અને શિલ્પીઓની ડેખરેખ એક વિભાગને
 સોંપીન હતી. મભૂરીના દર પણ તેઓ ઠસવતા હતા. બીજું
 દળ વિદેશી લોકોની વપાસ રાખતું હતું. આ વિભાગને તાબે
 મહુ શુભચર હતા. આણકમે લખ્યું છે કે, “નાગરિકોએ વિશ્વાસુ
 નોકરોદ્દાશ વિદેશીઓનાં આચરણ તરફ નજર રાખવી જોઈએ.”
 બ્યારે પરદેશી એક જગાએથી બીજી જગાએ જવા હંચતા હતા,
 ત્યારે તેમના રક્ષણ માટે રક્ષકોનો પ્રખંધ કરી આપવામાં આ-
 વતો હતો. વિદેશીઓ માટે રહેવાનું સ્થાન તથા બીજી જાતની
 ક્ષમવડની વ્યવસ્થા કરવામાં આવતી હતી. કોઈ પરદેશીના મરી
 પ્રથા પછી તેની સંપત્તિ તેના વારસોને પહોંચાડવામાં આવતી હતી.
 જન્મમરણનો રિપોર્ટ લખવા માટે એક ભુલું દળ હતું. આથી કર
 નાખવામાં તથા શાસનકાર્યમાં સુગમતા થતી હતી. આણકમે
 લખ્યું છે કે, “નાગરિકોનો ધર્મ છે કે નગરમાં આવનાર-જનારનું
 સૂચીપત્ર રાખે અને રહેવાસીઓનાં નામ, કામ, ધર્મ, આવક,
 ખર્ચ, ધન અને સંપત્તિનું પૂર્વ વર્ણન લખતા રહે.”

એક બીજું દળ જાતની ખરીદી અને વેચાણ પર ધ્યાન
 રાખતું હતું. તેની એ વ્યાજ હતી કે, રાજ્યદ્વારા નક્કી કરેલા દર-

થી એકસરખી રીતે વ્યવહાર ચાલ્યા કરે. ઉદ્યોગધંધાઓનું નિ-
ક્ષણ કરવા માટે નાગરિકોનું એક જુદું દળ હતું. માલના વે-
પર રાજનો જે કર હતો, તે એક છઠ્ઠા વિભાગદ્વારા વસૂલ કરવા
આવતો હતો. જે કોઈ રાજનો કર ખાઈ જવાનો પ્રયત્ન કર-
તો તેને ભારે શિક્ષા થતી હતી.

આ તો પાટલીપુત્રની વાત થઈ, પરંતુ ઉજ્જન, તક્ષશિ-
અને બેશાલી ઇત્યાદિ મોટાં મોટાં નગરોમાં પણ આ પ્રથા પ્રચલિત
હોય એ સ્વાભાવિક છે.

ફરના પ્રદેશોનો વહીવટ રાજ-પુરુષોદ્વારા થતો હતો. એમ
ઉપર નજર રાખવા માટે ખજાનપત્રીઓ નીમવામાં આવતા હતા.

સમાજની સાધારણ સ્થિતિ સારી હતી. ધનવાનો હાથ
ઘોડા રાખતા હતા અને સાધારણ વ્યક્તિ ખજાનપત્રી પોતાનું કા-
મ ચલાવતી હતી.

અદાલત

ન્યાયાલય જે જાતનાં હતાં. ‘ધર્મસ્થીય’ તથા ‘કંટકશોધન’
એ બન્નેમાં જુદી જુદી જાતના મુકદ્દમા લેવામાં આવતા હતા.
‘ધર્મસ્થીય’ ન્યાયાલયમાં ત્રણ શાસ્ત્રજ્ઞ વિચારક યા ત્રણ પ્રધા-
ન બેસતા હતા. ‘કંટકશોધન’ ન્યાયાલયમાં પણ ત્રણ પ્રધાન
‘પ્રદેશાર’ બેસતા હતા.

આજકાલ જે પ્રમાણે ‘પબ્લિક લો’ (સાર્વજનિક કાયદો)
અને ‘પ્રાઈવેટ લો’ (ખાનગી કાયદો)નો ભેદ માનવામાં આવે
તેવો ભેદ તે વખતે પણ હતો, એમ જણાય છે. એ ઉપર્યુક્ત બંને
ન્યાયાલયની વ્યક્તિઓ(જુરી)થી સ્પષ્ટ થાય છે. ધર્મસ્થીય ત્રણ
નાં ન્યાયાલયોમાં સર્વસાધારણ પ્રજાની ફરિયાદ સાંભળવામાં

આવતી હતી. જે અદાલતોને હંડ કરવાનો અધિકાર હતો. પરંતુ 'કંટકચોધન' શ્રેણીનાં ન્યાયાલયોમાં રાજ્યકર્તા અને પ્રજા સાથે સંબંધ ધરાવતા મુકદ્દમાજ વિચારાતા હતા. આ ન્યાયાલય પ્રાણદંડ સુધીની શિક્ષા પણ કરી શકેલું હતું. ધર્મશ્રીય શ્રેણીનાં ન્યાયાલયોની હકુમતમાં નીચેના વિષયો હતા:-

વ્યવહાર સ્થાપના (કબૂલાત-નામું), પટ્ટા સાથે સંબંધ રાખનાર દેવું આપવા સંબંધી (કરજ વસૂલ કરવું), વાકચપારુષ્યમ્ (માનહાનિ), સ્ત્રીમા, વિવાહ, વસ્તુનું વેચાણ, વિવાહ, ધર્મ, વારસામાં મળેલી મિલકત સંબંધી અને વારસાહક. એજ રીતે 'કંટકચોધન' શ્રેણીની અદાલતોમાં આ વિષયો હતા:- કારકરક્ષા (કારી-ગરોની રક્ષા), ગૂઢાણવિઝોનું રક્ષણ (ગદમાસોને તાબે કરવા); સાધુ, વેપારી બેદુઓદ્વારા અપરાધિઓનો પત્તો મેળવવો, ધાડપાડુઓને પકડવા, સરકારી ખાતાના અધિકારીઓને વશમાં રાખવા, (સર્વાધિકરણ-રક્ષણ) ઇત્યાદિ. આ સિવાય ગામોમાં મંડળ (આમિક જેવા) તથા ગ્રામના અનુભવી વૃદ્ધો પણ ન્યાયાધીશનું કામ કરતા હતા. ગામોના નાનામોટા મુકદ્દમાના ફેસલા ત્યાંજ કરવામાં આવતા હતા. સૌથી મોટી અદાલતમાં રાજ, તેનો મંત્રી અને શાસ્ત્ર પંડિત, બ્રાહ્મણ બેસતા હતા.

.સંમહણ, દ્રોણમુખ, સ્થાનીય તથા જનપદસંધિ જેવાં સ્થળોમાં અદાલતો બેસતી હતી.

દાનૂત:-વ્યવહાર અને શાસ્ત્રાચાર આ પ્રમાણેથી બન્યા હતા. જેમકે-(૧) ધર્મશાસ્ત્રનાં વચન, (૨) વ્યવહાર (કરારનામા સાથે સંબંધ રાખનાર), (૩) રીતરિવાજ અને (૪) રાજ્યાસન. મુકદ્દમો દાખલ કરતી વખતે કેટલીયે બાબતો ઉપર ધ્યાન આપવામાં આવતું હતું. તેમાંથી વિશેષ ઉલ્લેખ કરવા યોગ્ય આ છે:-બનાવ-

વાર રાખીને તથા (૫) તેની સાથે પોતાના ધનનો ઉપયોગ કરીને.

મિત્રોએ તેના પ્રત્યે આ રીતે પ્રીતિ દેખાડવી જોઈએ:- (૧) જ્યારે તે અસાવધ હોય ત્યારે તેની રક્ષા કરીને, (૨) જો તે કાચી સમજણનો હોય તો તેની અપત્તિનું રક્ષણ કરીને, (૩) આપત્તિમાં તેને શરણ આપીને, (૪) દુઃખમાં તેને સાથ આપીને અને (૫) તેના કુટુંબ પ્રત્યે દયા બતાવીને.

૫. સ્વામી અને નોકર

સ્વામીએ પોતાના નોકરોને આ રીતે મુખ આપવું જોઈએ:- (૧) તેમની શક્તિ પ્રમાણે તેમને કામ આપીને, (૨) યોગ્ય લોજન અને પગાર આપીને, (૩) રોગી અવસ્થામાં તેને માટે યોગ્ય યત્ન કરીને, (૪) અસાધારણ ઉત્તમ વસ્તુઓ તેને આપીને અને (૫) તેને કોઈ કોઈ વાર રજાઓ આપીને.

નોકરોએ પોતાના સ્વામી પર આ રીતે લક્ષિત દેખાડવી જોઈએ:- (૧) તે તેમના પહેલાં ભેટ, (૨) તે તેમના પછી સૂઈ જાય, (૩) તેને જે કંઈ આપવામાં આવે તેનાથી સંતોષ માને અને (૪) તે તેમની પ્રશંસા કરે.

૬. ગૃહસ્થ અને ધાર્મિક લોક

પ્રતિષ્ઠિત સજ્જનો, લિક્ષુઓ અને વિદ્વાનોની આ રીતે સેવા કરે:- (૧) કાર્યમાં પ્રીતિ બતાવીને, (૨) વાણીમાં પ્રીતિ બતાવીને, (૩) વિચારમાં પ્રીતિ બતાવીને, (૪) મનથી તેમનું સ્વાગત કરીને તેમજ (૫) તેમની સાંસારિક જરૂરિયાતો પૂરી પાડીને.

લિક્ષુઓએ અને વિદ્વાનોએ તેમની સાથે આ પ્રમાણે પ્રીતિ રાખવી જોઈએ:- (૧) તેમને પાપ કરતા રોકીને, (૨) તેમને પુણ્ય કરવાની શિખામણ આપીને, (૩) તેમના ઉપર દયાલાવ બતાવીને,

(૪) તેમને ધર્મનું શિક્ષણ આપીને અને (૫) તેમની શંકાઓનું સમાધાન કરી ધર્મમાર્ગ બતાવીને.

ઉપર્યુક્ત બાબતોથી આપણને આજથી બે હજાર વર્ષ પહેલાંના પવિત્ર હિંદુ જીવનના આનંદમય ગૃહસ્થજીવન સંબંધી તથા સામાજિક વિચારો અને ઠર્તવ્યોનું કેવું ઉત્તમ ચિત્ર પ્રાપ્ત થાય છે. હજી પછી જો કોઈ એમ કહે કે, આપણને પ્રશ્નિએ સમ્યક્તા અને મર્યાદા શીખવી છે, તો તેમાં તેની જીવિની મલિનતાજ પ્રદર્શિત થાય છે. પોતાનાં બાળકોને શિક્ષણ—ધાર્મિક શિક્ષણ—અને સાંસારિક મુખ આપવા માટે માતાપિતાની ઉત્સુક ભાવના; પોતાનાં માતાપિતાને પાળવાં, તેમનો સત્કાર કરવો અને તેમના મૃત્યુ પછી તેમનું સ્મરણ કરવાની પુત્રની ભક્તિપૂર્ણ અભિલાષા; શિષ્યનો પોતાના ગુરુ પ્રત્યે સત્કાર ભર્યો વહેવાર અને ગુરુની શિષ્ય માટે ઉત્સુકતાપૂર્ણ ચિંતા અને પ્રીતિ; પતિનો પોતાની પત્ની સાથેનો સત્કાર, દયા, માન અને પ્રીતિપૂર્વકનો વ્યવહાર કે જે હિંદુ ધર્મની ગૌરવપૂર્ણ મર્યાદા છે; તેમજ હિંદુ પત્નીઓની પોતાનાં ગૃહકાર્યમાં ચતુરાઈ, સચ્ચાઈ અને ચોક્કસાઈ કે જેને માટે તેઓ હમેશથી મુપ્રસિદ્ધ છે; મિત્રો વચ્ચે, સ્વામી અને સેવકો વચ્ચે, ગૃહસ્થો અને ધર્મશિક્ષકો વચ્ચે દયાભાવ વગેરે જે બધું સર્વોત્તમ શિક્ષણ છે, તે ઈશુખ્રિસ્તના જન્મ પહેલાંથી હિંદુધર્મે પૂર્વના દેશોને આપ્યું છે. આ એવી સર્વોત્તમ વાતો છે કે, જેણે હિંદુ સાહિત્યને હજારો વર્ષ સુધી પ્રેરણા આપી છે.

ચીનનો પ્રખ્યાત મુસાફર ફાહિયાન ઈસ્વીસન ૪૦૦ લગભગ સારતમાં આવ્યો હતો અને તે સારતના ગૌરવનું વર્ણન કાણલ (ચમન) થી શરૂ કરે છે. તેણે કાણલ, કંદહાર, તક્ષશિલા અને પેશાવરમાં મધ્ય સારતની ભાષા અને પહેરવેશ જોયાં તેમજ આંજળ્યાં હતાં. ત્યાં તેણે પાંચસો બૌદ્ધ સંન્યાસીઓના મઠ

જેવા હતા. ત્યાંથી તે મધ્યભારતમાં આવ્યો હતો, જેના સંબંધમાં તે લખે છે કે, “આ દેશનાં હવાપાણી ગરમ અને એકસરખાં છે. અહીં હીમ પડતું નથી તેમજ ઘરડું પણ પડતો નથી. અહીંના લોક બહુ સારી સ્થિતિમાં રહે છે. એમને રાજ્યનો કર આપવો પડતો નથી અને રાજ્ય તરફથી એમને કંઈ રોકટોક કરવામાં આવતી નથી. માત્ર જે લોકો રાજની જમીન ખેડે છે, તેમને જમીનની ઊપજનો કંઈક ભાગ આપવો પડે છે. તેઓ ઇચ્છા હોય ત્યાં જઈ શકે છે અને ઇચ્છા હોય ત્યાં રહી શકે છે. રાજ શારીરિક શિક્ષા કરતો નથી. અપરાધીઓને તેમની સ્થિતિ પ્રમાણે હલકો ચા ભારે દંડ આપવો પડે છે. જો તે કોઈ વાર રાજ્યદ્રોહ કરે તોપણ માત્ર તેનો એક હાથ કાપી લેવામાં આવે છે. સૈનિકો નક્કી કરેલો પગાર મેળવે છે. આખા દેશમાં કેવળ ચાંડાળો સિવાય કોઈ લસણ કે ડુંગળી ખાતા નથી. કોઈ પણ જીવની હિંસા થતી નથી અને કોઈ દારૂ પીતું નથી. બજારમાં દારૂની હુકાનો નથી. કોઈ પશુનો વેપાર કરતું નથી.....”

વળી તે પાટલીપુત્રનાં ધર્માદા દવાખાનાંઓનું વર્ણન કરતાં લખે છે કે:—

“આ દેશના ગરીબ લોકો જેને જરૂર હોય, જે અપંગ હોય કે રોગી હોય તે ધર્માદા દવાખાનાંમાં રહી શકે છે અને ત્યાં તેને ઉદારતાથી સર્વ જાતની મદદ મળે છે. વૈદ્ય તેનો રોગ જુએ છે અને રોગને યોગ્ય ખાન-પાન, દવાદારુ અને સર્વ જાતનાં સુખોની વ્યવસ્થા કરે છે. તંદુરસ્ત થયા પછી તે તેની ઇચ્છામાં આવે ત્યાં જઈ શકે છે.”

આ પછી હવે આપણે તેરસો વર્ષ ઉપર ચર્ચાગયેલા એક પ્રતાપી રાજાનું સ્મરણ કરીશું, કે જેના રાજ્યમાં સુખશાંતિ, વિદ્યા-

વિજ્ઞાન અને હિન્દુહૃદયના વિકાસની એટલી વૃદ્ધિ થઈ હતી કે, જે આજ મુખી પણ નહીં થઈ શક્યાં નથી અને જે વાસ્તવમાં અપૂર્વ છે.

એ મહાન રાજાનું નામ વિક્રમાદિત્ય હતું. એ એક મહાન અને સ્વદેશાનુરાગી, યુદ્ધનો વિજેતા, પુનર્જીવન પામતા હિન્દુ-ધર્મનો સંરક્ષક, આધુનિક સંસ્કૃત સાહિત્યમાં જે સર્વોત્તમ-સુંદર બાળતો છે, તેનું કેન્દ્ર અને સેંકડો કથાઓનો નાયક છે.

વિદ્વાનોને કે અભણ લોકોને, કવિઓને કે વાતો કહેનારને તેમજ વૃદ્ધોને કે બાળકોને, તેનું નામ એટલું અપરિચિત છે કે જાણે તે ગઈ કાલેજ મરણ પામ્યો ન હોય !

આ રાજાની સ્મૃતિ યત્તાંની સાથેજ તેની સભામાં વિરાજતા કવિ કુલશુર કાલીદાસના કવિત્વની ઉદ્ગૃહ અને ઉત્તેજક કદમ્બનારૂપ શકુંતલા અને ઉર્વશીની કેામળ સ્મૃતિઓ હિન્દુ વિદ્વાનોનાં હૃદયમાં ઉદય પામે છે.

હિન્દુ જ્યોતિષીઓનાં હૃદયમાં વરાહમિહિરનું સ્મરણ અને શબ્દકોશના રચનારાઓનાં હૃદયમાં અમરસિંહ વિષે આદરભાવ ઉત્પન્ન થયા વિના રહેતો નથી; તેમજ એ સર્વ વાતો જાણે તેના સાચા પ્રતાપ માટે પૂરતી ન હોય, એમ માનીને અભણ અને સાદાસીધા લોકોની સેંકડો કહાણીઓ પણ તેના નામનો પરિચય કરાવે છે. આ મહાસમ્રાટના સિંહાસન નીચે જે બોલતી પૂતળીઓ ક્રાંતરેલી હતી, તેમણે ઉત્તરાધિકારીઓની સત્તા કેવી રીતે ન સ્વીકારી અને તેમાંની દરેક પૂતળી વિક્રમના પરાક્રમની એક એક વાત કહીને કેવી રીતે ચાલી ગઈ તેની કથા સાંભળવા માટે આજદિન પર્યંત ગામડાંના લોકો પીપળાના વૃક્ષ નીચે એકઠા થાય છે. ભારતવર્ષમાં હજુ પણ દરેક આગ્યશાળાનાં નાનાં નાનાં બાળકો શ્રદ્ધા અને પ્રીતિપૂર્વક જાણે છે કે, આ સાહસિક વિક્રમે અધિકાર અને ભયન

દેશ્યો વચ્ચે એક પ્રળળ વૈતાળના ઉપર મહત્તા મેળવવાનો કેવી રીતે પ્રયત્ન કર્યો હતો અને અંતે અજેય વીરતા, અડગબુદ્ધિ અને કદી ભુલાય નહિ તેવા સાહસ અને આત્મવિશ્વાસથી કેવી રીતે સફળતા પ્રાપ્ત કરી હતી.

ભારતવર્ષ ઉપર ભયંકર ચડાઈઓ કરનાર શક લોકોને પોતાના અદમ્ય પરાક્રમથી હાર ખવડાવી નસાડનાર આજ વીર હતો. આથી સેંકડો વર્ષો સુધી હુમલા કરનારાઓથી દુઃખી થતા ઉત્તરભારતવાસીઓને શાંતિ મળી અને તેની સાથે શિલ્પકળાની વૃદ્ધિ થઈ. રાજાઓના દરબાર અને મોટાં મોટાં નગરો વિલાસ, ધન, મોટા વ્યાપાર અને શિલ્પનાં કેન્દ્ર બની ગયાં. વિજ્ઞાને પણ પોતાનું માથું ઊંચું કર્યું અને આધુનિક હિન્દુ જ્યોતિષશાસ્ત્રે એક નવીન જાતની ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરી. કાવ્યો અને નાટકોએ પોતાનો પ્રકાશ ફેલાવ્યો અને તેઓ હિન્દુઓનાં હૃદયોને પ્રસન્ન કરવા લાગ્યાં.

આ પ્રતાપી રાજાની પછી લગભગ સો વર્ષે અર્થાત્ ઈસ્વીસન ૬૨૯માં એક ખીજે ચીની યાત્રી ભારતવર્ષમાં આવ્યો હતો, જેનું નામ હ્યુએનસંગ હતું. તે જલાલાબાદ જિલ્લાની જૂની રાજધાની નગરહારનું વર્ણન કરતાં લખે છે કે, “નગરનો ઘેરાવો ચાર માઈલનો હતો. આ નગરમાં અન્ન અને ફળ બેશુમાર છે. અહીંના લોક સ્ત્રીધી ચાલના, સરળ, ઉત્સાહી અને વીર છે.”

હ્યુએનસંગ શતદ્રુ (સતલજ)ના રાજ્યથી બહુ પ્રસન્ન થયો હતો. તે સંબંધી તે લખે છે કે, “તે રાજ્ય ચારસો માઈલના ઘેરાવાવાળું છે. રાજધાનીનો ઘેરાવો સાડાત્રણ માઈલનો છે. આ દેશમાં અન્ન, ફળ, સોનું, ચાંદી અને રત્ન પુષ્કળ છે. અહીંના લોક ચળકતાં દેશમનાં કિંમતી અને સુંદર વસ્ત્રો પહેરે છે. એમનાં આચરણ નમ્ર અને પ્રસન્ન કરનાર છે. એઓ પુણ્યાત્મા છે.

લોકો મુશીબ અને ભલા છે. તેઓ ભારે વિદ્યાનુરાગી છે." આ યાત્રાનું આપણા અક્ષયવંડનું પણ વર્ણન કરે છે કે જે ભાવ્યથાળી વૃક્ષનો અવશેષમાત્રજ આપણે જોવા માટે રહેલો છે.

આગળ ચાલતાં આ યાત્રાનું જનારત્વનું વર્ણન કરતાં કહે છે કે:-

" આ નગર હિંદુધર્મના સ્તંભરૂપ છે. રાજ્યનો ઘેરાવો આ-
ઠસો માઈલ છે અને રાજધાની લગભગ ચાર માઈલ લાંબી અને
એક માઈલ પહોળી છે. ગૃહસ્થ લોક બહુ પેન્નાદાર છે અને
તેમનાં ઘર ભારે ભારે હિંમતી વસ્તુઓથી ભરેલાં છે. લોકો
કેમળ અને દયાળુ છે અને તેઓ વિદ્યાધ્યયનમાં મગ્ન રહે છે.

" નગરમાં વીસ દેવમંદિર છે, જેના પુરજો અને ઓરડાઓ
(મંદિરની અંદરનો ભાગ પરસાળ) નકશીદાર પથ્થર અને લાક-
ડાંનાં બનેલાં છે. તેના ઉપર અદ્ભુત કારીગરી કરેલી છે. " તે
પછી વૈદ્યાળી, ઉજ્જન, મગધ, પાટલીપુત્ર, ગયા આદિનું અદ્-
ભુત વર્ણન કરીને તે પ્રખ્યાત રાજા જિંજિસારની રાજધાની
રાજગૃહમાં આવે છે અને તેનું પ્રભાવશાળી વર્ણન કરીને તે
સમયના પ્રખ્યાત વિશ્વવિદ્યાલય નાલંદાનું અવલોકન કર્યો પછી
કહે છે કે:-

" અહીંના અધ્યાપક વિદ્વાનોની સંખ્યા હજારોની છે. તેઓ
સર્વ વીતરાગી સંન્યાસીઓ છે. તેઓ મુયોગ્ય વિદ્યાન અને પ્રસિદ્ધ
પુરુષો છે. સમસ્ત ભારતવર્ષમાં તેમનું પૂર્ણ માન છે. ગૃહ વિષયો
પર પ્રશ્ન પૂછવા અને તેના ઉત્તર દેવા માટે એક દિવસ પૂરતો નથી.
રાત દિવસ તેઓ શાસ્ત્રચર્ચામાં લાગ્યા રહે છે. વૃદ્ધ અને યુવાન
પરસ્પર એકબીજાને મદદ કરે છે. જે લોકો ત્રિપિટકના પ્રશ્નો
ઉપર શાસ્ત્રાર્થ કરી શકતા નથી, તેમનો સત્કાર કરવામાં આવતો

નથી. તેઓ શરમના માર્યા પોતાનાં મોં છુપાવીને ફરે છે. કેટલાક માણસ નાલંદાના વિદ્યાર્થીઓનાં જૂઠાં નામ ધારણ કરીને પણ જ્યાં ત્યાં જઈને સત્કાર પામે છે.

“આ વિશ્વવિદ્યાલયને માટે કહેવાય છે કે, રાજા શુકાદિત્ય, બુદ્ધગુપ્ત, તથાગત ગુપ્ત તથા બાલાદિત્યે તેની મોટી મોટી ઇમારતો બનાવવામાં પોતપોતાના સમયમાં પૂરો પરિશ્રમ ઉઠાવ્યો હતો અને તે તૈયાર થયા પછી તેમાં જે સભા ભરાઈ હતી, તેમાં જે હજાર માઇલ દૂર દૂરથી વિદ્વાન લોકો ભેગા થયા હતા.”

તે પછી આ યાત્રાળુ બંગાળા, ઓરિસા, કલિંગ, આંધ્ર, ચૈલ; દ્રાવિડ, મહારાષ્ટ્ર અને ગુજરાતનું પ્રભાવશાળી વર્ણન કરે છે. બધે ઠેકાણે તે અન્ન, ફળ અને પશુઓની વિપુલતા બતાવે છે. સર્વત્ર લોકોની સાદાઈ, સુશીલતા અને વિદ્યાભ્યાસ તથા વીરતાનું વર્ણન કરે છે. અંતે સમસ્ત દેશ ઉપર પોતાની સમ્મતિ આ રીતે વર્ણવે છે:—

“દેશની રાજ્યપ્રણાલી ઉપકારક સિદ્ધાંતો પર રચાયેલી હોવાથી શાસનપદ્ધતિ સરળ છે. રાજકારભાર મુખ્ય ચાર વિભાગમાં વહેંચાયેલો છે. એક ભાગ રાજ્યની વ્યવસ્થા કરવા માટે તથા યજ્ઞાદિ માટે; બીજો ભાગ મંત્રી અને મુખ્ય અધિકારીઓની આર્થિક મદદ માટે; ત્રીજો ભાગ મોટા મોટા યોગ્ય માણસોના પુરસ્કાર માટે અને ચોથો ભાગ ધાર્મિક લોકોના દાન માટે કે જેથી યશવૃદ્ધિ થાય છે. આ રીતે લોકો ઉપરના કર હલકા છે અને તેમની પાસેથી શારીરિક સેવા ઓછી લેવામાં આવે છે. દરેક માણસ પોતાની સાંસારિક સંપત્તિ શાંતિપૂર્વક રાખે છે અને બધા લોકો પોતાના નિર્વાહ માટે જમીન ખેડે છે તથા તેમાં વાવેતર કરે છે. જે લોકો રાજાની જમીન ખેડે છે તેને બપજનો છઠ્ઠો ભાગ કર તરીકે આપવો પડે છે. વેપારી લોક કે જેઓ વેપાર કરે છે, તેઓ પો-

તાનું લેણુંદેણું પતાવવા આવ-જા કરે છે. નદીના માર્ગ તથા સડકના ઉપયોગ માટે બહુ થોડી જગત આવવી પડે છે. જ્યારે કોઈ વાર રાજ્યના કામ માટે માણસોની જરૂર હોય ત્યારે તેમની પાસે કામ કરાવવામાં આવે છે અને મજૂરી આપવામાં આવે છે. કામ પ્રમાણે મહેનતાણું પણ ખરાબર આપવામાં આવે છે.

“સૈનિકલોક સરહદના પ્રદેશનું રક્ષણ કરે છે અને ઉપદ્રવ કરનારાઓને શિક્ષા કરવા માટે પણ તેમનેજ મોકલવામાં આવે છે. તેઓ રાત્રે સવાર ઘઈને રાજમહેલની ચારે બાજુએ પહેરેા પણ ભરે છે. કાર્યની આવશ્યકતા અનુસાર સૈનિકો રાખવામાં આવે છે. તેમને થોડું દ્રવ્ય આપવાનું નક્કી કરવામાં આવે છે અને ખુશ્કી રીતે તેનું નામ લખવામાં આવે છે. રાજકર્તા, મંત્રીઓ, કંડનાયકો તથા અધિકારીઓને તેમના નિર્વાહ માટે જમીન મળે છે.

“લોકો સ્વભાવથીજ હલકા હૃદયના હોતા નથી. તેઓ સાચા અને આદરણીય હોય છે. તેઓ નાણાંની ખાખતમાં નિષ્કપટ અને ન્યાય કરવામાં ઝંખીર હોય છે. બીજા જન્મમાં કર્મકળ લોગવવાં પડશે એમ માની તેઓ ડરતા રહે છે અને આ સંસારની વસ્તુઓને તુચ્છ ગણે છે; એ લોકો અન્યને દુઃખ આપનારા તેમજ કપટી હોતા નથી.”

મેગેસ્થિનિસના વખતથી લઈને સઘળા યુદ્ધિયાળી યાત્રાળુઓએ આજ સત્ય હકીકત કહી છે. તેઓએ હિંદુઓને તેમના ધરો અને ગામોમાં નજરોનજર નિહાળ્યા છે; તેમજ તેઓએ તેમનાં નિત્ય-કર્મો અને પ્રત્યેક દિવસના વહેવારમાં બાજ પણ લીધા છે. ભૂત-કાળના ભારતવર્ષની આ ઉન્નત, સ્વતંત્ર અને લલચાવનાર છવનની ઝાંખી કરાવીનેજ અમને સંતોષ નહિ થાય-અમે એ વાતોને પણ યાદ કરીશું કે જેનાથી અમારાં હૃદયમાં ગૌરવ ઉત્પન્ન થાય છે.

આ વાતો અમારી વિદ્યા સંબંધી યોગ્યતાની છે. જેની સામે થવાનું સાહસ ઘમંડી યુરોપે આજ સુધી કયું નથી અને પૂર્ણ યૌવનકાળમાં પણ જેનું અનમ્ર મસ્તક ઝખ મારીને જેની સમક્ષ ઝૂકી રહ્યું હતું, તે આધ્યાત્મિક તત્ત્વજ્ઞાનને હું આ સમયે છોડી દઉં છું. હું કેવળ શિલ્પ, જ્યોતિષ, વૈદક, રસાયન અને સાહિત્ય તરફ જ સંકેત કરું છું. એટલે તેના પરથી પણ ભારતની ભૂતકાળની ભવ્યતાનો આપણને ખ્યાલ આવશે.

શિલ્પ એક એવી કળા છે કે જેનો સંબંધ સ્થૂળ આંખો સાથે છે અને જેના પર કાળનો પૂરેપૂરો પ્રભાવ પડે છે. આથી જેનું ગંભીર વર્ણન ઋગ્વેદ અને યજુર્વેદના મંત્રોમાં સ્થળેસ્થળે છે, તેવા કરોડો વર્ષ જૂના વૈદિકકાળના શિલ્પના નમૂના આપણી પાસે નથી એ ખેદની વાત છે; એટલે હાલ તો આપણે એજ આધાર લઈ શકીએ કે જે લગભગ બે હજાર વર્ષના જૂના છે અને જેના ભગ્નાવશેષો યુરોપના વિદ્વાનોએ દાંતમાં આંગળાં ઘાલીને જોયા છે. પથ્થરની મૂર્તિઓ અને મકાનો જે સૌથી જૂનાં મળે છે તે, ઇ. સ. પૂર્વે લગભગ બસો વર્ષ પહેલાંના બૌદ્ધ સમયનાં છે. કેટલાક લોકોનું કહેવું છે કે, એ વિદ્યા ભારતે યુનાન પાસેથી શીખી હતી, પણ ડૉક્ટર ફર્ગ્યુસન એક સ્થળે લખે છે કે,

“શિલ્પકામ શુદ્ધ સ્વદેશી છે, એ વાત પર જેટલું જોર આપવામાં આવે તેટલું ઓછું છે. તેના પર ઇજિપ્ત કે યુનાની શિલ્પનાં કંઈ પણ ચિહ્નો નથી. વળી એમ પણ કહી શકાતું નથી કે, એમાંની કોઈ બાબત બેબિલોનિયા કે એ સિરિયામાંથી ઉદ્ભૂત કરવામાં આવી હોય !”

દિલ્હીમાં લોખંડનો જે અદ્ભુત થાંભલો છે તે પાંચમી સદીના શિલ્પકામનો નમૂનો છે. તે સંબંધી ડૉક્ટર ફર્ગ્યુસન કહે છે કે,

“આ હકીકત અમને નિઃસંદેહ અને નિઃશંકપણે બતાવે છે કે, હિંદુલોક એ વખતમાં લોહના આટલા મોટા થાંભલા બનાવી શકતા હતા, કે જે યુરોપમાં અદારમી સદી પહેલાં બની શકતાજ નહોતા અને આજ પણ બહુ થોડા બની શકે છે.....અને એ વાત પણ એાછી આશ્ચર્યજનક નથી કે, ૨૪૦૦ વર્ષ સુધી હવા અને પાણીનો સતત મારો લાગવા છતાં તેને હજુ કાટ પણ ચઢ્યો નથી તેમજ તેની ટોચ તથા તેના પરનો લેખ આજદિન સુધી સ્પષ્ટ અને ગંભીર છે.”

ભારતના પથ્થર પરના શિલ્પકામ સંબંધી તેઓ કહે છે કે,

“જ્યારે આપણે ઈ. સ. ૨૦૦ થી ૨૫૦ વર્ષ પહેલાંના સમયના હિંદુઓનું શિલ્પકામ બુદ્ધગયા અને તિરહટનાં જંગલોમાં જોઈએ છીએ, ત્યારે તે અણીશુદ્ધ ભારતવર્ષનું જ હોય એમ જણાય છે. તેના પર પાશ્ચાત્ય શિલ્પની જરા પણ અસર થઈ નથી. તેના પરથી સ્પષ્ટ રીતે બહુી શકાય છે કે, આવી કળાની સરસાઈ ભારતવર્ષમાં ક્યારેય કોઈ પણ નથી કરી શક્યું. તેમાં પ્રાણીઓ જેવાં કે:-હાથી, હરણ અને વાંદરાં એવાં કોતરવામાં આવેલાં છે કે, દુનિયાના કોઈ પણ દેશમાં એવાં કોતરાયલાં એવામાં આવતાં નથી. વળી વૃક્ષો પણ એવાંજ બનાવવામાં આવ્યાં છે અને તેમાં નકશીકામ પણ એવું ઉત્તમ અને અણીશુદ્ધ છે કે જે પ્રશંસા કરવા યોગ્ય છે. મનુષ્યની મૂર્તિઓ, એ કે તેમાં આધુનિક સોંદર્ય નથી જણાતું, છતાં તેમાં બહુજ સ્વાભાવિકતા છે અને જ્યાં ઘણી મૂર્તિઓનો સમૂહ હોય છે, ત્યાં તેના બાવ અદ્ભુત સરળતાથી બતાવવામાં આવ્યા છે. આના જેવું સાંજોપાંજ અણીશુદ્ધ શિલ્પ બીજે ક્યાંયથી પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ નથી.”

પ્રખ્યાત શાસ્ત્રરત્ન વિશાળ મંદિરના સંબંધમાં ડૉક્ટર ફર્ગુ-

સન કહે છે કે, “ સાતસો કૂટની ઊંચાઈ પરની આ પરિશ્રમપૂર્ણ કારીગરી જોવાથી જે વિચાર ઉત્પન્ન થાય છે, તે ખીબું કોઈ પણ શિલ્પકામ જોવાથી ઉત્પન્ન થતા નથી. આપણા કોઈ પણ મિનારના પાંચસો કૂટથી ઊંચા નથી અને સેન્ટપીટરના મિનારાને મધ્ય ભાગ પણ ખારણાથી લઈને પૂર્ણસ્થાન સુધી માત્ર છસો કૂટ ઊંચો છે. અહીં પાસેની લાંબી પરસાળ સાતસો કૂટ ઊંચી છે. તે ચારે બાજુની નાની પરસાળોથી જોડાયેલી છે. એનું કામ પણ તેના જેવું જ સુંદર અને ઉત્તમ છે. તેમાં લિન્ન લિન્ન ચુક્રિતઓ અને પ્રકાશના પ્રખંધથી એવો પ્રભાવ ઉત્પન્ન થાય છે કે, જે ખરેખર ભારતવર્ષમાં ખીજે ક્યાંય મળતો નથી. અહીં આપણને ચાર હજાર કૂટ લાંબી પરસાળ મળે છે કે જેની બંને બાજુએ મજબૂત પથ્થરો પર નકશી કામ કરવામાં આવ્યું છે. અહીં પરિશ્રમની જે વિશેષતા જોવામાં આવે છે તેની અસર નકશીના ગુણોની અપેક્ષાએ બહુ વધારે છે અને તે એક પ્રકારની અદ્ભુતતા અને સૌંદર્યને લીધે એવો પ્રભાવ ઉત્પન્ન કરે છે કે, જે ભારતવર્ષના ખીબા કોઈ પણ મંદિરમાં મળી શકતો નથી.”

દક્ષિણનું હુલ્લાવિડનું મોટું મંદિર કે જેનું બાંધકામ ચૌદમી સદીમાં મુસલમાનોની ચડાઈને લીધે અર્ધેથી બંધ રહ્યું હતું, તેના સંબંધમાં એજ ડોક્ટર લખે છે કે,

“ જે તે મંદિર પૂરું થયું હોત તો તે એક એવી ઇમારત થાત કે જેના પરથી હિંદુગૃહનિર્માણ-વિદ્યાના પ્રશંસકોને શીખવાનું મળત. ખરેખર, આવા સચુક્રિતક અને લિન્ન લિન્ન પ્રકારના નમૂના દૃષ્ટાન્તોદ્ધારા સમજી શકવા અસંભવિત છે. આમાંની કોઈ કોઈ મૂર્તિઓનું શિલ્પકામ તો એવું અદ્ભુત થયું છે કે જેનું ચિત્ર માત્ર ફોટોગ્રાફીદ્વારાજ લઈ શકાય અને મોટે ભાગે એ પૂર્વમાં પણ મનુષ્યોની અદ્ભુત કારીગરીના નમૂનારૂપ હોવાનું

મનાય છે.”

હુસ્તવાવિડના મંદિરો સંખ્યાથી ક્યુસન કહે છે કે, “જો હુસ્તવાવિડના મંદિરની રચના સમજાવવા માટે દદાન્તજ પૂરતાં હોત, કે જેથી અમારો વાચકવર્ગ તેની વિશેષતાથી પરિચિત થઈ શકત; તો એ મંદિરની તથા એથેન્સના પાર્થિનૉની સમાનતા દર્શાવવા માટે ઘણી જ યોગ્ય વસ્તુઓ એટલી મનોરંજક અને શિક્ષાપ્રદ બનત.....”

એક અગ્રેજ વિદ્વાનની આ વિચારપૂર્ણ તથા ગૃહનિર્માણ-વિદ્યા સંબંધીની દાર્શનિક સંમતિ શું અમારા ભૂતપૂર્વ શિક્ષક ઉપર યોગ્ય પ્રકાશ નથી પાડતી ?

જ્યોતિષ અને ગણિતવિદ્યા એ સભ્યતાની એવી યોગ્યતા છે કે જેને સંસારની શ્રેષ્ઠતમ યોગ્યતા કહેવામાં આવે છે. આ યોગ્યતામાં ભારતવર્ષ બહુ પ્રાચીન કાળથી પંડિત રહ્યું છે.

ઋગ્વેદ કે જેને સઘળા પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ સંસારનું સૌથી પ્રાચીન અને સૌથી પહેલું પુસ્તક માન્યું છે, તેમાં જ્યોતિષનાં સૂક્ષ્મ તત્ત્વો લખેલાં છે; તેમજ વર્ષને બાર ચાંદ્રમાસમાં વહેંચવું અને ચાંદ્રવર્ષને સૌરવર્ષ સાથે મેળવવા માટે એક તેરમો અર્થાત્ એક અધિકમાસ દર ત્રણ વર્ષે મેળવી દેવો (૧, ૨૫, ૮), વર્ષની ઋતુઓનાં નામ (૨, ૨૬) અને નક્ષત્રોના હિસાબ પ્રમાણે ચાંદ્રમાની સ્થિતિનો ઉલ્લેખ (૬, ૩, ૨૦,) તેમાં કરવામાં આવ્યો છે. ઉપરાંત નક્ષત્રોની યોગી રાશિઓનાં નામ પણ (૧૦, ૮૫, ૧૩,) આપવામાં આવ્યાં છે. આ અત્યંત પ્રાચીન વૈદિકકાળની વાત છે.

વેદ પછીના ગ્રંથોમાં આપણને જ્યોતિષ સંબંધી બીજું પણ વિસ્તૃત વર્ણન મળે છે. તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ-(૪, ૫) અને શુકલ યજુર્વેદ (૩૦, ૧૦, ૨૦) તથા સ્થામ યજુર્વેદમાં ૨૮ નક્ષત્રોનાં

નામ આપવામાં આવ્યાં છે; શતપથ બ્રાહ્મણ-(૨,૧,૨,)માં નક્ષત્રોના સંબંધથી ચંદ્રમાની સ્થિતિનું ગંભીર અને મનોહર વર્ણન છે.

આજથી સિત્તેર વર્ષ પહેલાં યુરોપના સૌથી પહેલા અદ્વિતીય સંશોધક મિ. કેલબ્રૂક જ્યોતિષ વિદ્યાના સંબંધમાં પોતાનો નિષ્પક્ષપાત અભિપ્રાય આપતાં કહે છે કે,

“ યુનાનીઓએ આ શાસ્ત્રનાં મૂળતત્ત્વો જે જે સદીમાં જાણ્યાં તેની આગલીજ સદીમાં હિંદુઓએ તેમાં વિશેષ ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરી હતી. હિંદુઓને ગણિતનું જ્ઞાન હતું; પરંતુ યુનાનીઓમાં તેનો અભાવ હતો.....તેમનાં પંચાંગ સૂર્ય અને ચંદ્રમાને આધારે થતાં હતાં. તે લોકોએ ચંદ્ર અને સૂર્યની ગતિ ધ્યાનપૂર્વક જાણી લીધી હતી અને તેમાં એવી સફળતા મેળવી હતી કે, તેમણે ચંદ્રમાનાં જે ‘યુતી ભગણ’ નક્કી કર્યાં છે, તે યુનાનીઓની અપેક્ષાએ ઘણાં શુદ્ધ હતાં.”

આજ વિદ્વાને અમેરિકા અને ફ્રાંસના મોટા મોટા વિદ્વાનોના મતનું ખંડન કરીને સાબિત કર્યું છે કે, ક્રાંતિમંડળ એ ચીનની ‘સીડ’ પ્રણાલી નથી કે આરબોનું ‘અરબ મંજીલ’ પણ નથી; પરંતુ આરબોએ નિઃસંદેહ તેમાં ભારતવર્ષની નકલ કરી છે.

ડૉક્ટર થિયો કહે છે કે, “ભૂમિતિશાસ્ત્રનું અધ્યયન પહેલવહેલું ભારતવર્ષમાંજ થયું છે અને એ માટે જગત ભારતવર્ષનું ઋણીજ છે. કૃષ્ણ યજુર્વેદ (૫-૪-૧૧)માં આ વિષયોનાં બીજાં (પ્રમાણ) મોજૂદ છે.”

પૌરાણિક કાળ કે જેને પંદરસો વરસ થયાં છે, તે વળતમાં ભારતવર્ષે આર્યભટ્ટ, વરાહમિહિર, બ્રહ્મગુપ્ત, વગેરે જ્યોતિષના પ્રખર વિદ્વાનો પેદા કર્યાં છે. પૌરાણિકકાળમાં બીજાગણિત તથા જ્યોતિષના પહેલા હિંદુ ગ્રંથકાર આર્યભટ્ટ હતા. તેમણે ‘આર્ય’

મહીય' ગ્રંથ લખ્યો છે, જેમાં ગીતિ-પાઠ, ગણિત-પાઠ, કાલ-
ક્રિયા-પાઠ અને ગોલ-પાઠ છે. આ ગ્રંથરત્નને ડૉક્ટર કને' હમ-
લિંગ પ્રગટ કર્યો છે. તે લખે છે કે, " આ ગ્રંથમાં આર્યભટ્ટે
પૃથ્વીના પરિપત્તી જે ગણતરી કરી છે (આર આર કોસના ૩૩૦૦
યોજન) તે લગભગ બરાબર છે."

વરાહમિહિર અવન્તી નગરીનો ગ્રામ્યો પુત્ર હતો. તેણે રચેલા
'બૃહદ્સંહિતા' નામનો ગ્રંથ ગ્રંથાસારમાં અપૂર્વ છે અને તેનું
સંપાદન ડૉક્ટર કને' હમ્' છે. આમાં ભિન્ન ભિન્ન વિષયો પર
પૂરા ૧૦૬ (૧) અધ્યાય છે. પહેલા ૨૦ અધ્યાયોમાં સૂર્ય, ચંદ્ર,
પૃથ્વી અને ગ્રહના વિષયો છે. અધ્યાય ૨૧ થી ૨૬માં વૃદ્ધિ, હવા,
ધરતીકંપ, ઉત્પાત, ઇન્દ્રધનુષ્ય, આંધ્રિ અને વિદ્યુત વગેરેના વિષયો
છે. અધ્યાય ૪૦ થી ૪૨માં ઘર, ગ્રહો અને વનસ્પતિ તથા ભિન્ન
ભિન્ન જીવોમાં મળનારી વેપારની ચીજોનો વિષય છે. અધ્યાય ૪૩ થી
૬૦માં ઘર બનાવવાં, બગીચા, મંદિર વગેરે બનાવવાનો સ્પષ્ટ
વિષય છે. અધ્યાય ૬૧ થી ૭૮માં ભિન્ન ભિન્ન પશુઓ, મનુષ્યો
તથા સીંજોના વિષયો છે. અધ્યાય ૭૯ થી ૮૫માં રત્ન અને
માલમિલકતનો વિષય છે. અધ્યાય ૮૬ થી ૯૬માં સર્વ જાતના
શત્રુઓનો વિષય છે અને અધ્યાય ૯૭ થી ૧૦૬માં અનેક વિષ-
યોનું વર્ણન છે કે જેમાં વિવાહ, રાધિચક્રના ભાગ વગેરે પણ છે.

આ ઉપરાંત (ઈ. સ. ૬૨૮માં) બ્રહ્મગુપ્તે પોતાનો 'બૃહદ્-
સ્ફુટ સિદ્ધાંત' નામનો ૨૧ અધ્યાયનો ગ્રંથ લખ્યો છે. તે સંપૂર્ણ
અને જ્યોતિષવિદ્યા પર ઉત્કૃષ્ટ પ્રકાશ પાડનારો છે.

બારમી સદીમાં પ્રસિદ્ધ ભાસ્કરાચાર્યે 'સિદ્ધાંત શિરોમણિ'
નામનો અપૂર્વ ગ્રંથ લખ્યો છે. આ ગ્રંથની શરૂઆતનો ભાગ
બીજગણિત અને લીલાવતી (અકંગણિત) છે. ભાસ્કરાચાર્યના

ગ્રંથોમાં એવા અદ્ભુત અને ગૂઢ પ્રશ્નોનું વિવરણ છે કે જે યુરોપ-માં ૧૭ મી-૧૮મી સદી સુધી પ્રાપ્ત થયેલા નથી. બીજગણિતમાં ભારતવર્ષે જરૂર અદ્ભુત ઉન્નતિ કરી હતી. ભાસ્કરાચાર્યે એક પ્રશ્નને અનેક રીતે તપાસી જોયા છે અને તે બરાબર એવીજ રીતથી કે જે રીત લૉર્ડ બ્રુકરે યુરોપમાં સન ૧૬૫૭માં શોધી હતી અને જેનો નિર્ણય કરવાનો અવિરત પ્રયત્ન યુલરે કર્યો હતો અને છેવટે તેને સન ૧૭૬૭માં ડીલા ગ્રંગે પૂરો કર્યો તેજ પ્રશ્નનો બ્રહ્મગુપ્તે સાતમી સદીમાં ખુલાસો કરેલો છે.

અરબી ગ્રંથકારોએ ઈસ્વીસનની આઠમી સદીમાં હિંદુઓના બીજગણિતના ગ્રંથોનો અનુવાદ કર્યો અને પિસા દેશના લિયો નાર્ડોએ આધુનિક યુરોપને આ વિદ્યાનો પહેલવહેલો પરિચય કરાવ્યો. ત્રિકોણમિતિમાં પણ સંસારના આદિગુરુ તરીકે હિંદુઓને માનવામાં આવે છે. દશમલખની પ્રણાલી નક્કી કરીને ભારતે આરબોને શીખવી અને આરબોએ યુરોપને શીખવી. આજે તે સમસ્ત માનવજાતની સંપત્તિ છે.

હવે તે વખતે અપૂર્વ મનાતા આપણા દેશના ચિકિત્સાશાસ્ત્ર તરફ નજર નાખીએ. પ્રાચીન આયુર્વેદનાં આઠ અંગ હતાં.

(૧) કાય-ચિકિત્સા, (૨) શલ્ય-ચિકિત્સા, (૩) શાલાક્ય-ચિકિત્સા, (૪) ભૂત-વિદ્યા, (૫) કૌમારભૂત્ય, (૬) અગદ-તંત્ર, (૭) રાસાયણિક અને (૮) વાજકરણ.

આમાંના સર્વ વિભાગ આજ લગલગ નાશ પામ્યા છે અને તેમનો થોડો તો નહિ પણ ઘણોજ ભાગ ભાગ્યોત્પટ્યો મળી આવે છે.

કાય-ચિકિત્સા

પૈપ્લ ખવરાવીને નીરોગી કરવાનો વિધિ. આ વિષયમાં આ-

ટલા અંધોનો પત્તો મળે છે:—(૧) ચરક-આ ગ્રંથ મહર્ષિ પતંજલિએ આજથી લગભગ બે હજાર વર્ષ પહેલાં બનાવ્યો હતો. તેના પહેલાં તે કઈ દશામાં હતો, તે બહુવાનો આજ કોઈ ઉપાય નથી. (૨) અગ્નિવેદસંહિતા-સૌથી મુખ્ય છે, લગભગ બધા ટીકાકારો તેમાંથીજ ઉતારા લે છે. (૩) લેલસંહિતા-આ અપ્રસિદ્ધ છે અને તાંબેરની સરકારી લાયબ્રેરીમાં છે. (૪) જતૂક-લ્પસંહિતા-આ પુસ્તક સર્વથા દુર્લભ છે, પણ લગભગ બધા પ્રાચીન ટીકાકારોએ તેનાં પ્રમાણ રજૂ કર્યો છે. (૫,૬) પારાશર-સંહિતા અને સ્વારપાણિસંહિતા-આ બન્ને પુસ્તકો શિવદાસ ટીકાકારના વખત સુધી પ્રાપ્ત થતાં હતાં, હવે મળતાં નથી. (૭) હારીતસંહિતા-આ પુસ્તકની મૂળ નકલ દુર્પ્રાપ્ય છે. (૮) ખરનાદ-આ પણ દુર્પ્રાપ્ય છે (૯) વિદ્યામિત્રસંહિતા-આ ધાતુંજયનું પુસ્તક મળતું નથી. ચરક અને સુશ્રુતની ટીકામાં ચક્રપાણિએ તેની વિગત આપી છે. (૧૦) અત્રિસંહિતા-આને અત્યંત પ્રાચીન અને મોટો ગ્રંથ ગણવામાં આવે છે, પણ આજે તેનાં દર્શન દુર્લભ છે.

સંલેખન

વાદકાપની ચિકિત્સા સંબંધી વિજ્ઞાન. આ વિષયમાં શ્રીહી સાહેબ કહે છે કે, “ આ પ્રાચીન શસ્ત્રવેદો પથરી કાઢવાની તથા પેટમાંથી ગર્ભ કાઢવાની ક્રિયા બાજુના હતા અને તેમના ગ્રંથોમાં પૂરાં એકલો સત્યાપીય ધર્મોનું વર્ણન છે. કેટલાક ગર્ભો તો એટલાં ખારીક હતાં કે જેનાથી વાળ પાડુ ચીરી શકાતો હતો.

આ સંબંધી આટલા ગ્રંથો મળી આવે છે. (૧,૨, ૩) ૫ થી નવતંત્ર અને બૂતનંત્ર-આ બંને ગ્રંથોએની વિગત જ્યાંયા ટીકાઓમાંજ રહી ગઈ છે. અહીંસા (૪) સુશ્રુત અને વૃદ્ધ સુશ્રુત

જેમાંથી વૃદ્ધ સુશ્રુતનો પત્તો લાગતો નથી. (૪) પૌષ્કલાવત તંત્ર-આ ગ્રંથ નાશ પામ્યો છે. (૫) વૈતરણ્યતંત્ર-મળતું નથી. સુશ્રુતના ટીકાકારે ગંભીર વાઢકાપ (ઓપરેશન)ના વિષયમાં સુશ્રુતમાં જે વાત કહી છે તે આમાંથીજ ઉતારવામાં આવી છે. એ ગ્રંથ કેટલો મહત્વનો હશે એ કહી શકાતું નથી. (૬) ભોજતંત્ર-એ એક ઘણો મોટો ગ્રંથ હતો. (૭) કરવીર્યતંત્ર-આ ગ્રંથનો કોઈ કોઈ સ્થળે ટીકામાં ઉલ્લેખ છે. (૮) ગોપુર-રક્ષિતતંત્ર-નાશ પામ્યો છે. (૯) ભાલુકી તંત્ર-મળતો નથી. ઘણી પ્રશંસા પામેલો છે. (૧૦) કપિલ તંત્ર અને ગૌતમ તંત્ર-અપ્રાપ્ય છે.

શાલાકય

અંગોના બહારના રોગો જેમકે-આંખ, કાન, નાક વગેરેની ખાસ ચિકિત્સાનું શાસ્ત્ર તે શાલાકય. આ વિષયના ૧૦ ગ્રંથોનાં નામ મળે છે પણ તેમાંનો એક પણ ગ્રંથ મળતો નથી.

(૧) વિદેહતંત્ર-વિદેહરાજે રચેલું શાલાકિઓનું આ મુખ્ય-તંત્ર હતું, હાલ મળતું નથી. (૨) નિમિત્તતંત્ર-આ વળી એક જુદું તંત્ર હતું. (૩) કાંકાયનતંત્ર-એનો ઉલ્લેખ ચરકમાં જ્યાં ત્યાં જોવામાં આવે છે. (૪, ૫) ગાગર્ય-ગાલવતંત્ર-એનું કોઈ પ્રમાણ નથી મળતું. માત્ર ઉલ્લનાચાર્યે તેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. (૬) સાત્યકિતંત્ર-આનો ઉલ્લેખ પણ ઉલ્લને સુશ્રુતના ઉત્તર તંત્રમાં કર્યો છે. (૭) રૌનકતંત્ર-ગુપ્ત છે. (૮) કરાલતંત્ર-પ્રાચીન હોઈ હાલ મળતું નથી. (૯, ૧૦) ચક્રુષ્પથતંત્ર અને કૃષ્ણાત્રેયતંત્ર-બન્ને ગ્રંથરત્નો નાશ પામ્યાં છે.

ભૂતવિદ્યા

મનની શક્તિની બગડેલી સ્થિતિની માનસિક બળથી ચિકિ-

તસા કરવાની વિદ્યા તે જૂતવિદ્યા. જેમાં પંચ મહાજૂતના મિથ્યજનું ગંભીર રહસ્ય હતું. આ વિદ્યા એક વખતે બહુ પ્રસિદ્ધ હતી, પણ ખેડની વાત છે કે, આજ યોગવા છતાં એક પણ ગ્રંથ મળી આવતો નથી.

સુશ્રુત (ઉત્તર ૬ અ૦), ચરક (ચિ૦ ૧૪ અધ્યા૦), વાસ્લટ (ઉત્તર ૪, ૫ અધ્યાય), ગરુડ પુરાણ, અગ્નિપુરાણમાં આ વિષયનો ઘોરોપલો ઉલ્લેખ છે. કોઈ કોઈનો એવો મત છે કે, "આયર્વજ્યુતંત્ર" નામનો કોઈ ઘોરો ગ્રંથ આ વિષય સંબંધી હતો. આજ તે સ્વપ્નું દુઃપ્રાપ્ય છે.

કૌમારજૂત્ય

બાળરક્ષણ કે જેમાં બાળકોનો પ્રબંધ અને તેમની માતા અને આયાઓના રોગોની ચિકિત્સાનો સમાવેશ છે. એ વિષયનો કોઈ પણ મૂળ ગ્રંથ મળતો નથી; પણ નીચેના બૌદ્ધ ગ્રંથોનું સુશ્રુતના ઉત્તરતંત્રના વ્યાખ્યાનમાં ડહલને વર્ણન કર્યું છે.

(૧) છવકતંત્ર, (૨) પાર્વતકતંત્ર અને (૩) બંધકતંત્ર. એમ માલુમ પડે છે કે, આ તંત્રો પહેલાં બહુ પ્રસિદ્ધ હતાં. પણ આજ તો નામ પણ ઘણી ઘુરકેલીથી મળી આવે છે. આ છવક વગેરે બૌદ્ધાધ્યાય હતા, એવું પ્રતિદ્ધ છે.

બૌદ્ધ ઇતિહાસમાં 'છવક' 'કૌમારજૂત્ય' ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. કહેવાય છે કે, તે બિંબિસાર રાજના ચિકિત્સક અત્રેય લિથુના શિષ્ય હતા.

હિરણ્યાક્ષતંત્ર-આ પણ બહુ પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ હતો. આ વિષય ઉપર સુશ્રુતે ઉત્તર તંત્રમાં (૨૭ થી ૩૦ સુધી) કુલ ૧૨ અધ્યાય લખ્યા છે. આ આયુર્વેદનું મહાન ગ્રંથ નાથ પામ્યું છે, એવું અનુમાન છે.

શિવજી રસાયણના મહાસિદ્ધ પડિત હતા, એમ માલૂમ પડે છે. તેઓ પોતે અમર અને યુવાન રહ્યા. તેમની સ્ત્રીઓ આયુષ્ય યથાં મરતી ચાલી અને તેઓ તેમની જોપરીની માળા ગળા-પહેરતા રહ્યા. વેદકમાં પારાને શિવળીજ અને ગંધકની પાર્વ-તી રજથી ઉત્પત્તિ લખી છે. આ અલંકાર પણ અમારા ત્રિચા-પુષ્ટિ આપે છે. ધંતુરો અને સાપ આદિનું પાલન કદાચ આ રસા-નું માટેજ કરતા હશે. કેમકે એ બધી વસ્તુઓ તેના પ્રયોજન ટેનીજ છે.

ઈ. સ. ૫૦૦ વર્ષ પહેલાં રસાયણ ઉપર અનેક ગ્રંથો લખાયેલા હતા. જેમાં નાગજોધિ, લોકનાથ, માંદૂક, માંડવ્ય અને વર્ધકાર પ્રસિદ્ધ છે. આ વિષયના થોડા પ્રાચીન ગ્રંથો મળી આવ્યા છે અને હર્ષની વાત છે કે, તે પ્રગટ થઈ રહ્યા છે. કાલમાં ગોવિંદપાદાચાર્ય કે જે પ્રખ્યાત જગદ્ગુરુ શંકરા-ચાર્યના પૂજ્ય ગુરુ હતા, તેમનો બનાવેલો ગ્રંથ ‘રસ હૃદય’ સંબંધના સ્વનામધન્ય લલ્લવજી ત્રીકમજીના પ્રયત્નથી પ્રગટ થયેલ છે. તેનું પ્રારંભિક વર્ણન મનોરંજક હોવાથી અંત આપ્યું છે:-

“જે મૂર્છિત થઈને રાગને નાશ કરે છે, બંધાઈને મુક્તિ આપે છે અને મરીને અમર કરે છે, એવા પારાથી વધારે દયાળુ કોણ છે? દેવતા, ગુરુ, ગાય, બ્રાહ્મણની હિંસા, પાપ વગેરેના કારણથી ઉત્પન્ન થયેલા ધૂણાસ્પર્શ અગ્રાધ્ય રાગને પણ જે શ-માવે છે, તે પારાથી પવિત્ર બીજું શું છે? જેના મૂળમાં કરુણા છે એવા પારાનું બંધન કરવું ધન્ય છે હું પારાને સિદ્ધ કરીને પૃથ્વીને અમરઅમર બનાવીશ.

“સારા કુળમાં જન્મ થયો, એ પૂર્વજન્મનાં ઉત્તમ કર્મોનું ફળ છે, તે ઉપરાંત સ્વતંત્ર પુદ્ગિ હોવ અને તે પણ સમસ્ત પૃથ્વી પર વિલક્ષણ યજ્ઞિવાણી હોવ તો તે પુદ્ગિનો સર્વોત્તમ ઉપ-

યોગ વિવિધ રૂપ અને ભોગોની પ્રાપ્તિ છે. ભોગ શરીરમાં છે. તે શરીર અનિત્ય છે, ણસ ણધું વ્યર્થ છે.

“ આ પ્રમાણે ધન અને શરીરના ભોગોને અનિત્ય માનીને હમેશાં મુક્તિ માટે યત્ન કરવો જોઈએ. તે મુક્તિ જ્ઞાનથી મળે છે, જ્ઞાન અભ્યાસથી મળે છે, અભ્યાસ સ્થિર શરીરમાં થાય છે, પરંતુ કાષ્ટોપધિ કે લોહાદિ કોઈ વસ્તુ શરીરને સ્થિર કરવા માટે સમર્થ નથી. કાષ્ટોપધિ સીસામાં, સીસું કલાઈમાં, કલાઈ તાંબામાં, તાંબું ચાંદીમાં, ચાંદી સોનામાં અને સોનું પારામાં લીન થઈ જાય છે. આથી પારોજ સર્વ ધાતુઓને લીન કરનાર અને શરીરને અજરઅમર કરનાર છે.

“ જે વિદ્યાઓનું ઘર છે; ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષનું મૂળ છે; એવા શરીરને અજરઅમર કરવાથી વધારે ઉત્તમ કામ ખીજું શું છે? જે શરીર વૃદ્ધાવસ્થાથી જર્જરિત છે, ઉધરસ અને દમ વગેરે દુઃખોથી પૂર્ણ છે તે શરીર શું સમાધિને યોગ્ય છે? જેની ઇન્દ્રિયો અને બુદ્ધિ નાશ પામી છે, જે સોળ વર્ષ સુધી બાળક રહે છે, પછી વિષયરસના સ્વાદમાં લંપટ બની જાય છે અને જ્યારે કંઈક વિવેક આવે છે, ત્યારે વૃદ્ધ થઈ જાય છે; ત્યારે કહો કે, મુક્તિ કેમ કરીને મળે? આથી યોગદ્વારા મુક્તિ મેળવવા સારું પારાના દિવ્ય સંયોગથી શરીરને દિવ્ય બનાવવું જોઈએ.”

કેવા સતેજ ઉત્સાહપૂર્ણ પવિત્ર શબ્દો છે કે જેમાં સચ્ચાઈ તરી રહી છે. આજ એ ધ્યેય અને જીવન ક્યાં ગયાં?

સિદ્ધ નાગાજીન કે જે મહાન આચાર્ય ઇસુખ્રિસ્તની પૂર્વે પાંચસો વરસ પહેલાં થઈ ગયા છે, તે પારામાંથી સોનું બનાવવાની વિદ્યા જાણતા હતા. તેમનો સિદ્ધાંત હતો કે, સોનું મૂળ ધાતુ નથી. પ્રથમ તેમને બહુ નિરાશા થઈ. કાનડી લાપામાં તેમનું નીચે લખેલું વચન કે જે તેઓ લિખા માગતી વખતે બોલતા હતા,

તે પ્રસિદ્ધ છે—

ધેનુ વેચિ લિલ્લ વંગ વેચિય લિલ્લ ।

રસ નિલ્લ લિલ્લ મુદ્દુ કંગેદુ હાલના ॥ રે મિત્તાં રેદિ ॥

અર્થાત્ બુંબ પાક્યો નહિ, કલાઈનું સ્તંભન થયું નહિ અને પાશે અગ્નિમાં ટક્યો નહિ, તેથી હું કંગાલ થઈને બિધા માનું છું. આપો-બિધા આપો.”

તેનો એવો વિચાર હતો કે, સમસ્ત પર્વત શોનાનો બનાવો દેવામાં આવે, જેથી લક્ષ્મીની કાંઈ કિંમત રહે નહિ. આજ બ્યારે ભારતનો ઉદ્યોગ અને વિજ્ઞાન નાશ પામ્યાં છે, તેમજ તેની પ્રતિભા નાશ પામી છે, ત્યારે બ્યાં મુધી યુરોપ અથવા અમેરીકાનો કોઈ રસાયણી સોનું બનાવીને દુનિયામાં બાહેર નહિ કરે કે સોનું મિશ્રણ છે, મૂળ ધાતુ નથી, ત્યાંમુધી આપણે સોનું બનાવનારને કંગારાજ કહ્યા કરીશું.

પણ વાસ્તવિક રીતે નાગાભુંને ઐતિહાસિક પુરુષ છે અને તેનો ઉદ્દેશ્ય પ્રસિદ્ધ અરણી લેખક અલવરની અને બીલ્લ ચીની ચાત્રી હુએનસંગે કર્યો છે. હુએનસંગ તો એટલે મુધી કહે છે કે,

“પ્રસિદ્ધ રસાયણશાસ્ત્રી નાગાભુંને રસાયણપ્રયોગોદ્વારા પોતાની ઉંમર સેંકડો વર્ષની વધારી દીધી છે. તેનું બુદ્ધિબળ અક્ષય છે અને તે ઓરિસા પ્રાંતના કોશલ રાજા સાતવાહનનો મિત્ર છે.”

વાણિકરણ

આ વિદ્યાદ્વારા પુરુષનું બળ-વીર્ય સતેજ બનાવવામાં આવતું હતું અને પ્રજનન શક્તિની નિર્બંધતા દૂર કરવામાં આવતી હતી. પ્રાચીનકાળમાં બ્યારે ભારતવર્ષના પુત્રોને સમસ્ત સંસારનો પ્રબંધ, અધિકાર અને રાજ્ય કરવું પડ્યું; તેમજ જલ, સ્થલ અને આકાશપર્યંત એમની શક્તિઓ પહોંચી ગઈ, ત્યારે

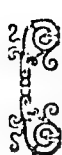
૧ વિવેચન છે. યતપથ પ્રાણજ (૧, ૪, ૧૦) તથા વર્ણવેદમાં
સુશ્રુતમાં પણ કયાંક કયાંક તેનું વર્ણન આવે છે.

રાસાયણિક મિશ્રણ

રાસાયણિક મિશ્રણ બનાવવાની વિદ્યા ભારતવર્ષમાં બની
પે. પશ્ચિમ ભારતમાં મીઠું પાકતું હતું. નવસાર તિબેટમાંથી
જતો હતો. મુશાખાર અને સોડા બધી જગ્યાએ સહેજમાં બનતા
તા. ફટફટી કચ્છમાં બનતી હતી, નવસાર પણ ત્યાં બનતો હતો.
તેા, કોલસા અને ગંધક સાથે અમારો બનો પરિચય હતો.
માર અને તેજબને તો લોકો ઘણા વખતથી જાણતા હતા. ભાર-
તવર્ષ પાસેથી તેને અરબવાસીઓ શીખ્યા. વળી ધાતુઓ ખાવાનો
યોગ ભારતવર્ષે સૌથી પહેલો કર્યો હતો.

આજ બ્યારે ભારતવર્ષના દરેક ભાગમાં સ્વાસ્થ્ય અને
ચિકિત્સા માટે વિદેશીઓની વિદ્યા અને હોશિયારીની જરૂર પડે
છે, ત્યારે આજથી બે હજાર વર્ષ પહેલાં સિકંદરે પોતાને ત્યાં,
જે લોકોની ચિકિત્સા સુનાનીઓ પણ નહોતા કરી શક્યા તેમને
માટે હિંદુ વૈદોને રાખ્યા હતા. અદાર સો વર્ષ થયાં બગદાદના
મુખ્યાત ખલીફા હાઝનઅલરશીદે પોતાને ત્યાં બે હિંદુ વૈદ
રાખ્યા હતા, કે જે અરબી ગ્રંથોમાં મનકા અને સલેહના નામથી
મશહૂર છે. વળી તેજ બાદશાહે અરક, સુશ્રુત અને નિદાનનો
અરબી ભાષામાં અનુવાદ કરાવ્યો હતો. જે સિરક, સરસુત અને
જેદાનને નામે મશહૂર છે.

જેનો આદિ અને અંત નથી, એવી ભારતવર્ષની આ કહાણી
વિસ્તારપૂર્વક કહેવી અસંભવિત છે. ભારતવર્ષનો સમસ્ત જૂતકાળ
સુવર્ણમય છે. તેના પર કાળહેવે કાળો પડેલો નાખી દીધો છે; તેને
બિંદીને જૂતકાળનાં બબ્બે દર્શન જે કાઈકરશે તે ન્યાલ થઈ જશે.
હાય ! ક્યાં ગયો તે જૂતકાળ ! ! !

અધ્યાય ૨ જો-આત્મવોધ

જે વખતે ભગવતી સીતાને ખોળવાને વાનરો ચારે બાજુ રવાના થયા અને સર્વ દિશાએ ખોળવા છતાં જ્યારે શોધી શક્યા નહિ, ત્યારે તેમને બહુ દુઃખ થયો; એટલે કેટલાક વાનરો સમુદ્ર-માં ડૂબી મરવાની ઇચ્છાથી સમુદ્રકિનારે જઈને એક પર્વત ઉપર બેઠા. ત્યાં તેમને મહાબલી જટાયુના ભાઈ સંપાતિએ સીતાનો પત્તો ખતાવ્યો અને જણાવ્યું કે, તે સમુદ્ર વચ્ચેના લંકા નામના ટાપુમાં રાવણના કળ્પભાં છે. બધા વાનરો હતાશ થઈ અગાધ મહા-સાગરને જોવા લાગ્યા. આ મહાસાગરને પાર કોણ કરી શકે? સાધન ક્યાં છે? એ રાક્ષસપુરીમાં જાય કોણ? એવો પરાક્રમી છે કોણ? આમ સૌ કોઈ વિચારમાં પડી ગયા. અંતે જાંબુવાને હનુમાન તરફ જોઈને કહ્યું: “હે વીર! તમે મૌન સાધીને બેઠા છો. તમે વાયુપુત્ર, પવન સમાન ગતિવાળા, પર્વત જેવા દૃઢ અને વજ્ર સમા-ન શરીરવાળા છો. બાળપણમાં તમે સૂર્યને લાલ ગોળો અને સુંદર રમકડું સમજીને લાવ્યા હતા અને જગતમાં ભયંકરતા ઉત્પન્ન કરી દીધી હતી. અત્યારે તમે આ ક્ષુદ્ર સમુદ્રનાં નિર્જીવ મો-જાંને આ રીતે જોઈને નીચા મુખે કેમ બેસી રહ્યા છો? તમારું બળ ક્યાં ગયું? બેઠો, તમે એકજ છલંગમાં સમુદ્ર કૂદી શકો છો. એકજ ચપટીમાં તમે રાક્ષસોનો નાશ કરી શકો છો. એક હુંકારથીજ લંકાનો પ્રલય કરી શકો છો. બેઠો, સ્વામીનું કાર્ય

કરો-સતીનું રક્ષણ કરો અને અમારી લાજ અને પ્રાણ બચાવો.
તમારાથી વધુ બળવાન અમારામાં કોણ છે ?”

જાણુવાનનાં આ વચન સાંભળી હનુમાનનાં રૂવાં ઊભાં થયાં,
અને તેમને આત્મજ્ઞાન થયું. ચોતે ચોતાની જાતને જાણી. રામે-
રામમાં વીજળીની શક્તિ પ્રસરી રહી. તેમણે જોરથી એક કિલકા-
રી કરી અને મહાસાગરમાં એક છલંગ મારી. તે પછી આગળ
જે થયું તે તો ભારતવર્ષનું પ્રત્યેક જાણક પણ જાણે છે.

તે પછી મધ્યયુગમાં જ્યારે રજપૂતાનામાં અસલ રજપૂતો
જીવતા હતા, ત્યારે તે દિવસો તેમના મૃત્યુના વ્યાપારના હતા.
મૃત્યુજ તેમની જીવન-લીલા અને વિલાસ હતો. તે દિવસોમાં
ચારણ અને ભાટ તેમના દરબારમાં રહેતા હતા. તેમનું કામ એજ
હતું કે, યુદ્ધયાત્રામાં તેઓ વીર રજપૂતો સમક્ષ તેમને આગળ
ધમાવવાની ગજાના કરતા અને ડંકાના અવાજના તાલ સાથે
ગંધીર અને ઝોજસ્વી સ્વરથી તે વીરોના પૂર્વજોનાં વીરકૃત્યો
સંભળાવતા હતા. પ્રત્યેક વીર જીવાનની આગળ આવી તેમના
પિતા, પ્રપિતા અને રમણીઓ મુખાંનાં બલિદાનનાં ગીત ગાતા
હતા. ત્યારે દરેક વીરનું લોહી ગરમ થઈને તેમની નસોમાં વહેવા
લાગતું. આત્મબળ ઉત્પન્ન થતાંજ તેમના મનમાં ઉત્કર્ષની હોંશ
ઉત્પન્ન થતી હતી, નસો ધડકવા લાગતી હતી અને તેમની તલવાર
ખિદામણી થઈ જતી. તે યસ્રહીન વૃદ્ધ ચારણ-ભાટની સદેહ દાઢીમાં
જે બળ હતું, તે જ્વલંશે તલવારો, લાજો ભાલા અને ધાત્રો કરતાં
કેટલુંય ઉત્તમ હતું ! વીરત્વની તે ચાવી હતી, વીરત્વનો તે માગ
હતો, વીર તેમની દોરવણી પ્રમાણે આગળ વધી વધીને હાથ ચલા-
વતા હતા, મરતા હતા અને ચોતાની પાછળનાં સંતાનોને એક
ઉદાહરણ આપતા જતા હતા. તે વૃદ્ધ દરિયન જાતે એવેલ ચોરની
એવી દરિયાઓ બનાવતા હતા કે, જે જીવંત મૃતિ સમાન થતી

હતી અને તે કવિતાઓ તેઓ શાંતિના દિવસોમાં પોતાની ગરીબ ઝૂંપડીમાં બેઠાં બેઠાં પોતાનાં બાળકોને શીખવતા હતા. તેજ બાળકો મોટાં થઈને પોતાના પિતાની જગાએ આગળ વધીને રજપૂતમાત્રના સૂત્રધાર અને આત્મબોધ આપનાર થતા હતા.

પાછલો 'અતીત' નામનો જે અધ્યાય છે, તેમાંથી દરેક ભારતવાસી આત્મબોધ પ્રાપ્ત કરે એ ઇષ્ટ છે. આપણે આપણા સ્વરૂપને ભૂલી ગયા, આપણી શક્તિ અને યોગ્યતાને ભૂલી ગયા, પિશાચી અંગ્રેજી શિક્ષાએ અમારા મગજમાંથી અમારી ભૂતકાળની સ્મૃતિઓને ભૂંસી નાખી અને અમે કોણ હતા તે ભુલાવી દીધું. પંડિત મેક્સમૂલરે કહ્યું છે કે, વેદોમાં ખેડૂતોનાં ગીત છે. અમારી નિશાળના મહેતાજીએ કહ્યું કે, અમારા પૂર્વજો જંગલી-મૂર્ખ અને ગામડિયા હતા. અમે અસહ્ય વખતનાં સંતાન છીએ. એ પણ જોયું કે, અમારું ઘર દરિદ્રતાની મૂર્તિ છે અને બહારથી આવેલા અંગ્રેજ સુંદર બંગલાઓમાં બહુ ઠાઠમાંથી રહે છે ! અમારાં બાળકો ધૂળમાં આળોટે-રમે છે, ત્યારે તેમનાં બાળકો ગુલાબનાં ફૂલની માફક મોજશોખમાં ફરે છે ! અમારી સ્ત્રીઓ ચોકા-ચૂલામાં બળ્યે જાય છે, ત્યારે તેમની સ્ત્રીઓ અપ્સરાઓ બનીને ફરે છે ! અમે દરિદ્ર-ભિખારીઓ લોભાઈ ગયા અને તેમની શ્રેષ્ઠતાથી લલચાઈ ગયા. પાછલું જ્ઞાન હતું, પણ ભૂતકાળનું શિક્ષણ આપનાર કોઈ રહ્યું નહિ. ચાલુ કાળ અત્યંત ખરાબ હતો. અમે પડ્યા, અમારી એ માન્યતા બંધાઈ ગઈ કે, અમે અંગ્રેજોને આદર્શ માનીને અમારો સુધારો કરીશું, તેમનું અનુકરણ કરીશું.

અમે પાટલૂન બનાવ્યાં, કોટ, કોલર, નેકટાઈ તૈયાર કરાવ્યાં અને અસહ્ય ગરમીનું કપ્ર સહન કરીને પણ બધુંય પહેરવું શરૂ કર્યું. અમારાં બાળકોને અંગ્રેજી રમકડાં રમવા આપ્યાં, અંગ્રેજી ઘાટનાં કપડાં તેમના કાળા, દુર્ગંધ અને રોગી

શરીર પર સુંદર દેખાવા લાગ્યાં. અમારી સ્ત્રીઓએ ખૂટ પહેચી, અંગ્રેજી દળના કબજા ઉપર સાડી પહેરી અને ઘરમાં મેજ, તથા ખુરશીઓ દાખલ થઈ ગઈ. ખૂટ સાફ કરવા માટે પ્રથમ અને શીશીઓ વસાવવામાં આવી. ધીમે ધીમે મોરનાં પીછાં ખોસી-ને જેમ કાગડો મોર બને છે, તેમ અમે કાળા અંગ્રેજ બનવા લાગ્યા. આ અમારા હુદિવસો હતા !

કોઈ આત્મબોધ આપે એવું ન હતું, અંગ્રેજી બોલવું એ મોટાઈ અને અભિમાનની વાત મનાવા લાગી. અંગ્રેજોની નોકરી માનવાળી ગણાવા લાગી. દિલ્હીમાં પ્રખ્યાત કવિ ગાલિબ રહેતા હતા. પ્રારબ્ધવશ એ મહાપુરુષ અત્યંત ગરીબ હતા. બાદશાહના શુરુ ભેટની સાથે તેમને એક કવિતા સંબંધી ખટપટ ઊભી થઈ તેથી તેમના પર બાદશાહની નજર નહોતી. ગરીબ હોવા છતાં પણ મનમાં ઘણા હોશિયાર રહેતા હતા. જ્યારે દિલ્હીમાં મિશન-કોલેજ ઊઘડી, ત્યારે ફારસીના પ્રોફેસર (અધ્યાપક)ની જરૂર પડી. એટલે સૌનું ધ્યાન મિસ્લ સાહેબ તરફ ગયું. તેમને વિનતી કરવામાં આવી અને તેમણે તેનો સ્વીકાર પણ કર્યો. પહેલે દિવસે એ પાઠખીમાં બેસીને ગયા. કોલેજના બારણા આગળ જઈને પટાવાળા મારફત સાહેબને ખબર કહેવડાવી. સાહેબે જવાબ નોકરો, “અંદર ચાલ્યા આવો.” સાહેબ મિસ્લના પહેલેથી જ એ બખીતા હતા. મિસ્લએ કહ્યું: “ શું સાહેબ મારા સ્વાગત માટે ફરવાબ મુધી પણ નહિ આવે ? જો નહિ આવે તો હું કદી અંદર નહિ આવું.” સાહેબ આવ્યા અને હસ્તપુનન કર્યું. પછી હસ્તીને બોલ્યા: “ મિસ્લ સાહેબ ! મારી અને આપની ટોસ્તીની વાત જુદી છે અને નોકરીની વાત પણ જુદી છે. પહેલાં જ્યારે આપ આવતા હતા, ત્યારે મિત્રતાના હકથી આવતા હતા; હવે આપ કોલેજના નોકર થયા; એટલે આપે સત્કારની ઇચ્છા રાખ્યા વિના

આજ્યા આવવું જોઈએ. મને ખગર કરવાની શી જરૂર છે ?” મિરજાએ કહ્યું : “ જનાબ ! સરકારી નોકરીને હું આગરવાળી માનતો હતો; પણ પહેલું પગલું ભરતાંજ—આગર ગઈ ! સલામ, સેવક આજથીજ નોકરીનું રાજીનામું આપે છે ” અને પાછે પગલે પાલળી ઉપર બેસીને તે ચાલી નીકળ્યા.

આ બનાવ એ વાત પર પ્રકાશ પાડે છે કે, મિરજા જેવા તેજસ્વી પુરુષને પણ એકવાર સરકારી નોકરીની પ્રતિષ્ઠા પર વિશ્વાસ આવ્યો હતો. તે દિવસો એ હતા કે, જ્યારે ભારતનાં બાળકો અંગ્રેજી સરકારની નોકરી માટે શરીર અને પૈસાનું પાણી કરીને ભણી રહ્યાં હતાં. તે દિવસો એ હતા કે, જ્યારે ભારતનાં બાળકો અંગ્રેજી સભ્યતાની કૃપાદષ્ટિ મેળવવા માટે ભારે ભારે યત્ન કરી રહ્યાં હતાં. ધનિકલોક અધિકારીઓને મિજબાની આપવામાં પોતાનું ધન્ય-લાભ માનતા હતા. સ્ત્રીઓ મઠમ સાહેબને અપ્સરાઓ માનતી હતી. અમને અમારી જાત ઉપર ઘૂણા આવતી હતી, અમારા ઉપર અવિશ્વાસ હતો, અને અમને પોતાને અમે તુચ્છ ગણતા હતા. મનુષ્યના અધિકાર પ્રાપ્ત કરવાની હોંશ કેને હતી ? અમે માત્ર અંગ્રેજી સરકારના ગુલામ બનવાને અમારું ધ્યેય માનતા હતા. અમે કાળા હતા, અમને બતાવવામાં આવ્યું હતું કે, અમે કાળા જંગલીઓનાં સંતાન છીએ. તેમાં અમારો અપરાધ ન હતો. છ સો વર્ષથી અમારા ઉપર માર પડતો હતો. અમારું આત્મતેજ ક્યાં હતું ? અમારી પૂર્વસ્મૃતિ ક્યાં હતી ? અમારા વંશનું ગૌરવ ક્યાં હતું ? અમે કેટલો માર ખાધો ? કેટલા લૂંટાયા ? કેટલા કેદ રહ્યા અને કેટલું અપમાન પામ્યા ?

તે દિવસે અમારી પાસે કશું ન હતું. અમને જેવું બતાવવામાં આવ્યું હતું, તેવાજ અમે થઈ ગયા હતા અને અમને એ પણ માલૂમ નહોતું કે, અમે ફોનાં સંતાન છીએ ? એટલે અમે

પૂરેપૂરા શુભામ યહને શુભામીની તૈયારી કરી રૂક્યા હતા.

તેથી અમે જોમ કહેવા લાગી ગયા હતા કે, યુરોપના સહયોગ સિવાય, અંગ્રેજોના અનુકરણ સિવાય, નવી રાશનીના શુભામ બન્યા સિવાય, અમે કદી સમ્યક ઉત્તર અને યોગ્ય નહિ બની શકીએ. પણ આ અમારી બહુ બારે ભૂલ હતી. ત્યાંમુખી અમને આત્મજ્ઞાન હતું નહિ, અમે અમારી ભાવને બાજુતા નહોતા, ત્યાંમુખી અમે આવી વાતો કહેતા હતા-તે તરફ જઈ રહ્યા હતા અને ઉત્પત્તિની આશામાં શુભામીની પાંતે પહોંચી ગયા હતા.

પરંતુ હવે અમે કહીશું કે, “પાશ્ચાત્યો સાથે બાધ્યા વિના આપણે કદી નહિ શકીએ,” જોમ કહેનારાઓ મૂખ અને ભૂલ છે. આજથી લાખો વર્ષ પહેલાંના ભારતની રાજનૈતિક અને સામાજિક જીવનની ઝાંખી અમારી સમક્ષ છે. જ્યારે સમસ્ત પૃથ્વી ઉપર વર્તમાન-યુગનો જન્મ થયો નહોતો, ત્યારે જે દેશ શ્રેષ્ઠ રાજ્યનીતિ અને સામાજિકતાનો અધિકારી થયો છે, તે દેશ શું આજ પાશ્ચાત્ય સમ્યક્તા, કે જે ભૂદી, હઝ, બેઇમાન, છીછરી, અધડાખોર, અશાંત અને અસત્ય છે, ને જે સમ્યક્તા-પર ખુલ્લે ખબરે તડાતડ ભૂતાં પડે છે, તેની પાછળ ચાલશે ?

હવે જો અમે જોમ કહીશું કે ઈશ્વર અમને બળ આપે, તો અમારી મફકરી થશે; કારણકે ઈશ્વરે પોતેજ અમને બળ આપ્યું છે; જો અમે જોમ કહીશું કે જરા આરામ લઈએ તો મૂખ કહેવાઈશું; કારણ કે અમે બટકી બટકીને ભયંકર સ્થળે પહોંચી ગયા છીએ અને હવે અમને સારો રસ્તો પણ મળી ગયો છે.

આજ આત્મજોષ અમારો માર્ગદર્શક થશે. તેની પાછળ અમારે ચાલવું જોઈએ. અમે જેવા છીએ તેવાજ રહીશું. અમારો ધર્મ, અમારું ધર, અમારું દાર, અમારાં કર્મ, અમારા માણસ

અને અમારો સમાજ અમારોજ રહેશે. અમે એક જાતિ છીએ અને એજ જાતિ છીએ કે જેના અસ્તિત્વનો સમસ્ત વિશ્વની જાતિઓના સર્વ શ્રેષ્ઠ પુરુષોએ સ્વીકાર કર્યો છે.

લોકો કહે છે કે, પાછળ ફરીને જોવું તે મૂર્ખોનું કામ છે. આ સાચી વાત હશે. પરંતુ જેના પૂર્વજ વાંદરા, અસહ્ય અને મૂર્ખ હોય તેઓ તેના પર ઢાંકપીછોડો કરે એ ઠીક છે. અમારા પૂર્વજ તો સતેજ, આત્મયોગી, તપસ્વી, યશસ્વી અને વિજેતા હતા. તેઓ સંસારના ગુરુ, સંસારના અન્નદાતા, સંસાર-નિયંતા અને સંસાર-નેતા હતા. અમારે પાછળ ફરીને જોવાનું છે એટલુંજ નહિ પણ આ દોડધામ તજી દઈને ભૂતકાળમાં જવું જોઈએ કે જ્યાં વ્યાસ, કપિલ, કણ્વાદ અને ગૌતમ જેવા મુનિઓ હોય; જ્યાં ભીષ્મ, કર્ણ, હનુમાન જેવા મહાવીર હોય; જ્યાં રામ-કૃષ્ણ જેવા મહાપુરુષ હોય. અમારો તેજ ભૂતકાળ અમારે આલુકાળમાં ખેંચી લાવવો જોઈએ. હવે અમને આત્મબોધ થયો છે—અમે અમારી જાતને ઓળખી છે. હવે અમે કોઈના ગુલામ નહિ બનીએ, અનુકરણ નહિ કરીએ કે કોઈનો સહયોગ નહિ કરીએ—અમે પોતે અમારે રસ્તે ચાલીશું.

અધ્યાય ૩ જો-અંગ્રેજોનો ભારત સાથે સહયોગ

મહામનસ્વી ઋષિ દયાનંદ સરસ્વતી પોતાનાં વ્યાખ્યાનોમાં બહુ વાર કહેતા હતા કે, “ભાઈ! પહેલાં મૂખો સાથે પાનાં પછ્યાં હતાં-તેથી છુટકારો થયો, પણ આ વખતે બુદ્ધિમાનો સાથે પાનાં પછ્યાં છે; જેથી ત્યાંમુધી બુદ્ધિમાન નહિ બને, ત્યાંમુધી છૂટી નહીં શકે.” ઋષિ દયાનંદનો ખ્યાલ સાચો હતો કે, કેટલાક મુસલમાન ખાદશાહો મૂખ હતા, તેઓ ભારતને અતિથિ-સત્કાર કરનાર, મહેનતુ, ચીર, ધનવાન વગેરે દેખીને તેના પર મોહિત થયા નહોતા. પોતાની ધૂનમાં આંધળા થઈને સારી રીતે માર-કાપ ચલાવતા રહ્યા અને ઘોર વૈમનસ્યનું બીજ વાંચ્યું. તે પછી અહીં આવીને રહેવા લાગ્યા. અંતે તેમનો અધિકાર લઈ લેવામાં આવ્યો. પણ અંગ્રેજ એવા મૂખ નહીં. તેઓ પોતાના ધરનાં કમાડ ચારે બાજુથી બંધ કરીને બેઠા છે. તેમને કંઈ ભય કે અડચણ લાગતી નથી. અહીં આવીને તેમણે અત્યાચારીઓનો સાથ ન કર્યો, પણ દુઃખીઓની વહારે ધાયા. તેથી પ્રભુ તેમના તરફ ઝૂકી પડી. પ્રથમ કુતૂહલથી, પછી આશાથી અને પછી ભયથી. અંગ્રેજોએ પહેલાં ભારતનું રક્ષણ કરવાનો ઢોંગ કર્યો અને બન્ને પક્ષ પાસેથી મતલબ સાધી લઈ વાંદરાના જેવી વહેંચણી કરીને બન્નેના ભાગમાંથી દુકડા લીધા. તે એવો વખત હતો કે, ત્યારે અવિચારી લોક બહુ વધી ગયા હતા-સામાજિકતાને બૂલી

હતી. વ્યાપારી ડાળ-પ્રપંચની દુનિયા ઉદ્ભવ પામી નહોતી. ખાન-પાન અને વહેવારની વસ્તુઓ, ખાનપાન અને વહેવારનાજ કામમાં મુખ્યત્વે ઉપયોગમાં લેવામાં આવતી હતી; ધંધો અને કમાણીના રૂપમાં નહિ. બંગાળના પ્રખ્યાત લલિત નવાળ શાલિસ્ત-ખાંના વખતમાં રૂપિયાના આઠ મણ ચોખા વેચાતા હતા. જે સિપાઈને એક રૂપિયો પગાર મળતો તે પણ આઠ આનામાં કુટુંબ-કળિલાને ધી, ખાંડ ને ચોખા ખવરાવીને આઠ આના બચાવતો હતો. સત્રાટ અકબરના શબ્દમાં મબૂરીનો દર રાજના બે પૈસા અને ઉત્તમ કારીગરનો રાજ સાત પૈસા હતા, પરંતુ ખાવાની ચીજો એટલી સોંપી હતી કે, આજે મબૂરો રાજનો એક રૂપિયો અને કારીગર રાજના ચાર રૂપિયા કમાવા છતાં પણ એટલા મુખી નથી રહી શકતા.

દૂધ એક રૂપિયાનું એક મણધી પણ વધારે મળતું હતું. તો શું રાજના બે પૈસા કમાનાર મબૂર પોતાના પગારમાં પેટભર ખાઈને એવી સ્થિતિમાં કેઈ પણ નહોતા બચાવી શકતા ?

જો એક માણસને રાજનો ખોરાક (લંતોલાનો) એક ચેર ઘઉં, પાચેર દાળ, પાચેર ચોખા, છટાંક ધી, છટાંક તેલ અને એક તોલો મીઠું મળવામાં આવે તો અગિયાર પૈસાના ઘઉં, અઢી પૈસાની દાળ, ત્રણ પૈસાના ચોખા, ચાર પૈસાનું ધી, સાડાત્રણ પૈસાનું તેલ અને અર્ધો પૈસાનું મીઠું; આટલામાં પૂરો એક મહિનો ગુજરાન થઈ શકે છે. આ બધા થઈને સાડીછબ્વીસ પૈસા થયા અને બે પૈસા રાજના હિસાબે સાઠ પૈસા આમદાની થઈ. એવી સ્થિતિમાં આ મબૂર બે માણસનું પેટ મળતી ભરી શકે છે. ખાદીના પૈસામાંથી કોઈ કોઈ વાર, શાક, દૂધ, સાકર અને કપડાં લઈ શકતો હતો. આ પરિસ્થિતિ હાલના કરતાં જશાય ખરાબ ન હતી.

વાચકો તે વખતના ભાવોનો નીચેનો કોઠો જોશે તો તેમને આશ્ચર્ય થયા વિના નહિ રહે. :

વસ્તુ	૪૦ પૈસાના અંક રૂપિયામાં કેટલું અત્ર આવતું હતું	મજૂરને ૧૦ પૈસામાં કેટલું અત્ર મળતું	કારીગરને ૭ પૈસામાં કેટલું અત્ર મળતું
ધઉં	મણ-શેર-છટાક ૨-૧૭-૨	શેર-છટાક ૪-૧૦	શેર-છટાક ૧૬-૪
જવ	૩-૧૬-૧૦	૧-૧૧	૨૮-૪
હિતમ ચોખા	૦-૧૦-૬	૦-૮	૧-૧૨
હલકા ચોખા	૧-૧૫-૮	૦-૧૧	૬-૧૨
મગ	૧-૨૮-૮	૩-૨	૧૦-૧૩
અડદ	૧-૨૬-૬	૩-૮	૧૨-૨
મહ	૨-૧૭-૨	૪-૧૧	૧-૦
જુવાર	૨-૩૧-૦	૫-૮	૧૨-૬
ખાંડ	૦-૮-૧૦	૦-૧૧	૧-૮
ગોળ	૦-૧૬-૧૦	૧-૦	૧-૦
દી	૦-૬-૬૧	૦-૧૧	૦-૦
તેલ	૦-૧૪-૦	૦-૧૧	૦-૦
મીઠું	૧-૨૬-૬	૩-૮	૧૦-૦

આટલી સોંઘવારી જોઈને યુરોપના યાત્રી ટેરીએ કહ્યું કે, “માછલી એટલી સસ્તી હતી કે તેનો તો કંઈ ભાવજ નહીં

હતો. આ માપનાં વજન પાકેલાં દાનાં છે. પાકે મણ આપવા
ને મજૂરને ૧૦ પૈસા છે.

આધાય ૩ બે-અંગ્રેજોનો ભારત સાથે સંબંધ ૧૬૭

શકાતો નથી. સાધારણ રીતે તમામ રાજ્યમાં વસ્તુઓ એટલી સસ્તી હતી કે રાજ્યનો દરેક માણસ કદ નિવાય પેટ ભરી શકતો હતો. "

સન ૧૮૭૦માં સંયુક્ત પ્રાંતના ગાજીપુર જિલ્લાના ભાવ લખતાં લખ્યું છે કે, અકબરનો રૂપિયો આજના રૂપિયાની ગણતરીએ ચારગણી ખેતીની પેદાશ ખરીદી શકતો હતો અને સન ૧૮૭૦ની અપેક્ષાએ ૧૯૦૧-૨માં વીસ ત્રીસ ટકા ભાવ વધી ગયો હતો. જેથી પઠાના ભાવમાં પાંચગણો ફેર દેખાય છે. આજથી ૫૦ વર્ષ પહેલાં ઠાઠિયાવાડમાં પણાખરાં શહેરોમાં એક રૂપિયાનું ૪ થી ૫ ચેર થી વેચાતું હતું. વડવાણમાં સંવત ૧૯૨૦માં રૂપિયાનું ૩૩ ચેર થી, ૧૪ ચેર હાળ અને ૧૪ ચેર દોઢ મળતો હતો. તેજ દેશ આજ બૂખમરો વેઠી રહ્યો છે ! સત્તરમી સદીની શરૂઆતમાં ભારત પર અંગ્રેજોનો પ્રભાવ પડ્યો અને તે સદીના અંત સુધીમાં તો તેમણે પોતાના પાયા બિંદા નાખી દીધા.

અગિયારમી સદીમાં ૨, બારમીમાં એક પણ નહિ, તેરમીમાં ૧, ચૌદમીમાં ૩, પંદરમીમાં ૨, સોળમીમાં ૩ અને સત્તરમીમાં ૩, દુષ્કાળ ભારતવર્ષમાં પડ્યા હતા; અને અદારમી સદીને અધી વખત જતાં જતામાં અર્ધોત્ ૧૭૪૫ સુધીમાં ૪ દુષ્કાળ પડ્યા હતા. આ રીતે લગભગ સાડી સાતસો વર્ષોમાં અહીં બધા મળીને અદાર દુષ્કાળ પડ્યા હતા. જેમાં આશરે પચાસ હજાર માણસો મરી ગયાં. આ બધા દુષ્કાળો સ્થાનિક હતા. દેશવ્યાપી નહિ. સંસારજરમાં આ સાતસો વર્ષોમાં જેટલાં સુદ્ધ થયાં તેમાં આથી વધારે માણસો મર્યા નહોતાં.

આ પછી સન ૧૭૬૬ થી ૧૮૦૦ સુધીમાં ત્રણ દુષ્કાળ પડ્યા. અને ત્યારબાદ ૧૯ મી સદીમાં સં. ૧૮૦૦ થી ૧૮૨૫ સુધીનાં

એટલે બહારના દુકાનદારોને પણ એજ ભાવે માલ વેચવો પડતો હતો. પણ હવે નવો બંદોબસ્ત થવાથી વિધોદીમાં નવડ ફિપ્યા વસૂલ લેવાવા લાગ્યા. આથી એક તુકસાન તો એ થયું કે, ખર્ચ વધી ગયું; તલાટી અને ભાવ-તાલતું ખાતું પણ અલગ રાખવું પડ્યું અને ખીલું ભાવ નક્કી કરવાનું કાર્ય રાજ્યના હાથમાંથી નીકળી જઈને દુકાનદારોના હાથમાં આવ્યું. હવે તેઓ મનમાન્યે ભાવે વેચે છે; કેમકે માલ તેમના હાથમાં છે. "

એ વૃદ્ધ રજપૂતે એમ પણ કહ્યું કે, " પહેલાં રાજાઓના કામમાં સરળતા હતી. ખર્ચ થોડું હતું અને આવક વધારે હતી; તેમજ વેપારીઓને મહેનત અને ભોખમ બહુ હતાં. માલ બરી જઈ વયો સુધી વિદેશમાં દુઃખ ભોગવવું પડતું હતું. રેલવે ન હતી, તાર ન હતા, ઘણાખરા મરી જતા હતા, ઘેર પાછા પણ ફરતા ન હતા. પણ હવે રાજાને તો બધી મુશ્કેલીઓ આવી પડી. ખર્ચ વધી પડ્યું, આવક ઓછી થઈ ગઈ. વેપારીઓને સરળ સગવડ મળી ગઈ. ગાદી પર પડ્યા પડ્યા માત્ર તાર ખખડાવીને લાખો કમાય છે અને ખૂએ છે. એટલે બાબા! રાજત્વ ક્યાં રહેશે ?— આજ યા કાલ રાજત્વનો નાશ થવાનો છે. "

ગામડિયા બુઢાની વાતોમાં જે તરવ છે તેનો વાચક પોતેજ વિચાર કરી લે.

ભારતવર્ષમાં અંગ્રેજોના આવવા પહેલાં ભારતનો વેપાર અને શિપ એટલી સારી સ્થિતિમાં હતાં કે બંને એકબીજાને બરપૂર ઉત્તેજન આપતાં હતાં. મુસલમાની શબ્દના સ્વચ્છંદીપણાએ અને અશાંતિની આગે એમાં સ્તીબર પણ ઓછું થવા દીધું ન હતું. તેનું કારણ એ હતું કે, મુસલમાન બાદશાહો બાદશાહ હતા, વેપારી નહોતા. તેમણે ભારતવર્ષને સ્વદેશ બનાવ્યો હતો.

તેમના જે જીલમ હતા, તે તેમની ધર્માંધતાને લીધે હતા. તેમનું શિક્ષણ અને અભ્યાસ એવાંજ હતાં. તે જીલમોને નીચતાપૂર્ણ કહી શકાય નહિ. દૂર જરૂર કહી શકાય અને એ મૂર્ખાંધથી તેમના રાજત્વનો નાશ થયો.

પરંતુ અંગ્રેજોનો તો જ્યાં જ્યાં પગ પડ્યો, ત્યાં ત્યાં શિક્ષ્ય અને વેપાર ઉપર વજાઘાતજ થયો. x x x કોઈ એમ કહેશે કે, અંગ્રેજોએ વહેવાર અને સહનશીલતા તેમજ દંડતાનાં ઉદાહરણ પૂરાં પાડ્યાં છે. પણ તે શા માટે? કોઈ ગરીબની રક્ષા માટે નહિ, કોઈ ધાર્મિક મામલા માટે નહિ, પણ બીજાઓનાં છાપરાંમાં તાપવા માટે. સૌથી પહેલાં અરબસ્તાનના ગમાર વેપારીઓને ભારીને લગાડ્યા, પોતે ગ્રાહક બન્યા, અને પોતે ખરીદેલી વસ્તુઓના નમૂના બનાવીને લઈ ગયા. અંતે બળ, ઇળ, વિજ્ઞાન અને સત્તાના બળ વડે દેશને અત્યારની સ્થિતિએ આણી મૂક્યો. સૌય વિલાયતથી આવે છે, ઘોતીજોટા, મલમલ અને છીંટ પણ વિલાયતથી આવે છે.

દરેક વસ્તુ—લખવાની કલમ, ખડિયો અને શાહી સુદ્ધાં પણ વિલાયતથી આવે છે; વાસણ પણ વિલાયતથી આવે છે. કેસર પણ વિલાયતથી આવે છે; સર્વ કંઈ વિલાયતથી આવે છે. સ્ત્રીઓ માત્ર ભારતનીજ રહે છે. જો તેઓ પણ વિલાયતથી આવવા લાગે તો હિંદુત્વ સમાપ્ત થઈ જાય અને ભારતનો ભૂતકાળ એક કહાણી માફકજ રહી જાય. ઈશ્વરની દયાથી હવે સ્ત્રીઓ પણ વિલાયતથી આવવા લાગી છે અને આપણે આપણી કાળી ચામડીની પણ પરવા કર્યા સિવાય પૂરા સાહેબ તો બની ગયા છીએ !

એ વાત કહી શકાય તેમ છે કે, પ્રાચીન શિક્ષણનો ધીમે ધીમે

અધ્યાય ૩ જો-અંગ્રેજોનો ભારત સાથે સહયોગ ૧૭૧

જો કે નાશ થયો છે, તોપણ નવું વિલાયતી ઢબનું સિલ્ક અંગ્રેજોના રાજ્યમાં સારી રીતે વિકાસ પામી રહ્યું છે. હવે શાળો નથી, તો મોટી મોટી મિલો કાપડ બનાવી રહી છે. હજુ નાની નાની દુકાનો છાપવા, ઘડવા અને ણીલું કામ કરવા માટે રહી નથી, પણ મોટાં મોટાં કારખાનાંઓ તો છે. ઉપલક દિલ્લે જોવાથી વાસ્તવિક પરિસ્થિતિ માલુમ નથી પડતી; પણ ખરું પૂછો તો એ મિલ જેવું પ્રચંડ રાક્ષસગૃહ કારીગરોને ઉત્તેજન આપનાર નથી, કારીગરોનું સત્યાનાશ વાળનાર છે. ધારો કે, અહીંની કાપડની મિલમાં કાપડ બને છે; પણ તેનાથી ઉત્તેજન તો વિલાયતી કારીગરને મળ્યું કે જેણે યંત્ર બનાવ્યું અને આવક તો તેનેજ થઈ કે જેણે તેને ખરીદીને જીભું ક્યું. જિયારા કારીગરોને જો એમાં કંઈ લાભ થયો હોય તો એટલોજ કે તેઓ કારીગરને બદલે હવે મજૂર બની ગયા અને સ્વચ્છંદતાપૂર્વક શુભામ બની ગયા. પહેલાં દરેકને પોતાના બુદ્ધિબળની જરૂર પડતી હતી; હવે તે યંત્રની પૂતળી બની ગયા તથા કારીગરી ભૂલી ગયા.

કહેવાય છે કે, વિલાયતનો એક કારીગર હિંદુસ્તાનના છ કે નવ કારીગરોની બરાબર કામ કરે છે. લેંકેશાયરમાં કાપડની મિલોમાં એક કામદાર એકલો ચારથી છ શાળ ચલાવે છે અને સંભાળે છે. તે ખજુ અઠવાડિયામાં પંચાવન કલાક કામ કરીને છ શાળ પર દર અઠવાડિયે ૪૬૮ મોંડ વજનનું પટ કાપડ તૈયાર કરી શકે છે. પરંતુ હિંદુસ્તાનની મિલોમાં કામ કરનાર કામદાર દૈનિક એક શાળને સંભાળી શકે છે અને લેંકેશાયર અને અહીંની મશીનરી એકજ સરખી હોવા છતાં વધારેમાં વધારે ૬૦ મોંડ પટ કાપડ તૈયાર કરી શકે છે. પરિણામ એ આવે છે કે વિલાયતની અપેક્ષાએ અહીં મજૂરી ઘણી સસ્તી હોવા છતાં વિલાયતમાં કાપડ વજુવાનું ખર્ચ બહુ ઓછું પડે છે. એક મોંડ

અને તેને જોઈને તેણે કહ્યું કે, 'તારા પગમાં નાનું કિંમત સિવાય) વણ-
મ કરવા માટે તારા પગમાં કંઈ બન્યું છે, પણ એટલાજ કામ માટે
મનના મનની જેમ તારા પગમાં મનના પાંડું બન્યું થાય છે.

તેના કંઈક કંઈક જે મનના જે કારીગરો હાથની શા-
ળાથી ને તું કાપડ બનાવતા હતા કે જેનથી સાત સાત પોશાક
પહેરવા હતાં તે કારીગરો જેમ તું હતા, જ્યાંની બનાવેલ મલમલ-
ના, તારા શોર્ટ્સ, બેન, નરતે વિગતો મેકલવામાં આવતા હતા;
જ્યાંના નીચે તુલેલા ન અને જેનના વિશાળ બજારોમાં પોતાના
ભાગદારી યુરોપના શ્રેષ્ઠ નીચે ને કાપડો ફેલી હતી; એવાં વસ્ત્ર
કે જે મેકલનાં બધાં બનાવેલાં કે બનાવેલાં ભારતવાસીઓના
પહેરી શકતા પછી યુરોપના પગ પેચતા હતાં; તે દેશના કારી-
ગરો પર આ ઉલ્લેખ ના જમનામાં એવી વીજળી પડી કે
એ બિચારા વિશાળ કારીગરો સાથે શરત નો બકી શકતા નથી;
અને મજૂરો કરતાં પણ એટલા દુલ્લક થઈ ગયા કે તેવા છ અથવા
તેનાં બરાબર એક વિશાળની મજૂર !

આને માટે કોણ જવાબદાર છે? તેઓ કે જેમણે તેમનું
સ્વાતંત્ર્ય છીનવી લીધું, વિપારને નાથ લીધો, કારીગરોને કાંસી
દીધી અને કાચારી સાથે ઢરિડું મજૂર બનાવવાની નેમને ફરજ
પાડી. તેમનાં રહેવાનાં સ્થાન જુઓ તો જુલુઃ થયા વિના રહેશે
નહિ. મુંબઈ અમદાવાદનો કાપડની મિલો, કલકત્તાની જુટની
મિલો, બંગાળ-ગિરનારી કોલસાનો ખાણો અને આસામના ચાના
બગીચા, ક્યાંય પણ તેમનો જરૂરિયાતો ઉપર ધ્યાન દેવામાં નથી
આવતું; એ કોડો, કે જેમની સંખ્યા પાંચ કરોડથી વધારે છે
અને જેમની કમાણી ઉપર સમસ્ત ભૂમિદારોનો કારોબાર ટકી
રહ્યો છે, તેઓ અનુપયોગી પ્રાણીઓનો માફકદિવસ ગાળી રહ્યા છે.

મિલોમાં કામ કરનાર મજૂરોને મિલો મુખી જવું-આવવું પડે છે. જ્યારે આખી દુનિયા સૂતી હોય, ત્યારે તેઓ જાગીને જેમ તેમ બે ચાર કોળિયા ખોરાક ખાઈને પોતાની મુક્તર જગ્યાએ જઈ પડેલાં છે. દારખાના મુખી પહેલાંત્યાજ તેમની ઘણીખરી શક્તિ જતી રહે છે અને તેઓ યાદી બંધ છે. તેઓ જે ઝૂંપડીઓમાં રહે છે ત્યાં પણ તેમની જિંદગી પશુઓથી વધારે ખરાબ હોય છે. પૈસાદારોના કૂતરા તેમના કરતાં વધારે મુખી હોય છે; પછી તેઓ પ્લેગ, અતિસાર, કોલેરા અને મેલેરિયાના ચિકાર બને તેમાં આશ્ચર્ય શું ?

એટલેથીજ વાત પૂરી નથી થતી. સ્વાસ્થ્ય સિવાય તેમનાં ચારિત્ર્ય પણ એજ પ્રમાણે નષ્ટ થઈ રહ્યાં છે. માલિકોની ધમકી અને ગાળો ખાઈ ખાઈને તેમનું આત્મજન નાશ પામ્યું છે અને અનેક સ્ત્રી પુરુષોના સાથોસાથ રહેવાથી વ્યભિચાર, લુગાર, દારૂ અને લપટવાના અનેક રોપ તેમનામાં આવી ગયા છે. ગરીબ બિચારાં ચાર પૈસાની લાલચે પોતાનાં જાળકોને પણ એજ નકંડુડમાં નાખે છે.

આ રીતે જે કારીગરો નાનાં નાનાં ગામોમાં પોતાની નાની-સરખી દુકાનમાં યા ઝૂંપડીમાં બેસીને મિત્રો સાથે વાતચીત કરતાં સ્વાતંત્ર્યપણે પોતાના દિવસો વ્યતીત કરતા હતા, તેઓ આજ અંગ્રેજી રાજ્યમાં, નવી સભ્યતાના છત્ર નીચે ઉપતિના સોનેરી દિવસોમાં, આવું સુંદર જીવન ગાળી રહ્યા છે ! !

સત્તરમી સદીમાં ફિલીપોરે કહ્યું હતું કે, “ ભારત પોતાના વધ્યાધટયા માલથી બીજાઓનાં પેટ ભરી શકે છે. ભારતમાં અનેક જાતની માટી. અને હવાપાણી હોવાથી પોતાની જરૂરિયાત માટે સર્વ પદાર્થો પેદા કરી શકે છે. આસામ, બંગાળ,

પડાં રંગવાં, છાપવાં, રેશમી કપડાં વણવાં અને ભરતકામ
ખ્યાત છે.

“પ્રદેશમાં રબર, વાનિશ, લાખ, કાથો, ચોખા, સાગનાં
કાકડાં, પતરાં વગેરે ધાય છે. હાથળનાવટમાં લોહું, સોનું, તાંબુ,
પેતળનો સામાન, હાથીદાંત, લાખ અને સીસાનો સામાન
પ્રારો બને છે.”

ઉપરના વિવરણથી જણાયે કે, બંગાળા-ગિહારમાં ખેતીથી
ઊપજેલા પદાર્થો પુષ્કળ છે, પણ હાથળનાવટ ઓછી છે. પશ્ચિમ
ભારતમાં ઊપજના પદાર્થો તથા દ્રવ્યોની જનાવટ બંને ઓછાં છે;
પણ દક્ષિણભારતમાં-પુષ્કળ છે. જમીમાં હુન્નર બહુ છે. ઉત્તરભાર-
તમાં પણ કારીગરી ઓછી નથી; પણ સૌથી પહેલાં ઇસ્ટ ઇન્ડિયા
કંપનીએ, તેની પછી બ્રિટીશ સરકારે અને હવે સામ્રાજ્યના
વેપારીઓએ આ વાત પર બહુ જોર આપ્યું છે કે, “ભારત કાથો
માલ-સામાન પરદેશમાં તૈયાર કરવા મોકલે અને તૈયાર થયેલો
માલ સામ્રાજ્યમાં ઉત્તમ કરીને ખરીદે.” મોકલેએ કહ્યું હતું કે,
“અંગ્રેજી ઉદ્યોગ-ધંધાઓનો આશ્રયજનક વિસ્તાર અને ભાર-
તની ગરીબાઈ બંને સમકાલીન છે.” ઔદ્યોગિક ક્રમિકાન સમક્ષ એક
સાક્ષીએ કહ્યું હતું કે, “ભારતે બહારવાળાઓ માટે પેદાશ વધારવી
જોઈએ અર્થાત્ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના શુદ્ધોમાં તેને બહાર
મોકલવા માટે કાથો માલ પેદા કરવાનું ક્ષેત્ર જનાવવું જોઈએ.”

અભાગી ભારતે એટલેથીજ સંતોષ માન્યો અને તેને વિશ્વાસ
ખેતી ગયો કે તે કૃષિ-પ્રધાન દેશ છે, તે કાથો માલ તૈયાર કરવા
માટે જ યોગ્ય છે. એ ઉપરાંત કાથો માલના વેપારનો પણ પછોખરો
અધિકાર વિદેશીઓના હાથમાં ચાડ્યો ગયો. પશ્ચિમ સમુદ્રના
કાંઠાનાં નાણિયેર તથા તે દેશોનો કારોબાર, અબરખની ખાણો

અને તમામ કાચું ચામડું જર્મનીના કાચમાં હતું. ખીજી પણ આશ્ચર્યની વાત જુઓ કે, વૈજ્ઞાનિક ખેતીનાં કેટલાંક પરીક્ષણોના સિદ્ધાંતોને ભારતની જરૂરિયાત માટે નહિ, પણ ઇંગ્લેંડની જરૂરિયાત પૂરી કરવા માટે સિદ્ધ કરવામાં આવે છે ! ભારત ટૂંકા તારનો કપાસ પેદા કરે છે અને તેમની શાળો માટે તે બંધ-બેસતો છે; પરંતુ લેન્ડેશાયરમાં લાંબા તારનો કપાસ જોઈએ અને તે અમેરિકા જોઈતો પૂરો પાડી શકતું નથી તેમજ મિશ્ર કરી શકાતો નથી તેથી ભારતમાં લાંબા તારનો કપાસ પેદા કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે.

આપણી અડીની કાપજને ખીજાઓની મહાન આકાંક્ષાઓ પૂરી કરવા માટે અનુકૂળ બનાવવામાં આવે છે. ત્યાં તૈયાર માલ બનાવનાર વિદેશીઓ સરકારને જકાત રૂપે લાંચ આપીને મજાથી લૂંટ ચલાવી રહ્યા છે. જાપાનના નકામા માલને હિંદુસ્તાનના બજારોમાં ભરાયેલો જોઈને હરકોઈના હેયામાં આગ લાગે તેમ છે. આજ ભગવાને એ દિવસ આપ્યો છે કે, બિચારું જાપાન પણ ભારતનાં બાળકોને વસ્ત્ર અને સામાન આપવાને યોગ્ય થયું છે.

આજથી માત્ર ૧૦૦-૧૫૦ વર્ષ પહેલાં ભારતવર્ષનો કામ-ધંધો કેટલો બધો ચડતી પાયરીએ હતો ! તે દિવસોએ રેલવે ન હતી, પણ ભારતનો માલ અફઘાનિસ્તાન અને (તુર્કસ્તાનને) રસ્તે ચાલતી પોઠોદ્ધારા યુરોપમાં જતો હતો. ઢાકા અને ચંદેરીની મલમલની સમસ્ત સંસારમાં જ્યાંતી હતી. યુરોપના મોટા મોટા વૈજ્ઞાનિકો કે જેઓ આજકાલ પોતે ઈશ્વર હોવાની બાંગો પાકારે છે, તેઓ સિવરપૂજ અને માન્યેસ્ટરની મિલો થયા પહેલાં ભારતવર્ષના દેવ-દેવીઓદ્ધારા બનેલી મલમલ અથવા વસ્ત્રો-

ધી ધરીને શજ્જગારવામાં અહોભાગ્ય માનતા હતા. રોમના બાંદશાહ ઓગસ્ટસ સીઝરના જમાનામાં રોમની રાણીઓને ઢાકાની મલમલ સિવાય બીજું કંઈ ગમતુંજ નહિ. પડતીના સમયમાં ડોક્ટર ટેલરે ઢાકામાં એવું બારીક સૂતર દેખ્યું હતું કે જેની લંબાઈ ૧૩૪૯ ગજ હતી, પણ તોલમાં માત્ર ૨૨ ગ્રેન હતું. આ હિસાબે ૧ પાઉન્ડ રૂમાંથી ૨૫૦ માઈલ લાંબું સૂતર તૈયાર થઈ શકતું હતું. આ સૂતર આજકાલના હિસાબે ૫૨૪ નંગરનું થાય છે. મશીન વિના મામૂલી સાદા સીધા ત્રાકવાળા લાકડાના ચરખાંથીજ આ સૂતર ઠાંતવામાં આવતું હતું. આ કારીગરી અને વેપારનું શું થયું ? આ સત્યાનાથનું કારણ અત્યાચારની પરાકાષ્ટા છે. ઇંગ્લેન્ડમાં ભારતના માલ પર ભારે ભારે કર નાખવામાં આવ્યા અને ભારતનાં વસ્ત્ર પહેરનાર લોકોને સખ્ત શિક્ષા કરવાના કાયદા બનાવવામાં આવ્યા. રાજદરબારમાં ભારતનાં વસ્ત્ર પહેરીને જવાની સખ્ત મનાઈ કરવામાં આવી. આ રીતે ભારતના રક્ષણને બહાને આવીને અંગ્રેજોએ ભારતનાં કારીગરી અને વેપારની હત્યા કરી. બંગાળના વજ્રકરો પર એટલો અત્યાચાર થયો કે, તેઓ પોતાના અંગુઠા કાપી નાખી ગામડાંમાં રહેવા ગયા. આ કળાનો નાશ કરવામાં યોગ્ય અને અયોગ્ય બધાય ઉપાયો લેવામાં આવ્યા. પરિણામ એ આવ્યું કે, માન્ચેસ્ટર અને લિવરપૂલનું બાજ્ય બિઝનેસનું. સરકારે તેમને યોગ્ય અને અયોગ્ય એવી બધી ભાતની મદદ આપી. આજ તેઓ ન્યાલ થઈ ગયા. ભારતનાં કાપડબજાર વિલાયતી કાપડથી ભરાઈ ગયાં. આજ દર વર્ષે લગભગ ૬૦ કરોડ રૂપિયાનું કાપડ વિલાયતથી આવે છે. કાળની ગતિ ન્યારી છે !!!

ભારતમાં અંગ્રેજસરકારની અસાધારણ સ્થિતિની મુખ્ય વિશેષતા એ છે કે, હંમેશાં તે ઉન્નતિ કરવાવાળી સરકાર છે. હવે એવાનું એ છે કે, વાસ્તવિક રીતે એવું છે કે નહિ. પહેલું તો એ

દેશનાં કે જે સ્વચ્છ નગરોને આગતવાની નૈતિક અને ભૌતિક ઉન્નતિ માટે મુંઝવે છે તે ઉપાય નેનો પોતાના અસ્તિત્વને કાયમ રક્ષા માટે જરૂરતી પડ્યા છે. તેની આમાં ગણતરી નહિ થાય. એ ઉપારોના કેવળ એક અને જનજનનાં શ્રીમાં કામ છે. એ કામ વાસ્તવિક રીતે નગરને પ્રજાની ઉન્નતિ માટે નથી બનાવ્યાં, પરંતુ તેણે એ જાણે પ્રજાને ત્યાગ કર્યો અને પ્રજાની રોગરગ તોડી નાખી છે. નમુદ્રતા એક પ્રાણી થાય છે, જેને અનેક હાથ દોય છે અને તે જે તત્ત્વ નિહાળે તરીમાંથી પકડીને ચોટે છે અને જુનીને છોડી દે છે. આ રીતે એવું જ ભયંકર પ્રાણી છે. માત્ર દેશનું સ્વચ્છ રહે તેની કોષ્ટ છે અને હજારો આહુ રોગો તેણે રોકા કર્યા છે. આજ સ્થિતિ તાર અને ટપાલ વગેરેની છે, જેનો ઉપયોગોત્તમ નિસાર બુઝતા વખતમાં ખુફ્ફી પડી ગઈ. જ્યારે સ્વચ્છ ઉપકારોમાં આશ્ચર્ય છે. "એ વિનાગો! જ્યારે સરકારી કામથી નવરા નથી, ત્યારે પ્રજાનું કામ કરશે." જાણે કે, પ્રજાની જરૂરિયાત કંઈ અગત્યની નીજ નહિ. પ્રજાને માટે ઉત્તમ કાર્ય કરી શકે એની કોઈ સરકાર હિત ને. ને સ્વાસ્થ્ય, શિક્ષણ તથા ખેતીવિષયક ઉન્નતિના ઉત્તમ ઉપાયો યોજના, દયાનિક કાર્યોમાં પ્રજાને મુખ્ય સ્થાન આપના અને કલિનિતકોમાં કે જ્યાં કાયદાઓ ઘડાય છે, ત્યાં પણ પ્રજાને સ્થાન આપના.

કોઈવા પુનર્નું મત્ર એટલું કહું છે કે. આરોગ્ય ખાતું અને પ્રજાંક દવાખાનાં ખાસત છે. સ્કુલોત્તરપાલિકીમાં સ્વતંત્ર મતાધિકાર આપવાના આશયે છે અને કોલેન્સિસમાં ખુરશીઓ આપી છે. પરંતુ વાસ્તવિક રીતે તેજનું મત્ર પર કીપલુ જેવું છે.

પ્રવેશન નિત્ય રીતે સ્ત્રી વત્ર કરવું.

સરકારે સ્વચ્છતા માટેનાં નિત્ય રીતે મજા રજુ છે. શિક્ષણશાસ્ત્રી-

ઓનો એવો મત છે કે, જેને ચાર વર્ષથી ઓછા વખત સુધી શિક્ષણ મળે છે, તે ઘોડા દિવસમાં બધું જૂલો જાય છે. બ્રિટિશ હિંદુસ્તાનના ૧૯૧૪-૧૫ ના શિક્ષણ સંજ્ઞાથી આંકડાઓથી આપણને માલુમ પડે છે કે, ૬૩,૩૩,૬૬૮ છોકરા અને ૧૧,૨૮,૩૬૩ છોકરીઓ અર્થાત્ કુલ ૭૪,૬૨,૦૩૧ બાળકોને શિક્ષણ મળે છે. તેમાં ૫૪,૩,૭૫૬ બાળકોને પ્રાથમિક શિક્ષણથી વધારે શિક્ષણ નથી મળ્યું અને તેમાં ૧૬,૮૦,૫૩૧ તો વાંચી પણ નહોતાં શકતાં. ભે આં આંકડા બાદ કરવામાં આવે તો ૨૦,૨૭,૫૫૫ બાળકોજ એવાં રહે છે કે, જેમને કંઈ કામનું શિક્ષણ મળી રહ્યું છે અને તે સંખ્યા અત્યંત ચોથનીય છે.

૫૫ લાખ વિદ્યાર્થીઓના શિક્ષણ માટે જેટલું ધન ખર્ચવામાં આવે છે તે સમુદ્રમાં ફેંદી દીધા બરાબર છે. ૧૯૧૫ના અંતમાં શાળામાં જવા યોગ્ય ઉંમરવાળાં બાળકોમાંથી સેંકડે ૨.૪ બાળકો નિશાળમાં જણતાં હતાં. ઇ. સ. ૧૯૧૩માં હિંદુસ્તાનની સરકારે વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૪૫ લાખ બતાવી છે. આટલું કામ પદવર્ષોમાં થયું હતું. વર્ષોની આ ગણતરી ઇ. સ. ૧૮૫૪ થી કરવામાં આવી છે. તે સાલમાં આઈસ્ટ ઇન્ડિય શિક્ષણ સંજ્ઞાથી કાયદો બનાવીને મોકલ્યો હતો અને જેના પરિણામે શિક્ષણ વિભાગ થયો હતો. ઇ. સ. ૧૮૭૦માં ગ્રેટ બ્રિટનમાં એજ્યુકેશન એક્ટ પ્રચાર થયો. તે વખતે ઇંગ્લેંડમાં આજના ગરીબ ભારતના શિક્ષણની દયા જેવીજ ત્યાંની સ્થિતિ હતી. ઇંગ્લેંડમાં ઇ. સ. ૧૮૩૩થી શિક્ષણના પ્રચાર માટે પૈસાની મદદ ખાસ કરીને ચર્ચસ્કૂલોને આપવામાં આવી. ઇ. સ. ૧૮૭૦ અને ૧૮૮૧ની વચ્ચે શિક્ષણ કંઈ ફી વિનાનું અને ફરજિયાત કરવામાં આવ્યું અને બાર વર્ષોમાંજ સરાસરી સેંકડે ૪૩,૩ ટકાથી વધીને લગભગ સોએ સો ટકા થઈ ગયું. આ વખતે ઇંગ્લેંડ અને વેલ્સની ચાર કરોડની વસ્તીમાં સ્કૂલોમાં જનાર બાળકોની સંખ્યા

૪૦ વર્ષ અને ન્યૂઝીલેંડમાં સરેરાશ ૬૦ વર્ષ છે. રોગોની પરીક્ષા કરવામાં મુખ્ય મુશ્કેલી એ છે કે, ગામોમાં ખાસ કરીને વિદેશી ચિકિત્સાપદ્ધતિને ઉત્તેજન આપવામાં આવે છે અને ભારતીય વૈદકપદ્ધતિને કંઈ મહદ આપવામાં આવતી નથી. સરકારી ઇસ્પતાલ, સરકારી હવાખાનાં અને સરકારી ડોક્ટર ખયાય વિદેશી ચિકિત્સાપદ્ધતિવાળાં હોય છે. આયુર્વેદિક અને યુનાની હવાઓ, ઇસ્પતાલ, હવાખાનાં તથા વૈદ્ય અને હકીમોને માન્ય ગણવામાં આવતાં નથી; અને વૈદક તથા આયુર્વેદિક, યુનાની પદ્ધતિઓના વૈદોને મહદ કરવી નિંદા ગણાય છે. પ્રાવળ-કેાર રાજ્ય બોતેર વૈદ્યશાળાઓને મહદ આપી રહ્યું છે. તેમાં ૧૯૧૪-૧૫ માં એલોપેથિક ઇસ્પતાલોની અપેક્ષાએ ૨૨ હજાર વધારે રોગીઓની ચિકિત્સા કરવામાં આવી હતી. સરકાર સારી રીતે બાંહે છે કે, તે વિદેશી હવા અને ડોક્ટરોને પોતાની ગામ-ડાંની પ્રજાની મહદમાં પહોંચાડવા પૂર્ણ અસમર્થ છે. એ પણ છુપું નથી કે, સેંકડે હપ ટકા પ્રજાને વૈદ્ય, હકીમ અને દેશી પદ્ધતિથી ગહુજ અસ્તામાં આરોગ્ય-દાન કરાય છે. તોપણ તેને યોગ્ય બનાવવા મા બીજી કોઈ મહદ આપવામાં જરાબર બેઠરકારી દેખાઈ રહી છે. વૈજ્ઞાનિક જગત એલોપેથીને અપ્રાપ્ત, ભ્રાંત અને આરોગ્ય રક્ષણમાં અસમર્થ સાબિત કરી રહ્યું છે; પણ સરકાર તો પ્રજાના પ્રાણ અને આરોગ્યની જવાબદારી તેનેજ આપીને નિશ્ચિંત બેઠી છે.

ખેતીની વાત એથીએ વધારે ગંભીર છે. ઈ. સ. ૧૯૧૧ના વસ્તીપત્રકમાં ૨૧ કરોડ ૮૩ લાખ ખેડૂત બતાવવામાં આવ્યા હતા. ખેડૂતોની ભયંકર હિંદ્રતાની વાત બધાની બાજુમાં છે. તેમના દિવસે દિવસે વધતા જતા દેવાના બોબા ઉપર ગયાં વીસ વર્ષથી સર દીનશાહ વાન્ઝા સારી રીતે પોકાર ઉઠાવી રહ્યા છે, તોપણ

તેમની મરામત માટે લાકડાં તથા જળતણનો અભાવ, પાણીના અ-
નિશ્ચિત વિભાગ-એ બધાં એવાં દુઃખ છે કે જેમના સંબંધમાં ગામડાં
અને સ્થાનિક પરિપદોમાં વિચાર થયા કરે છે. જંગલી જનાવરો
અને જંગલી માણસોથી પોતાનું રક્ષણ કરવા માટે પાસે હથિયાર-
ના ઠાયદાને લીધે હથિયાર નહિ હોવાથી તેમને બહુ દુઃખ વેઠવાં
પડે છે. ન્યાય અને શાસન વિભાગો એક હોવાથી ન્યાય મેળવવો
લગભગ દુર્લભ થઈ પડ્યો છે અને તે માટે હમેશાં વધારેને વધારે
સમય તેમજ ધનની જરૂર પડ્યા કરે છે. ગામોના સરકારી અધિ-
કારીઓ ગામના રહેવાસીઓને બદલે સ્વભાવતઃ મામલતદારો અને
કલેક્ટરોને પ્રસન્ન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યા કરે છે; કેમકે તેઓ ગ્રામ-
વાસીઓને કોઈ રીતે જવાબદાર નથી. બંને પક્ષોમાં કલહ વધે
છે, કારણકે તે બંનેને ત્રીજાને ધરણે જવું પડે છે. તે જો ઉચ્ચ
પદે હોય તો તેની ખુશામત કરીને અને જો નીચે પદે હોય તો
લાંચ દઈને તેનો સત્કાર કરવામાં આવે છે; અને બંને અવસ્થા-
ઓમાં હાથ જોડીને, દીન વચ્ચનો કહીને તથા તેમનાં વખાણ
કરીને મહેરબાની મેળવી શકાય છે.

બધા સમૃદ્ધ દેશોમાં જેવીની સાથેજ કારીગરીનું પણ સ્થાન
છે અને એકને બીજાથી પરસ્પર મદદ મળી શકે છે. આયર્લેન્ડની
અત્યંત ગરીબાઈ તથા બહાર જઈને વસવાના કારણથી તેની અ-
ર્થિક વધારે જનતાનો દ્વાસ, એટલિન દ્વારા તેના બિનના વેપા-
રનો નાશ તથા તેના ફળસ્વરૂપે માત્ર જેવી ઉપર તેનું અવ-
લંબન એ પ્રત્યક્ષ પરિણામ છે. એવાંજ કારણોથી અહીં તો તેથી
પણ વધુ ગંભીર દશ્ય ઉપસ્થિત થયું છે. અહીં ભારતને માટે એક
નવો અને મોટો ફેરફાર એ થઈ રહ્યો છે કે, જમીન વગર-
ના લોડોની શુદ્ધ ચીજ રહી છે. પરિણામે આર્થિક મુશ્કેલી બની
યવાની બીક રહે છે. આ વાત ઇંગ્લિશ સેએટિવરમાં ઇ. સ.

૧૮૯૧ અને ૧૯૦૧ ના વસ્તી-ગણતરીના રિપોર્ટોની તુલનામાં કહેવાઈ છે. મહેનત-મજૂરી કરનાર સાધારણ મજૂર ખેતરોના કામમાં માત્ર ફસલને વખતેજ રાખવામાં આવે છે અને જ્યાં ખેતીના કામની ભીડ હોતી નથી, ત્યારે થોડા લોક વેપારી મથકોમાં અસ્થાયી કામ કરવા લાગે છે. ફસલ કાપતી વખતે આદરિસ મજૂરોનો ઇંગ્લેંડમાં બહુ ભરાવો થાય છે.

એક વ્યાખ્યાનમાં સ્વર્ગસ્થ ગોખલેએ કહ્યું હતું કે,

“ ઇંગ્લેંડની વાર્ષિક આવકનું પ્રમાણ માથાદીઠ ૪૨ પૌંડ છે. અમારે ત્યાં એક માણસની વાર્ષિક આવકનું પ્રમાણ સરકારી અનુમાનથી ૨ પૌંડ અને ખિનસરકારી અનુમાનથી ૧ પૌંડ છે. ઇંગ્લેંડમાં એક માણસ દીઠ બહારના દેશમાંથી ૧૩ પૌંડને માલ મંગાવવામાં આવે છે અને અમારે ત્યાં માત્ર ૫ શિલિંગનો. ઇંગ્લેંડની સેવિંગ બેંકમાં કુલ ૧૪ કરોડ ૮૦ લાખ પૌંડ અને ટ્રસ્ટીજ સેવિંગ બેંકોમાં ૫ કરોડ ૨૦ લાખ પૌંડ જમા છે, પણ ત્યાંથી સાતગણી વસ્તી અહીં હોવા છતાં પણ અમારે સેવિંગ બેંકોમાં માત્ર ૭૦ લાખ પૌંડ જમા છે. તેમાંથી વર્ષ દશમા ભાગ કરતાં થોડો વધારે ભાગ યુરોપિયનોનો છે. ત્યારે બેઈન્ટ સ્ટોક કંપનીઓની કુલ વસૂલ થયેલી પૂંજ ૬ કરોડ ૬૦ લાખ પૌંડ છે અને અહીં ૨ કરોડ ૬૦ લાખ પૌંડ પણ નથી; અને તેમાં પણ ઘણા ભાગ યુરોપિયનોનો છે. આ દેશમાં-સેંકડે ૮૦ ટકા લોકો ખેતી પર નિર્વાહ ચલાવે છે અને થોડા વખતથી ખેતી પણ ધીમે ધીમે ખરબાદ થતી જાય છે. ભારતીય ખેડૂત એટલા ગરીબ અને દેવાદાર છે કે તેઓ ખેતીની પેદાશ વધારવાને રૂપિયા ખચી શકતા નથી; જેનું પરિણામ એ આવું થાય છે કે, ભારતના એક મોટા ભાગમાં ખેતીની ભિખ નિયમિત રૂપે ઘટતી જાય છે. જ્યારે ઇંગ્લેંડમાં એકર દીઠ લગભગ ૩૦

પ્રથમ અનાજ ઉપત્તિ થાય છે—રયારે અન્ની ભારતમાં લગભગ ૮-૯ પ્રથમ ઉત્પત્તિ થાય છે. ”

આ કારણો બેઠેને મુકાકાં એમ કહી શકાય છે કે, અંગ્રેજ સરકાર પ્રથમે શિક્ષણ, આરોગ્ય તથા સમૃદ્ધિ આપવામાં મુદ્દગ ધર્ષ નથી. હવે સ્થાનિક સ્વરાજ્યની વાત બુઝો. હોડ મેયોના વખતમાં (૧૮૬૬—૭૨) અધિકાર વિભાગ માટે—જેને દીન ત્રાફોર્ડે ‘હોમરૂલ’ (I) કહી છે, તેને માટે કંઈક પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હતો; પણ તેમની નીતિ આશ્ચર્ય અધિકાર વિભાગની નહોતી. હોડ શીપનના સમયમાં પણ કંઈક પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો અને તેમના એ પ્રયત્નને દીન મદાયે ‘હોમરૂલની પ્રાજ્ઞ પ્રતિષ્ઠા’ કહી હતી.

કાઉન્સિલોના સંબંધમાં એક સ્ત્રયે કહ્યું હતું કે તે “ હો-રીકાઇટ ટિબેટિંગ સોસાયટી ” (ગૌરવયુક્ત વાદાનુવાદકારિણી સભા) છે. ભારતીય સમાસદોના કરાવ-સંશોધનની હલીલોની જે દુર્ગતિ એ કાઉન્સિલોમાં થાય છે, તેને દેખતાંજ હું એમ વિચારી વિચારીને દિલગીર થાઉં છું કે, એ સભાનો કેવા નિર્લંબ છે કે જે આટઆટલો તિરસ્કાર પામવા છતાં પણ ત્યાં પડ્યા રહે છે !

પરિવેશ સર્વિસ (સાવંજનિક નોકરી)માં ભરતી વિપેનો કમિ-શનનો રિપોર્ટજ પૂરતો છે. આ બધાથી વધારે વિચારવા જેવો એક બીજો વિષય છે અને તે સભ્યજન્યનો ભયંકર વધારો છે.

આ અંગ્રેજી સુગઠિત શાસનની આંતરિક સ્થિતિ છે. તેના પર જાંબીર રીતે વિચાર કરવાથી દરેક બ્યક્તિ સારી રીતે સમજી શકશે કે, “ પરદેશી સભ્ય ભારતને માટે શ્રેયસ્કર નથી અને ભારતનું તેનાથી આ રીતે કદી શ્રેય નહિ થાય. ”

સરકારી અધિકારીઓ કે જેમના હાથમાં રાજ્યની પૂરેપૂરી લગામ છે; વળી જેઓ રિપોર્ટ તૈયાર કરવામાં તથા હુમેશનાં કામોમાં વર્ષોના અભ્યાસથી પ્રવીણ થઈ ગયા છે, તેમનાં જ લેખ-માંથી નીકળેલા આ ઉધામા છે; તેમનો આજ ધંધો પણ છે. ખાસ કરીને તેમાં તેઓના પોતાના વિચારો હોતા નથી, પરંતુ તેઓ ણીજના વિચારોને માત્ર પ્રગટજ કરે છે. ખાલી વિચારો તેમને પસંદ નથી આવતા અને હકૂમતની ગાડીને ઠીકઠીક ચલાવવામાં તથા તેના બહારના સાંચાકામને ચળકતાં બનાવી રાખવામાં તેઓ પોતાની સૌથી શ્રેષ્ઠ સેવા સમજે છે. તેમને ઓછામાં ઓછી એ દઢ ઇચ્છા રહે છે કે, મારું કાર્ય સાચું રહે અને તેમાં કોઈ ખામી કે ત્રુટિ રહી જાય નહિ. જ્યારે કોઈ પણ નવી બાબતો સંબંધી સંમતિ આપવા તેને દબાણ કરવામાં આવે છે, ત્યારે જનતાના જીવન અને ઉન્નતિ પર તેની શી અસર પડશે, એમ જોવાને બદલે તે પ્રથમ એ જુએ છે કે, સરકારી અધિકારીઓને તેથી શી સગવડ મળશે અને તેમના અધિકાર પર શી અસર થશે. એ લોકો જૂના મહંતો અને ઠાકોરોની જેમ સર્વ સાધારણની ઉન્નતિના કામોમાં પ્રેમ દેખાડવામાં ઉત્સુક રહે છે; પણ શરત એ હોય છે કે, તેઓ મહત્વાકાંક્ષા ન દેખાડે અને તેની કે તેની આજ્ઞા વિરુદ્ધ કોઈ કામ ન કરે. આ શરતોમાં ઘણું સમાયેલું છે. પોતાના નિર્ણયને લગભગ ઈશ્વરીય માની તે અધિકારીમંડળને કે જેનું તે પોતે પણ એક અંગ છે તેને પવિત્ર માને છે. ત્યાંસુધી લોકો પોતાનું કામ ચુપચાપ કર્યે જાય અને રાજ્ય સંબંધી મોટાં મોટાં કામોમાં હસ્તક્ષેપ ન કરે, ત્યાંસુધી-તેટલે સુધી તેઓ તેમની ઉપેક્ષા કર્યે જાય છે. તેમની વાતો પર લોકવધારેમાં વધારે નમ્રતાથી અને તાબેદારીપૂર્વક પોતાની માત્ર સંમતિ આપી શકે છે, એથી કંઈ વધારે નહિ. મતલબ એ છે કે, એ સુયોગ્ય (?) પુરુષ પુરુષો-

ચિત્ત રવતંત્રતા અને રાજ્યદ્રોહમાં કંઈ લેહ સમજતો નથી. લગભગ સમસ્ત અધિકારી મંડળની એવી ધારણા છે કે, હિંદુ-સ્તાનીઓ કાં તો દ્રોહી છે, કાં તો હરપોક છે.

બ્રિટિશ ભારતમાં ૨૭ કરોડ અને દેશી રાજ્યોમાં ૩ કરોડ મનુષ્યો રહે છે; તેમજ દેશભરમાં બધા મળીને માત્ર લગભગ સવા લાખ અંગ્રેજો છે. તેઓમાં ઘણાખરા ખીન સરકારી અર્થાત્ ધંધા-દારી છે; જેમને ખીન સરકારી એંગ્લોઇન્ડિયન કહેવામાં આવે છે. એ લોક લગભગ ખીલ ધંધાઓમાં લાગ્યા રહેવાથી રાજ-નીતિમાં પડતા નથી. પણ જ્યારે ભારતવાસીઓના મનમાં એવા ફેરફારની કોઈ આશા ઉત્પન્ન થાય કે જે વાસ્તવિક રીતે રાષ્ટ્રને લાભ પહોંચાડનારી હોય તો તેઓ તરત રાજનીતિના મેદાનમાં જિતરી પડે છે. જોન રુડઅર્ટ મિલે કહ્યું હતું કે,

“રાજ્ય કરનાર જાતિના જે લોક ધન કમાવા માટે પરદેશ જાય છે, તેમને સૌથી સખત બંધનમાં રાખવાની જરૂર પડે છે. એ પણ હમેશાં સરકારની મુખ્ય મુશ્કેલી છે.—પ્રતાપી અને વિજયી રાષ્ટ્રની તિરસ્કારપૂર્ણ ઉદ્વેગથી કુલાઈ જવાને લીધે તેમના બાવ અનિયંત્રિત ઇક્ષિતજનિત તથા બેજવાબદાર હોય છે.” એજ પ્રમાણે સર જોન લોરેન્સે કહ્યું હતું કે:—

“એ મામલાઓમાં ન્યાયપૂર્વક કામ કરવા માટે ભારત સર-કારના માર્ગમાં બહુ ભારે મુશ્કેલીઓ છે. જે દેશવાસીઓને મદદ આપવા કોઈ કામ કહ્યું યા કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે, તો ચારે બાજુએ કાલાહલ મચી જાય છે અને તે ઠેક ઇંગ્લેંડમાં પહોંચી જાય છે; જ્યાં તેને લોકોની સહાયતા અને સહાનુભૂતિ મળે છે. કોઈ કોઈ વાર તો હું એવા ચક્ષરમાં પડી જાઉં છું કે મું-દરવું જોઈએ એનીજ ખબર પડતી નથી. સાધારણ રીતે તો બધા ન્યાય, સરખતા તથા એવાજ ઉત્તમ ગુણોના પક્ષપાતી હોય છે;

પણ જ્યારે સિદ્ધાંતોના પ્રયોગથી કોઈને પણ સ્વાર્થ-હાનિ થાય છે, ત્યારે તેમના એ વિચારોમાં ફેરફાર થઈ જાય છે. ”

કોઈ કોઈ વાર એ સિદ્ધાંતના પ્રયોગમાં ભારતમાં રહેતા મુઠ્ઠીભર અંગ્રેજો વિરોધ કરી બેસે છે કે, જેમણે શાસન સાથે સંબંધ ન હોવાથી વિશિષ્ટ સમાજ હોવાનો દાવો કર્યો છે. તે એટલે સુધી કે જાણે રાજ્ય સાથે તેમનો કંઈ સંબંધજ ન હોય. આવા દાવા માત્ર દેશની સ્થિતિઓના કારણરૂપ નહિ, બલકે કોઈ કોઈ વિષય-વિશેષના સંબંધમાં પણ હતા. કદાચ એ પણ સ્વાભાવિક હતું કે, આ જાતિપ્રધાન દેશમાં રાજકર્તાઓના ભાઈબંધ લોકો લીટનના કથનાનુસાર “ ગોરા બ્રાહ્મણ ” બની જાય. અને જો સરકારી જવાબદારીના સંયોગોથી તે ભાવમાં સામ્યતા ન આવી જાય તો એ વાસ્તવિક રીતે નક્કીજ છે કે, જાતિઅભિમાન તથા પાશ્ચાત્ય સભ્યતાએ તેમનામાં એક જાતની શ્રેષ્ઠતાનો ભાવ ઉત્પન્ન કરી દીધો છે કે જેનું પ્રગટ થવું ખરાબ છે; એટલુંજ નહિ પણ હઃખજનક છે.

પણ એ વાત સાચી છે કે, સમસ્ત ગોરી જાતિની શ્રેષ્ઠતા પરથી ભારતવાસીઓનો વિશ્વાસ હવે ઊઠી ગયો છે. આ વિશ્વાસ-નાશનો આરંભ મહર્ષિ દયાનંદે કર્યો હતો. એ ગૌરવશાળી પુરુષે ભારતીય જનતામાં પોતાની સભ્યતાની મહત્તા-પોતાના ગ્રાંથીન કાળ ઉપર અભિમાન રાખીને વર્તમાન કાળ માટે જરૂરી આત્મપ્રતિષ્ઠા અને ભવિષ્ય માટે આત્મવિશ્વાસ વગેરેનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવા માટે પ્રયત્ન કર્યો. તેમણે બધી વાતોમાં પશ્ચિમની નકલ કરવાની હાનિકારક પ્રવૃત્તિનો નાશ કર્યો અને ભારતવાસીઓને વિવેક પ્રિયબોધે કે, આંખ મીંચીને બધી પશ્ચિમની નકલ કરવાને બદલે તેના ઉત્તમ વિચાર અને કાર્યોની જો નકલ કરી શકતા હો તો તેજ કરો. તેમના પછી સ્વામી વિવેકાનંદ અને સ્વામી રામકૃષ્ણ

અધ્યાય ૩ એન્-અંગ્રેજોના ભારત સાથે સુલેખા ૧૮૬
 યોરી ભવિષ્ય અને સુરુ ઉ એનું પ્રામાણ્ય સુલેખાનું સમક
 પ્રત્યક્ષ સોદી નામનું. આ ભારતીય પ્રાપ્તિઓના સુલેખાનું સુરુપનું
 વિજ્ઞાન દળી પાપુ અને તેમના પગ પૂજ્યા સામ્યું.

તેની સાથેજ સુરુપમાં સંસ્કૃતના પદિત ઉત્પન્ન થયા. તેમણે
 સુરુના મનથી એ સાદિત્યની ઉત્કટ પ્રથાના કરી ને પછી
 સુરુને સુલેખાને હસાવ્યું. આ એક સક્રિય કરનારી વાત હતી કે,
 સુરુપની એક મહાભારત મુદ્રિતો સામનો પૂર્વની એક સુરુ ભવિષ્ય
 કથો અને તેમાં તે દારી બેઠું. ત્યારબાદ સુરુપીય મહાસ સામનો
 સક્ષી રક્ષપિપાળા, વિજયી સંપત્તિ નિંત્ર અને સ્વાર્થપૂર્ણ
 વાંદર વહેંચણી અને એકબીજાના સ્વાર્થના કારણથી થયેલું
 હલકાઈનું પ્રદર્શન થયેરે દારુઓની જાતે સમજી બધા પીએ કે,
 સુરુપનો ખ્રિસ્તીપણનો ટોંગ કેવળ પ્રપંચ ઉ અને સુલેખાની
 આટલી લાંબી પહેાળી ડીંગો માત્ર પાવળા પડદા જેવી છે.

આ બધાથી વધારે હલકાઈની વાત તે એ સર્થ કે, હલકાઈ પૂરે
 પૂરી સ્વાધીનતા, રાષ્ટ્રીયતા તથા ન્યાયના સિદ્ધાંતો વિષે પ્રચાર
 ક્યોનું કહેવાયા હતાં તેની મથાર્થતા અને તેમના પ્રથાસકોની
 સમ્બાધના સંદેહનો પડો હવે દારી ગયો છે. થોડાક દિવસ પહેલાં
 સર જેમ્સ મેસ્ટને હસું હતું કે, "મેં આટલા વખતના અનુભવમાં
 ભારતવાસીઓનો અંગ્રેજો પ્રત્યે જેટલો અવિશ્વાસ અને શંકા-
 શીલસાવનથી ભરેલો કે જેટલો આજ એક રહ્યો છે." અને એ સત્ય
 છે કેવરો થયાં અમારી સાથે કરેલી પ્રતિજ્ઞાઓ અને સોગંદોના
 બંગની ઉપેક્ષા થઈ રહી છે. એ સિવાય ૧૯૦૫થી દમનકારી કાય-
 દાની વૃદ્ધિ અને તેના અમલમાં સખ્તાઈના ઉપાયોએ અમને
 વધારે દુઃખી અને કુપ્પ બનાવ્યા છે."

કેટલાંક દેશી રાજ્યોની અનેક વિષયોમાં ઉત્તતિકારક નીતિની
 સરખામણીમાં ખ્રિદિય રાજ્યમાં એ બાળતમાં સાવ મંદ ગતિ

હોવાનું પૂરવાર થયું છે. આવી નીતિની મુળ સમૃદ્ધિ પર બહુ ભારે અસર થાય છે, એ કહેવાની ભાગ્યેજ જરૂર છે.

ભારતવાસીઓ જોઈ રહ્યા છે કે, આ ઉત્પત્તિ અમારીજ જાતિના રાજ્યકર્તાઓ અને મંત્રીઓને અધીન હોય છે. જ્યારે તેઓ જુઓ છે કે, તે પ્રમાણે યથાયોગ્ય કાર્ય કરવામાં આવે છે, તો અમને એ વાતનો પત્તો મળે છે કે નામમાત્રના અધિકાર વિના પણ દેશી રાજ્યોના સભાસદ અમારી વ્યવસ્થાપક સભાઓના સભાસદોથી વધારે યોગ્ય અધિકારોનો ઉપલોગ કરે છે; જ્યારે તેઓ જુઓ છે કે, ત્યાં શિક્ષણનો ફેલાવો થઈ રહ્યો છે, નવા ઉદ્યોગ-ધંધાને મદદ કરવામાં આવે છે, ગામડાંના રહેવાસીઓને પોતાનાં ગામનો પ્રબંધ કરવા તથા જવાબદારીનો ભાર ઉપાડવા ઉત્સાહ આપવામાં આવે છે, ત્યારે તેમને આશ્ચર્ય થાય છે કે ભારતની અયોગ્યતા અંગ્રેજોની યોગ્યતા કરતાં આટલી વધારે કાર્યકુશળ કેમ છે ?

અંતે મુક્તકંઠે એમ કહી શકાય છે કે, અમારે માટે અમારુંજ શાસન સર્વોત્તમ છે. અમારે અંગ્રેજોના સહકારની જરૂર નથી.

અધ્યાય ૪ થો-અંગ્રેજી રાજ્યપદ્ધતિના દોષ

અંગ્રેજ અમારા મિત્ર બનીને નહિ, પણ હાકેમ બનીને રહે-
લા છે અને રહે બલ્ય છે. તેમની રાજ્યપદ્ધતિમાં કંઈક શુભ
રહ્યા હશે, તેનો અમે અસ્વીકાર કરતા નથી; પણ આ પ્રસંગે હું
તેનો ઉલ્લેખ નથી કરી શકતો, કેમકે અમને એ શુભોને લીધે કંઈ
પણ લાભ નથી થયો. અલબત્ત, અમે હોપોને નથી ભૂતી શકતા;
કેમકે તેનાં પરિણામ અમારી વ્યક્તિગત અને ભત્તીય મર્યાદા
માટે બલ્યંકર ઘાતક અને નિર્દય અપમાનકારક આવ્યાં છે.

કાયદેસર વ્યભિચારને ક્ષમાની દૃષ્ટિએ જોવો એ સૌથી વધારે
બલ્યંકર દોષ છે. એ સાચું છે કે, વિદેશી રાજ્યકર્તા દેશના મૂળ
જીવનને નથી સ્પર્શ શકતા; પણ ખાસ કરીને જેનાથી સ્પર્શ
રાખ્તું નૈતિક જીવન નાશ પામવાના બલ્ય રહે છે, એવા વિષયમાં
તો તેમનું આવશ્યક કર્તવ્ય છે.

યુરોપમાં વ્યભિચાર એ સાધારણ અપરાધ છે; પરંતુ ભાર-
તના નૈતિક નિયમોએ તેને સ્વયંપરી અને માફ ન કરવા યોગ્ય
જુનો ગણ્યો છે; તે એટલે સુધી કે ખૂન કરતાં પણ વધારે.
સ્મૃતિઓમાં વ્યભિચારીઓ માટે રૂવાં ઊભાં કરે એવી શિક્ષાઓ
લખવામાં આવી છે. છાન્દોગ્ય ઉપનિષદમાં હત્યા, ચોરી, યુરા-
પાન, અને વ્યભિચારને સ્વયંપરી દોષ ગણવામાં આવ્યા છે.
મનુસ્મૃતિમાં ઘણા વિસ્તારથી વ્યભિચાર-દંડ લખ્યો છે. વ્યભિ-
૧૯૧

ચારી જે બ્રાહ્મણ ન હોય તો તેને દેહાન્ત દંડ દેવામાં આવતો. (૮-૩૫૯). કોઈપણ કુમારિકા ઉપર બળાત્કાર કરનારને પ્રાણુ-દંડ દેવામાં આવતો હતો, અથવા તો તેની આંગળીઓ કાપી લેવામાં આવતી હતી. (૮-૩૬૪-૩૬૭) જે સ્ત્રી કોઈ બીજાને બળાડે તેને કોરડા મારવામાં આવતા હતા. વ્યભિચારિણી સ્ત્રીને કૂતરાંથી ફાડી નાંખવામાં આવતી અને વ્યભિચારી પુરુષને અગ્નિમાં સળગાવી દેવામાં આવતો હતો. (૮-૩૬૯-૩૭૧-૩૭૨). ધર્મથી ડરીને ચાલનાર રાજ્યકર્તા બ્રાહ્મણોના આત્મબળને પૂરે પૂરા અધીન હતા અને ધર્મદૃષ્ટિથી તેમને દેવાંશી માનીને વધ ન કરવા યોગ્ય માનતા હતા; તોપણ વ્યભિચારના શિક્ષાવિધાનથી સ્પષ્ટ માલૂમ પડે છે કે, તેમને પણ આ અપરાધ માટે વધ સિવાયની સખ્તમાં સખ્ત શિક્ષા કરવામાં આવતી હતી.

આપસ્તંબમાં લખ્યું છે કે, જે બ્રાહ્મણ શૂદ્રની સ્ત્રી સાથે વ્યભિચાર કરે, તો તેને દેશનિકાલ કરવામાં આવે અને જે શૂદ્ર દ્વિજની સ્ત્રી સાથે વ્યભિચાર કરે, તો તેને પ્રાણુદંડ દેવામાં આવે. (૨-૨૦-૨૧). વ્યભિચારને અટાકાવવા માટે આવા સખ્ત કાયદા બનાવવામાં આવ્યા હતા. તે ઉપરાંત કંઈ એવા રિવાજો અને પદ્ધતિઓનો પણ પ્રચાર કરવામાં આવ્યો હતો કે જેથી વ્યભિચારની તરસ જ નાશ પામી હતી. કેમકે તે ધાર્મિક કાયદા ઘડનારાઓ સારી રીતે સમજતા હતા કે, માત્ર કાયદાવડે પ્રગતને કોઈ પણ સ્વાભાવિક આકાંક્ષાથી વિરક્ત કરી શકાતી નથી. તેમણે અનેક પ્રકારના વિવાહ, નિયોગ અને એવા રિવાજો શરૂ કરી દીધા કે જેનું મુખ્ય લક્ષ્ય વિધિપૂર્વક સંતાન ઉત્પન્ન કરવાનું હતું અને એ વાત બહુ જ મહત્વની હતી.

યુરોપ કે જે સ્ત્રીઓના સન્માનની ડીંગ મારે છે અને જે દેશમાં કાની યુવકો ધનવાન અને સુંદર યુવતિઓ તરફ અનેક હુલ્લે

ભાવેથી ઝૂકી ઝૂકીને જીમનાસ્ટિકની કસરત કરે છે, તેઓ પણ પોતાની ગરીબ બહેનોને-દેશની કન્યાઓને-વેશ્યાઓ સુધીનું હલકટ જીવન વ્યતીત કરતી બેઠેને ધરમાતા નથી. હું ખાતરી-પૂર્વક કહી શકું છું કે, યુરોપના પ્રખ્યાત શક્તિવાન ઇંગ્લેન્ડ ભારતની સ્ત્રીઓને વ્યભિચારની કાયદેસર આજ્ઞા કરવાનું પાપ કર્યું છે.

અંત્રીય કાયદા પ્રમાણે ૧૮ વર્ષથી વધારે ઉંમરની કોઈ પણ સ્ત્રી, પોતાના પતિને છોડી દઈને સ્વેચ્છાપૂર્વક ગમે તે પુરુષ સાથે રહી શકે છે; અથવા એવીજ રીતે ઉંમરે પહોંચેલી સ્ત્રી કોઈ પણ વ્યક્તિ સાથે-ગમે તો તેની ભત્તિ, યોગ્યતા, વય અને પરિસ્થિતિ-ને પ્રતિકૂળ હોય, તોપણ સ્વેચ્છાથી કોઈની જીભેદારી સિવાય ખુદે ખુદો વ્યભિચાર કરી શકે છે; અને કોઈ પણ પુરુષ, કોઈ પણ સ્ત્રી પાસે, કોઈ પણ રીતે એવું સાબિત કરાવે કે, પોતે (તે સ્ત્રી) ઉંમરલાયક છે અને તે (પુરુષ)નીજ સાથે વ્યભિચાર કરવાનું સ્વેચ્છાથી પસંદ કરે છે, તો કાયદો તેને ગુનો ગણતો નથી. ભારતની આબરૂ ઉપર આવો નિર્લજ્જ અને અપમાનકારક કાયદાનો શય કદી નહોતો લાગ્યો-લંપટ મુસલમાન જાદુશાહો અને નવાબોના વખતમાં પણ નહોતો લાગ્યો.

આને હું વ્યભિચાર એટલા માટે કહું છું કે, ઉપર્યુક્ત અવસ્થાઓમાં કાયદો આવી નાલાયક વ્યક્તિઓના સંમિલનને (વ્યભિચારને) સ્વીકાર્યું અને નીતિમૂલક બતાવે છે, પણ તેમનાં સંતાનોને ગેરકાયદેસર ગણે છે. એ રીતના સંબંધથી જે સંતાન ઉત્પન્ન થાય તે પિતાની સંપત્તિ મેળવી શકતાં નથી કે તેમનાં કુળ-જોત્રમાં રહી શકતાં નથી. જેને કાયદાએ ખિન-અપરાધી ઠરાવ્યો છે, તે વ્યભિચારના માથા પર સામાજિક અને બીજા વ્યક્તિ પડ્યાં ન હોય તો આ બચાંકર અને ધુણિત કાય-

દાએ આજ ગુરુમાં હિંદુઓને વધારે યોગ્યનીય દુકંડામાં નાખી દીધા હોત; પરંતુ તેનાં સ્ત્રીપુરુષોનો સમાજ તરફથી અસાધ્ય ત્યાગ અને બહિષ્કાર થતો રહ્યો છે અને સાતિની સખ્તમાં સખ્ત શિક્ષાનો ભય તેમને માથે અસાધ્ય ખડો રાખવામાં આવે છે.

અંગ્રેજ સરકાર માટે તો એજ યોગ્ય હતું કે, આ ગંભીર અને નાનુક વિષય પર સમાજની રીતો અને ગૃહસ્થોની પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ કરીને તેણે કાયદો બનાવવો જોઈતો હતો; પણ તેણે તેમ ન કર્યું અને આ ઝેરીદો દોષ અંગ્રેજોની રાજ્ય-પદ્ધતિને માટે અક્ષમ્ય છે.

એમ કહેવામાં આવે છે કે, સ્ત્રીઓની સ્વતંત્રતા છીનવી લેવી એ અત્યાચાર હતો; તેથી ઉંમરલાયક સ્ત્રીઓને પુરુષોની માફક તેમની ઇચ્છાનુસાર સ્વાતંત્ર્ય આપવું જોઈએ. બીજી વાત બચાવમાં એ કહેવામાં આવે છે કે, બળાત્કાર માટે તો સખ્ત શિક્ષા કાયદામાં છે. અહીં હું એમ કહું છું કે, બળાત્કાર, એ અત્યાચાર ચા બુદ્ધિમ છે અને હાથ, છળકપટ, ફેસલામણુ અને વ્યભિચાર એ પાપ છે. પાપનો દરજ્જો બુદ્ધિમ કરતાં પ્રબળ છે અને એજ પાપ માટે સરકારી કાયદાએ રીતો બનાવી છે. વળી જો કોઈ સ્ત્રી કોઈ પુરુષ પર બળાત્કાર કરે તો કાયદામાં તેને માટે કંઈ પ્રબંધ નથી. જો કે આવાં ઉદાહરણો પણ ઓછાં નથી. સાથે સાથે એ વાત પણ યાદ રાખવા યોગ્ય છે કે, વારસાના બહુજ ઓછા હક પતિના મૂઆ પછી વિધવાને કાયદેથી આપવામાં આવ્યા છે. મહર્ષિ ગૌતમ, વસિષ્ઠ, મનુ અને આપસ્તંબ વગેરે સર્વે માને છે કે, સ્ત્રીઓ, પતિની સંપત્તિની અને કન્યાઓ પિતાની સંપત્તિના ભાગની અધિકારિણી છે. પરંતુ અંગ્રેજી કાયદા પ્રમાણે અત્યાચારી સાસુસસરા, દિયેર અને પિતા વગેરેના સંરક્ષણમાં પરિવાર ભેગી રહેલી અને

પતિના નામ ઉપર પવિત્ર લવન ગાળી રહેલી સતી સાધ્વી વિધવાઓ મરેલા પતિની સંપત્તિનો હિસ્સો મેળવવાને હકદાર નથી. આપસ્તંબ, માતાના સોધન (આલૂપણ વગેરે)નો વારસો કન્યાને આપે છે. મનુ કુંવારી બહેનો માટે દરેક બાધને પોતાના ભાગનો ચોથો ભાગ આપવાનું કહે છે (૯-૧૧૮). એ સિવાય જો કોઈ પુરુષ કોઈ પણ પ્રેકારના અનાચારથી કોઈ સ્ત્રીને ફાયલાવીને વ્યભિચાર કરે અને તેથી ઉત્પન્ન થયેલાં સંતાનને અસહાય સ્ત્રીને માથે નાખે, તો એવી નાબુક સ્થિતિ વળતે, મનસ્વી આચાર્ય કાયદો નિર્મોણ કરનારાઓએ અતિથય ક્ષમા અને ઉદારતાપૂર્વક એ નિરપરાધ સંતાનોને પુત્ર કહીને તેમના અધિકારની મર્યાદા બાંધી છે; જેનો ક્ષુદ્ર અને તમોશુણી અંગ્રેજી કાયદાઓમાં કયાંય ઉદ્ભવ નથી; પરિણામે લાચાર થઈને ગર્ભપાત અને બાળહત્યાનાં દુષ્કાર્ય અને રૂપાં બિલાં કરનાર કૃત્ય હુમેશાં થાય છે ! અહીં એ વાત પણ યાદ રાખવા જેવી છે કે, ઈંગ્લેંડમાં જ્યાં વ્યભિચારને પાપ માનવામાં આવતું નથી, ત્યાં વ્યભિચારથી ઉત્પન્ન થયેલ સંતાનો માટે કાયદેસર થોડી સગવડ કરી આપવામાં આવી છે અને એ દોષને સાધારણ માનીને ત્યાંની જનતાએ પણ તેમને કંઈક પ્રબંધ અને સગવડો કરી આપી છે.

ખીજે ડોપ જે આથી હલકો છે તે માદક પદાર્થો અને જુગારનો વિધિસર પ્રચાર થવા દેવાનો છે. માદક પદાર્થોના સંબંધમાં ગૃહસ્થ, સ્મૃતિ અને નીતિઓમાં તિરસ્કારપૂર્ણ ઠંડ લખવામાં આવ્યો છે અને એ વસ્તુઓનું વેચાણ કરવું એ અતિથય નિંદાપાત્ર હતું. ચન્દ્રગુપ્તના રાજ્યકાળમાં મદિરા વેચવાનો નિષેધ હતો. આ બધી બાબતોનો વિચાર ન કરતાં મુખ્ય વાત, જે વિના સંદેહો કહી શકાય એવી છે, તે એ છે કે, મનુષ્યત્વને માટે માદક પદાર્થો વેચવા દેવા એ ન્યાયની દૃષ્ટિએ મહાન ધોર અન્યાય છે.

સંભવ છે કે, સરકારના ખુશામતિયા અનેક દાર્શનિક કારણ ગતા-વીને એમ સાબિત કરે કે, દારૂડિયાઓને દારૂ પીતાં, અફીણિયાઓને અફીણ ખાતાં અને ભાંગ પીનારને ભાંગ પીતાં રોકવા એ તેમના સ્વાતંત્ર્ય પર તરાપ મારવા જેવું છે. અહીં આ ઢીલી દલીલના સંબંધમાં એટલું જ કહી શકાય છે કે, સરકાર એ ગિન-જરૂરી પદાર્થો જેલમાં કેદીઓને આપતી નથી. ત્યારે એજ એક કારણ હોઈ શકે છે કે, સરકારને-આળકારી ખાતાથી કરોડો રૂપિયાનો ફાયદો છે અને સરકાર પોતાની લાલચને રોકી શકતી નથી. તેને તો પોતાના શીરાપુરી જોડેજ કામ છે; પછી ભલેને તે પ્રજાની આબરૂને ગટરમાં સડાવવાથી પ્રાપ્ત થાય અથવા તો ભરજીવાનીમાં કૂતરાંના મોતે મરી જવાના ઉપાયોથી પ્રાપ્ત થાય, તેની તેને કશી પડી નથી !

મેં એવા પૈસાદાર એશઆરામી લોક જોયા છે કે, જેઓ ગટા-ગટ ખાટલીઓ ઉડાવે છે અને ગાંડા થઈને નોકર-ચાકર, ખાળકો અને સ્ત્રીઓને પશુની માફક મારે છે તેમજ ભાન ભૂલીને નિર્લજ્જ ગાળો ભાંડે છે. તેમનાથી પણ વધારે ભયંકર દશા તો તે અભાગી ગરીબોની છે કે, જેઓ આખો દહાડો પરસેવો ઉતારીને થોડા પૈસા પેદા કરે છે અને સાંજે દારૂના પીઠામાં ખાળકૂંડીતું પાણી પીને ખાલી હાથે ઘેર આવે છે. તેનાં સ્ત્રી-ખાળકો તો આખો દિવસ ચાતકની જેમ આશા રાખીને બેઠાં હોય છે કે ‘ ખાપુ કમાઈને પૈસા લાવશે તો રસોઈ થશે; ’ પરંતુ બીજીજ ક્ષણે ખાપુને આવેલા જોતાં તેમને જણાય છે કે, ખાપુ આવ્યા તો છે પણ બેહોશ, ગાંડા અને પશુ જેવા બની ગયા છે-ગાંઠના પૈસાનો દારૂ પીને આવ્યા છે; ગટરનું પાણી, ઊલટી અને ધૂળથી શરીર ભરેલું છે. જે પ્રજાનાં ઘરોમાં આવાં ભયંકર દશ્યો હંમેશાં થાય તે પ્રજા શું ફેાઈ પણ સહ્ય રાજાની પ્રજા કહી શકાય ? કદી નહિ.

કેટલી વિચારવા જેવી વાત છે કે, એક બાબુ દારૂના દુકાન-દારોને સરકારે દુકમ આપ્યો છે કે, બજારમાં દુકાનો ખોલેા અને ખુલ્લી રીતે આ ગંદું અને ધૂણિત ઝેર વેચેા અને તમામ પ્રજાને સ્વતંત્રતા આપી દીધી કે જેને નોટલો પીવેા હોય તેટલો ઇન્છા મુજબ પીએા.

આટલે સુધી તો કામ કાયદેસર થયું; પણ તેથી આગળ એક બીજું કામ એ થયું છે કે, સરકારે પેલિસવાળાઓને ડંડા આપીને ઊભા ક્યાં અને તેમને કહી દીધું કે, ડંડા લઈને તૈયાર ઊભા રહો અને જે કોઈ આ ભયંકર દુકાનોમાં ભય તેને ન રોકેા. દુકાન-દારો તેમને આ ભયંકર ઝેર આપે ત્યારે પણ ન રોકેા અને કોઈ અતિથય પીએ ત્યારે પણ ન રોકેા; પરંતુ કોઈ પીને દીવાનો બની ભય તો તેને પકડીને અમારી પાસે લઈ આવેા.” બાજે કે દારૂ પીવાથી દીવાના બની જવાના ચોક્કસ પરિણામની સરકારને ખબરજ ન હોય અને સરકારની નજરે દારૂ પીને ગાંડા થયું એ કોઈ અકસ્માત બાબતજ હોય! વાહ! કેવું સુંદર રાજ્ય છે! કેવી સુંદર વ્યવસ્થા છે! ચોરને કહે કે ચોરી કર અને ગ્રાહને કહે કે, પકડો. કેવી બલિહારી!

હવે જુગારની વાત લઈએ. તેનાં સદ્દો, લિલામ, લોટરી અને કંદ્રાકટ વગેરે અનેક રૂપ છે. તેની સાથે સંગંધ રાખનારા કાયદાઓ એટલા સ્વાર્થી અને છજપૂર્ણ છે કે, તે સભ્યતાના નામ ઉપર બટ્ટો લગાડે છે. તેઓ પ્રજા પાસેથી નાગરીકતાના હક છીનવી લે છે આ બધી પદ્ધતિઓને હું જુગાર એટલા માટે કહું છું કે, એક તે વસ્તુઓનું એક ચોક્કસ મૂલ્ય રહેતું નથી. બીજું પ્રસંગોપાત્ત ય પ્રારબ્ધવશાત્ એક માણસને તે વસ્તુ બહુજ ઓછા રૂપિયામાં મળી જાય છે અને એ વસ્તુનો માલિક તેની પૂરાથી વધારે કિંમત, (લેને

માટે કાયદામાં કેઈ અટકાવ નથી) કેટલાએ એવા લોકો પાસેથી લે છે કે, જેમણે નસીબ યાને પ્રસંગવશ થઈને તે વસ્તુ તેટલીજ ચોછી કિંમતે મળવાની આશા રાખીને વેચી દીધી હતી કે, ગમે તો પૈસા જશે અથવા તો માલ મળશે. બીજું સ્વરૂપ એથીયે વધારે ભયાનક છે અને તે સદો છે. એ સદો લગભગ બધી લાભકારી વસ્તુઓનો થાય છે. સદો ખેલનાર લગભગ બધા નકામા અને બીજા ધંધાઓ માટે અયોગ્ય માણસો હોય છે. સામાન્ય રીતે આ ધંધામાં મોટા મોટા મગરમચ્છ નાની નાની માછલીઓને ગળી જાય છે, તેની વાત હું આ વખતે નહીં કહું. હું માત્ર એજ સરકારની તરફ આંગળી ઉઠાવું છું કે, જેણે કેવળ સારી આવક કરવા માટે એવા કાયદા બનાવ્યા છે, કે જેને લીધે કેટલાક ભયંકર પૈસાવાળા યા છાકટા ચલતાપુર્ણ ચાલતાં ચાલતાં ખુલ્લે ખુલ્લે જુગારરમીને નવના સો કરે છે અથવા સહન કરીને રોઈ રહે છે. અને આ વસ્તુ પ્રજાને સસ્તી યા મોંઘી મળવાનું દરેક રીતે તેમને અધીન છે. ઘઉં, રૂ, સોનું અને ચાંદીના સદા તો ચાલેજ છે. કાપડની મિલોના અને બીજાં એવાં કારખાનાંના કે, જેનાથી સર્વસાધારણના રોજકામમાં આવનાર વસ્તુઓ તૈયાર થાય છે, તેના શેરોના પણ સદા એટલા જોરથી ચાલે છે કે, વસ્તુઓની કિંમતમાં ભયંકર ઘટાડો-વધારો થતો રહે છે. તેનું સીધું અને સાદું પરિણામ એ આવે છે કે, જે ઘાતી જોટો મિલમાં ૩) રૂપિયામાં તૈયાર થાય છે, તેને આ જુગારીઓ આપસઆપસમાં જૂઠે જૂઠું ખરીદી-વેચીને તેની ઉપર ૩) રૂ. નફો કરી લે છે અને પછી તે ૬) રૂપિયામાં ગરીબ પ્રજાને વેચવામાં આવે છે કે જેને તેની વપરાશ માટે ખાસ જરૂર હોય છે. અર્થાત્ એ જુગારખોરો જે નફો કરી જાય છે, તેનો દંડ ગરીબ લોકો આપે છે અને સરકાર મિલમાલિકો પાસેથી-તેના કાચા માલના વેપારી પાસેથી-આ સ્વાથી સટોડિયાઓ પાસેથી-અનેક

કર અને જાણનાં કાઢીને પોતાનો બરપૂર ભાગ આ પાપની કમાણીમાંથી વસૂલ કરે છે.

ગયા મહાસુદમાં જ્યારે સમસ્ત પ્રજા આદ્યાર અને જરૂરી પદાર્થોની મોટી મુશ્કેલીમાં આવો પડી અને આ પાપપંથીઓએ હાહાકાર કરતી પ્રજાની કંઈ પણ દયા ન ખાતાં પોતાની પોટલી ખૂબ મોટી કરી તેમજ નિર્ઘયતાપૂર્વક પ્રજાને મનમાની લૂંટી ત્યારે, જેથી આ સ્વેચ્છાચાર શેકાય એવો કાયદો જનાવીને સરકારે આ અધેર અટકાવવું જોઈતું હતું; પરંતુ તેને બદલે જેમ દોષ એક જમાનામાં અસંખ્ય અને મૂળ રાજ ચોર લોકો પાસેથી પોતાની ચોધાર લીધા કરતો હતો તેમ, એવો કાયદો જનાવ્યો કે, એ કમાણીનો અધી ભાગ પોતાનેજ મળે ! હું નથી સમજતો કે, દોષ પણ રાજને માટે આથી વધારે નાલાશીની વાત બીજી કંઈ હોઈ શકે કે તેની પ્રજાના કેટલાક સ્વાર્થી લોક તેનીજ પ્રજાના ગરીબોનું લોહી શૂસે છે અને સરકાર તેમાં પૂરેપૂરો ભાગ લઈને સંતોષ પામે છે. ૭૬ । ૭૬ ।

હવે હું વેપારી નીતિ તરફ વાચકોનું ધ્યાન જોડું છું. પોતાના વિદેશી મિત્રોને તૈયાર માલ મોકલવા માટે પૂરેપૂરું સ્વાતંત્ર્ય અને અધિકાર આપ્યા છે. તેમાંથી બરપૂર કરરૂપી લાંચ લઈને તેણે પ્રજા-રક્ષણનું પુણ્ય કરતુંય તો બલે વેચીજ દીધું ! એકલા જાપાનનીજ વાત લઈએ. તેણે જેવી બેધકક વેપારી લૂંટ ચલાવી છે અને તે જેટલા બેઈમાન, બૂઠા અને કપટી છે તેટલા ભાગ્યેજ દોષ હશે. આખાય બબરમાં જાપાની વસ્તુ ઓછી ટકાઉ અને નકામી હોવાથી જાપાન છે, પણ આ ગરીબ દેશના ભૂખ્યા લોકોને એટલી સસ્તી કિંમતે આ રફી માલ આપ્યો છે કે, અમારા અભાગી જાંધુઓ સસ્તાપણને લીધે તેના રફીપણની કંઈ પરવા કરતા નથી.

હું પાછળની વાતોનો ઉદ્દેશ કરતો નથી પણ અસહયોગની હિલ-ચાલને લીધે ખાદીનાં વસ્ત્રોનો વહેવાર ચાલ્યો એટલે જાપાને ખાદી બનાવીને મોકલી આપી અને તેની ઉપર 'સ્વદેશમાં બનેલો માલ' એમ લખી દીધું! શું કોઈ પણ સ્વાભિમાની અને આગરુદાર દેશ ખુલ્લે ખુલ્લી રીતે આટલું જૂઠું અને બેઇમાની કરી શકે છે ?

ગ્રામોફોન, હારમોનિયમ, સાઈકલ, રમકડાં, રંગ, વાર્નિશ અને દરેક જરૂરની વસ્તુ તેણે તાત્કાલિક અમારી સમક્ષ રજૂ કરીને અમારા પૈસા છીનવી લીધા છે. છીનવી લીધા શું, ઠગી લીધા છે; કેમકે વહેવારથી અમે બેઇએ છીએ કે, દરેક વસ્તુ રફી અને નકામા જેવી છે. હું એ પૂછું છું કે, આ ચેપી રોગથી દેશનું રક્ષણ કરવાનું કામ શું સરકારનું ન હતું ?

આજ વાત બીજા દેશોના સંબંધમાં કહી શકાય છે. સાથે સાથે એ કાયદા પણ નથી ભૂલી શકાતા કે જે દેશના વેપાર, શિલ્પ અને ઉદ્યોગધંધાઓનો વિકાસ થવા હેતા નથી. ભૂતકાળની પ્રિન્ટિશ સરકારે પોતાના દેશમાં હિંદુસ્તાનનું કાપડ પહેરવું એ કાયદા વિરુદ્ધ જાહેર કર્યું હતું અને ભારતમાં ૮૦થી વધારે નંબરનું સૂતર કાંતવાનું કાયદા વિરુદ્ધ ગણવામાં આવ્યું. એ રીતે કોઈ-પણ શોધને રજીસ્ટર-(પેટન્ટ) કરવાનો કાયદો અત્યંત સ્વાર્થ અને છળપૂર્ણ છે. આ બધાની સાથે અમે શરતબંધી મજૂરોના કાયદાઓને પણ ભૂલી શકતા નથી, કે જેને અમે અમારા માથા પર લાત મારવા જેટલું અપમાનકારક સમજીએ છીએ અને જે સરકારી પદ્ધતિનો લાંછનીય દોષ છે. કાયદા કરનારાઓ અને જમીનદારો સાથે સંબંધ રાખનાર કાયદાઓ પર બહુજ ગંભીરતાથી વિચાર કરવાની જરૂર છે. જેથી એમ માલૂમ પડશે કે, એ કાયદા કાં તો બહુ બેઇમાની કરે છે અથવા ચોક્કસ સ્વાર્થાન્ધ થઈને બનાવ્યા

છે અથવા તો તેને ચોતાની પ્રજાની પરિસ્થિતિનું કંઈપણ જ્ઞાન નથી. પણ મને એ પ્રગટ કરતાં જોઈ શકાય છે કે, તે કાયદા તેના સ્વરૂપમાં બહુ જોળખૂંચ કર્યો પછી સારી રીતે ઇરાદાપૂર્વક બનાવવામાં આવ્યા છે અને અત્યંત દૃઢતાપૂર્વક ગરીબ જેડૂતોનું અત્યાનાદ કરવામાં આવી રહ્યું છે. હું એમ પણ કહેવામાં ગ્રંથેશની જરૂર નથી માનતો કે, એ કાયદો માલ તૈયાર કરાવવામાં ભારત સરકારને બહારનાં કારખાનાંવાળાઓ પાસેથી સારી રકમ મળવાની લાલચ ન હોત, તો તે આ અભાગી જેડૂતોને પણ તેજ ઝેરી ગોળીથી ડાહરની જેમ મારી નાખત કે જેમ પહેલાં હવભાગી વેપારી અને ચિદ્વિપ-ઓને મારીને ફેંછી દેવામાં આવ્યા હતા. ચીન પાસેથી રૂપિયા પડાવવાને માટે તો સરકારે અફઘાનિસ્તાનની જેલીને ઉત્તેજન આપ્યું અને જેલી કરાવી. વિલાયતના ગળીના રંગના વેપારીઓ પાસેથી કર-રૂપે મોટી રકમ લેવા માટે જ ભારતના ગળીના વેપારને જડમૂળથી નાશ કર્યો અને હવે લેંકેશાયર અને માન્ચેસ્ટરના વરુ જેવા વેપારીઓની લૂંટમાંથી ભરપૂર હિસ્સો મેળવવા માટે જ સરકાર લાંબા તારનો કપાસ વવરાવવા માટે ભારતના અણસમજુ જેડૂતોને સલાહ આપી રહી છે.

આ વાત બહુ પહેલાંથી કહ્યા કરવામાં આવી છે કે, જેડૂતો ઉપર સરકારી લાગાઓનો ભાર એટલો છે કે જેટલો કોઈ પણ સભ્ય અને ધનવાન દેશના જેડૂતો પર નથી. મામલતદાર, જમીનદાર અને વાણિયાઓના પંચમાં તેઓ એવી રીતે કુશાચેલા રહે છે કે, કોઈ પણ રીતે તેમનો ઉદ્ધાર થવો અસંભવિત છે. રૂપિયા નહિં ચૂકવી શકાવાથી—ગમે તો તે સરકારી હોય કે વાણિયાના યા જમીનદારના હોય—કોઈ કાયદો તેમને મદદ કરનાર કે તેમની લાચારીની હિમાયત કરનાર અને તેમને ઉઝારી લેનાર નથી. ગરીબ, અભાગિયા અને અસહાય જેડૂતોને કોઈ પણ કારણથી

નહી કરેલો જમીનવેરો નહિ આપવાથી અવશ્ય જેલમાં પૂરવામાં આવશે અને તેમનાં હળ બળદ અને વાસણ પણ જરૂર હરાજ કરી દેવામાં આવશે.

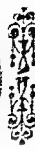
નહેરોની સગવડ વધારવાની અપેક્ષાએ રેલોની સગવડ વધારે જવામાં આવે છે કે, ક્યારે તેમના ખેતરોમાં તેમની તાજાં કમાઈ પાકે અને ક્યારે અમે તેને લઈને નાસીએ.

હવે ન્યાય અને શાસનની વાત ઉપર વિચાર કરીએ. રાજ્ય કરનાર હાકેમોની સાથે પ્રજાના લોકો સાથેના વહેવારમાં કેટલાંએવા કાવાદાવા થવા અસંભવિતજ નહિ, બલકે અનિવાર્ય છે. જેમાં ન્યાયની જરૂર પડે છે. એવી સ્થિતિમાં રાજ્યસત્તા અને ન્યાય ધીશનું એક હોવું કદીપણ ન્યાયી નથી; કેમકે ઘણીખરી સ્થિતિઓમાં ફરિયાદી રાજ્યકર્તા ઉપરજ ફરિયાદ કરશે અને રાજ્યકર્તાને પ્રતિપક્ષીના રૂપમાં આવવું પડશે. એવી સ્થિતિમાં તેજ જો ન્યાય ધિશ થઈને જોસે તો ન્યાયની આશા કદી રહી શકતી નથી. મોય રાજાઓના અમલમાં ન્યાય અને શાસનનાં ખાતાં જુદાં જુદાં હતાં. મોગલ રાજાઓને ત્યાં પણ એજ વાત હતી. જેઠની વાત છે કે, ઉદારતા અને પદ્ધતિની બહાઈ હાંકનાર પશ્ચિમના આ અભિમાની લોકોના રાજ્યમાં એવા દોષ હયાત છે કે જેને અધિક સજ્ય (તેમના અભિપ્રાય પ્રમાણે) કાળના કાળા હિંદુસ્તાની રાજાઓ (જેમને હવે દુર્ભાગ્યથી રાજ્યવ્યવહારનું જ્ઞાન નથી રહ્યું તે) સમજી શક્યા હતા અને અમલમાં લાવી શક્યા હતા.

અંતમાં હું આ અધ્યાયને સમાપ્ત કરતાં 'કાયદા' શબ્દનું જે અપમાન અંગ્રેજી રાજ્યમાં થયું છે, તેની તરફ વાચકોનું ધ્યાન ખેંચું છું. કેપતિપદના કોઈ જાગમાંથી જે પાછળના અધ્યાયમાં કાયદા શબ્દની વ્યાખ્યા ઉતારી છે. જેનો અર્થ એ કે, કાયદાનો

અર્થ સત્ય છે; પરંતુ અંગ્રેજી રાજ્યમાં તો કાયદાનો અર્થ નિયમ છે અને તેમાં ધોર છગ તેમજ પ્રમાદ છે. તેને રખરની જેમ ખેંચી તથા ચઢેલી શકાય છે. પરિણામે સમસ્ત ભારતમાં એ અપરાદ ફેલાઈ ગયો છે કે, અંગ્રેજી કાયદામાં સત્યની છત નથી ઘતી. અંગ્રેજી અદાલતોમાં જઈને સાચું બોલનાર મૂખ છે. અંગ્રેજી અદાલતને આંખો નથી, કાન છે. તે દેખતી નથી, સાંભળે છે અને અદાલતમાં જવાનું કોઈ પણ બહા માણસનું કામ નથી. કોઈ હુબ્યા લક્'ગાનું કામ છે છંત્યાદિ. કોઈ પણ રાજ્યપદ્ધતિની આધી વધારે લાંછના, તિરસ્કૃતિ અને અવહેલના કંઈ હોઈ શકે તે હું કહી શકતો નથી.

અધ્યાય ૫ મો-અંગ્રેજી રાજ્યમાં પ્રજાની દુર્દશા

કોઈ પણ શાસક-મંડળના કાયદા ઘડનાર ને કાયદા નક્કી કરતી વખતે પોતાના અને પ્રજાના સ્વાર્થોમાં ભેદ સમજે અને પોતાના સ્વાર્થરક્ષણ માટે કાયદા ઘડવામાં રાજનૈતિક છળને પ્રયોગ કરે, તો પ્રજાની દુર્દશા માટે તે ઘણુંય છે.

પાછલા અધ્યાયમાં અમે એ વાત ઉપર પ્રકાશ નાખ્યો છે કે, અંગ્રેજી રાજ્યપદ્ધતિના દોષ કેવા છે અને અંગ્રેજી કાયદાઓમાં કેટલી ઓછપ, બેપરવાઈ અને રાજનૈતિક કપટ છે અને એજ કારણે પ્રજાની દુર્દશા માટે ઓછાં નથી. એજ કારણેથી પ્રજા જે વિપત્તિમાં પડી છે અને જે ભાર નીચે દળાતી જાય છે, તે વિચારવા યોગ્ય છે. તે ઉપરાંત બીજી કેટલીક ગુપ્ત રીતો છે કે જેનો કાયદા સાથે પણ એટલો બધો સંબંધ નથી અને જેનો ઉદ્દેશ એવો છે કે, ભારતની પ્રજા કદી ભડવા ન પામે-કદી યોગ્ય થવા ન પામે કે કદી શક્તિવાન અને અસ્ખબળથી પૂર્ણ થવા ન પામે.

એ નીતિઓ ને ખુલ્લે ખુલ્લા કાયદાની ઢબે ધારાસભામાં પસાર કરાવી દીધી હોત, તો અત્યાર સુધીમાં કચારનીએ અંગ્રેજી રાજ્યપદ્ધતિ સંસારમાં બદનામ થઈ ગઈ હોત; પણ અંગ્રેજી ખુદ્દિમાન અને વ્યાવહારિક જાતિ છે. તેણે ભાંગ નથી પીધી કે તે પોતાની ખુલ્લે ખુલ્લી બદનામીને એવી ખરાબ રીતે ફેલાવા દે. પરંતુ ને કોઈ પણ વિચારશાળી સમજન ભારતમાં એક છેડાથી બીજા

છેડા યુધી દેર્યે અને ભારતને ધ્યાનથી જોયે તો તે જરૂર જોમ
કહેયે કે, ભારત કોઈ આજરુદાર રાજ્યની પ્રજા નથી. જે પ્રમાણે
પિતાને એ ગર્વ યવો જોઈએ કે, તેનો પરિવાર યુધી, સમૃદ્ધ અને
પડિત છે, તેજ પ્રમાણે દરેક રાજ્યને માટે એ ગૌરવની વાત હોવી
જોઈએ કે, તેની પ્રજા યુધી, સમૃદ્ધ અને પડિત હોય. અને જે પિતા
કે રાજા આવો ગર્વ પ્રાપ્ત કરી ચકતો નથી, તે કાં તો બેઇમાન છે
કે કાં તો અકર્મણ્ય છે. x x x

સૌથી પહેલી હું સંપત્તિની વાત ઉપાડું છું, કેમકે આ કળિ-
યુગ સંપત્તિનો યુગ છે. પૈસાના ત્રાજવે માણસની બધી યોગ્યતા
તોળાય છે. પૈસાજ મનુષ્યનો બાપ, કાકો, દુઓ અને જમાઈ છે.
પૈસા વિનાનો આદમી ગપેટા છે. પૈસા હાથમાં હોવાથી આજ
જાતિઓ વિજય પામે છે. પૈસાને લીધે તેને વીરતાનો આંદ મળે છે,
પૈસાને લીધે તેને આલોકના અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે, એ પૈસા ભાર-
તમાં કેટલા છે? તે સંબંધી જે આકાશ અને સંપત્તિશાસ્ત્રના ગ્રંથ
પ્રકાશિત થયા છે, તે વાચકોની દૃષ્ટિએ પડ્યા હશે. હું એ નિરસ
હિસાબોને નકામો બેવડાવીને વાચકો પર અત્યાચાર નહિં કરું. હું
માત્ર જોમ કહી ચકું છું કે, આ વખતે ભારત સૌથી ગરીબ દેશ
છે, અને તેની સંપત્તિનો સારી રીતે નાશ થઈ રહ્યો છે; તેમજ
એ બધાની જવાબદાર સરકારનો અનેક એવી નિતિઓ છે કે જેથી
ખર્ચનો એક જાહુ ભારે પ્રવાહ સારી રીતે ચાલુ રહે છે. સરકારે
અમને કહ્યું છે એટલુંજ નહિ, પણ અમને વિશ્વાસ આપ્યો છે અને
તેની યોજના પણ કરી છે કે, ભારત જેવી પ્રધાન દેશ છે-તે કાચો
માલ પરદેશોમાં મોકલે તેને માટે પૂરી સગવડ તેણે ઊભી કરી છે;
પણ અમે કેટલીએ વાર કહી ચૂક્યા છીએ કે, એ જૂઠું અને
ધમ છે. ભારત કહી કાચો માલ ઉત્પન્ન કરીને બીજા દેશોને
આપનારો દેશ નથી. શું અહીં જમીન પૂરતી નથી? શું અહીં

મજૂરો પૂરતા નથી ? શું અહીં મજૂરી સસ્તી નથી ? શું અહીંનાં હવાપાણી, મહેનત અને કામધંધો કરવા જેવાં નથી ? અને શું ભારતે કદી આવો વેપાર કર્યો નહતો ? પણ શોકની વાત એ છે કે, આ બધાં કારણ જાણવા છતાં અને બધી વાત સમજવા છતાં પણ સરકાર એ તરફ ધ્યાન આપતી નથી. હું પહેલાં કહી ગયો છું કે, ખેતી, શિક્ષણ અને વેપાર એ ત્રણ ઉપાયોથી સંપત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. પણ સરકાર ખેતીનેજ ઉત્તેજન આપે છે. શિક્ષણ અને વેપારને છીનવી લેવાયો છે. અમે કોડીને મૂલ્યે કાચો માલ આપીને ખાલી હાથે ખેતી રહીએ છીએ અને તેમાંથી તૈયાર થયેલો માલ વિદેશ-માંથી સોનાના મૂલ્યે ખરીદી ઝખ મારીએ છીએ. અમારા ઘરમાં મજૂર બંધુઓ નવરા બેઠા છે, તેમને ચાર પૈસાનો રોજગાર નથી અને અમારો માલ બીજાઓ પાસે વધારે ને વધારે મજૂરી આપીને તૈયાર કરાવવા માટે અમને ફરજ પાડવામાં આવે છે. જેમ કોઈ ગરીબ ગૃહસ્થ, પોતાને હૃદયુષ્ક વહુ-દીકરા હોવા છતાં દરેક કામ મજૂરી આપીને બીજાઓ પાસે કરાવે એવી આ મૂખંતાપૂર્ણ ઠગાઈ છે. શું તે આ રીતે સુખી રહી શકે છે ? કદાપિ નહિ.

કેવી કેવી જાતના ભયંકર કાયદા બનાવીને વેપાર અને શિક્ષણને મારી નાખવામાં આવ્યા છે અને કેવી રીતે ગરીબ ખેડૂતોના ગળાં દબાવવાની યોજના ઊભી કરીને તેમને જીવતાજ જમીનમાં દાટી દેવામાં આવ્યા છે, એ વાત હું ઉપર કહી ગયો છું. એ સિવાય બીજા એક મહત્ત્વની વાત જે આ સંબંધમાં કહેવાની છે અને જેને લીધે સરકાર ખુલ્લી રીતે કાયદા બનાવી બદનામ નથી થઈ શકતી તે એ કે, દેશના ઉદ્યોગધંધાઓના સંબંધમાં સરકારનો આગસ અને ખેદરકારી ભર્યો વ્યવહાર છે. જે કદી કોઈ પણ ઉન્નત અને સમૃદ્ધિશાળી રાજ્યને શોભતું નથી.

નિશાળો અને કોલેજોમાંથી નીકળતા વિદ્યાર્થીઓનું સત્યા-

નાશ વળી બચ છે. સ્ટેશનના મજૂરને બ્યારે ઓછી મજૂરી લેવાનું કહેવામાં આવે છે, ત્યારે તે કોઈ મેટ્રિક પાસ થયેલાને ખોજવાની સલાહ આપ્યા કરે છે. જે ભુવાન પોતાનાં માળાપોની આંખનો તારો, મજબૂત અને સિંહની જેમ ધરને ખારણે ચોક્કસ હોતો; જેના બચ્ચી ચોર, લૂંટારા અને બદમાશ, ગામ કે ઘર તરફ આંખ ઉઠાવી શકતા નહોતા, જે વીસ પચીસ વર્ષની ઉંમર સુધી જૂઠું, બ્યલિયાર, છળકપટ અને પાખંડ સમજી શકતો નહોતો, આખા ગામની સીઓ જેની ટાકી, ફાઈ, મા અને બહેન સમાન હતી; આખા ગામના પુરુષ જેના કાકા, દાદા અને બાઈ હતા; તે નવયુવક, હાય ! આજ કેવી દયામાં છે ? આજ તેમની આંખો ખાડામાં પેસી ગઈ છે, જૂથ મરી ગઈ છે અને તેઓ પોતાનાં દુર્બળ શરીરને અને નિસ્તેજ મુખને માત્ર કપડાંથી મદીને નોકરી ખોજવા કરે છે. નાનાં નાનાં બાળકો પ્રેમની ગૂંથણીઓમાં મૂકાય છે. ભારતમાં એમ.એ. સુધી અંગ્રેજી શિક્ષણ સરકાર તરફથી આપવામાં આવે છે અને એટલી ઉચ્ચાધિ મેળવનાર માણસ માત્ર સરકારી હલકા દરજ્જાના અધિકારી બની શકે છે. શું ભારતને ઉદ્યોગ-ધંધા શિખવાડવામાં પાપ હતું ? શુદ્ધ ભારતીય આત્રે-હવામાં રહીને ભારતીય આદર્શનો ભાવ શીખવે એ પાપ હતું ? હું મોટા મોટા આબરુદાર ઘરોનાં બાળકોને નોકરીની ખોજમાં ફેરવા બેઠું છું. એક મારો એળખીતો દરજ્જા મંદિને ખસે રૂપિયા કમ્બાય છે અને તેની દુકાનમાં રૂપિયા ત્રણના રાજધી પોણા રૂપિયા સુધીના કારીગરો કામ કરે છે. પણ દુબોગ્યે તેનો દીકરો મેટ્રિક પાસ થઈ ગયો. તે પચીસ રૂપિયાના પગારથી કોઈ કચેરીમાં તેના સાહેબનાં સ્ત્રીના ખાચ છે, પરંતુ પોતાનું કામ કરવાનું પસંદ નથી કરતો. એક છુદ્દારને પણ હું બાળું છું, કે જેનો ડોકરો માત્ર પાંચમી કે છઠી એપ્રિ સુધી લખ્યો હતો. બાળપણની એવી હવા તેના

મગજમાં ઘૂસી ગઈ કે તેની હુકાને પણ મહિને બસો રૂપિયાની આવક હોવા છતાં હુડારીકામનો હથોડો તેનાથી ઊપડ્યો નહિ; તે ફક્ત વીસ રૂપિયાના માસિક પગારે પોતાના ઘરથી પચાસ માઈલ દૂર નોકરી કરે છે. પોતાની પત્નીને સુધ્ધાં મળવાને તલસે છે. વિવાહ થતાંજ તેમની સૌભાગ્યરાત્રિના દિવસ કોઈક નિર્જન સ્ટેશનના માનવવિહોણા કંપાટમેન્ટની ગંદી કોટડીમાં એકલાજ વિત્યા હતા ! ક્યાં સુધી ગણાવીએ ? કોણ જાણે આ ઝેરીલા શિક્ષણમાં એવી કંઈ ભયાનક શક્તિ છે કે જેને અડકતાંજ માણસ ધમંડી અને નીચ બની જાય છે. સરકારને પોતાને માટે ક્લાર્ક જોઈતા હતા, તેમનેજ પેદા કરવા માટે તેણે આ ગુલામીની ટંકશાળ ખોલી રાખી છે.

ભણ્યા પછી ત્રણ ધંધા સારી આવકવાળા છે. માત્ર આવકને ખાતરજ અભાગી શિક્ષિત યુવકો તેના ઉપર તન તોડીને તૂટી મરે છે. એક એન્જિનિયરિંગ, બીજો ડોક્ટરી અને ત્રીજો વકીલાત. એન્જિનિયરિંગના જેવો બીજો બેઠમાન અને ચોરધંધો કોઈકજ હશે, કે જેમાં નાનેથી મોટા સુધી દરેક જણ ચોર અને જૂઠા છે. મારા એક મિત્રનો પિતા આવરસિયર હતો. પાંત્રીસ રૂપિયા પગાર મળતો હતો, પણ મહિનામાં બે હજાર સુધી રૂપિયા આવતા મેં મારી નજરે જોયા છે. એક એન્જિનિયરને હું જાણું છું. તે બસો રૂપિયા મેળવે છે અને જાતે ગ્રાહણ છે. આર્યસમાજનો પ્રમુખ છે; પરંતુ તેને ત્યાં ત્રણ માળના પાકા બંગલા ઊભા છે. ગાડીઓમાં રૂપિયા ભરીને લાવે છે. ચહેરા પર ફિટકાર વરસે છે—તેજ નાશ પામી ગયું છે. વધારે ને વધારે દાન કરે છે અને વાહવાહ બોલાવે છે. એક કોન્સ્ટ્રક્ટરને હું જાણું છું. હમણાંજ તાજી જોળખાણ-પિછાણ થઈ છે. મુંબઈમાં એક નવો એન્જિનિયર આવ્યો હતો, તેણે આ મહાશયને સિદ્ધ-સાધક બનવા માટે બોલાવી લીધો છે. એન્જિ-

નિયમની સીને સારીએ, હારમોનિયમ વાળુ, હાગીના અને બેટ
સારી રીતે મોકલતો રહ્યો છે અને એક પગે ખટો રહીને છલચલ
કરે છે. મેં જાતે જિભા રહીને તેને બળે બાટલીઓ દારૂ પાતાં
જોયો છે. આટલું કરીને તો તેનો પાસેથી ઓડું લે છે અને
મનમાન્યું જિભ બનાવી સ્વીકાર કરાવી લે છે. તેમાં બતેનો
અધોઅધ ભાગ હોય છે. આ રીતે એ બતે પાપીય લૂંટારા તે
રૂપિયા લૂંટી રહ્યા છે કે જે સરકારી કહેવાતા હોવા છતાં વાસ્ત-
વિક રીતે પ્રજાના હોય છે.

ન્યારથી ડોક્ટરોએ જન્મ લીધા ત્યારથી વેદકતા ધંધાએ
હુકમદારીનું સ્વરૂપ લીધું છે. મનુષ્યોની માનસિક, સામાજિક
અને શારીરિક પરિસ્થિતિઓ પૂરેપૂરી રોગી ઘડી ગઈ છે. જોજન
અને હવાની માફક હવા પણ જીવનની આવશ્યક વસ્તુ બની ગઈ
છે. પરમ કરુણાળુ તપસ્વી ઋષિઓએ ભૂતકાળથી પ્રેરાઈને પોતા-
ની તપશ્ચર્યા છોડી લોકસેવા માટે દેવતાઓ પાસે ચિકિત્સાવિદ્યા
માગી અને તે વડે અસારનો ઉપકાર કર્યો. આજ એવી સ્થિતિ છે
કે, 'જેમ જેમ હવા કરી તેમ તેમ રોગ વધતા ગયા.' કોઈ પણ
મોટા શહેરમાં જાઓ અને તેની સડક ઉપરથી એક મૂઠી ધૂળ
ઉઠાવીને જુઓ. જરૂર તેમાંથી બે ચાર વેધ-ડોક્ટર નીકળી આવ-
શે. દરેક ચેરીમાં, દરેક ખાંચામાં અને દરેક મહોલ્લામાં તેઓ
માંજોની માફક ચોટેલા છે. તેમના ફંદામાં રોગી આવવા જોઈએ.
પછી તેઓ એવી હાથચાલાકી-કરે છે કે, એ હદીના માથા પર એક
વાળ પણ રહેતો નથી. તેમને અવગા અસાથી મૂંડે છે. ન્યારે
વેદોની સ્થિતિ એવી છે કે જિયારા વિદ્યાહીન, ધનહીન અને
દવાહીન પોતાની મેલી-શીશીઓ અને બૂઠાસાચા દવાદારને
લઈને બેઠા બેઠા દિવસ ગાળી રહ્યા છે. જે આન્યું તે હજમ.

સરકારનું આ સંજોગમાં શું કર્તવ્ય હતું, એ વિચારવા યોગ્ય

વાત છે. સરકાર જાણે છે કે, ભારત ગરીબ છે. તે પોતે આ ડૉક્ટરોને ગામડાંમાં દરેક ઠેકાણે પહોંચાડી શકતી નથી. તેને માટે એ અશક્ય છે. ગામડાંમાં એજ બિચારા અસહાય વૈદ્યો ગરીબ પ્રજાના પ્રાણરક્ષણ માટે બને તેટલું કરે છે. સરકારે પુરાતત્ત્વ વિભાગનો ઉદ્ધાર કરવામાં ધ્યાન આપ્યું, તે ફક્ત એટલા માટે કે, યુરોપને કારી ગરીબો સાથે આદર્શ મળે અને જ્યોતિષનો ઉદ્ધાર કર્યો તે માત્ર એટલા જ માટે કે, યુરોપના દુનિયાદારી લોક આ અપૂર્વ ભારતીય વિદ્વાન ઇમાન બગાડીને ખ્રિસ્તી બનાવી લે; પરંતુ તેણે આયુર્વેદને આટલો ઉપયોગી અને કામનો જાણવા છતાં પણ કાંઈ મદદ કરી નથી, તે એટલા જ માટે કે આખું ખેતર જ્યારે આ ઘરગથું બળકે (વૈદ્ય) જ ચરી જશે તો તેમના વાછરડા (ડૉક્ટર) શું ચરશે? વિભાગના દવા વેચનાર કોને ઘેરડી કરાં લઈને ભટકશે? એ વાછરડાઓ માટે તેણે ખેતર સુરક્ષિત કરી રાખ્યું છે અને આયુર્વેદને મરવા દીધો છે. તેના પર બે લાતો વધારે ભેરથી મારી. આ પ્રકૃતિ અને સ્વભાવથી વિરુદ્ધ, હળાહળ ઝેર સમાન મેળવેલી એલોપેથી દવાઓ કે જેનાથી સમસ્ત યુરોપ ગભરાઈને ત્રાહિમામ પોકારી રહ્યું છે, તેને ભારત જેવા ગરમ દેશમાં જળરજ્જીથી પાનામાં આવે છે. જે ભારત સનાથ હોત-ભારતનો કોઈ શક્તિશાળી પુત્ર હોત, તો પૂછત કે, હલ્યારાઓ! શા માટે તમે આ હળાહળ ઝેર ગરીબ અને કામળ સ્ત્રીબાળકને ગળે ઉતારી રહ્યા છો? શા માટે અમારા ધર્મ, જાતિ અને સ્વભાવ તથા દેશકાળ વિરુદ્ધ-અમારી ઉપર અત્યાચાર કરી રહ્યા છો?

જે વનસ્પતિ સ્વાભાવિકરૂપે સર્વત્ર જંગલોમાં ખીંચ્યા કરે છે, જેને તાજેતણું ઉપયોગમાં લઈને નિર્જંમતાથી આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરવાની વિધિ આયુર્વેદશાસ્ત્રમાં છે; તે શાસ્ત્રને ઉદ્ધાર ન કરતાં સરકારે એવો પ્રયત્ન કર્યો હોય કે, જે વનસ્પતિ અહીંથી વિલા-

પત્નિ, દાસ, જવામાં આવે અને જોરા હાથોથી પવિત્ર કરી અમારા ગળામાં ઉતારવામાં આવે. તેમાં અનેક ધૂણાજનક પશુઓનાં પિત્ત, માંસ અને રસ સુપચાપ લેળવવામાં આવે. શું આથી પણ વધારે ભયંકર દશા થઈ શકે છે ? હું જોને પાપ સમજું છું અને વાંસ્તવમાં એ પાપ છે-હું જોને પાપ સાબિત કરી શકું છું.

સુબંધમાં બરાચલા વેદ સંમેલનમાં જ્યારે મેં વેદો પાસે-સરકારી પદવી તણ દેવાનો ઠરાવ રજૂ કર્યો ત્યારે મોટા મોટા લગભગ બધા વેદોએ મારો સખત વિરોધ કર્યો. લગભગ બધી સંસ્થાઓના મોટા લોક ખુદામતિયા અને પદવીઓના ભૂખ્યા હોય છે. દુર્ભાગ્યે ત્યાં પણ તેની જોછપ ન હતી. આવી સ્થિતિમાં વિરોધ થવો એ આશ્ચર્યની વાત ન હતી; પરંતુ વિરોધીઓમાં ડો. સર. દેસાઈએ કહ્યું કે, “સરકાર વેદોને અયોગ્ય જૂઠું કહેતી નથી. તે વેદોની પ્રતિષ્ઠા વધારવા તૈયાર છે. તમે ચોખ્ખો બનો, કોલેજ ખોલો, બલ્કો, તમારા જ્ઞાનને પૂર્ણ બનાવીને મોટા મોટા ઉપાયોમાં આબરુ મેળવો એટલે સરકાર તમારું સન્માન કરશે.” આ સરમહાશયની વાત સાંભળીને મને હસવું આવ્યું. મેં કહ્યું: “મહાશય ! આપે જે કોલેજમાં એમ. ડી. ની પરીક્ષા પસાર કરી હતી, તે શું આપના પિતાએ સ્થાપી હતી કે આપના શાતિબંધુઓએ ? વિદેશી અને અપ્રાકૃત ચિકિત્સાપદ્ધતિ શિખવવાને તો સરકાર આટલી માયાકૂટ કરી રહી છે, તેનું શું કારણ છે ? બીજી તરફ સીધી, સાચી અને ઉપયોગી ચિકિત્સાપદ્ધતિને માટે કહેવામાં આવે છે કે, અમે પોતે કોલેજ ઉઘાડીએ અને જલ્દી ચોખ્ખો બનીએ; બલ્કે કે અમે કોઈ એકાદેશની પ્રબલ છીએ કે જેનો કોઈ વારસ કે શબ્દ નથી.”

હવે વહીલાતના પંથાની વાત કહું છું. મારી નજરમાં એના જેવો બિંમલ અને હલકો પંથો કોઈ નથી આવ્યો. જેમ જેમ

ડોક્ટર વધ્યા, તેમ તેમ રોગ વધ્યા અને જેમ જેમ વકીલ વધ્યા, તેમ તેમ ગુના વધ્યા. આ લોક મુકદ્દમાખાજેના પાછા સાથી છે. તેમની સહાયથી ડરપોક અને પોચા આદમી પણ અદાલતમાં લડવાને તૈયાર થઈ જાય છે. એ જૂઠના વેપારી-જૂઠના ઉસ્તાદ-સંપૂર્ણ અન્યાયી જીવન વ્યતીત કરે છે. તેઓ “ જેને ગાડે ખેસે તેના ગુણ ગાય ” આ કહેવત તેમના પર લાગુ થાય છે. મેં જાતે જોયું છે કે, આ સજ્જનોએ ચોરોને પણ “ એ તો આખ-રુદાર ધરની સ્ત્રીનો ચાર હતો અને ખોલાવવાથી ગયો હતો.” એમ કહીને છોડાવી દીધા છે. તેમને આવાં આવાં પાપ કરતાં ગ્લાનિ, લાજ કે શરમ પણ નથી હોતી.

આ ભણેલાઓનાં જીવન છે; જેમાં ધર્મ, દયા, સહાનુભૂતિ, પ્રેમ અને સામાજિકતા ખિલકુલ રહી નથી. આ તો માત્ર તેનો બાહ્યાચાર છે. તેમના અંદરના આચાર તો વ્યભિચાર, પાપ, હિંસા અને જાતજાતના ખિલતસ ભાવોથી ભરેલા હોય છે.

હાય ! કયાં ગયાં એ જીવન કે જ્યારે દરેક શિક્ષિત સજ્જન ગુણ, કર્મ, સ્વભાવ અને વ્યવહારમાં પિતાની સમાન પવિત્ર અને ગંભીર રહેતા હતા. તે સમાજસંગઠન, તે જીવન અને તે આદર્શને આ શિક્ષણરૂપી ડાકણે પાતાળમાં ધકેલી દીધાં છે.

હવે મજૂરોની દિથિતિ જુઓ. નથી તેમને રહેવાને સારી જગા કે નથી તેમને ખાવાની સગવડ. આખો દિવસ કામનું જૂત તો ખડુંજ છે. તેજ કામે તેમને જૂત જેવા જનાવી દીધા છે. જ્યારે અંગ્રેજી રાજ્ય ન હતું, ત્યારે તે દરેક મજૂર પોતાની નાની નાની દુકાનને માલિક હતો. પ્રાતઃકાળમાં નાફીયોઈને પોતાની દુકાન ચાલુ કરીને બેસતો, જાગવાનું નામ લેતો, આખો દિવસ મનમનનું કામ કરતો, રાત્રની જેમ પ્રસન્ન, ખેડિકર અને મસ્ત

રહેતો હતો. મિત્રો અને જાંધવોનો ખુદલા મનથી સત્કાર કરતો અને રાત્રે આનંદથી સૂઈ જતો. દરેક ગૃહસ્થના ઘરમાં કથાઓની ચર્ચા ચાલતી. રાત્રે સૂતી વખતે રોચક અને ઉપદેશવાળી વાતો કહેવામાં આવતી; પરંતુ આજ તેમની આ દશા ઘઈ છે! અંધારામાં, અંધી રાતના ઊડીને તેની સીને ચૂલો સળગાવવો પડે છે. છ વાગે ખાઈપીને તેમને કામ પર હાજર થવું પડે છે. સવારે સ્નાનસંધ્યાને વખતે તે રોટલીના મોટા મોટા ઠકડા જલદી જલદી ગળે ઉતારે છે, એટલામાં સિસોટી સંભળાય છે. જસ, નાસે છે અને આખો દિવસ પ્રમુની જેમ કામ કરે છે. આજ મનુષ્યલુપ્ત છે. નથી તો થતી મિત્રોની ખાતરખરદાસ કે નથી થતી મહેમાનોની સરભરા. અપ્રમાણિક એટલા કે કારખાનાંમાંથી બહાર આવતી વખતે ઝડતી આપવી પડે છે. આજ દિવસે ભગવાને ભારતને આપ્યા!

જેહૂતોની વાત કેટલીયે વાર કહી ચૂક્યો છું. જેમનાં શરીર પર ચીથરું નથી, જે કદી કાલ્યાકૃત્યા નથી હોતા અને જે હમેશાં દેવાદાર, દબાયેલા, દુઃખી અને અપ્રમાણિક રહે છે.

હલકા દરબખાના અધિકારી અને સરકારી નોકરોની ભયંકર દશાનું અનુમાન કરવું કઠણ છે. નાની નાની કાચી ઉંમરના નવજુવાન, નાની નાની બાળાઓ-અભણ વહુઓને, પોતાનાં વૃદ્ધ માતાપિતા પાસેથી છોડાવીને દૂર દેશમાં નાની નાની નોકરીઓ માટે હલકા દરબખાનાં મહાન ભાટે રાખીને પડ્યા રહે છે. કેઈ દિલસ્પી નહિ, ખંપુ નહિ, મિત્ર નહિ અને મદદગાર નહિ. જે કાચી વયની બાળાઓને એકલા ઘરમાં એકલી મુલાવટી થતાં જોઈ છે. તેમનાં બાળક રોગી, દુર્બળ અને અધમૂઆં હોય છે. પર્ણાખરાં મરી જાય છે, ખિચારાં મદાનુરહેલીએ પોતાના નિર્બોહ કરે છે. વરસમાં જે દશવીંત રૂપિયા બચે છે, તે એકાદ વાર થેર આવવા જવામાં જઈ નાજે છે.

લાંચ માટે સરકારી નોકર એટલા પ્રસિદ્ધ થઈ ગયા છે કે, લાંચ આપવી એ તેમની પાસે કામ લેનારાઓ માટે એક જરૂરી ખર્ચ થઈ ગયું છે. એ જેઠામાન લોક લાંચને હક કહીને નિર્દોષતાપૂર્વક માગે છે. પોલિસ અને સાધારણ પટાવાળાથી માંડીને ન્યાયાધિશ સુધી લાંચિયા હોય છે અને કેમ ન હોય ? દશ રૂપિયાના પગારમાં તલાટી સરકારની ઢળે પરિવારનો શુભરો કરી શકે છે ! આઠ રૂપિયાના પગારમાં સિપાઈ સપરિવાર રહી શકે છે ! જે અંગ્રેજ હજારો રૂપિયાનાં ટેબલ શણગારે છે, તેમના મનમાં આ ઓછા પગારદારોની હમેશની મુશ્કેલીઓ ન આવી હોય, એ અસંભવિત છે. ત્યારે ચોખ્ખી વાત તો એજ છે કે, સરકાર લાંચ રુસ્વતની બદી સામે આંખમિચામણું કરે છે. રેલમાં લાંચ, અદાલતમાં લાંચ, કચેરીમાં લાંચ અને સાહેબને ઘેર પણ લાંચ. હે ભગવાન ! કયાંય આ અધર્મનો અંત પણ છે ?

હવે હું અપરાધી લોકો અને જેલનાં જીવન ઉપર પણ થોડો પ્રકાશ પાડીશ. દરેક દેશમાં જીલ્લાની લોકોની ઉત્પત્તિ હોવી અનિવાર્ય છે. પરંતુ તેમનાં શાસન અને સુધારણાને માટે ઉત્તમ પ્રયત્ન કરવો, એ રાજાનું જોખમપૂર્ણ કર્તવ્ય છે. પણ જેલ હુઆઈ શિખવવાની પાઠશાળા છે; ખેશરમીનો ઠાળ ચડાવવાનું મશીન-યંત્ર છે. જેમકે સ્ત્રી, બાળક અને એવા માણસો કે જેમણે ભૂખના માર્યાજ અન્ન માટે ચોરી કરી હતી, એવા અપરાધીની સામે એવા ભાવથી જોવાય છે કે, જાણે તેઓ બળાત્કાર, ખૂન અને લૂંટના અપરાધમાંજ ત્યાં આવ્યા ન હોય ! પોલિસના અધિકાર, વ્યવહાર અને રીતભાત એટલી હલકી અને તુચ્છ હોય છે કે કોઈ ભલો માણસ પોલિસની સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ રાખતી વખતે ગંભીર થાય છે. પરંતુ એક વાર થોડા દિવસને માટે પણ જેલમાં જઈ આવેલો કોઈ પણ શરમાળ અને બીકણ આ-

દમી કંઈને કંઈ વધારે નિર્લક્ષ્ય અને નોકર થઈને આવશે. હું ખાતરીપૂર્વક કહી શકું છું કે, જેલ અપરાધીઓને મુકાવવાનું કે શિક્ષાનું સ્થાન નથી; પરંતુ તે અપરાધીની પાઠશાળા છે. ત્યાંના અધિકારીઓનો વ્યવહાર, ત્યાંનો આહારવિહાર અને ત્યાંની ખરાબ રીતે રહેવાની દબ સમસ્ત મનુષ્યત્વના સૂક્ષ્મ-કોમળ ભાવોને નાશ કરી નાખે છે.

બધી વાતોના સારરૂપ એ કહેવું કઠણ છે કે, પ્રજાની આંતરિક દશા કેવી છે. અમીર, ગરીબ, શિક્ષિત, સાધારણ ધંધાદારી, અપરાધી, બાળક અને ભારતનું દરેક પ્રાણી એજ દશામાં છે કે, જે દશામાં એક અનાથ કુટુંબનાં માણસો હોય છે। બધે કે, તેમના પર કોઈનું રાજ્ય કે કોઈનો અધિકાર નથી. કોઈ તેમનો માલિક નથી. ભારત બધું પરસેવો વહાવી રહ્યું છે-દેશગટ લોહીનું પાણી કરી રહ્યું છે-અને દેશગટ આંધુ પાડી રહ્યું છે. તે ભૂખ્યું છે, દબાયતું છે, રોગી છે; બીકણું છે, દુઃખી છે અને તેમ છતાંય તે શક્તિશાળી અંગ્રેજોની પ્રજા છે. x x x x x સાધારણ માણસ પણ પોતાના પાળેલાં પશુ-પક્ષીઓને સારી રીતે રાખે છે, તેમનાં ખાનપાન અને રહેઠાણની સારી વ્યવસ્થા કરે છે. પરંતુ અંગ્રેજી સરકારની દૃષ્ટિમાં અમે એવા વ્યવહારને પણ યોગ્ય નથી. અમે તો કસાઈને ઘેર બકરાંની જેમ હીએ.

આ વાતો એવા અભાગિયા લોકોની છે કે જેને દરેક પ્રજા કહીને તુચ્છ નજરે ભુજે છે. હવે હું એકાદ વાત એ મોટા માણસોના સંબંધમાં પણ કહેવા ઇચ્છું છું, કે જે પોતે પોતાને રાજા કહે છે અને પોતાના નિસ્તેજ ચહેરાને ભડકામણી પોશાકથી શણગારીને જમીન પર પગ પણ મૂકતા નથી. મને અફસોસ યાય છે કે, હું તેમને રાજા નહિ; પરંતુ અંગ્રેજોની પ્રજા સમજી છું અને જો કે જો અક્કડ ચાલનારા મહાશયો પૂર્વ દુર્દશાને

યોગ્ય છે, પરંતુ તેમ છતાં એ પ્રજાની હુર્દશાની વાત સાથે તેમની હુર્દશાનું વર્ણન હું બૂલી શકતો નથી.

એ રાજાઓનું તેજ અને ઠાઠમાઠ એક જમાનામાં દેવાં હતાં એ વાત કહેવાઈ ગઈ છે, પણ આજ શું છે? એક તો તેમનામાં વીરતાપૂર્વક એક શબ્દ પણ મોંમાંથી કાઢવાની શક્તિ રહી નથી; બીજું, તેમની સ્થિતિ બંધનોથી એવી પરાધીન કરી દેવામાં આવી છે, કે એવી શરતોનો સ્વીકાર કરીને રાજા થવાનો કોઈ પણ તેજસ્વી પુરુષ કદી સ્વીકાર કરે નહિ.

અજમેરમાં એક મેયો કોલેજ છે, જેમાં રાજકુમારોને શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. મને ત્યાંની અંદરની સ્થિતિ, કુમારોની રહેણી-કરણી, તેમનાં આચરણ અને તેમના શિક્ષણની બધી હકીકતની માહિતી છે. હું એમ કહી શકું છું કે, તે સોંઠના બળદ બનાવવાનું કારખાનું છે. એ જીવાન છોકરાં ભવિષ્યમાં રાજા બનીને પ્રજાના પરસેવાની કમાણી ચૂસી લેવામાં ભલે ઉસ્તાદ થાય; પણ રજપૂત તો રહી શકેજ નહિ. જ્યાં તેમની અંદરની સ્થિતિ બિલતસ છે, ત્યાં બહારની સ્થિતિ અપમાનજનક છે. તેનું એક સાધારણ ઉદાહરણજ લઈએ. હમણાં જે સભા નરેન્દ્રમંડળના નામે બહાર કરવામાં આવી છે, તેનું નામ પહેલાં એમ્બર ઓફ પ્રિન્સિસઝ રાખવામાં આવ્યું હતું. વાચક નરેન્દ્ર શબ્દ અને પ્રિન્સ શબ્દના અર્થો પર બધી રીતે વિચાર કરે. મતલબ એ છે કે, ભારતની દૃષ્ટિમાં જે નરેન્દ્ર (?) છે, તે અંગ્રેજોની દૃષ્ટિએ રાજકુમારથી વધારે નથી ગણાત. ઇંગ્લેંડમાં કોઈ પણ આબરુદાર માણસ તાબેદારવર્ગને છોકરા (સોન) કહીને બોલાવી શકે છે. હાય રે, ભારતના અભાગિયા રાજાઓ !!

અધ્યાય ૬ ઠો-ઘાતકી અત્યાચાર

ખંગાળાના નવાળો, દિલ્હીના બાદશાહો અને પંતબ તથા અહીંતહીંના બે ચાર રાજાઓનું પતન કરવામાં તે વખતના અંગ્રેજ અધિકારીઓએ જે ઘાતકી અને અનીતિપૂર્ણ વ્યવહાર કર્યો હતો, તે હવે ધીમે ધીમે પ્રકાશમાં આવતો જાય છે અને વિચારશીલ સભ્યોને તેને સારી રીતે સમજી ગયા છે. હું એ રામાંથકારી બનાવોના વર્ણનને આ ઉત્તરના જમાનામાં આપણી કાયરતા માનું છું અને શિદ્ધી તથા વેપારીઓને લોંબા ભેગા કરવા માટે જે કામ કરવામાં આવ્યાં છે તેના પરિણામ માત્રનું દિગ્દર્શન કરાવી ચૂક્યો છું. આ અધ્યાયમાં હું એ અત્યાચારોનું વર્ણન કરીશ કે જેને હું દૂર સમજું છું, જેનિરપરાધી પ્રભુ ઉપર કોઈ પણ પ્રકારના અપરાધ વગર કરવામાં આવ્યા હતા અને જેને ઇતિહાસ અપરાધ ગણશે.

દરેક રાજાને પોતાની સત્તા જમાવવા માટે બીજા રાજાઓ ઉપર અત્યાચાર કરવાજ પડે છે. રાજા બનવું એ લોહી પીવા જેવું છે. વૃદ્ધો કહી ગયા છે કે, “તપેશી તે રાજેશી અને રાજેશી તે નરકેશી,” એ વાત સાચી છે. અંગ્રેજોએ પોતાની સત્તા જમાવવા માટે ખંગાળાના નવાળોના નીચ અને સ્વાધીનોકરોને લોંબા આપીને બેઠેલાં કર્યાં તથા પોતાનાં જયનોનું પાત્રન ન કર્યું; દિલ્હીના બાદશાહને બરાબર હબાવીને તથા હબાયેલ બેઠેને પોતાના સ્વા-

ચતુ' પૂતણુ જનાવ્યું; પંજાળકેસરી રણુજીતસિંહની અગળા વિધ-
વાની સાથે અને ઝાંસીની અગળા રાણીની સાથે જોર અજમાવીને
પોતાનું મહામહિમાવાન ગોસ્વભયું વીર નામ સાર્થક કયું
અને દીપુ સુલતાન, હૈદરઅલ્લી અને દક્ષિણના તેજસ્વી, સ્વાધીન-
તાપ્રિય સરદારોને દગાવીને દગાયેલ-ગુલામ-અને આત્માભિમાન
વિતાના સરદાર જન્યા તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય ન હતું. રાજસત્તાના
જમાનાના એથી સરળ ઉપાય છેજ નહીં. પરાયો માલ પચાવી
પડવા માટે ડાંસી પણ લગાવવી પડે છે. ખુશી થઈને તો મરઘી
પણ પોતાનાં ઇંડાં નથી આપતી !

પરંતુ માફ કહેવું એ છે કે, રાજ્ય જામી ગયા પછી, વિરોધી
પક્ષ ઊખડી ગયા પછી અને એકછત્ર રાજ્ય થયા છતાં પણ પ્ર-
જાની સાથે એવીજ ડીંગ, શક્તિ અને ભયંકરતાભર્યો વહેવાર
કયે જવો એ શું કોઈ પણ રાજાને માટે કલંકની વાત નથી ?

ઇ. સ. ૧૯૫૭ ના નિષ્ફળ પ્રયત્ન પછી અંગ્રેજોની જડ એક
વાર જોરથી હાલી ઊઠી પાકી જામી ગઈ તેમજ એ વાત સાબિત
થઈ ગઈ કે, ભારતનું શરીર-ખજા ગહુજ કમજોર છે. એ
વાત ચતુર અંગ્રેજોએ સમજી લીધી, પણ તેઓ તે વાત સમજીને
ચૂપ રહ્યા. ભારતને જકડીને ખાંધી લીધું અને તેને રડતું રોકવા માટે
અનેક મીઠાં મીઠાં વચનો આપ્યાં કે જેનું આજપર્યંત પાલન થયું
નથી. પરંતુ એ વચનભંગની વાતો પણ જવા દઈને બીજી એ
વાતોનો ઉલ્લેખ હું આ અધ્યાયમાં કરીશ કે જેને દરેક આત્મા-
ભિમાની માણસ તેને કૂર અત્યાચાર કહી શકશે.

પહેલો અત્યાચાર હથિયાર લઈ લેવાનો છે. જેમ માતા બાળક-
ને ફાસલાવીને તેની પાસેથી કોઈ ભયંકર જોર છીનવી લે છે, તેમ
અનેક જાતની લાલચો આપીને સન ૧૯૫૭ પછી હથિયારો છીનવી

લેવામાં આવ્યાં. હું નિર્ભયતાપૂર્વક કહી શકું છું કે, જે અંગ્રેજ બતિની અજ્ઞાન અને ડરપોકપણાની નિધાની હતી. હું એમ પણ માનીશ કે, આ ભારતનું પણ નયું સકપણું હતું કે તેણે, સુપચાપ પાણેલાં વાંદરાંની જેમ અંગ્રેજોની આ અપમાનકારક આજ્ઞાનું પાલન કર્યું. પણ જે હું પહેલેથીજ કહી ચૂક્યો છું કે, તે વખતે ભારતનું શરીરબળ નાથ પામ્યું હતું અને ક્યરાયણું તથા ગભરાયણું ભારત ખીલ્લું બળને તે વખતે યાદ ન કરી શક્યું.

કાબૂલ ઉપર અંગ્રેજોએ કેટલીયે વાર સત્તા જમાવી, પણ તેમનું રાજ્ય ત્યાં ત્રણ દિવસથી વધારે ન ચાલ્યું. એક વાર કાબૂલ પર અધિકાર જમાવીને પ્રખ્યાત વીર લૉડ રૉબર્ટ આજ્ઞા કરી હતી કે, “ જેની પાસે હથિયાર હોય તે સરકારમાં આપી લય, જે ચોવીસ કલાકમાં આ આજ્ઞાનું ઇમાનદારીપૂર્વક પાલન નહિ કરે તેને ગોળીબારથી ઠાર કરવામાં આવશે.” પરંતુ વીર પઠાણો કે જે હથિયાર આપી દેવાં એ પોતાની આજ્ઞા પર કલંક સમાન ગણતા હતા અને જે આજ્ઞાની કિંમત બલુતા હતા, તેઓ શુસ્ત્રાથી હોઠ ખીસવા લાગ્યા અને તેજ ચોવીસ કલાકમાં, તેજ હથિયાર વડે, તેમણે કાબૂલને ફરી કબજે કર્યું. જે મકાનમાં અંગ્રેજ હતા તેને ઘેરી લઇને આગ લગાડી. અધિકારનાં પૂતળાંના પ્રાણ-છાલાં ઊખડી ગયાં અને હારીને-એવી શરતે સલાહ કરીને-નાકની ડાંડીએ સીધા હિન્દુસ્તાનમાં નાકા કે અમને સહી-સલામત જતા રહેવા દેા, બાપુ! અને તમે તમારું કાબૂલ સંભાળો. મિંહલુનાં બાળકોના ઇતિહાસમાં આ પ્રસંગ સુવર્ણ અક્ષરે અંકિત છે. અમે વીરતાથી લયલીત છીએ; કેમકે વીરતાએ અમારો આશરો લેવો હોડી દીધો હતો. અમારા ઉપર જ્યારે આથી પણ બહુજ નરમ આજ્ઞા કરવામાં આવી કે તરતજ અમે સુપચાપ હથિયાર આપી દીધાં. હુકમ કરનારાઓની આજ્ઞા રહી

ગઈ. તેમનું કામ થઈ ગયું !

આજે એ દિવસો છે કે જંગલી પશુઓ અમારાં બાળકોને ફાડી ખાય છે. ગોરાઓની ગોળીના અમે ખાસ કરીને શિકાર બનીએ છીએ; પણ એક ચાપુ સુધ્યાં પાસે રાખવાની મનાઈ છે, લાઠી સુધ્યાં બાંધવાની મનાઈ છે. જે ભારતની સ્ત્રીઓ યુદ્ધ-યાત્રા વખતે પોતાના હાથે પુત્ર અને પતિઓની કમરે લયંકર તલવાર બાંધી રણાંગણમાં મોકલતી હતી, તેઓ આજ ચાપુની ધારથી ડરે છે ! જે બાલિકાઓ કટાર વડે આંખોમાં કાજળ આંજતી હતી, તેમનાથી આજ અસ્રો જોયો જતો નથી ! જતોની જતો નામદં થઈ ગઈ છે ! કોઈ પશુનો વધ કરવો એ જો પાપ હોય, તો ભારતનાં હથિયાર લઈ લેવાં એ પણ પાપજ છે. એ પછી હું એ કામોને એજ જાતના અત્યાચારોમાં ગણું છું, કે જેનાથી બંગાળામાં લયંકર રૂપે અંગ્રેજો પ્રત્યે દ્રેષ ફેલાયો અને જેમાં કુલર-શાહીની તત્કાલીન બરોબર ખેસૂરી વાગતી રહી.

હથિયાર છીનવી લઈને દાંત અને તખ્ત વિનાનો સિંહ બનાવી સરકારે પોતાની સમજ મુજબ સુંદર અને નિષ્કંટક કાર્ય કર્યું; પરંતુ જ્યારે ગત મહાયુદ્ધની શરૂઆત થઈ અને જ્યારે કૈસરે લાલ રંગના ચોખા વડે મહાબળવાળાઓને યુદ્ધને માટે પકડાર કર્યો, ત્યારે અંગ્રેજોને ખબર પડી કે, ત્રીસ કરોડ માણસોથી ભરેલા દેશને નિઃશસ્ત્ર કરવામાં કેટલી મૂર્ખાઈ થઈ છે ! તેમ છતાં પણ ભારતે મહાશક્તિશાળીઓનાં સ્વતંત્ર બાળકો સાથે બાંધેબાંધે મિલાવી યુદ્ધ કર્યું. ભારતના લોહીમાં વીરતાની ઝલક હતી. જે વખતે ફ્રાંસના એશઆરામી છેલછાપીલાઓ, પારિસની પડતી પાસે આવેલી જોઈને તેને માથેથી રાજધાનીનો મુગટ ઉતારીને ફૂરના દેશમાં નાડા, તે વખતે પંજાબના સિંહોએ પોતાની સંગીનો અને

છાવીઓની દીવાલોથી જર્મનશત્રુને અટકાવીને તેમની લાજ રાખી. એક વાર, પહેલાં થઈ ગયેલા વાઈસરોય લૉડ હાડિંગે આંધ્રુ વહાવીને આવીર એના કે જેના થોડા સિપાઈઓ બચીને છુવતા પાછા આવ્યા હતા તેની વાત ઠહી હતી. ત્યારબાદ સંસારની શક્તિશાળી પ્રજાઓએ બેયું કે, ભારતીય ચોદા કરેકે મહાન બતિના જેટલાજ અધિકારને ચોખ્ખે છે. તેમજ લગભગ બધી બતિઓએ એ સ્વીકાર્યું કે તેને સામ્રાજ્યમાં સમાન અધિકાર મળવોજ જોઈએ. અમારા અધિકારોની વચ્ચોતું જ્ઞાન અમને સત્તાવનના બગવા પછી ધારી રીતે થઈ ગયું હતું અને અમે બરાબર તેનીજ ઇચ્છા કરી રહ્યા હતા; પરંતુ પારકી વસ્તુ તેના માલિકને ગાંઘ્યા વિના આપી કે, એવા ઇમાનદાર આદમી થોડાજ હોય છે, અમે અંગ્રેજોને એવાજ માન્યા હતા. અમને બતાવવામાં આવ્યું હતું કે, અંગ્રેજોએ અહીંને વખતે અરાજકતા અને અશાંતિમાંથી ભારતનું રક્ષણ કર્યું હતું. અમને બતાવવામાં આવ્યું હતું કે, અંગ્રેજ ન્યાયી અને ઉદાર બતિના માણસો છે અને તેઓ અમારા અધિકાર અમને જરૂર આપશે, પણ એ બધું વ્યર્થ ગયું.

કુદ પછી જે વખતે અહીં કુરોપનો ખૂની અર્થવાદ લોકો-વાળા હોયે સંસારને શાંતિ આપવાની ચિંતા કરવા બેઠો, ત્યારે તમામ પોગળ ખુશ્કું થઈ ગયું. ભારતના અધિકાર અને માનવોએ પ્રત્યે અત્યંત બેપરવાઈથી એવામાં આવ્યું અને તેની સંપૂર્ણ ઉપેક્ષા કરવામાં આવી. આમ ભારતને પોતાની યોગ્યતા દેખાડવા છતાં આખરે સંપૂર્ણ નિરાશ થવું પડ્યું.

આ બધાથી વધારે અચમાન અને શરમની વાત, કે જે કેડી પણ અશુભ બતિને અટકે એવી છે, તે એ થઈ કે, રા.દેવ એકદ (કાળો કાચકો) પસાર કરવામાં આવ્યો.

આ કાયદાને પહેલાં સ્થાયી કાયદો બનાવવાનો વિચાર હતો. પણ પાછળથી તેની મુદત ત્રણ વરસની કરવામાં આવી. પણ એમ કરવાથી સિધ્ધાંતના આધારે તેનો વિરોધ મળી શકતો નથી. તેમાં પાંચ લાગ અને તે તાલીસ કલમો છે. અને એ સમગ્ર બ્રિટિશ હિંદુસ્થાનને માટે છે. તેમાં એવી વ્યવસ્થા છે કે, જો ભારતસરકાર જુએ કે ભારતના કોઈ પણ ભાગમાં ક્રાંતિકારક અપરાધ જોર પડે છે, તો સાર્વજનિક રક્ષણને માટે તે એવા ગુનાઓની જલદીથી ખોળ કરવા માટે વ્યવસ્થા કરવા કાયદાના પહેલા ભાગને દેશના તે ભાગમાં શરૂ કરી દેવાની ઘોષણા કરી શકે છે. આ કાયદાના પક્ષપાતીઓ એ વાત ઉપર ભાર મૂકે છે કે, પહેલાં ગવર્નર જનરલ અને તેની કાઉન્સિલને યોગ્ય લાગશે, ત્યારે કાયદાનો ઉપયોગ કરવામાં આવશે. હવે જોવાનું એ રહે છે કે, એ ઉચ્ચ અધિકારી કેવી રીતે પોતાનો સંતોષ જાહેર કરે છે. અપરાધ સંબંધી સૂચનાની શરૂઆત પોલિસના હલકામાં હલકા અધિકારીથી થાય છે, કે જેઓ વાસ્તવિક વાતને બહુ વધારીને કહે છે. જે અત્યંત અણુસમજુ હોય છે અને મોટે ભાગે લાંચથી બચેલા હોતા નથી, તેઓ પોતાના ઉપરના અધિકારીઓને રિપોર્ટ કરે છે કે, ક્રાંતિકારક ચળવળ ચાલ રહી છે અને તેની સાથે સંબંધ રાખનાર ગુના કરવામાં આવે છે એટલે ઉપલા અધિકારી તે સંબંધી તપાસ કરે છે. જો તેને સંતોષ ન થાય તો નીચલા અધિકારી તેના સંતોષને માટે બીજા પ્રમાણ આપે છે, કે જેમાં કેટલાંય બનાવટી હોય છે. આ રીતે તે રિપોર્ટ અનુક્રમે ઊંચા ઊંચા અધિકારી પાસે જાય છે અને ગવર્નર જનરલ દ્વારા જાહેર કરવામાં આવે છે.

રોલેટ કાયદામાં રાજ્યદ્રોહ, જીવલેણ હથિયારોથી ટેકે દિસાઈ કરવો, જુદી જુદી જાતિઓમાં દ્વેષ ફેલાવવો અને વગેરેના ગુના છે. આ રીતે સરકારના કોઈ પણ કાયદા ઉપર કરે

દેશ-દિપજો, પ્રામિંદ અપટો, હિન્દુ અને મુસલમાનોનો અવડો
જેરેને ક્રાંતિકારી અળવળ સાથે સંબંધ ધરાવનારાં જનારનામાં
આખ્યા છે. જો એક વાર ક્રાંતિકારક અળવળ હોવાની ચંકા બરાબર
અર્થ, તો તરતજ મુકરમો સાંજળવાનો અર્થ જિલના ઠરાવના
અંદોમાં 'મેશન યા હાઇકોર્ટ'ને એખ્યા સિવાય જલદી તપાસ
કરવાનો છે કે જેમાં અપીલ કરવાનો અધિકાર રહેશે નહિ. અને તે
બંધ બારણે ચલાવી ચકાય છે.'

* * * * *

જે વખતે ઠાઉન્સિલમાં આ કાયદો રજૂ થયો હતો, તે વખતે
સમસ્ત ભારતીય સભ્યોએ હાલર હાલર મુખે તેની નિંદા અને
વિરોધ કર્યો હતો. માલવિયાજીએ એક એક અક્ષરનું જગજગસ્ત
ખંડન કર્યું હતું. ખાપડે, શર્મા અને બીજા સભાસદોએ પણ
કંઈ બાકી રાખી ન હતી; પરંતુ—

મરીજ હો તો દવા કરે ફોઈ, મરનેપાલેકા ક્યા કરે ફોઈ ?

અર્થાત્ દસ્તી હોય. તો કોઈ દવા કરે, પણ મરવા પડેલાને
કોઈ શું કરે ?

નિંદનીય હઠ, દુરાચર, બળ, ધમકી અને અસહ્યતા મુખ્યાં
વાપરીને સભાસદોનું અપમાન કર્યું. એટલે મુખી કે જે સભાનો
એ ધર્મને સાક્ષી રાખીને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના ભક્ત અને કાયદાને
અપીન રહેવાના સોગત લીધા હતા, તેઓ પણ ત્યાંથી બિડીને ચાલી
નીકળ્યા. આખા ભારતવર્ષમાં શ્લોક ફેલાઈ ગયો અને બિલકુલ
પ્રબલી ઇચ્છા અને અભિપ્રાય વિરુદ્ધ તેમજ કૂર અત્યાચારની
સહાયતાથી કાયદો પસાર થઈ ગયો. જેને લીધે અંગ્રેજી રાજ્ય
પર પહેલી વાર સમસ્ત ભારતને દિલગીરી થઈ.

એક બીજી વાત પણ વિચારવાની છે કે, બ્યારે એ બિલ પ્રગટ

આ કાયદાને પહેલાં સ્થાયી કાયદો બનાવવાનો વિચાર પણ પાછળથી તેની મુદત ત્રણ વરસની કરવામાં આવી. પણ કરવાથી સિધ્ધાંતના આધારે તેનો વિરોધ મળી શકતો નથી. તે પાંચ ભાગ અને તે તાલીસ કલમો છે. અને એ સમગ્ર બ્રિટિશ હિંદુ સ્થાનને માટે છે. તેમાં એવી વ્યવસ્થા છે કે, જે ભારતસરકાર બુલે કે ભારતના કોઈ પણ ભાગમાં ક્રાંતિકારક અપરાધ જોર પર છે, તે સાર્વજનિક રક્ષણને માટે તે એવા ગુનાઓની જલદીથી ઝોળ માટે વ્યવસ્થા કરવા કાયદાના પહેલા ભાગને દેશના તે ભાગમાં શરૂ કરી દેવાની ઘોષણા કરી શકે છે. આ કાયદાના પક્ષપાતીઓ એ વાત ઉપર ભાર મૂકે છે કે, પહેલાં ગવર્નર જનરલ અને તે કાઉન્સિલને યોગ્ય લાગશે, ત્યારે કાયદાનો ઉપયોગ કરવામાં આવશે. હવે જોવાનું એ રહે છે કે, એ ઉચ્ચ અધિકારી કેવી રીતે પોતાનો સંતોષ જાહેર કરે છે. અપરાધ સંબંધી સૂચનાની શરૂઆત પોલિસના હલકામાં હલકા અધિકારીથી થાય છે, કે જેને વાસ્તવિક વાતને બહુ વધારીને કહે છે. જે અત્યંત અણસમજુ હો છે અને મોટે ભાગે લાંચથી બચેલા હોતા નથી, તેઓ પોતાના ઉપરના અધિકારીઓને રિપોર્ટ કરે છે કે, ક્રાંતિકારક ચળવળ ચાલ રહી છે અને તેની સાથે સંબંધ રાખનાર ગુના કરવામાં આવે છે એટલે ઉપલા અધિકારી તે સંબંધી તપાસ કરે છે. જે તેને સંતોષ ન થાય તો નીચલા અધિકારી તેના સંતોષને માટે બીજા પ્રમાણ આપે છે, કે જેમાં કેટલાંય બનાવટી હોય છે. આ રીતે તે રિપોર્ટ અનુક્રમે ઊંચા ઊંચા અધિકારી પાસે જાય છે અને ગવર્નર જનરલ દ્વારા જાહેર કરવામાં આવે છે.

રોલેટ કાયદામાં રાજ્યદ્રોહ, જીવલેણ હથિયારોથી ટેન્ક ફિસાદ કરવો, જુદી જુદી જાતિઓમાં દ્વેષ ફેલાવવો અને વગેરેના ગુના છે. આ રીતે સરકારના કોઈ પણ કાયદા ઉપર કરે

વીકા-ટિપ્પણી, ધાર્મિક ક્ષયરો, હિન્દુ અને મુસલમાનોનો ક્ષયરો વગેરેને ક્રાંતિકારી ચળવળ સાથે સંબંધ ધરાવનારાં બતાવવામાં આવ્યાં છે. જે એક વાર ક્રાંતિકારક ચળવળ હોવાની યંકા બરાબ્ર ભય, તો તરતજ મુકદ્દમે સાંભળવાનો અર્થ જિલ્લા દરાવના શબ્દોમાં 'એશન યા હાઇકોર્ટ'ને ત્રીજા સિવાય જલદી તપાસ કરવાનો છે કે જેમાં અપીલ કરવાનો અધિકાર રહેશે નહિ. અને તે ખંપે ખારણે ચલાવી શકાય છે.'

x x x x x

જે વખતે કાઉન્સિલમાં આ કાયદો રજૂ થયો હતો, તે વખતે સમસ્ત ભારતીય સભ્યોએ હજાર હજાર મુખે તેની નિંદા અને વિરોધ કયો હતો. માલવિયાજીએ એક એક અક્ષરનું જાગરજાગત ખંડન કર્યું હતું. ખાપડે, શર્મા અને બીજા સભાસદોએ પણ કંઈ બાકી રાખી ન હતી; પરંતુ—

મરીજ હો તો દવા કરે કોઈ, મરનેવાલેકા ક્યા કરે કોઈ ?

અર્થાત્ દરદી હોય. તો કોઈ દવા કરે, પણ મરવા પડેલાને કોઈ શું કરે ?

નિંદનીય હઠ, દુરાગ્રહ, બળ, ધમકી અને અસહ્યતા સુધ્ધાં વાપરીને સભાસદોનું અપમાન કર્યું. એટલે સુધી કે જે સભ્યોનો એ ધર્મને સાક્ષી રાખીને ખ્રિસ્તિય સામ્રાજ્યના ભક્ત અને કાયદાને અધીન રહેવાના સોગત લીધા હતા, તેઓ પણ ત્યાંથી ઊઠીને ચાલી નીકળ્યા. આખા ભારતવર્ષમાં ક્ષોભ ફેલાઈ ગયો અને ખિલકુલ પ્રવ્વની ઇચ્છા અને અભિપ્રાય વિરુદ્ધ તેમજ દૂર અત્યાચારની સહાયતાથી કાયદો પસાર થઈ ગયો. જેને લીધે અંગ્રેજી રાજ્ય પર પહેલી વાર સમસ્ત ભારતને દિલગીરી થઈ.

એક બીજી વાત પણ વિચારવાની છે કે, જ્યારે એ ખિલ પ્રગટ

નાશ કરે નહિ ત્યારેજ અહીં રહી શકે છે. સર જ્યોર્જ લોન્ડસ ભારતનો ઇતિહાસ ભૂલી ગયા છે; નહિ તો તેને ખબર પડત કે જે સરકારના તે પ્રતિનિધિ છે તે સરકારને પહેલાં પણ લોકમત આગળ પોતાના નક્કી કરેલા વિચારનો ત્યાગ કરવો પડ્યો છે. આ બિલોથી રાજ્યવિરુદ્ધ ધૂણા અને દ્વેષભાવ પણ વધી જશે.”

એ બિલ રોલેટ બિલના નામે એટલા માટે પ્રસિદ્ધ થયાં કે એ ઇ.સ. ૧૯૧૭ની ૧૦મી ડીસેમ્બરે હિન્દુસ્તાનની સરકારદ્વારા નિર્માયલી કમિટીની ભલામણના ફળ સ્વરૂપ છે, કે જેના પ્રમુખ મિ. જસ્ટિસ રોલેટ હતા. રોલેટ કમિટીએ જે તપાસ કરી હતી, તે બંધ ચોરડીમાં કરી હતી અને હજી સુધી માલૂમ નથી પડ્યું કે તેની સમક્ષ કયા લોકોએ સાક્ષી આપી હતી. * * * રિપોર્ટ વાંચવાથી માલૂમ પડે છે કે, તેની ભલામણો એવા વળતે કરવામાં આવી હતી કે જ્યારે એવી સ્થિતિ પણ ન હતી, કે જેના બંદોબસ્ત માટે તે કરવામાં આવ્યાં હતાં. કહેવાય છે કે હિન્દ-સંસ્કૃત કાયદો યા તેની જગાએ કોઈ બીજા કાયદા વિના મારકાપની અદકાયતની ખાતરી કરી શકાતી નથી. આથી જ કડખાઓ બીડે છે. પહેલી તો એ કે દમનકારી કાયદો ક્રાંતિકારક અપરાધોનાજ દમનને માટે જરૂરનો છે એમ નથી, પરંતુ એમ પણ છે કે આવી કાયદો બનાવવાથીજ એવા યુના અટકી શકે છે. બીજી વાત એ કે, જેઓ ક્રાંતિ કરનારા છે યા જેના પર ક્રાંતિ કરનાર હોવાની સંકા કરવામાં આવે છે એવા માનુસી તો ત્યારે પણ બચી ગયા હતા. પહેલી વાત એમ કાબિય કરે છે કે, રાજનીતિવાનું કેવાનું નીકળી ગયું છે તથા નિષ્કળતા પ્રગટ કરવામાં આવે છે અને બીજીથી અત્યંત અવ્યવસ્થા પ્રગટ થાય છે.

આવી વાત તો એ છે કે, દમનકારી કાયદાઓની મારફતેજ અમ

જનતાની ઇચ્છાનો સ્વીકાર ન કરવો અથવા લોકો ઉપર તેમની ઇચ્છા વિરુદ્ધ રાજ કરવાનો છે. કાઉન્સિલમાં શ્રીયુત્થાસીએ કહ્યું હતું કે, “જો રાજ્યસુધારણા કદા અરાજકોને સંતોષ પછુ ન આપી શકે તોપણ શાંતિનો સાચો ભાગ તો સુધારણાજ છે, દમન નહિ; કારણ એ છે કે, અરાજકોને નહિ, પરંતુ સર્વ-સાધારણને સંતોષ આપવાની જરૂર છે. સુધારાઓથી લોક જ્યારે સંતોષ પામશે અને અરાજકો જોશે કે તેમને કોઈની પણ સહાનુભૂતિ નથી કે તેમના કામને માટે તેમને કયાંય ચોખ્ખી રચણ પણ નથી; (કેમકે લોક સંતુષ્ટ હોય ત્યારે જ તે કાયદાની ખજાનાર એ અરાજકો સુધી ગઈ હોય તોપણ તેમનો ત્યારે સ્વાભાવિક રીતેજ) અંત આવશે. શ્રી-યુત્થાસીએ પોતાના મહત્વપૂર્ણ ભાષણમાં સારી રીતે પ્રગટ કર્યું હતું કે, આ બીલો લોકમતની વિરુદ્ધ પસાર કરવાથી દેશમાં ભયંકર ચળવળ ચાલશે અને કાઉન્સિલનો કોઈ પણ સભ્ય જો તેમાં સામેલ નહિ હોય તો તે પોતાના કર્તવ્યનું પાલન કરે નહિ.

બધા બિનસરકારી ભારતીય સભાસદોએ સખ્ત વિરોધ કરવા છતાં પણ બિલ સિલેક્ટ કમિટીમાં રજૂ કરવાનો ઠરાવ પસાર થઈ ગયો; એવા આશયનો કે, જ્યાં સુધી ચાલુ વ્યવસ્થા-સભાનું સુઠત સમાપ્ત થયા બાદ છ માસ વીતી ન જાય, ત્યાં સુધી બિલ પર વિચાર કરવામાં આવે નહિ. સુધારેલા ઠરાવની તરફેણમાં બાવીસ અને વિરુદ્ધમાં પાંત્રીસ મત આવવાથી ઠરાવનો અસ્વીકાર થયો. બિલના પક્ષમાં મત આપનાર એકજ ભારતવાસી સર શંકર નાયક હતા, કે જે વાઈસરોયની રાજ્યસભાના મેંબર (સભાસદ) હોવાને લીધે એ અધિકારનો ત્યાગ કર્યા વિના બીજી કંઈ સંમતિ આપી શકે એમ હતુંજ નહિ. બિલ પસાર થયું અને તેથી ગુસ્સે થઈ પં. માલવિયાજી, શ્રી. છન્ડા અને શ્રી. મઝરૂલ હક, એ ત્રણ મુખ્ય મેંબરોએ કાઉન્સિલનો ત્યાગ કર્યો.

આ રીતે આ પાપિષ્ઠિણિલો વિરુદ્ધ કાઉન્સિલની અંદરના ભારતીય મેંબરોએ અને બહાર દેશભરનાં પત્રોએ સખ્ત વિરોધ કર્યો શરૂ કર્યો. તેજ વખતે મહાત્મા ગાંધીએ તેની વિરુદ્ધ સત્યાગ્રહ-યુદ્ધનો નિશ્ચય કર્યો અને તેની સૂચના કમિશનરોને આપી દીધી. તેયુદ્ધનો પહેલો દિવસ તારીખ છઠ્ઠી એપ્રિલનો હતો કે જે દિવસ સમસ્ત દેશભરમાં પ્રાર્થના, ઉપવાસ અને વ્રત કરવાનો તથા હડતાલનો નક્કી કરવામાં આવ્યો હતો અને તે દિવસ વાસ્તવિક રીતે દેશભરનાં ગામડાંઓ સુધ્ધાંમાં પાળવામાં આવ્યો હતો. પરંતુ દેલ્હીમાં તે દિવસ ત્રીસમી માર્ચે પાળવામાં આવ્યો હતો.

જે અન્યાય કરવામાં આવ્યો હતો તેથી પ્રબલ ઉત્તેજિત થાય તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય નહોતું. છતાં પ્રબલ ઉત્તેજિત ન હતી. પ્રબલને માત્ર નિઃશસ્ત્રયુદ્ધમાં ઉત્સાહ હતો. તેજ કારણથી તેના ધર એ ભયંકર અત્યાચાર કરવામાં આવ્યા કે જેને લીધે અમારે કારીને આ અધ્યાય અને સાચું પૂછો તો આ પુસ્તક લખવું પડ્યું છે અને સમસ્ત દેશને યુદ્ધમાં ભિતરવું પડ્યું છે. એ તેજ દિવસ છે કે જે દિવસે યુરોપીય સભ્યતા નમ્ર સ્વરૂપે જણાઈ ગઈ અને સમસ્ત ભારતનું હૃદય અંગ્રેજોથી ભુદ્ધ થઈ ગયું.

હવે હું એ ભયંકર પાપ-કથાને થોડા વિસ્તારપૂર્વક કહીશ કે જે વીરભૂમિ પંજાબમાં સરકારી સત્તાની આજ્ઞા અને સમર્થનથી થઈ હતી. પંજાબનું ક્ષેત્રફળ લગભગ એક લાખ છત્રીસહજાર ચોરસમાઈલ છે અને તેમાં ઓછામાં ઓછાં બે કરોડ માણસો રહે છે; જેમાં લગભગ પાંત્રીસ લાખ શીખ છે કે જે બ્રિટિશ સૈન્યમાં જોડી ઉત્તમ સૈનિકો છે. ગયા મહાયુદ્ધમાં પંજાબમાંથી સાડાત્રણ લાખથી પણ વધારે યોદ્ધાઓ મોકલવામાં આવ્યા હતા.

ઈ. સ. ૧૯૧૯ ની છઠ્ઠી એપ્રિલે મહાત્મા ગાંધીના સત્યાગ્ર-

હયુદ્ધની શરૂઆતના આદેશાનુસાર સમસ્ત ભારતવર્ષમાં હજતાપ
પાડવામાં આવી હતી. તેને બીજે દિવસે અર્થાત્ સાતમી એપ્રિલે ત્ય
ના ગવર્નર સર ઓડવાયરે પોતાની કાઉન્સિલમાં એક બાપલુ કહ
હતું. જેમાં તેણે પોતાના પંદર વર્ષના અનુભવથી પંબળને શુણ્ણ
ભરપૂર પ્રદેશ બતાવ્યો હતો. તેના કેટલાક ઉદ્ગારો આવા હતા
“મેં પંબળીઓને રાજબક્ત બોલ્યા પણ શુભામ નહિ. સાહસિ
બોલ્યા પણ ડિંગ મારનાર નહિ. ઉદ્યમશીલ બોલ્યા પરંતુ ખાલી સ્વ
બોનારા નહિ અને પ્રગતિશીલ બોલ્યા પણ બૂઠા આદર્યો પાછળ
વાસ્તવિક વસ્તુને ઊંડીને પકડાયા પાછળ ઢોડનારા બોલ્યા નથી.

એજ બાપલુમાં તેણે આગળ આવતાં યત્રુવિગ્ધી શક્તિશા
સરકારની સત્તાનો ભય દેખાડીને એમ પણ કહ્યું હતું કે, રોલેટ કા
દાથી કંઈ પણ તુકસાન નથી અને ખુદશી રીતે એવું અસત્ય
કહેલું કે એથી પોલિસને પોતાની મરજી મુજબ કોઈની સ્વતંત્ર
ઉપર તરાપ મારવાનો અધિકાર મળતો નથી. તેની સાથેજ તે
હતાપૂર્વક કાયદાઓને ચાલુ રાખવાની વાત પર ભાર મૂક્યો
અને વધુમાં કહ્યું હતું કે, “અળવળ કરનારાઓને હું ચેતવણી આ
પૂં કે, તેઓ તેમના કામના અને યજ્ઞોના ભોખમદાર છે.”
એક વાત એ પણ બતાવો દેવાની જરૂર છે કે, રોલેટ કમિટ
રિપોર્ટના પૃષ્ઠ ૧૫૧માં પંબળના ભૂતપૂર્વ હાકેમ સર ઓડવાય
સંબંધમાં લખ્યું છે કે, તેણે ભારત સરકારને સલાહ આપી હતી
ક્રાંતિકારી અથવા બીજા રાજ્યદ્રોહીઓને પકડવામાં આવે તો તે
ઉપર સાધારણ રીતે નુકસાનો ચલાવવામાં આવે નહિ તેમજ
એસિસ્ટેન્ટની તકશક્તિનો લાભ તેમને મળવો જોઈએ નહિ.

૬ ફો એપ્રિલને દિવસે દેશની સાથે પંબળમાં પણ હડ
પડી. તે બે ઉચ્ચ ઓડવાયર મહાસાધથી મહાન યજ્ઞ શક્તિ નહિ.

ના નેતાઓને પકડવામાં આવ્યા. તેમના પર જે કામ ચલાવવામાં આવ્યું હતું તેમાં તેણે એ શાંતિપૂર્ણ કાર્યને પડ્યંત્ર અને દ્વંની છંછેડણીરૂપે જણાવ્યું હતું. સરકાર તરફથી આ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું હતું કે:—

“સને ૧૯૧૯ની ૧૮મી એપ્રિલે વડી ધારાસભામાં રોલેટ લ પસાર થયાં, ત્યારે પંજાબની બહારના લોકોએ ધાંધલ કરી સભાઓ ભરીને સરકારની વિરુદ્ધ જનતામાં ઉત્તેજન ફેલાવ્યું ને તેને આ રીતે ભયભીત કરવા માટે સર્વત્ર હડતાલ પાડવાનું યંત્ર રચ્યું, કે જેથી તે કાયદાને નામંજૂર કરે. આ આરોપીઓમાં સામેલ થયો, તદ્દનુસાર ભારત અને ખાસ કરીને પંજાબમાં ત પડ્યંત્રીઓએ તથા આરોપીઓએ તારીખ ૩૦મી માર્ચે સર્વત્ર તાલ પાડવાની ઘોષણા કરી, કે જેથી અશાંતિ થાય, હેશનું આર્થિક કાર્ય અટકે અને સરકારની વિરુદ્ધ અપ્રેમ અને શત્રુતાની લાગણી થાય.” સરકાર તરફથી વધુમાં કહેવામાં આવ્યું હતું કે, તારીખ ૬મી એપ્રિલે સરકારની વિરુદ્ધ અપ્રેમ અને શત્રુતાનો ભાવ વર્ધવા માટે રામનવમીના ઉત્સવ વખતે આરોપીઓએ કાયદાથી અપન થયેલી સરકાર વિરુદ્ધ હિન્દુઓ અને મુસલમાનોમાં ભાઈ-ભાઈ રાખવા માટે ઉત્તેજન આપ્યું. તારીખ ૧૦મી એપ્રિલે શાંતિની વ્યવસ્થા ચાલુ રાખવા માટે પંજાબ સરકારે મહાત્મા ગાંધીજીને પડ્યંત્રી તરીકે પંજાબમાં દાખલ થતા અટકાવ્યા અને તેજ સે અમૃતસરના બીજા બે પડ્યંત્રીઓ કિચલૂ અને સત્યપાલને નિકાલની સજા કરી. સરકારે શાંતિના રક્ષણ માટે જે આ મ ઉપાય લીધા, તેથી પડ્યંત્રીઓને મહારાજ્ય વિરુદ્ધ યુદ્ધ વાનો અવસર મળી ગયો.”

આ શબ્દોથી સરકારનો ભય અને ભૂલભરેલી સમજણ ઉપર શંકા પડે છે. સાતમી એપ્રિલે વ્યવસ્થાપક સભાની બેઠક ખાલ

ત્યારે રાયબહા બગતરામજી સર ઓડવાયરને મળવા માટે તેના દૂધાઈ ગરમમાં ગયા, ત્યારે તેણે પૂછ્યું: " તમે બલધરમાં કેવી હડતાલ પગાવી ? " રાયબહાએ જવાબ આપ્યો: " અ'પૂર્વ' હડતાલ પગાઈ હતી અને કંઈ પણ ખજાનગાટ થયો નહોતો." સર ઓડવાયરે તેનું કારણ પૂછતાં ઉક્ત રાયબહા સાહેબે કહ્યું કે, "તેનું કારણ મહાત્મા ગાંધીનું આત્મબળ છે." આ ઉપરથી સર ઓડવાયરે હાથ જીંચો કરીને કહ્યું કે, " રાયબહા સાહેબ! યાદ રાખજો કે એક બીલું પણ બળ છે કે જે મહાત્મા ગાંધીના આત્મબળથી બહુ ભારે છે."

આ વાતોથી સાબિત થાય છે કે તેણે બધી બતની રાજનીતિક બગૃતિને નષ્ટ કરવા માટે કોઈ ભયંકર સંકલ્પ પહેલેથીજ કરી રાખ્યો હતો અને તેજ આગળ જતાં પ્રગટ થયો.

લોકોને ગાંડા બનાવી દેનાર દમનનીતિનો પહેલો ફટકો અમૃતસરમાંજ પડ્યો. તારીખ ૬ ફી એપ્રિલનો એજ પ્રખ્યાત પવિત્ર દિવસ હતો અને ત્યાર બાદ હમી એપ્રિલ એ રામનવમીનો દિવસ હતો. તે રામનવમી એકતાનાએવા અપૂર્વ સૂત્રમાં ચૂંથાઈ ગઈ હતી કે જેની ઇતિહાસે અકબરના સમય પછી કદી અંખી પણ કરી નહોતી. ડૉ. કિચલૂ અને સત્યપાલ આ નોકાના સુકાનીઓ હતા. ૨૬મી માથે ડૉ. સત્યપાલ અને હમી એપ્રિલે ડૉ. કિચલૂ વગેરે કેટલાક મુખ્ય માણસોને પકડીને કેદ કરવામાં આવ્યા. આ સમાચાર વીજળીની ઝડપે નગરમાં ફેલાઈ ગયા. જનતા ટોળે મળીને ટેમ્પ્લી દમિશ્વરના બંગલા તરફ ગઈ. તેમનો વિચાર તેમને પ્રાર્થના કરીને ચોતાના નેતાઓને છોડી દેવાની વિનંતી કરવાનો હતો. બધા ખુલ્લે માથે અને ખુલ્લે પગે તેમજ હથિયાર વિનાના હતા. પોલિસે તેમને રોક્યા અને ગોળી

ચલાવી. જનતા હંથેપાઇ ગઇ અને મકાનો ઝાળવા લાગી તેમજ હત્યાઓ કરવા લાગી. જે ચાર માણસોને મારી નાખવામાં આવ્યા, જે ચાર મકાન બાળી નાખવામાં આવ્યાં. અને જેએક બેંકે કુટ્ટી લેવામાં આવી. એ વાત યાદ રાખવા જેવી છે કે, કેસે જનતા પડદા પાછળ બદમાશે પોતાનો અવસર ન ચૂક્યા. પછી તો પોલીસના સિપાઇઓ પાસે પણ કૂંટનો માત્ર આવી પહોંચ્યો !

અગ્નિ અને હત્યાકાંડ એ એવો અકસ્માત થયો કે શક્તિહીન લોક પણ તેમાં સામેલ થઇ ગયા. મિં કિચિને પોતાના વહુનમાં હંટર કમિટી સમક્ષ કહ્યું હતું કે, “ સડક પર બીડ હતી, પરંતુ મોટર તરફ જતા જેવા છતાં પણ કોઈએ છેડછાડ કરી નહોતી.” આ ૧૦મી ની સાંજની વાત છે. મિં કિચિન ૧૧ મીએ લાહોર પાછા આવ્યા અને બીજે દિવસે ફરી મોટરમાંજ આવ્યા, ત્યાંસુધી કંઈ ઉત્પાત નહોતો થયો. એટલા વચગાળાના સમયમાં જનરલ ડાયરે લગભગ ૧૨ માણસને શહેરમાં ગિરફતાર કરી લીધા હતા.

તા. ૧૦મીની રાત્રે શહેરમાં કંઈ ખંદોળસ્ત ન હતો, પણ ક્યાંય ચોરી કે લૂંટ નહોતી થઇ. ૧૧મીએ લોકો મુડાંને અત્યેષ્ટિ સંસ્કાર ધામધૂમથી કરવા ઇચ્છતા હતા. મહામુશ્કેલીએ એવો હુકમ મળ્યો કે સરઘસ બે વાગ્યા પહેલાંજ પાછું ફરે અને થયું પણ તેમજ. ત્યાર બાદ તારીખ ૧૩મીએ એ જલિયાનવાલા બાગનો ભીષણ હત્યાકાંડ થયો.

એક વાર ગોળી ખાવા છતાં પણ અત્યાર સુધીના બનાવોથી સિદ્ધ થાય છે કે, જનતા શાંત હતી. તારીખ ૧૩મી એપ્રિલે સવારના સાડાનવ વાગે જનરલ ડાયર થોડા સૈનિકોને સાથે લઇને નગરમાં દાખલ થયો અને એવું જાહેર કર્યું કે, જેનો છેવટનો ભાગ આવ્યો હતો: “ કોઈ પણ જાતનું સરઘસ નગરના કોઈ પણ

ભાગમાં યા બહાર કોઈ પણ વખતે કાઢવા દેવામાં આવશે નહિ. કોઈ એવું સરઘસ યા એક સાથે ૪ માણસોના ટોળાને ગેર-કાયદેસર ગણુવામાં આવશે અને જરૂર પડતાં હથિયારગળથી તે વિખેરી નાખવામાં આવશે.”

અહીં એ વાત ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે કે, ઉક્ત જલિયાન-વાળી સભાની બહેરાત રદ કરવામાં આવી હતી અને તેને પછીથી મંધ રાખવામાં આવી હતી. તે દિવસ વૈયાળી મેળાનો હતો કે, જેનાં સામેલ થવાને બહારના ભાગેમાંથી સંખ્યાબંધ લોકો આવ્યા આવતા હતા. આ લોકોને બહેરાતની કંઈ પણ ખબર ન હતી. વળી એ વાત પણ વિચારવા યોગ્ય છે કે, જનરલ ડાયરે પોતાના હેવાલમાં પાછળથી એનો સ્વીકાર કયો હતો કે, નગરના ધણીખરા ભાગેમાં ખબર સંભળાવવામાં આવી નહોતી. એ સિ-વાય લગભગ તેની થોડી વાર પહેલાંજ એક ઉકરો ડગ્ગો વગાડતો વગાડતો આખા બબરમાં એમ કહેતો ફરી રહ્યો હતો કે, “જલિ-યાનવાલા ભાગમાં આજ સાંજે સભા થશે.” તે જિયારાને સરકારી બ્યવસ્થાની કંઈ પણ ખબર ન હતી. પોણા વાગે ડાયરને સભાની સૂચના મળી. તેણે પોતાના વર્ણનમાં એ સ્વીકાર્યું છે કે, તેણે સભા શરૂવાનો કોઈ પણ પ્રયત્ન કયો નહોતો. સાંજના ચાર વાગે તેને થોડાંસ ખબર મળી કે સભા બરાઈરહી છે, કે તરતજ તે શરૂઆ અને ચિખોની દુકડી લઈ ત્યાં જઈ પહોંચ્યો અને હથિયારો સાથે એક મચિનગન પણ હતી. સ્વાર્થાચ વાગે ભાગમાં પહોંચ્યા. ભાગમાં માત્ર ત્રણ ઝાડ, એક મંડપ અને એક ફૂદો છે અને તેનો દરવાજો એટલો સાંકટો હતો કે મચિનગન તેમાં થઈને જઈ શકતી નહોતી. ત્યાં દરવાજાની ખાતે થોડી ઊંચી જમીન હતી. ત્યાંજ ડાયરે પોતાની ગન એડવી, કેમકે એણી ઉડવાને માટે તે સૌથી ઉત્તમ જગા હતી. તે પછી ૬૦ ઇનિચોની સાથે બચારે તે ભાગમાં દાખલ થયો, ત્યારે

ટોળાને નીકળવાનો કોઈ પણ ભાગ રહ્યો નહોતો.

એ વાત સાંજિત થઈ છે કે, ડાયર ત્યાં પહોંચ્યો તે વખતે બાગમાં લગભગ ૨૦ હજાર માણસોની ભીડ હતી. તેની ઉપર હવાઈ વિમાન ફરી રહ્યાં હતાં. ભીડમાં કેટલાંક બાળકો હતાં; કેટલાક માણસો બાળકોને ગોદમાં લઈને આવી પહોંચ્યા હતા. જનરલ ડાયરે જે કયું તે તેનાજ શબ્દોમાં આપીએ છીએ. આ જવાબ હંટર કમિટી સમક્ષ થયો હતો.

પ્રશ્ન—બાગમાં જઈને તમે શું કયું?

ઉત્તર—મેં ગોળીબાર કરવો શરૂ કર્યો.

પ્રશ્ન—તરત ?

ઉત્તર—તરતજ. મેં પરિસ્થિતિ ઉપર વિચાર કરી લીધો હતો અને હું નથી માનતો કે, મને મારું કર્તવ્ય સમજી જવામાં ૩૦ સેકન્ડથી વધારે વખત લાગ્યો હોય.

પ્રશ્ન—ટોળું શું કરી રહ્યું હતું ?

ઉત્તર—લોકો સભા ભરી રહ્યા હતા. વચમાં ભંચા પ્લેટફોર્મ ઉપર એક માણસ હતો, કે જે કદાચ વ્યાખ્યાન આપી રહ્યો હતો.....તે મારા સૈનિકોથી લગભગ ૫૦ કે ૬૦ ગજ દૂર હતો.” જનરલે કબૂલ કર્યું હતું કે ભીડમાં એવાં માણસ હશે કે જેણે ઠંઢેરો નહિ સાંભળ્યો હોય. આથી લોર્ડ હંટરે પૂછ્યું કે, “જેમને ઠંઢેરાની ખબર નથી એવા લોકો ભીડમાં હોવાનો સંભવ છે એમ વિચાર્યો છતાં શું તમને એ ન સૂઝ્યું કે ગોળીબાર શરૂ કરતા પહેલાં ભીડને વેરાઈ જવાનું કહેવું ?

ડાયર—ના. એ વખતે મેં એમ ન વિચાર્યું. મને માત્ર એજ માલૂમ પડ્યું કે મારી આજ્ઞાનું પાલન થયું નથી....મેં તરતજ ગોળીબાર શરૂ કર્યો.

પ્રશ્ન—મું એમી પહેલાં ટોળાએ કંઈ તોફાન થું? હનું?

ઉત્તર—ના, ટોળું વિખરાઈ જતું હતું....

પ્રશ્ન—આટલું મોટું કામ કરતાં પહેલાં મું તમે નનરની બ-
વસ્થાના બુએદાર ડેખુટી કમિશરનો અભિપ્રાય લેવાનું યોગ્ય
ન થાયું?

ઉત્તર—અભિપ્રાય પૂછવાને કાંઈ ડેખુટી કમિશર ન હતો.
અને કાંઈનો પણ મત લેવાનું મને યોગ્ય જણાયું નહોતું.

પ્રશ્ન—ગોળીબાર કરવામાં તમારો ઉદ્દેશ મું ટોળાને વિખેરી
નાખવાનો હતો?

ઉત્તર—તહિ સાહેબ, બ્યાંમુધી ટોળું ન વિખરાય ત્યાંમુધી
ગોળીબાર ચલાવવાનો મારો વિચાર હતો.

પ્રશ્ન—જેવો તમે ગોળીબાર ચલાવ્યો કે તરતજ મું બીડ
વિખરાવા લાગી હતી?

ઉત્તર—તરતજ.

પ્રશ્ન—જતાં પણ તમે ગોળીબાર ચાલુજ રાખ્યો?

ઉત્તર—હા.

પછી અનેક પ્રશ્નોના ઉત્તરમાંજનરલ કાયદે કહ્યું કે, "મેં લગ-
ભગ ૧૦ મિનિટ મુધી ગોળીબાર કર્યો....તેણે ૧૬૫૦ ગોળી ચલાવી.
તેણે એ પણ સ્વીકાર્યું કે, "એ હું ખાગની અંદર તોપ લઈ જઈ
શક્યો હોત તો ત્યાંથીજ ગોળીબાર કરત, પરંતુ મારી પાસે બ્યાદે
એક પણ ગોળી બાકી ન રહી, ત્યારેજ મેં ગોળીબાર કરવો બંધ
કર્યો. બીડ બહુ બારેહતી. મેં ઘાયલને મદદ કરવાનો કે ઉઠાવવાનો
કંઈ પણ બંદોબસ્ત કર્યો નહોતો. તે વખતે મદદ કરવી એ મારું કર્ત-
વ્ય ન હતું. એ ડોક્ટરી પ્રશ્ન હતો. વચ્ચે વચ્ચે હું મારો ગોળી-
બાર બંધ કરતો અને તેવી જગ્યાએ ગોળીબાર કરતો કે જ્યાં

સૌથી વધારે ગીચ લીડ થતી. લીડવાળાઓ જલદી નહોતા જતા એટલા માટે મેં એમ નહોતું કયું; પરંતુ એટલા માટે કે, એકઠા થવાને માટે તેમને સબ કરવામાં આવે એવો મેં દૃઢ નિશ્ચય કરી લીધો હતો.”

આ વાતો તે હત્યારા આદમીની ખૂની પ્રકૃતિનો પૂરો પરિચય આપનારી છે. હવે નજરે ભેચેલી વાતો કહેનારાઓની વિગતથી એ બનાવનું વર્ણન સાંભળો. લાલા ગિરધારીલાલ, આ દૃશ્ય પોતાના ઊંચા મકાનમાંથી જોઈ રહ્યા હતા. તેમનું કહેવું છે કે, “સેંકડો મનુષ્યો ત્યાંજ મરેલાં જોવામાં આવ્યાં. સૌથી ખરાબ વાત તો એ હતી કે, જે દરવાજેથી લોકો નાસવા લાગ્યા હતા તેમનાજ તરફ ગોળીબાર કરવામાં આવતા હતા. કેટલાય મનુષ્યો તો નાસતા ટોળાના પગ નીચે કચરાઈ ગયા. લોહીની તો નદી વહી રહી હતી. જમીન પર પડેલા લોકો ઉપર પણ ગોળીબાર કરવામાં આવ્યો. લાશો અને ઘાયલ થયેલાઓની ખબર લેવાનો અધિકારીઓ તરફથી કંઈ પણ બંદોબસ્ત કરવામાં આવ્યો નહોતો. ત્યારે મેં ઘાયલ થયેલાઓને પાણી આપવાની તથા જે બની શકી તે સહાયતા કરી. મેં ફરી ફરીને બધી જગાઓ જોઈ. કેટલીએ જગાઓએ લાશોના ઢગલાના ઢગલા ભેયા. એમાં યુવાનો અને બાળકોની લાશો પણ હતી. કેટલાકનાં માથાં ફૂટી ગયાં હતાં તો કેટલાકની આંખો ફૂટી ગઈ હતી અને કેટલાયનાં નાક, છાતી, હાથ અથવા પગના ચૂરેચૂરા થઈ ગયા હતા. હું માનું છું કે તે વખતે બાગમાં કંઈ નહીં તો એક હબ્બર મનુષ્યોની લાશો પડી હશે. કેટલાય લોક તો લાશો પણ ન ઉઠાવી શક્યા. કેમકે ડાયરના હુકમના બીજા ભાગમાં એમ પણ કહેવામાં આવ્યું હતું કે, રાતના આઠ વાગ્યા પછી કોઈપણ પોતાના મકાનની બહાર ન નીકળે; જો તે પછી કોઈ બહાર દેખાશે તો તે ગોળીબારને યોગ્ય ગણાશે.’....જે ઘાયલ માણસો કોઈ

પણ રીતે ખાગની બહાર નીકળી ચકચાં હતાં, તેમાંનાં કેટલાંય તો રસ્તામાંજ મરી ગયાં અને તેમની લાશો સડકો પર પડી રહી!”

આ એવો બીપણ હત્યાકાંડ હતો કે જેને સત્યવાદી ધર્મોત્તમા એન્ડ્રુએ ‘કતલ’ કહીને પોકાયો છે. આગલે દિવસે સાંજના પાંચ વાગે એજ માણસે દર્જામાં એક વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું, જે આ પ્રમાણે છે: “તમે આરી પેઠે બાણો છો કે હું એક લઠાયક માણસ છું. તમે શાંતિ ઇચ્છો છો કે યુદ્ધ? જો યુદ્ધ ઇચ્છતા હો તો સરકાર (!) તેને માટે તૈયાર છે અને જો શાંતિ ઇચ્છતા હો તો મારો હુકમ (!) માનો.....નહિ તો હું ગોળી છોડીશ. મારે માટે ક્રાંસનું યુદ્ધક્ષેત્ર અને અમૃતસર એક સરખું (!) છે....”

એવું કયું હૃદય હશે કે જે આ દૂર ચિંપાઈની કાયરતાપૂર્ણ વાતોની નિંદા નહિ કરે? જેણે સચરૂ હોઇને કોઇ પણ પ્રકારની ઇચ્છા વિનાના, દુર્બળ, શસ્ત્રહીન અને જખમી પ્રભને એવી નિર્લજ્જતાપૂર્વક યુદ્ધને માટે પકકાર કર્યો, જેણે શાંતિની કિંમત પોતાનો (!) હુકમ ગણ્યો અને તેની અવગણના દંડ ગોળીબાર કરવાનો કરાવ્યો! આ માણસ ક્રાંસના બીપણ યુદ્ધક્ષેત્રને અમૃતસરની સાથે સરખાવતાં પણ અચકાયો નહિ. આ અંગ્રેજ ભલિની પીરતાનું-તેજસ્વીતાનું એક છવતું બગતું દર્શાવ હતું કે જેણે ભારતનાં બાળકે બાળકની આંખ ઉધાડી દીધી છે. એણે હંટર દમિટી આમે કહ્યું હતું કે, “સર ઓગ્વાયરે મારા કાર્યનો સ્વીકાર કર્યો,” એથી અમારે નિરુપાયે એમ કહેવું પડે છે કે, ઉક્ત ‘કતલ’નો જવાબદાર હત્યારો કાયર નથી-પરંતુ અંગ્રેજ સરકાર છે અફસોસ!

જનતાએ કરેલા અંગ્રેજોના પધ અને અમિકાંડને અમે અત્યંત દુઃખ અને હોબની દૃષ્ટિએ એકંએકીએ. અમે તેનો પણ

લેતા નથી કે તેને અનિંદનીય બતાવતા પણ નથી. પરંતુ કોઈ ટોળાનાં માણસોનું કામ ગમે તેટલું મીઠુતાપૂર્ણ, અનીતિમય તથા નીચ હોય, તોપણ તેને માટે સરકાર મારફત શિક્ષા કરવી અથવા ન્યાય કરવો એજ યોગ્ય હતું—નહિ કે બદલો લેવો. અમારે એ માનવું પડ્યું કે બદલોજ લેવામાં આવ્યો અને એવાત અનેક દાખલાઓથી સાબિત કરી શકાય એમ છે. ૧૦ મી તારીખે અમૃતસરના એક પ્રતિષ્ઠિત રહેવાસી લાલા ઢાલનદાસ જ્યારે અધિકારીઓના બોલાવવાથી તેમની પાસે ગયા, ત્યારે તેમને કોથમાં જોયા. બધાય કોથમાં હતા. મિ. સિયોરે કહ્યું કે, “એક અંગ્રેજના જાનને બદલે એક હજાર હિંદુસ્તાનીઓના જાન લેવામાં આવશે.” કોઈ કોઈનો તો નગર ઉપર ગોળીબાર કરવાનો મત હતો. ત્યારે લાલા ઢાલનદાસે કહ્યું કે, “જો કોઈ પણ પ્રકારે સુવર્ણમંદિરના કોઈ પણ ભાગને અડકવામાં આવશે, તો આદેશ તો આપવા નહિ રહે.” ઝેરિસ્ટર મિ. મહમ્મદ સાદિક કહે છે કે, “૧૧ મી તારીખે લાશોના સંબંધમાં જ્યારે હું અધિકારીઓની પાસે ગયો, તો તેમનો બધાનો એજ ભાવ હતો કે, બદલો લીધા વિના નહિ રહેવાય અને જરૂરિયાત ઊભી થતાં નગર પર ગોળીબાર કરવામાં આવશે.” સબ એસિસ્ટન્ટ સરજન ડૉ. બાળમુકુંદ કહે છે કે, “૧૧ મી એપ્રિલે સિવિલ સર્જન કર્નલ સ્મિથે કહ્યું હતું કે, જનરલ ડાયર આવે છે અને તે નગર પર ગોળીબાર કરશે. તેમણે નકલ કરીને બતાવ્યું હતું કે કેવી રીતે નગર પર ગોળીઓ છોડવામાં આવશે અને કેવી રીતે તે અર્ધા કલાકમાં જમીનદોસ્ત કરવામાં આવશે.” આ રીતે સ્પષ્ટ જણાય છે કે કેમ અને કેવી રીતે ૧૩મી એપ્રિલનો ભીષણ કાંડ ધરાદા-પૂર્વક ઊભો કરવામાં આવ્યો હતો અને વાસ્તવિક રીતે એ ભીડ ફેર કરવા માટે નહિ, પરંતુ ડરેલા લોકોનાં મૂર્ખતાપૂર્ણ કાર્યોનો

પ્રજા પાસેથી જાહેરા લેવા માટે હતો.

જાહેરાનો પ્રશ્ન એવું હિંસાનો પ્રશ્ન છે. તે કૂસતા, કાપરતા, નીચતા અને પાપનું એક મિશ્રણ છે. જાતિઓ જેમ જેમ સ્વચ્છ થતી જાય છે, તેમ તેમ જાહેરાનો પ્રશ્ન તેટલોજ વિસ્ફુટ થતો જાય છે; પરંતુ અંગ્રેજ સરકારે તો જાહેરાજ લીધો.

હું કદી ચૂક્યો છું કે, જાહેરા એ હિંસાની નારદીય જ્વાળા છે. તેની તુલિ લોહીથી થઈ ચકલી નહોતી એટલા માટે હવે લોહીથી પણ વધારે ચથરાવનારા આત્માચારોનો વારો આવ્યો !

૧. એક ચેરી આગળ કોઈ મિસને ઉદ્ધત ટોળાએ મારી હતી. તે ચેરી લોકોને કારણ મારવા માટે પસંદ કરવામાં આવી; અને તે ચેરીમાં દરેક પુરુષને સર્પની માફક પેટે ચાલવાની ફરજ પાડવામાં આવી. આ ચેરી સાંકડી, મંદી તથા કાંકરાઓથી ભરેલી હતી અને દોહસો ગજ લાંબી હતી.

૨. દરેક અંગ્રેજને જખરજસ્તીથી સલામ કરાવવામાં આવી.

૩. વૈદ્યાઓની સમક્ષ પણ સ્વચ્છ પુરુષોને નાગા કરીને કારણ મરાવવામાં આવ્યા.

૪. વડીલોને ખાસ જમાદાર બનાવવામાં આવ્યા અને તેમની પાસેથી સાધારણ મજૂરોની પેઠે કામ લેવામાં આવ્યું.

૫. પ્રતિષ્ઠાનો વિચાર કયાં સિવાયજ લોકોને જેમ આવ્યા તેમ પકડવામાં આવ્યા અને તેમનું જાહી સાક્ષી આપવા-ગુનો સ્વીકારાવવા માટે અપમાન કરવામાં આવ્યું તેમજ કુઞ્ઞ દેવામાં આવ્યું.

૬. અપરાધોની તપાસ માટે તેજ અમાનુષી કાયદા (રોલેટ બિલ)ની રૂએ ખાસ અદાલત બનાવવામાં આવી કે જેમાં અપીલ, દલીલ કે વકીલ કંઈ પણ હતું નહિ.

લાલા મેઘમલ કહે છે કે:

“મારું મકાન કૂચા કુરોચનમાં અને હુકાન ગુરુબજારમાં છે. જ્યારે હું સાંજે ઘેર આવ્યો, ત્યારે સૈનિકોએ મને અટકાવીને પેટે ચાલવાનો હુકમ કર્યો. હું નાસી ગયો અને સૈનિકો હતા ત્યાં સુધી ખહાર રહ્યો. હું તે દિવસે રાત્રે આઠ વાગે ઘેર પાછો આવ્યો અને મારી સ્ત્રીને તાવે પડેલી જોઈ. ઘરમાં પાણી ન હતું. મોડી રાત વીત્યા પછી મારે જાતે પાણી ભરવું પડ્યું. પછી સાત દિવસ સુધી હવાદારનો કંઈ પણ પ્રબંધ ન થઈ શક્યો; કેમકે કોઈ ડોક્ટર પેટ ઘસીને ચાલવાનું પસંદ કરતો ન હતો.”

લાલા રલિયારામ કહે છે કે, “જ્યારે હું પેટ ઘસીને ચાલતો હતો, ત્યારે મને ખૂટ અને ખંદૂકના કુંદાઓની ઠોકરો મારવામાં આવી. તે દિવસે હું ભોજન કરવા ઘેર આવ્યો નહોતો....ખરાબર આઠ દિવસ ભંગી ન આવ્યો. ન તો જાજર સાફ થયા અને ન તો કચરોપૂર્ણ હઠાવવામાં આવ્યો.”

જેન મંદિરના લાલા ગણપતિરાયજી કહે છે કે, “જે લોકો પૂજા કરવા માટે મંદિરમાં જતા હતા, તેમને પણ એજ રીતે પેટ ઘસીને જવું પડતું હતું.”

મહાનયંદ્ર વીશ વર્ષથી આંધળો હતો. તેને પણ પેટે ચલાવવામાં આવ્યો અને તેને ઠોકરો ચઢાવવામાં આવ્યો.

અખડુલા માસ્તરને પણ ઠોકરો મારવામાં આવી. જાડો હોવાને લીધે તેને આખા શરીરે ઉઝરડા પડી ગયા.

આ રીતે લોકોને જ્યારે પેટે ચલાવવામાં આવતા હતા, ત્યારે પણ પવિત્ર કબૂતર અને પક્ષીઓને મારવામાં આવતા હતા. પાંજરાપોળ ગંદી કરી નાખવામાં આવી હતી અને સૈનિકોએ શેરીના કૂવાઓ પાસે ઝાડો-પેશાબ કરીને તેને અપવિત્ર કર્યો. સર-

કારી કથન છે કે, લગભગ પચાસ મનુષ્યોને આ જંગલી અને અમાનુષી સભ કરવામાં આવી.

લોકો પાસે જળરજસ્તીથી સલામ કરાવવાનો જે હુકમ ચાલુ કરવામાં આવ્યો હતો, તેનાં પૂરાં દુઃખની ખબર તો, જેમને એ સલામ કરવી પડી હતી તેમનેજ છે. તેમની પાસે ખાસ દબથી સલામજ કરાવવામાં આવતી, એટલુંજ નહિ પણ સલામ ન કરનારાઓને ભતભતની શિક્ષાઓ પણ કરવામાં આવતી હતી.

તારીખ ૧૮મી એપ્રિલે લાલા હરગોપાળ ખન્ના બી.એ. પોતાના મિત્રોની સાથે એક ચેરીમાંથી જતા હતા. તેમણે જનરલ કાયરને જોઈને સૈનિક દબથી સલામ કરી. એ જોઈને તેમને કહેવામાં આવ્યું કે, “તમને સલામ કરતાં આવડતું નથી, તેથી કાલે રામ ખાગમાં હાજર થાઓ.” તેમણે નગરના મુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ મિ. પ્લોમરને પૂછ્યું કે, “રામખાગમાં ક્યાં હાજર થાઉં?” તો તેણે એક જમાદારને હુકમ કયો કે, “આમને કોટવાળ પાસે લઈ જાઓ. ત્યાં પહોંચ્યા પછી તેમને તેમણે જોઈને માણસોની સાથે બીની જમીન ઉપર પહોંચી વાળીને જોડવું પડ્યું. સાંજે સાત વાગે બીના માણસો પણ આવ્યાં, તેમને તેજ જમીન પર સૂઈને રાત ગાળવી પડી. સવારે તેઓને રામખાગમાં લઈ જવામાં આવ્યા. બ્યાંમુધી તેમને એક સાઈનલે સલામ કરતાં ન શીખવ્યું, ત્યાંમુધી તેમને તાપમાં બિના રહેવું પડ્યું.

ઓનરરી મેજિસ્ટ્રેટ મિ. ફિરોજદીન કહે છે કે, “જનરલ અને મિ. પ્લોમરને સલામ કરતી વખતે બિના ન થવાને માટે લોકોને ઠારણ મારવામાં આવ્યા અને કેદ પકડવામાં આવ્યા. લોકો એટલા બચબીત હતા કે બૂલ કરીને સબમાંથી બચવા માટે કેટલાક તો એક રીતે એકેક દિવસ મુખી બિનાજ રહેતા હતા.”

બધાની સમક્ષ ઠેરડા મારવા એ માત્ર અપમાનજનકજ નહિ પણ અતિ દુઃખદાયક હતું. ચેરીની અંદર થાંભલા સાથે બાંધીને છ છોકરાઓને ત્રીસ ત્રીસ સોટી (ઢરેકને) મારવામાં આવી. સુંદરસિંહ ચોથી નામનો એક છોકરો સોટી(ના માર)થી બેભાન થઈ ગયો. એક સૈનિકે તેના મોંમાં પાણી રેડ્યું, એટલે તે ફરીથી ભાનમાં આવ્યો. અને ફરીથી તેને સોટીઓ મારવામાં આવી. તે બીજી વાર બેભાન થઈ ગયો; પણ જ્યાંસુધી ત્રીસ સોટીની ગણતરી પૂરી ન થઈ, ત્યાંસુધી તેના મૂર્છિત દેહ પર સોટીઓ પડ્યાજ કરી. બીજા છોકરાઓ સાથે પણ એવુંજ કરવામાં આવ્યું. તેઓ બેભાન હતા, તેમના શરીરમાંથી લોહી વહેતું હતું, તેઓ ચાલવાને અશક્ત હતા. તેમને ઘસડીને થાણામાં પહોંચાડવામાં આવ્યા.

લાલા કનૈયાલાલ જૂના અને આબરૂદાર વકીલ હતા. તેમને પણ ખાસ કોન્સ્ટેબલ બનાવવામાં આવ્યા. તેઓ કહે છે કે:

“જ્યારે કાંઈ પણ આવશ્યકતા ન હતી, ત્યારે બીજા વકીલોની સાથે ૨૨ મી એપ્રિલે મને પણ જમાદાર બનાવવામાં આવ્યો....મારી વૃદ્ધાવસ્થામાં મારી પાસે મજૂરનું કામ કરાવવામાં આવ્યું. મારી પાસે મેજખુરસીઓ ઉંચકાવવામાં આવી અને સખ્ત તાપમાં નગરમાં આંટા મારવા પડ્યા. અમારે જે અપમાન અને ગાળો સહન કરવી પડી, તેથી અમારું દુઃખ હતું તે કરતાં પણ વધી ગયું. મને વિશ્વાસ નથી કે, અમારા નિમણૂકે શાંતિના રક્ષણ માટે હતી; બલકે અમને સજા કરવાની આ એક યુક્તિ હતી.”

હાઇકોર્ટના વકીલ લાલા બાલમુકુન્દ ભાટિયા, મ્યુનિસિપલ કમિશનર કહે છે કે:

“અમારે જમીન પર બેસવું પડતું હતું અને શહેરીઓને ઠેરડા લગાવવાનું દૃશ્ય જોવાનો અમને ખાસ હુકમ હતો. સાંજે

અમને બધાને એક લાઈનમાં લિખા રાખવામાં આવતા હતા. લે૦ ન્યૂમેનને અમારો ઉપરી બનાવવામાં આવ્યો હતો. અમારા માંથી એકને તેણે ઠાકર મારવાની ધમકી આપી હતી. અમારે બરાબર આખો દિવસ હાજર રહેવું પડતું હતું. અમને બરાબર યાદ દેવડાવવામાં આવતું હતું કે, અમે જમાદારથી વધારે કંઈજ નથી અને અસાવધાની કરવાથી ઠોરડા, જેલ તથા મોત મુખીની શિક્ષા અમને કરી શકાય છે. કુલ ૬૩ વહોલોનું આ રીતે અપમાન કરવામાં આવ્યું હતું.”

લાલા ગિરધારીલાલ દહે છે કે, “ મને યાદ છે કે, પોલિસે તારીખ ૧૨ મી એપ્રિલથી લોકોને પકડવાનું શરૂ કર્યું અને તે પછી તે કમ કદી તૂટ્યો નથી. કોઈ પણ આરોપ મૂક્યા સિવાયજ પોતાના શાંતિપૂર્ણ કારોબારમાં લાગી રહેલા લોકોને પકડવામાં આવતા હતા અને મહિનાઓ મુખી સજાવવામાં આવતા હતા.

ત્યારે તેમને માલૂમ પડ્યું કે, પોલિસ તેમની તપાસમાં છે, ત્યારે તેઓ પોલિસના અધિકારી પાસે ગયા. તેમને તરતજ હાથ-કડીઓ પહેરાવી દેવામાં આવી અને પૂછવા છતાં પણ કારણ બતાવવામાં આવ્યું નહિ. ૨૨મી એપ્રિલના અગિયારવાગ્યાથી બીજા દિવસના સવારના આઠ વાગ્યા સુધી તેમને કંઈ પણ ખાવાનું આપવામાં આવ્યું નહિ. તેમને એક નાનકડી ઓરડીમાં દશ થા અગિયાર માણસોની સાથે પૂરી દેવામાં આવ્યા. એક ખૂણામાં દુર્ગંધ ફેલાવતું વાસણ હતું. સવારે થોડી મિનિટ માટે તેમને બાજર વગર જવા માટે બહાર કાઢવામાં આવ્યા અને પાછા તેજ ઓરડીમાં પૂરી દેવામાં આવ્યા. તેમને નાહવાની કે કપડાં બદલવાની આજ્ઞા નહોતી એક જમાદાર પાસેથી તેમને પાણી મળ્યું. એ માસમાં બધા વખત કરતાં વધારે ગરમી પડે છે, તેથી તેમનાં દુઃખનું અ-

નુમાન કરી શકાય છે. પછી જ્યારે તેમને અમલદારની સામે રજૂ કરવામાં આવ્યા, ત્યારે એકે તેમના સંબંધી અપમાનજનક વાતો કહી. ૨૪ મી મેને દિવસે તેમને જેલમાં મોકલવામાં આવ્યા. જ્યાં માણુસોને અયોગ્ય એવો ખોરાક ખાવા માટે મળતો હતો. ૨૭ મીએ તેમના સાથીઓ સાથે તેમને હાથકડીઓ પહેરાવી લાહોર મોકલવામાં આવ્યા. તેમની સાથે જે વાત કરતું તેને પણ તરતજ પકડવામાં આવતું. લાહોર સ્ટેશનથી કોર્ટ સુધી જે માઇલ તેમને પગપાળા લઈ જવામાં આવ્યા. રસ્તામાં પોલિસ ઇન્સ્પેક્ટરે તેમને પાણી પીવા દીધું નહિ. કોર્ટ ખહાર આખો દિવસ તેમને ઊભા રહેવું પડ્યું; ત્યાંથી તેમને સેન્ટ્રલ જેલમાં મોકલવામાં આવ્યા જ્યાં એ દરેક જણને ૭ ફૂટ લાંબા, ૨ ફૂટ પહોળા અને ૪ ફૂટ ઊંચા લોઢાનાં પાંજરામાં પૂરવામાં આવ્યા.

શેઠ ગુલામમહમ્મદને તારીખ ૨૦ મી એપ્રિલે નમાજ પડતા હતા ત્યાંથી પકડવામાં આવ્યા. થાણામાં જવાહરલાલ ઇન્સ્પેક્ટરે તેમની દાઢી પકડીને એટલા જોરથી થપ્પડ મારી કે તે ધૂળ ઊડ્યા. પછી તેણે કહ્યું કે, “કહી દો કે ડૉ. કિચલૂ અને સત્યપાલે છઠ્ઠી તારીખની હડતાલ પળાવવા માટે મને ઊભો કર્યો હતો અને મને એમ કહીને ઉત્તેજિત કર્યો હતો કે, દેશમાંથી અંગ્રેજોને મારીને હાંકી કાઢવા માટે અમે ઝાંખનો ઉપયોગ કરીશું!” તેનો ઇનકાર કરવાથી ઇન્સ્પેક્ટરે પોતાના એક સિપાઇને કહ્યું કે, “આને અંદર લઈ જઈને ઠીક કરો.” થોડાંક પગલાં લઈ ગયા પછી જમાદારે કહ્યું કે, “ઇન્સ્પેક્ટર, જેમ ઇચ્છે છે તેમ કહી દો.” પણ તેમણે એ વાતનો ઇનકાર કર્યો. ત્યારે જમાદારે તેમનો હાથ પકડીને તેને ખાટલાના પાયા નીચે દબાવી દીધો અને તેના ઉપર આઠ જમાદાર બેસી ગયા. જ્યારે તેમને અસહ્ય પીડા થઈ, ત્યારે તેઓ ખૂમ પાડીને બોલ્યા કે, “મને છોડી દો, જેમ કહેશો તેમ કરીશ.” તેમને ફરી ઉક્ત

અમલદાર પાસે લાવવામાં આવ્યા અને ફરીથી તેમણે ડોક્ટરોને ફસાવવાનો ઇનકાર કર્યો. ત્યારે તેમને એક ઓરડીમાં પૂરી દેવામાં આવ્યા. પછી તેમને નેતરની સોટીઓ અને થપ્પડો મારવામાં આવી. આઠ દિવસ પછી તેમણે હારીને તેમની ઇચ્છા પ્રમાણે કહેવાની વાતનો સ્વીકાર કર્યો. તેમને મેજિસ્ટ્રેટ આગા ઇબ્રાહીમ-ખાંની પાસે લઈ જવામાં આવ્યા. ત્યાં તેમણે બધી વાતો કહી દીધી. આખરે ૬૨ દિવસ પછી તેમને એ શરતે છોડવામાં આવ્યા કે, દરરોજ ચાણામાં આવીને હાજરી આપી જવી.

સરદાર આત્માસિંહને જનરલ ડાયર સમક્ષ તારીખ ૧૩ મી એપ્રિલે પકડવામાં આવ્યા હતા. તેઓ કહે છે કે, “તેમણે મારો એક હાથ કપડાથી બાંધ્યો અને તેમની સાથે કેટલીએ ચેરીઓમાં ધસ-જ્યો.” એક ક્ષિતિશ સેનિકે તેમને પાણી પીવા દીધું નહિ. રાત્રે નવ માણસોને એક નાની સરખી કોટડીમાં પૂરવામાં આવ્યા. ૧૫મીએ તેમને જનરલની સમક્ષ પહોંચાડવામાં આવ્યા. પછી એક ઝાડ સાથે બાંધવામાં આવ્યા. જ્યાં તેમને ગાળો દેવામાં આવી અને તેમની મસ્કરી કરવામાં આવી. એક સાઈન્ટે તેમનું સોનાનું ઘડિ-યાળ અને અને વીંટી ખૂંચવી લીધી. મહમ્મદ હરમાઈલ અને તે-મના બાપ તથા અબદુલ અલ્લેખને પણ પકડીને સતાવવામાં આ-વ્યા. લાલા સલિમારામ અઠાવન વર્માના વૃદ્ધ પેન્શનર છે. એક દારો-ગાએ તેમને મિલ ચેરવુડને માર મારનારનાં નામ બતાવવા કહ્યું. તેમણે કહ્યું કે, “હું કંઈ નથી બાણતો, કેમકે હું તે વખતે ત્યાં હતો નહિ.” આથી તેમને નેતરની સોટીથી મારવામાં આવ્યા અને તેમની દાંત્રી ખેંચી કાઢવામાં આવી. લાલા દાદુનગરને મારવામાં અને પેટે ચલાવવામાં આવ્યા, તેમને તથા તેમના બહેન દીકરાઓને પકડવામાં આવ્યા અને તેમણે પોલિસને માટે બલ્લરના ચાકુદારને સો રૂપિયા આપ્યા. ફરીથી પકડવામાં આવ્યા એટલે બીજા પચાસ રૂપિયા

આપવા પડ્યા. તેમની દુકાનેથી પોલિસ જળરજસ્તીથી મલાઈ વગેરે ખાતી હતી. તેમના છોકરાને આઠ દિવસ પરહેજ રાખવામાં આવ્યો અને તેને ત્રીસ સોટીઓ મારવામાં આવી. લાલા સખારામે જોયું કે, ધનીરામને બેસાડવામાં આવ્યા હતા અને તેમની પાસે તેમના પગ નીચે હાથ ધલાવીને કાનપટ્ટી પકડાવવામાં આવી હતી.

ગુલામકાદરને કેદ કરીને લૂંટનો માલ પૂછ્યો અને કહ્યું કે, “લગતનવાલા સ્ટેશન લૂંટનાર અને સળગાવનારાઓમાં બેત્રણ માણસોનાં નામ કહી દો.” તેનો ઇનકાર કરવાથી તેમને ખૂબ મારવામાં આવ્યા. તેમનું કહેવું છે કે, “મેં પીરા ગુજરને જમીન ઉપર પડેલા જોયા અને એક હવાલદારે અમીરખાંદરોગાની સામે તેની ગુદામાં એક લાકડી ખોસી. હું એ હવાલદારને દીઠે ઓળખી શકું છું. તે બરાબર ખૂમ પાડતો રહ્યો, પણ પોલિસે દયા ન દેખાડી.” મિરાજદીન નાઈની પણ ગુલામકાદરની જેમજ દુર્ગતિ કરવામાં આવી. મસ્જિદના ઇમામગુલામ જુલાનીને સૌથી વધારે દુઃખ દેવામાં આવ્યું. તેનું પૂરું વર્ણન રોમાંચકારી અને ભીષણ છે. તેનું સમર્થન મિયાં ફિરોજદીન અને બેરિસ્ટર ગુલામમસીન પણ કરે છે. મહમ્મદશદ્દી પણ એમજ કહે છે અને તેમનું કહેવું છે કે, એવુંજ કદ એક ખૈરદીન નામના માણસને પણ આપવામાં આવ્યું હતું, જે આખરે મરી ગયો હતો. મિયાં કમરુદ્દીનખાં જમીનદાર અને હાજી શમશુદ્દીન જમીનદાર પણ ગુલામ જુલાનીની ચોટોને જોયાની વાત કહે છે. હાજીનું કહેવું છે કે, “એ લોકોએ તેમની ગુદામાં લાકડી ખોસી દીધી હતી અને તેમની દશા બહુજ શોચનીય હતી. તેમને ઝાડોપિશાળ થઈ રહ્યો હતો. પોલિસવાળા તે દેખાડી દેખાડીને અમને કહિતા હતા કે, જે સાક્ષી નહિ આપે તેમની આવીજ દશા થશે.

બેરિસ્ટર મિં. બદલ ઇસ્લામ અલીખાંને ૧૮ મી એપ્રિલે

પકડવામાં આવ્યા. પોલીસ તેમની સીના સૂવાના ઝોરડામાં ધૂસી ગઈ. જ્યારે ત્રીએ તેમને નીકળી જવાનું કહ્યું ત્યારે તેમણે ના પાડી. ધાણામાંમિ. પ્લોમરે તેમને કહ્યું કે “આજ માણસ પંબળ-નો જવનું ર થવા માગે છે.” તેમને અસહ્ય દુઃખ દેવામાં આવ્યાં.

ઉપર જે અંધાધૂંધી, ધરપકડો અને જુડી સાક્ષીઓ તૈયાર કરવા માટે આપવામાં આવેલાં ઘોર દુઃખોનું વર્ણન છે, તે માશ-લ-લોના નામે કરવામાં આવેલા અત્યાચારોનું સૌથી ભીષણ દૃશ્ય છે. એથી માલુમ પડે છે કે, ખૂન પણ કરવામાં આવ્યાં અને જૂતાં પણ મારવામાં આવ્યાં; ગળાં પણ કાપવામાં આવ્યાં અને નાક પણ કાપવામાં આવ્યાં; બાન પણ લેવામાં આવ્યા અને આખરે પણ લેવામાં આવી. આ પુસ્તકમાં વિસ્તારથી આ પાપ-કથાનું વર્ણન કરવું મારે માટે અશક્ય છે. આ ભીષણ હત્યાકાંડની તપાસ માટે કોમિશનરે કમિટીએ જે કમીશન બનાવ્યું હતું અને જેના પ્રમુખ ગાંધીજી હતા, તેણે લગભગ ૧૭૦૦ માણસોની સાક્ષીઓ લીધી છે. તેમાંથી બેચાર ઉતારીને હું આ દુઃખદાયી અધ્યાય પૂરો કરીશ.

x

x

x

x

x

પંબળ એમ્બર એફ કોમર્સના ટેપુટી એરમેન અને અમૃતસરની ફ્લોર અને જનરલ મિલ્સ કંપનીના મેનેજિંગ ડાયરેક્ટર લાલા ગિરધારીલાલે કરેલું વર્ણન (અમૃતસર):

“૧૫ મી એપ્રિલે દુકાનો બંધ થઈ અને હડતાલનો અંત આવ્યો. હડતાલ બાદ શહેરમાં સાધારણ રૂપથી કામકાજ શરૂ થવાથી શાંતિપૂર્વક અને દિલાસાબચો ભાવથી વ્યવસ્થા કરવાને બદલે અધિકારીઓએ લોકોનાં દિલોમાં ભયનો સંચાર કરવાને માટે મર્યાદાનો ભંગ કરનાર ભવભવના ઉપાયોથી કામ લીધું. શહેરના

બધા વકીલોને સ્પેશ્યલ જમાદાર બનાવવામાં આવ્યા, તેમનું અપમાન કરવામાં આવ્યું અને તેમને ગાળો લાંડવામાં આવી. તેમને ખુલ્લી રીતે કોરડા મરાતા દેખાડવામાં આવ્યા અને મજ્જાદાની જેમ તેમની પાસેથી સામાન ઉપડાવવામાં આવ્યો. શહેરના બધા યુરોપિયનોને સલામ કરાવવામાં આવી. જેમણે સલામ ન કરી તેમને પકડીને થાણામાં પૂરી દેવામાં આવ્યા. કેટલાકને તો સખત તકડામાં કલાકો સુધી ઊભા રહેવાનો હુકમ આપવામાં આવ્યો અને કેટલાકને થોડા વખત સુધી મહાવરો પાડીને સલામ કરતાં શીખવું પડ્યું. આજરુદાર પુરુષોને હાથકડીઓ પહેરાવવી એ તો દરરોજનો બનાવ થઈ રહ્યો હતો. પેટે ચલાવવાનો અમાનુષિક અને અસહ્ય હુકમ કેટલાય દિવસો સુધી ચાલુ રાખવામાં આવ્યો. એક આંધળા માણસને પણ તેમજ કરવું પડ્યું અને ન કરી શકવાથી તેને લાતો મારવામાં આવી. પોલિસ અનેક જાતના નિર્દયતાપૂર્ણ ઉપાયોથી લોકોને અત્યંત પીડા આપતી હતી. ઊંચા હાથ બાંધીને કોરડા મારવા એ તો સાધારણ વાત હતી. લંગલગ એવું થયું કે, માણસોના હાથ ખાટલાના પાયા નીચે દબાવીને તેના પર ઘણા માણસો બેસતા હતા. કબજામાં રાખેલા લોકોને ઝાડાપેશાબ માટે સહેજ પણ હુકમ આપવામાં આવતો ન હતો. ગાળો દેવી, ઘોલો મારવી અને લોકોની દાઢીમૂછોના વાળ ઉખેડવા એ તે હલકી સજાઓ ગણવામાં આવતી હતી. તે એટલે સુધી કે પોલિસ જે ઇચ્છતી તેજ બાળતો કરાવવા માટે તેણે કેટલાય માણસોની હથેલી પર ઘગઘગતા કોલસા સુધ્ધાં રખાવ્યા હતા. એક માણસના હાથોમાં ખીલા મારવામાં આવ્યા, એકને મૂતર પીવાની ફરજ પાડવામાં આવી અને બીજાઓની ગુદામાં લાકડીઓ ખોસવામાં આવી!!!

અમૃતસરની એક દુઃખી વિધવાએ કરેલું વર્ણન :

“તારીખ ૧૦ મીએ લગભગ અગિયારવાગે મારો દીકરો ગુરુ-
દિત્તા ઘેરથી રોટશન તરફ રવાના થયો. તેને અમારાં સંબંધી-
ઓને મળવા માટે હુશિયારપુર જિલ્લાના મેકારિયાન નામના
સ્થાનમાં જવાનું હતું. તે રેલવે પુલ પર થઇને જતો હતો,
તેવામાં તેના બન્ને પગોમાં ગોળી વાગી. તેને અમારી દુકાને
આણવામાં આવ્યો, કે જ્યાં તે સોનાનું જરીકામ કરતો હતો.
મેં ડોક્ટર ઇન્ધરદાસને બોલાવ્યા. તેમણે એની પાંચ દિવસ
હવા કરી. મારી શેરીમાં રહેનાર જમાદાર બુઆદિત્તા આવ્યો.
તેણે પૂછ્યું કે ‘પગોમાં ચોટ કેમ કરીને લાગી?’ ખબરઅંતર
પૂછીને તે ચાલ્યો ગયો અને થોડીજ વાર પછી કેટલાક જમા-
દારોને લઈને આવ્યો. તેમણે મારા માંદા છોકરાને બહુ માયો
અને થાણામાં લઈ ગયા. પછી તેને ઇસ્પતાલમાં મોકલવામાં
આવ્યો. જ્યાં તે પંદર દિવસ સુધી રહ્યો અને પછી થાણામાં મોક-
લવામાં આવ્યો. જ્યાં તેને બાવીશ દિવસ સુધી રાખવામાં આવ્યો.
પછી તેને મિ. વસીલ સમક્ષ હાજર કરવામાં આવ્યો, ત્યાં તેને બે
વર્ષની સખત કેદની સજા કરવામાં આવી. તેને અમૃતસરની જેલ-
માં પાંચ દિવસ રાખવામાં આવ્યો. તે એટલો તો કમજોર હતો કે
કોઈ પણ પ્રકારનું સખત કામ કરી શકે એવો ન હતો; તેથી જમા-
દાર બૂટાસિંહે તેને બહુ ખરાબ રીતે માયો. આ વાત પોતાની
નજરે જોનાર ખિસ્નદાસે મને કહી હતી, ત્યાંથી તેને મોંટગોમરી
જેલમાં મોકલવામાં આવ્યો. જ્યાંથી મને તાર મળ્યો કે, ‘તે
મરી ગયો છે !!’ તેના મરણના સમાચાર સાંભળીને મારી વિધ-
વા દીકરી સુવર્ણ મદિરના તળાવમાં ડૂબી મરી ! અમને બધાંને
રાંટલા ખવડાવનાર તેજ હતો !!!”

જલિયાનવાલા ખાગ પાસે રહેનાર વિધવા રતનદેવીએ કહેલું વર્ણન:

“જ્યારે મેં ગોળીઓના અવાજ સાંભળ્યા, ત્યારે હું સૂતી હતી. હું તરતજ ઊઠી, કેમકે મારા પતિ ત્યાં ગયા હતા. મને તેમની ચિંતા થઈ. હું રડવા લાગી અને ખાગ તરફ ચાલી. ત્યાં લાશોના ઢગલામાં મને મારા પતિની લાશ મળી! બે બીજી સ્ત્રીઓ મને મદદ કરવા સાથે આવી. ત્યાં જવાનો રસ્તો લોહીથી તરબોળ અને લાશોથી ઢંકાયેલો હતો. થોડી વાર પછી લાલા સુંદરદાસના બન્ને છોકરા ત્યાં આવ્યા. મેં તેમને કહ્યું કે, ‘મારા ધણીની લાશ ઘેર લઈ જવા માટે ક્યાંયથી ખાટલો લાવી આપો.’ છોકરા ઘેર ગયા અને મેં બે સ્ત્રીઓને પણ મોકલી. તે વળતે રાતના આઠ વાગી ગયા હતા અને કરૂંચુ ઝાડ’રના કરથી કોઈ પોતાના ઘરની બહાર નીકળી શકતું નહોતું. હું રોતી અને રાહ જોતી ત્યાંજ ઊભી રહી. લગભગ સાડાઆઠ વાગે એક શીળ સન્જન ત્યાં આવ્યો. તેની સાથે બીજા પણ કેટલાક માણસો હતા, કે જેઓ લાશોની વચ્ચે કાંઈ (કોઈની લાશ) શોધી રહ્યા હતા. હું તેમને ઝાળખતી ન હતી; તેમ છતાં મેં પ્રાર્થના કરી કે, ‘આ જગાએ લોહી બરાઈ રહ્યું છે, મને કૃપા કરીને મદદ આપો તો હું મારા પતિની લાશને સૂત્રી જગાએ સુવાડું.’ તેમણે લાશનું માથું પકડ્યું અને મેં પગ પકડ્યા—એ રીતે ઉપાડીને તેમને સૂત્રી જમીન પર મૂક્યા. મેં રાતના દશ વાગતા સુધી વાટ જોઈ, પણ ત્યાં કોઈ આવ્યું નહિ. હું ઊઠી અને અહત્તવાલા કતરા તરફ જવા બિપરી. મેં વિચાર કર્યો કે, કાકુરદાસના વિદ્યાર્થીઓને કહીશ કે, તેઓ મારા પતિની લાશ ઘેર લઈ જવામાં મને મદદ કરે. હજી હું દૂર તો ગઈએ નહોતી કેટલાક પાસેના એક મકાનના બારણામાં બેઠેલા એક માણસે

પ્રશ્ન કયો કે, ‘આ વખતે અહીં કેમ આવી છે?’ મેં કહ્યું: ‘હું મારા પતિની લાથ ઘેર લઈ જવા માટે થોડા માણસોની તપાસ-માં છું.’ તેણે કહ્યું: ‘હું એક ઘાયલ (મનુષ્ય) ની સેવામાં છું અને આઠ વાગી ગયા છે, તેથી આ વખતે તને કોઈ પણ મદદ કરી શકે એમ નથી.

“ત્યાંથી હું કતરા તરફ ચાલી અને વળી એક માણસે એવોજ પ્રશ્ન કયો. તેને પણ મેં ઉપયુક્તજ પ્રાર્થના કરી અને તેણે પણ એવોજ જવાબ આપ્યો. હું ત્રણ કે ચારજ કદમ આગળ વધી હોઈશ એટલામાં એક વૃદ્ધ માણસને હુકો પીતો અને તેની પાસે કેટલાક માણસોને સૂતેલા મેં જોયા. મેં હાથ જોડીને તેમને પણ મારી બધી વાત કહી સંભળાવી. તે વૃદ્ધ માણસે મારા ઉપર દયા કરીને માણસોને મારી સાથે જવા કહ્યું. પરંતુ તેમણે કહ્યું કે, ‘રાતનાં ઇસ વાગી ગયા છે, એટલે અમે ગોળી ખાઈને મરવા માટે ત્યાં નહિ જઈએ.’ આ વખતે તો અમે અમારી જગાએથી ખસવાના પણ નથી.’ આ સંભળી હું પાછી ફરી અને મારા મરેલા પતિની પાસે રામ આશરે બેઠી. સંયોગાતુસાર મને એક વાંસનો ટુકડો મળી ગયો. તેને મેં કૂતરાંઓને દૂર રાખવા માટે મારા હાથમાં રાખ્યો હતો. મેં જોયું કે, ત્રણ માણસો તરફડિયાં મારી રહ્યા છે અને એક ભેંશ છેડેલા શાસ લઈ સહી છે. પાર વપના એક છોકરાએ દુઃખમાં મને પ્રાર્થના કરી કે, ‘આ જગા છોડીને જશો નહિ.’ મેં તેને કહ્યું કે, ‘એ તને ટાઢ વાતો હોય તો હું બોલાડું.’ તેણે પાણી માગ્યું પણ ત્યાં પાણી ક્યાંથી હોય? મેં કલાકે કલાકે વાગતા ટકોરાના અવાજ જરાબર સંભળ્યા. લગભગ બે વાગતાં, એક દીવાલ પાસે ફસાઈ પડેલા મુલતાન ગામના એક બાદે મને કહ્યું કે, ‘મારી પાસે આવીને મારો પગ લેવો કરો.’ હું બેઠી અને તેનાં લોહીલોહાણુ ધવેલાં કપડાં પકડીને તેનો પગ ઉઠાવ્યો.

(ના થાંભલા) સાથે બાંધવામાં આવ્યો અને તેને જોતા રહેવાનો અમને હુકમ આવ્યો. દારોગા કે પોલિસનો બીજો કોઈ અધિકારી હાજર ન હતો. અમારાથી નેતરની સોટીઓ મરાતી ન જોઈ શકાઈ, જેથી અમે અમારાં મોઢાં ઢાંકવા પ્રયત્ન કરવા લાગી; પરંતુ કેપ્ટન ડોવેટે એ ભયંકર દશ્ય દેખાડ્યું અને કહ્યું કે, ‘ખ્યાર કરવાથી જે ફળ મળે છે તે સાવધાનીથી જુઓ.’ પાંચ માણસોને નેતરની સોટીઓ માર્યા પછી તેમાંના દરેકને અમારી પાસે લાવવામાં આવ્યા અને અમારામાંથી દરેકને તેનું લોહીલોહાણ શરીર જોવાનું કહ્યું. જ્યારે કરમશાહને સોટીઓ મારવા માંડી ત્યારે પીડાથી તે બહુ મોટેથી રડી પડ્યો. અમે તે દશ્ય જોઈ શકી નહિ. અમે અમારી દષ્ટિ ખસેડી લીધી; પણ કેપ્ટન ડોવેટ અમારી વચ્ચે આવ્યો અને અમને બહુ નિર્દયતાપૂર્વક ધક્કા મારીને સોટીઓ મરાતી જોવાની ફરજ પાડી. તેણે અમને ધમકી આપી કે, ‘જો તમે સાવધાનીથી સોટીઓ મરાતી નહિ જુઓ તો તમને પણ સોટીઓ મારવામાં આવશે.....’”

લગભગ વીસ સ્ત્રીઓએ કરેલું વર્ણન.:

“અમે બધી અમારા ઘરોમાં અથવા જ્યાં હતી ત્યાંથી અમને બોલાવવામાં આવી અને નિશાળની પાસે એકત્ર કરી. અમને અમારો ઘૂંઘટ ફર કરવા કહ્યું, અમને ગાળો લાંડવામાં આવી અને અમને એટલા માટે જળરજ્જી કરવામાં આવી કે, ભાઈ મૂળસિંહે સરકાર વિરુદ્ધ ભાષણ કર્યું હતું. એવું અમારે કહી દેવું. આ બનાવ ગયા વૈશાખ મહિનાની આખરમાં સવારને વળતે ગિ. બોસવર્થ સ્મિથની હાજરીમાં બન્યો. તેઓ અમારી તરફ ટૂંકયા અને ઘણીય ખરાબ ખરાબ વાતો કહી. તેમણે અમારામાંથી કેટલીકને લાકડીઓ મારી, અમને એક હારમાં બેસી સખવામાં આવી અને અમારી પાસે અમારી કાનપટ્ટી પકડાવવામાં આવી.

તેમણે બાળો દેતાં દેતાં અમને કહ્યું: 'માખીઓ! જો તું તમને ગોળી માફ તો તમે શું કરી શકો તેમ છો?' (છટા)"

એક બીજી સ્ત્રીનું વર્ણન:

".....એક દિવસ મિ. બોસવર્થ સ્થિતિ અમારા ગામના આઠ વર્ષથી ઉપરના બધા પુરુષોને, ગામથી કેટલાક માઈલ દૂર આવેલા પાકા બંગલામાં તપાસ માટે લેગા કર્યા. જ્યારે પુરુષો બંગલા ઉપર એકત્ર થયા હતા ત્યારે તે પોટેસવાર ધઈને અમારા ગામમાં આવ્યો અને પોતાના માણસોને લઈને બંગલા તરફ જતાં રસ્તામાં મળેલી સીઓને પણ પાછી વાળી લાવ્યો. ગામમાં આવીને તે બધી ગલીઓમાં ફરી વળ્યો અને બધી સીઓને હુકમ કર્યો કે ઘરમાંથી બહાર નીકળો. તેણે જાતે પોતાની સાથેથી કેટલીઓને બહાર કાઢી. અમને બધાંને ગામના યાત્રા પાસે ખડી કરી. સીઓ તેની આગળ હાથ ભેટીને બેસી રહી. તેણે કેટલીકને લાકડીથી મારી, તેમના પર ધંક્યા અને અત્યંત બીજાત્મ અને ન બોલાય એવી ગાળો લાંઘી. તેણે મને બે વાર મારી અને મારા મોં પર ધંક્યો પછી જબરજસ્તીથી પોતાની લાકડી વડે બધાના ધૂંધટ ખોલ્યા. તેણે વારંવાર અમને ગથેડી, ફૂતરી, માખી, સૂવર કહી અને કહ્યું કે, 'તમે તમારા પુરુષો પાસે સૂઈ રહો હતી તેમ છતાં તેમને નુકસાન કરવા જતાં ન રોક્યા. હવે તમારા પાપ-જામાની અંદર જમાદાર જોશે....આવું વર્તન, જ્યારે અમારા મરદો બંગલા પર હતા, ત્યારે કરવામાં આવ્યું.'"

આ એવા બીજાત્મ અત્યાચારોના નમૂના છે કે, જેના ઉપર ટીકા ટિપ્પણીની જરા પણ જરૂર નથી. માત્ર એટલું જ કહેવું યોગ્ય છે કે, સરકારે આ અત્યાચારી અધિકારીઓને શિક્ષા કરવાનો હજી સુધી કંઈજ પ્રયત્ન નથી કર્યો. પરંતુ તેમને સુક્ષ્મ કરવા માટે

તરતજ એક નવો કાયદો, બહુ વિરોધ કરવા છતાં પણ એવો જલદી બનાવવામાં આવ્યો કે, જે તદ્દન આપાપન્યી કહી શકાય છે. એ તમામ પાપી, ખૂની, નીચ, અને લાંચિયા, બેઝમાન અધિકારીઓ હજી સુધી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં સ્વચ્છંદતા અને પ્રસન્નતાથી નાગરિકોના પૂર્ણ અધિકાર સાથે રહ્યા છે. જેનો અર્થ એ છે કે, ઉપજા બધા બનાવો સરકારને મંજૂર છે અને તે તેને અત્યાચાર નથી માનતી અને તેથીજ તે એની જવાબદાર છે.

આ વાત પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે કે, વારંવાર પ્રતિજ્ઞાઓ તોડવાથી, ખિલાફતના મામલામાં તુર્કો પર અન્યાય કરવાથી અને આ લીધણ અપમાનપૂર્ણ જીલ્લમ કે જેને કોઈ પણ જાતિ સહન કરી શકતી નથી, તેના પર આખા દેશે ક્ષોભ, વિરોધ અને ક્રોધ પ્રગટ કર્યો છે. પણ સરકારે તેની શરમથી કે યુદ્ધની મદદની કૃતજ્ઞતાના ખ્યાલથી પણ પોતાના ગૌરવ અને જવાબદારીને યોગ્ય કાર્ય ન કર્યું.

આ સિવાય મહાત્મા ગાંધીજીએ અત્યંત ધૈર્ય અને સહનશીલતા તથા વિશ્વાસપૂર્વક સરકારના ન્યાયની રાહ જોઈ. તે એટલે સુધી કે તેમણે જનતાનો તિરસ્કાર અને કટુવચનો પણ સાંભળ્યાં; પરંતુ તેમને એ વાતનો ભરોસો હતો કે, અત્યાચાર એ નીચ અને સ્વાથી અધિકારીઓના વ્યક્તિગત અપરાધ છે. પરંતુ આખરે તેમને વિશ્વાસ બેસી ગયો કે, અમારી ધારણા પાયા વગરની છે અને તેમણે હારીને આ ભયંકર અપમાનપૂર્ણ લીધણ અત્યાચારના વિરોધમાં યુદ્ધ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી કે, જે દરેક આખરૂદાર માણસનું કર્તવ્ય હતું.

અધ્યાય ૭ મો-જ્વાળામુખી

ભારતમાં જ્વાળામુખી ફાટી નીકળ્યો છે. આ જ્વાળામુખીની ભવ્ય પ્રધાંત મૂર્તિ, ઉત્તત આકાર, અચળ સ્થિરતા, અપ્રતિમ સહિષ્ણુતા એ વીસમી સદીને માટે જોવા લાયક વસ્તુઓ છે. એના નાનકડાં મુખથી જે ઉદ્ગમ્ય જ્વોત્તિમય જ્વાળા નીકળે છે, તે જોવામાં સર્વ રીતે હૃદયહારી છે, પણ સમસ્ત સંસારના લોકોએ સચેત થઈ જવું જોઈએ કે, આ અંદરનો પ્રચંડ ધગધગતો મહા-ગ્નિ, સમુદ્રનો છંટકાવ છે—એ નૈસર્ગિક સમુદ્ર પાતાળ મુઘી ઊઠે છે અને હવે તેજ હુદ્ર મુખદ્વારા આકાશ મુઘી ઊંચે પહોંચવા માગે છે. સમસ્ત સંસાર તેમાં બસ્મ થઈ જશે; કેમકે સંસાર જૂઠો અને પ્રદૂષિતો ઉપાસક થઈ ગયો છે. પાપની મલિનતાને બસ્મ કરી દેવા માટે આ જ્વાળા કરુણાથી સ્ત્રીબદ્ધને વહેનારી છે. આ જ્વાળામુખી મહાપુરુષ ગાંધીજી છે.

વાયકોમાંથી જેમણે ગાંધીજીને જોયા છે, તેઓ મારી વાત નહિ સમજે અને જેઓ તેમની પાસે રહે છે, તેઓ પણ નહિ સમજે. જ્વાળામુખી કદી સ્તબ્ધ શકાય તેવી વસ્તુ હોતી નથી. અન્તઃસ્તબ્ધની આગ કદી જોવાની વસ્તુ નથી—નૈસર્ગિક ટપકતી સ્ત્રીપણતા કદી સહેલાઈથી જ્વળી શકાય તેવી વસ્તુ નથી. ગાંધીજી પણ સમ-જવાની અને બાળવાની વસ્તુ નથી.

એ વીસમી સદીનો વિશાસ છે. એ દુનિયાબરના દુઃખી લોકો-

ના વિશ્વાસની મૂર્તિ છે. એ જગતના ન્યાયનો અવતાર છે. એ અમારા ભવિષ્યકાળનું પ્રારબ્ધ છે. એ એથી વિશેષ પણ કંઈક છે પરંતુ તેને અમે કહી શકતા નથી, તેમજ સમજી પણ શકતા નથી.

મહાપુરુષ ગાંધીજી અત્યારે જીવિત છે. અમે આ લોકોનાં છાયાને સાધારણ રીતે નહિ, દૂરથી પણ નહિ, પણ અત્યંત નજીકથી ઘોર યુદ્ધ કરતી જોઈ રહ્યા છીએ. એક બાબત સંસારને માયાવાદ છે—અર્થશાસ્ત્ર છે—પશુખળ છે—જેણે દરેક વીરને, દરેક મનસ્વીને, દરેક આત્મવાદીને મોહ પમાડીને ગુલામ બનાવી દીધા છે અને બીજી બાબત આ એકલોજ યોદ્ધો છે.

દુર્બળ શરીર, નલિન તેજ, વિચારશીલ મસ્તક, વ્યથિત હૃદય, થાકી ગયેલું મન; પણ? પણ પ્રખર આત્મતેજ, પ્રદીપ્ત ચૈતન્ય બુદ્ધિ, અદ્ભુત ક્ષમા, અપૂર્વ આત્મવિશ્વાસ, ભીષ્મ સાહસ, અલૌકિક સત્ય અને અપ્રતિમ નિર્ભયતાથી સજ્જાયેલ એ યોદ્ધો પ્રત્યેક ક્ષણે વિજય તરફ વધી રહ્યો છે.

એજ મહાપુરુષ ગાંધીજી છે. અમારાં ભવિષ્યનાં સંતાનો અમારા સૌભાગ્યને એટલા માટે યાદ કરશે કે, અમે ગાંધીજીના વખતમાં જીવતા હતા અને આ ધૈર્યવાન યોદ્ધાએ દેશની રાજ્યનૈતિક આકાંક્ષાઓને અને અંગ્રેજોના રાજ્યનૈતિક છળપૂર્ણ સ્વેચ્છાચારોને તેમના આત્મમંથનને માટે છોડી દીધા હતા. કેમકે મનુષ્ય-જાતિની માનવતા ઉપર તે મહાપુરુષ અશ્રદ્ધા રાખી શકતા ન હતા. પરંતુ પંજાબના હલકા અત્યાચારો અને મમંરૂપશી અપમાનોને જોવાની તેમનામાં તાકાત ન હતી. એનો અર્થ એવો હતો કે, જે જાતિની આ સંપત્તિ છે, તેમાં જીવતા રહેવાની વૈભવતા ન હતી—તેમનું લોકો કંડું પડી ગયું હતું. જે સરકાર કાયદો અને નિયમ કડીને બાળકોની હત્યા કરે છે, સ્ત્રીઓની આબરૂ હાડકી

પાટે છે, નાગરિકોને નાગા કરીને પૂંદની ચામડી આગુકાચી દેતરાવે છે, ધૂણિત દીવાઓની જેમ જમીન ઉપર પેટે ચલાવે છે, તે ગ્રહાર સાથે, જેની છાતીમાં વાળ છે, જે મઠ છે, જેના લોદીમાં મરમી છે, જે ઇન્સાનની આજરુને બાળે છે અને જેને આજરૂ વડાલી છે, તે ઠી સહકાર કર્યો નહિ.

ત્યારે આ નરકેસરીએ અસહકારના યુદ્ધની ધોપણા કરી હતી, ત્યારે હિંદુસ્તાનના વાઈસરોય લોર્ડ ચેમ્સફોર્ડ એક વાર ગર્વથી ઠણું હતું કે, “અમે અસહયોગને તેની બતેજ મરી જવા માટે છોડી મૂકીએ છીએ.” તે વખતે એ બાણવામાં આબુ નહિ કે, ઉક્ત વાતને ઠાઉન્સિલના માનનીય સભાસદોએ કયે કાને સાંભળી, પણ આજ તો એ સાબિત થઈ ગયું છે કે, વાઈસરોયનું એ કથન, કે જે અમારી બતીય ઇન્છાનું બચકર અપમાન હતું, તે કેટલે મુખી અરિચારી અને ખાલીશતાપૂર્ણ હતું.

જે અસહયોગ ઉપર સંસ્કારના એકાંત તપસ્વીનો હાથ છે, જે અસહયોગનો સીમો સંબંધ આત્મજન સાથેજ છે અને જેના બળ પર અમે સુરોપના ઠંભપૂર્ણ અહંકારને હરાવવા માગીએ છીએ, તેનું આણું અપમાન અમે માત્ર એટલાજ માટે સહી શકીએ છીએ કે અમે શુભામોની ઓલાદ છીએ-શુભામીમાં ઊછર્યા છીએ અને શુભામીની હવામાં શ્વાસ લઈ રહ્યા છીએ. કોઈ પણ તેજસ્વિની બતિ પોતાની બતીય ચળવળને આટલી તુચ્છતાની દિશ્વે જોવા હઈ શકે નહિ.

પરંતુ જેવો પ્રકૃતિના ઉપાસકોનો વિચાર છે કે, અમે શુભામીમાં ઊછર્યા છીએ અને શ્વાસ બરૂર લઈ રહ્યા છીએ, પણ અમે શુભામોની ઓલાદ નથી. અમારા હૃદયમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો ધર્મ છે. નસોમાં પૃથ્વીના વિજેતાઓનું લોહી છે અને મસ્તકમાં

તપસ્વીઓની બુદ્ધિ છે. અમે લડીશું. અમે ઋષિસંતાનના ગર્વને કદાચ ભૂલી પણ જઈએ; તોપણ અમારામાં એટલી સમજણ રહી છે કે જેથી અમે ‘મનુષ્ય’ હોવાના ગર્વને ભૂલી શકીએ નહિ.

એજ સિદ્ધાંત પર અસહયોગનું પ્રશાંત-રક્તપાત વિનાનું યુદ્ધ શરૂ કરવામાં આવ્યું છે. સરકાર સાથે લડ્યા વિના ન્યાયનું રક્ષણ થઈ શકે તેમ ન હતું. પણ જેઓ તલવારના બેરે સરકાર સાથે લડવા ચાહે છે, તે મૂર્ખ છે. આ વાત નૈતિક દૃષ્ટિએ તો અત્યાચાર છે અને પરિસ્થિતિના ખ્યાલથી એકદમ મૂર્ખતા છે.

એજ મહાપુરુષ ગાંધી અમારા સેનાપતિ છે. અમારી ભવિષ્યની પ્રજા અમારા સૌભાગ્યને એટલા માટે વધાવશે કે અમે ગાંધીના સમયમાં જીવતા હતા અને આ અદ્ભુત યુદ્ધને પોતાની આંખોએ જોઈ ચૂક્યા છીએ અને જો સ્વરાજ્યના વાયુમંડળમાં શ્વાસ લેવાનું ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું—આયુષ્યે દગો ન હીધો—તો વૃદ્ધાવસ્થામાં અમારા જીવાન પૌત્રો અમારી ઘોળી દાઢીના વાળોને કૌતુક અને શ્રદ્ધાથી દેખતાં દેખતાં એજ મહાપુરુષની કથા બહુ પ્રેમ અને આનંદથી સાંભળશે. એ દેશનો પિતા, સૌને સાંભળવાની, જાણવાની, જોવાની અને યાદ રાખવાની વસ્તુ થઈ પડશે.

એ ઉજ્જવળ ખાદી, એ ચરખાની વિરાટ યોજના અને એ રક્તપાત સિવાયનું યુદ્ધ, મૃત્યુ પર વિજય મેળવનાર થશે—એ એક ઇતિહાસ થશે.

વીસમી સદીનું આ અક્ષય ધન છે. જીવિત સમુદાયને માટે આ અદ્ભુત સત્ત્વ છે. તેના ઉદ્દગાર ઠંડા છે, પણ તે હવામાં સળગી ઊઠે છે—એ આગથી મોટાં મોટાં અગ્નિતુલ્ય સત્ત્વો કંપે છે. એ આગ નાનાથી મોટા સુધી સૌને સમાનપણે ઉપયોગી છે. એ અક્ષય છે, એ અપૂર્વ છે, એ કામઘેનુ છે. ભારતનાં ભાગ્ય ખૂલ્યાં

છે કે, એ ભારતને હાથ લાગી છે.

એ વાત ઘણી જલદી સાબિત થઈ જશે કે, અસહયોગના મૃત્યુનું સ્વપ્ન જોવું, એ મસ્તકની નખળાઈનું ચિહ્ન છે અને હું ખાતરી રાખું છું કે, જે અસહયોગના આપોઆપ મૃત્યુની આશા સુયોગ્ય વાઈસરોય એક્સક્ઝેક્ટની હતી, તેને માટે પુરંધર અધિકારીઓને ભારે ભારે તીવ્ર ઝેર તૈયાર કરવાં પડશે. હવે ગૌરવ અને આત્મત્યાગના નામ ઉપર આપણું એ કર્તાવ્ય હોવું જોઈએ કે, મહાપુરુષ ગાંધીજીની વાતોને આપણે સમજી લઈએ. તેમનું કહેવું છે કે:

“આપણે માટે એ શરમની વાત છે કે, માત્ર એક લાખ ગોરા એકત્રીસ કરોડ એવા આપણી ઉપર પૂર્ણ સ્વેચ્છાચાર અને રાજનૈતિક કપટપૂર્ણ રાજ્ય કરી રહ્યા છે અને એ ઘોર નિંદાની વાત છે કે, તેને પોતાની દરેક તજવીજોનો સ્વછંદતાથી પ્રયોગ કરવામાં અમારો સહયોગ મળી રહ્યો છે. અમે સાપની માફક પોતાનાં જ ઈંડાં ખાયા કરીએ છીએ. દેશ એ ઈચ્છે છે કે, અંગ્રેજોની પાશવશક્તિ નષ્ટ કરી દેવામાં આવે અને એમ દેખાડી દેવામાં આવે કે, પાશવશક્તિથી ભારતમાં એક દિવસ પણ રાજ્ય થઈ શકતું નથી.”

અધ્યાય ૮ મો-આત્મરક્ષણના વિશ્વવ્યાપી યુદ્ધમાં ભારતનું સ્થાન

વીસમી સદી એ યુદ્ધની સદી છે. કદાચ યુગનો આ અંતિમ-કાળ છે. આ સદીમાં આત્મરક્ષણને માટે સમસ્ત બ્રહ્માંડમાં યુદ્ધ થઈ રહ્યું છે. આ યુદ્ધમાં ભારત પણ સામેલ છે. તેથી એ વિચાર કરવો જરૂરનો છે કે, આ યુદ્ધમાં ભારતનું સ્થાન કેવું છે.

વાત તો એ છે કે, ભારત યુદ્ધને યોગ્ય નથી. સંસારની દૃષ્ટિએ યુદ્ધને ઉપયોગી જે સામગ્રીઓ છે, તે ભારતની પાસે નથી. ભારતનું ભાગ્ય-ભારતનું જીવન-ભારતનું સર્વસ્વ—ખીજાઓના હાથમાં છે. ભારત માત્ર ભિક્ષા માગી શકે છે—મદદ માગી શકે છે—સહાનુભૂતિ મેળવી શકે છે. સંસારની મહાભૂતિઓ એના પર દયા કરે, કૃપાદૃષ્ટિ કરે અને સહાનુભૂતિ પ્રગટ કરે, તો એ તેને આશરે જીવવાની—આત્મરક્ષણની—આશા કરી શકે છે.

ભારતે એમજ કયું. તેણે જર્મન, અમેરિકા અને સમસ્ત વિશ્વની સહયતાની સહાનુભૂતિ, દયા, ન્યાય અને મદદ માટે પ્રાર્થના કરી, પણ પરિણામ કંઈ ન આવ્યું. લોકોએ આ રુદ્ધ મસ્કરી-માં ગણી કાઢ્યું. બિખારીની આર્તભૂતિ જોઈને જે નિપુર મનુષ્ય હસી કાઢતો નથી અને દયા કરે છે, તે પણ એક પૈસા આપીને પોતાની દયાનો છેડો લાવે છે! કરે પણ શું? શું પોતાનું

પર આપી દે ? કે કપાં ઉતારી આપે ? પરંતુ એ એક પેલાની ગરીબ ભિખારીનું સિખારીપણું નદ યતું નથી.

રસ્તો બુઝબરેલો હતો. હયાની માગણી કરીને ભારતે રહી સહી વાત પણ જોઈ. જર્મન, અમેરિકા કે અંસારની નાગરિકતા પણ પોતાનાં કૃપાકટાક્ષથી તેને ન્યાલ ન કરી સહી-એ અસંભવિત હતું. કોઈના કૃપાકટાક્ષથી કદી કોઈ ન્યાલ થયું નથી.

જે વખતે અંસારની નિદ્રા તૂટી, અંસારને આત્મરક્ષણની ભૂખ લાગી, તેજ વખતે અંસારે એયું કે, પોતે આત્મરક્ષણમાં પરાધીન છે

લકાઈ ચાલી. તલવારો ઊપડી, મારકાપ ચાલી અને જમી ન લોહીથી રંગાઈ ગઈ. જર્મનીએ એયું કે, અંગ્રેજોએ તમામ કે દાણાં કબજામાં લઈ લીધાં. મહાન અમેરિકાએ તેની ભાષા સ્વીકારી લીધી. ફ્રાન્સનો વેપાર અને સંગઠનપ્રજ્વાલીએ તેનો માગ કાઢી લીધો. રશિયામાં ભગૃતિ થઈ રહી; પણ તેના ઘરમાં પૂરતું જગા છે. હવે હું શું કરું ? મારાં આ સિંહના જેવાં બચ્ચાં, મારાં આ ઊગતી આશાઓ પ્રશિયાના મુલકોમાં શું બંધાઈ રહેશે અહીં તો એનો દમ નીકળી જશે-વિનાગોતે મરશે. તેણે જોયું કે આપણે પાછળથી ચેત્યા છીએ. લોકો પોતપોતાની મતલબ સાધી ચૂક્યા. કોઈ વહેવારિક ઉપાય જાણી રહ્યો નથી. એટલે તે કંઈ-વીરભોળ્યા વસ્તુધરા છે. સૌને હટાવી કાઢીશ. નકામી જાતિએ મરશે અને ત્યાંના ધગધગતા તડકામાં મારાં બાળકો રમી ખાઈ તેણે તલવારડપી ઝાડુ વડે સૌને વાળી-જૂડીને સાફ કરવા ઇચ્છ્યું લોહીવાળા ચોખ્ખાથી પૃથ્વીની મહાસંક્રિતઓની પસંદગી કરવામાં આવી. પ્રતિજ્ઞા-પત્રોને તુચ્છ કાગળના ટુકડા કાપીને ફેંદીયાં અને લોહી અને લોહાની ધૂન મચી.

અંસાર ચૂન્યવત્ થયો. સમુદ્ર પર રાજ્ય કરવાની ડિં

ઉત્પત્ત થવાનું એક એ પણ કારણ હતું કે, ત્યાંના અત્યાચાર પોતાની જ બાંધે ઉપર હતો. લોકો લોહીના ધૂંટડા પીને, વળત વિચારીને, વિદેશીના અત્યાચાર સહી શકે છે; પરંતુ પોતાના સહન કરી શકતા નથી. કેસરને આંગણે જગા ન હતી; તેનાં બાળકો પગ લંબાવીને સૂઈ શકતાં ન હતાં. તેણે તલવારના ઝેરથી પાટોશીઓનાં ઘર ખાલી કરાવવાની ઇચ્છા કરી હતી, પણ રશિયાની દયા આધી ઊભી હતી. તેની પાસે જગા તો બહુ હતી, પણ તેના તૈયાર થતાં બાળકોને સ્વેચ્છાપૂર્વક સમવાનો હુકમ ન હતો. તેમને બળપૂર્વક અટકાવવામાં આવતાં હતાં. તેમણે પોતાના જ શિર ઉપર તલવાર ઉઠાવી અને પોતાના રાજાને માયો. જ્યાં બાળક માંડુ થતા રાજાની મૂર્તિ પોઈને પાવામાં આવતી હતી, ત્યાં રાજાને પદબ્રજ કરીને ઠેઠી બનાવવામાં આવ્યો. અંતે તેને ગોળીથી ગાંડા ફૂતરાન જેમ ભારી નાખવામાં આવ્યો, તેની સ્ત્રી અને બાળકને મુઘ્ધા ધરત ઉપરથી હતાં-નહતાં કરી નાખ્યાં. વણાં વપો પહેલાં કાંસે આનંદ કરી કાઢ્યું હતું. રશિયામાં તેની પુનરાવૃત્તિ થઈ.

પણ આ અત્યાચાર હતો. મૂળ કારણ બંને જગાએ એક જ હતું. પ્રકારમાં જોડ છે. કેસરે પાટોશી પર અત્યાચાર કર્યો, જ્યાં રશિયાએ પોતાના રાજા ઉપર કેસરની પડતી થઈ, પરંતુ રશિયા સાવચેત રહ્યું છે, તેથી તેની પડતી નહિ માથે એવી આયા છે. તે કારણ વીરતા નથી. હું કહી ચૂક્યો છું કે, વીરતા એ તલવારનું વસ્તુ હોય, તો હવે તેનો જમાનો સમાપ્ત થઈ ગયો છે. રશિયા સહનતા અને જર્મનીની હારમાં કંઈ અંબીર કારણ હતાં. જર્મનીની આકાંક્ષા એક અર્થ અને સ્વેચ્છાવાસી વ્યક્તિની આકાંક્ષા હતી અને રશિયાની આકાંક્ષા એ સમસ્ત દેશની આકાંક્ષા હતી એ સિવાય રશિયાની આકાંક્ષા અત્યંત બેચેન હતી. તેમનાં આત્મ અને અસહ હતાં, પણ જર્મનીની આકાંક્ષા અવિષ્કૃત હતી.

અધ્યાય ૮ મો—આત્મરક્ષણના યુદ્ધમાં ભારતનું સ્થાન ૨૬૭

લડવું એ અનિવાર્ય હતું. પરંતુ આ લડવું અદ્ભુત, અલૌકિક અને ભારતના સ્થાનને ઉચ્ચ કરનાર છે.

સૌથી મોટી વાત આ યુદ્ધમાં એ છે કે, તે અત્યાચાર, છળ-કપટ અને ખૂનખરાણીની ધૂણા કરે છે અને પોતે તે ઉપાયોને કામમાં નથી લેતા અને નહિ લે. ખીણ વાત એ છે કે, તેના આ યુદ્ધની નીતિ એ છે કે, મારવા કરતાં મરવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવામાં વીરતા છે. તે મારવાનું શિક્ષણ નથી લઈ રહ્યો—તે મરવામાં નિર્ભયતાનો અભ્યાસ કરી રહ્યો છે. કેટલીય જાતિઓ ઇતિહાસમાં ગણાવી શકાય છે કે જેમને મરવાનું સાહસ ન હોવાને કારણે પોતાનું અસ્તિત્વ ગુમાવી દેવું પડ્યું. ભારતે આ સાહસ ખોઈ નાખ્યું હતું. તે મરી રહ્યો હતો. હવે તેણે ફરીથી સાહસ ખેડ્યું છે. હવે તે બહુ ભારે અઠગ્ય ઉત્સાહથી શિક્ષણ અને શક્તિનો સંચાર કરી રહ્યો છે.

ભારત ધર્મપ્રધાન દેશ છે. ભારત કોઈના અધિકાર છીનવી લેવા માટે લડી રહ્યો નથી. તે પોતાના અધિકાર માગે છે. જે ખૂની છે, જેના હાથમાં નાગી તલવાર છે અને જેને નિર્મમ હોવાનું પ્રમાણ મળી ગયું છે, તેની સંમુખ હથિયાર સિવાય અને તેની કંઈ પણ પરવા કર્યા સિવાય અચળ અને અટળ રહીને ભારત પોતાના અધિકાર પ્રાપ્ત કરી રહ્યું છે. આ ભારતનું વ્યક્તિત્વ છે અને સંસારના રજતમય યુદ્ધમાં તેનું આસન સર્વોપરી છે. બધાના કરતાં તેની આકાંક્ષા—તેની માગણી અને તેનું યુદ્ધ પણ અહિંસાત્મક ધર્મના ન્યાય પર છે.

કંતાપ પામેલું બનાવ્યું, જે સભ્યતાએ પુત્રવે બબરે અમને મૂખાઓની જોવાદ બતાવી, જે સભ્યતાએ અમારાં બાળકોના પવિત્ર કંઠને વિદેશી બાપાના અધરા ઉચ્ચારોથી અસ્તવ્યસ્ત કરી નાખ્યા, જે સભ્યતાએ પિતા અને પુત્રના જીવનને છિન્નલિન્ન કરી નાખ્યું, જે સભ્યતાની કૃપાથી બ્રાહ્મણ પિતાનો પુત્ર સાહેબ બની ગયો, સાધ્વી સતીઓને જેણે લેડી બનાવી, જે મહિલાઓ વેદમાં 'અસૂયંપદ્યા'ના નામથી પ્રખ્યાત હતી-જેમને સૂય' નોષ થકતો ન હતો, તે મહિલાઓને બબરની ધૂળ ફેંકાવી, જેણે હિન્દુત્વના પગ કાપી કાપીને અમને ગાંડાં કૂતરાંની જેમ સડાવી સડાવીને મારી નાખવાનો ઇરાદો રાખ્યો, જેણે પવિત્ર ગંગાજળની જગાએ દારુ, શુદ્ધ દૂધની જગાએ ઉચ્છિષ્ટ સોડાવોટર, ઘીની જગાએ માંસ અને આરામની જગાએ કાળી મજૂરી આપી; જેણે અમારી શાંત પવિત્ર કુટિરોમાં આગ સળગાવી દીધી, જેણે અમારી નાનીસરખી મુખી કુટિરોને ઉલ્લજ્જ બનાવી દીધી, તે સભ્યતા અમારા ક્રોધને પાત્ર છે, તે અમારી શત્રુ છે, તે રાક્ષસી ગમે તેટલી મુંઢરી, માયાવિન્દી અને લોભાવનારી કેમ ન હોય; અમે તેને મારી નાખીશું, ફાંસી દઈશું, ગળું રૂંધાવી દઈશું, ઢુકડે ઢુકડા કરી નાખીશું અને તેની સાથે સહકાર નહિ કરીએ.

એ પવિત્ર વેદમંત્રોના ઘોષ, એ મુંઢર ગાયત્રી (દૂધની) ધારા નીકળવાનો મધુર અવાજ, એ આરોગ્ય અને સ્વચ્છંદતાપૂર્ણ આમજીવન, એ પાટોશીઓનો બાઈચારાનો વહેવાર, એ સુખ અને એ મોજ ક્યાં ગયાં? હાય! ક્યાં ગયાં? એજ રાક્ષસી ખાઈ ગઈ! એણેજ તેમનો નાશ કર્યો! એણેજ તેમને સળગાવી દીધાં!

એ વેશ્યા છે, જ્યાં વેશ્યાનું રાજ્ય હોય, ત્યાં કુળવધૂ રહી શક્યો? ત્યાં શાંતિ રહેશે? ત્યાં ત્યાગ રહેશે? ત્યાં સુખ રહેશે?

ત્યાં તૃપ્તિ રહેશે ? ત્યાં જીવન રહેશે ? કદાપિ નહિ. તેને લીધે કંઈ પણ નથી રહ્યું. અમારા માથાની ચોટલીઓ જતી રહેતાં માથાની જરૂરિયાતો વધી ગઈ. વીર યુવક મિસ્તર બની ગયા. સાઈં ઘોળું સફેદ ખમીસ પહેરીને, પસંદ કરેલી ઝીણી ઘોતી પહેરીને, સુકાઈ ગયેલા ગાલ ઉપર તેલકુલેલ ચોપડીને, સ્ત્રીઓની જેમ પટિયાં પાડીને એક પાતળીશી સોટી લઈને નીકળે છે. એ દેશના યુવક છે ? એ આર્ય જાતિરૂપી વૃક્ષનો આધાર છે ? એમનાજ બળ ઉપર સંસારના વંટોળિયા અને તોફાનોના સપાટા સહન કરવાની હોંશ રાખવી છે ?

મેળવી લો; કોઈ વ્યભિચારી, વેશ્યાગામી લાંપટની સાથે કોઈ સભ્યતામાં રંગાયલા યુવકનાં સર્વ લક્ષણ મેળવી લો. જો ન મળે તો મારી કાનપટ્ટી પકડો અને આ પુસ્તકને ફાડી નાખો.

આ પટિયાં, આ જનાના ફેશનનાં કપડાં, આ નાનુકતાબરી આલ, આ ભાવપૂર્ણ વાતોના ઢંગ, એ ઊંડી ઊતરી ગયેલી આંખો, એ નિસ્તેજ ચહેરા, એ મરઘડી જેવી પાતળી ગરદન, એ બેસી ગયેલા ગાલ, શોભા વિનાના દાંત, મડદા જેવી સુકાઈ ગયેલી છાતી અને પાતળાશા હાથ, બધું જ બરાબર વેશ્યાગામી યુવકના જેવું ! ત્યારે આ પણ વેશ્યાજ છે ને ! આ સભ્યતા ? હા, એ સભ્યતા તો પૂરે-પૂરી વેશ્યા છે !

હિ દેશના બુદ્ધિગો ! બુદ્ધિઓ ! બાળકોના પિતાઓ ! અરે મતા માલુઓ ! તમે સૂઈ ગયા છો કે મરી ગયા છો ? અથવા જીવો છો ? કંઈ શક્તિ બચી છે ? કંઈ પણ જાજ હોવ નો તમારો બાળકોના ચહેરા મુઝો ! એમને શું કળ મારવા પેદા કર્યા હતાં ? કન્યાઓ પેદા કરી દેવા-કન્યાના પિતા બન્યા હોવ તો કન્યાદાનનું મહાન કુદરત મેળવવાનું જન નસીબના દોલ, પણ આ બાવલા પુત્રનો કિંદુ

માં યોજતા નથી.

આજ હવામાં, આજ માટીમાં, આજ સૂર્યચંદ્રના પ્રકાશમાં, આજ આકાશની છાયામાં અને આજ પુણ્યભૂમિ ઉપર આજથી કાલ દિવસો પહેલાં જે યુવાનો ઉત્પત્ત થયા હતા તેમના કેળાવણી બેઠકોમાં હતા. પછાતી છાતી, ધનધનતા અંગારા જેવી આંખો, સૂર્ય જેવું મુખ, વાધના જેવો અવાજ અને હાથીના જેવી ચાલ હતી.

તે દિવસોમાં ભારત પોતાના ધરનો ધણી હતો. તેના પુત્રોને મેટ ભરવાની ચિંતા ન હતી. તેઓ જ્ઞાન માટે જણતા હતા, ખાનદ માટે શીખતા હતા, મરવા માટે જીવતા હતા; તે તેમના પોતાના દિવસો હતા. તે દિવસોમાં પાપનો ઉદય થયો નહોતો. સભ્યતા રાક્ષસીએ આ ધર કેળવું નહોતું. કંઈ નકારી ધડીમાં તે આવી? કંઈ ખરાબ ધડીએ તેણે અમારાં બાળકો ઉપર નજર નાખી? તેણે બાળકોના ચૂરેચૂરા કરી નાખ્યા, તેમને મરણી નાખ્યાં-મારી નાખ્યાં અને તેમનું સત્યાનાથ વાગી દીધું. હાય ! હલુ પણ તે અમારા ધરમાં આદર પામશે ? આજ પણ અમારાં ધરોમાં તેનું જ ચાલશે ? તેનું તેજ સત્ય, તેજ હકુમત અને તેજ કાલ રહેશે ? નહિ, એમ નહિ બને; તેનું ગળું પકડીને અમે તેને કાઢી મૂકીશું-અમે તેને નહિ રહેવા દઈએ, ગસ નહિજ રહેવા દઈએ ! !

જુઓ, આંખો ઉઘાડીને જુઓ. બાળકોનાં કાળજાંનું માંસ સુકાઈ ગયું છે, પાંસળાં નીકળી આવ્યાં છે. તેઓ મરે છે-અને તે પણ અપમાનથી ધિષ્ટાર પામીને મરી જાય છે. જુઓ, જુઓ, ઓ દેશના વૃદ્ધો ! દેશના પિતાઓ ! માતાઓ ! માલિકો ! કાં તો તમારાં બાળકોનું આ સભ્યતા-રાક્ષસીથી રક્ષણ કરો, નહિ તો તમારાં બાળકોનો ત્યાગ કરો. પણ હિંદુત્વને કાળી દીલી ન લગાડો !

હિંદુત્વને લજ્જાનો નહિ. સંસાર કહેશે કે, આ લોકો નીચા
આખરુ છે-નિર્લજ્જ છે ! પાણી ઊતરી ગયું છે-મરેલા
ખાવાની આદત પડી ગઈ છે. એ બધું કેમ કરીને સાંભળશે.

કાઠો, આ સહ્યતાને, આ રાક્ષસીને, આ વેશ્યાને, આ
આ હત્યારીને, આ કુલટાને કાઠો અને તમારાં બાળકોનું રક્ષણ કરો.

શ્રી, લક્ષ્મી, સરસ્વતી, રિદ્ધિસિદ્ધિ અને ઘરની સર્વ
જતી રહી ! અન્નપૂર્ણા રુદ્રન કરી રહી છે ! મહાકાળી મોં ફેરવી
બેઠી છે ! મહાલક્ષ્મી ધૂળમાં પડીને રડી રડી છે ! સરસ્વતીએ
વીણાનો એકેએક તાર તોડી નાખ્યો છે અને આવું કેમ ન બને ?
જે ઘરમાં વેશ્યાનું રાજ્ય હોય ત્યાં સતી શી રીતે સુખે રહી
શકે ? ત્યાં સતી કેમ કરીને જીવી શકે ?

બોલાવો, એ દેવીઓ તમારા તરફ સાચેજ દાંડિથી જોઈ રહી
છે, તેમને બોલાવીને તેમની પ્રતિષ્ઠા કરો. ભગવાનની કયાથી
શાંતિ અને સુખ મળશે. રાક્ષસી સહ્યતાનો સહકાર છોડો. કહો
કે, તથાસ્તુ ! તથાસ્તુ !

અધ્યાય ૧૦ મો-કર્તવ્યમાર્ગ

આપણો કર્તવ્યમાર્ગ બહુ વિકટ છે. તે એક બચંકર તપશ્ચર્યા છે, કિન્તુ આપણે તેનાથી બચતોત યુગ્મ જોઈએ નહિ. આપણે આફ્રિકાનાથી અભિના પૂલરી છીએ. સૂર્ય આપણા ઉપાસ્યદેવતા છે. તપશ્ચર્યા એ આપણે માટે નવીન માર્ગ નથી. ભારતભૂમિનો એક એક કણ તપસ્વિઓના પરસેવાથી ભીંભાયેલો છે. ભારતે તપને લીધે મહત્તા પ્રાપ્ત કરી હતી. તપનો ત્યાગ કરવાથી તેની પડતી ધણ. હવે ફરી તપ કરવાથીજ તેનો ઉદય થશે.

એજ આપણો આત્મા છે. એજ આપણું શરીર છે, એજ આપણો રાત-દહાટો છે અને એજ મંજા, યમુના, નદ-નદી તેમજ પર્વત છે; તો આપણે પણ એના એ કેમ ન હોઈએ ? આત્મજ્ઞાનને મૂલી જવાથી આપણે ભટકી રહ્યા હતા. આપણને આત્મજોષ થયો છે. આપણે જીવતા થયા છીએ. આપણું નવીન ધ્યેય, મસ્તક ઊંચું કરીને આપણો પદપ્રદર્શક થઈને ઊભું છે; માત્ર આપણીજ તૈયારીની વાર છે. સોથી વધુ અનિષ્ટ તો એ છે કે, આપણા દનાયુઓ અત્યંત નિર્જળ થઈ ગયા છે. 'જનમાલ'નું ગુકસાન સાંભળતાંજ આપણાં મૂત્ર છૂટી જાય છે. માલમાં આપણો જીવ ભરાઈ રહ્યો છે અને જનમાં આપણું સર્વસ્વ વટકી રહ્યું છે. ઠારણો એતાં આપણી આ નિર્જળતા અયોગ્ય કહી શકાતી નથી. હજારો વર્ષ મુખી હબાઈ જઈને, કચડાઈ જઈને, ને લૂંટાઈ જઈને, કઈજાતિ પોતાનું તેજ અને

પોતાની સંસ્કૃતિ ટકાવી શકી છે? જેમની વહુદીકરીઓ ઉપર અત્યાચાર કરવામાં આવ્યા છે; જેનાં રાજછત્ર, અંધાધૂંધીથી ઉલટાઈ ગયાં છે અને જેના ધર્મ ઉપર ઘોર બળાત્કાર કરવામાં આવ્યા છે, તે જાતિ હજી જીવિત છે એજ બહુ છે. પરંતુ મનુષ્ય-સમાજ હવે એક નવા યુગમાં પ્રવેશી રહ્યા છે. ભારતનું લાગ્ય પણ ઘણાજ યોગ્ય સમયે ઉદય પામ્યું છે. તેને હવે આત્મત્યાગ કરવાની જરૂર છે, કષ્ટ સહન કરવાની અને મરતાં શીખવાની જરૂર છે. સૌથી પ્રથમ આપણે આપણાં હૃદયોમાંથી ‘જાનમાલ’ના નાશનો ભય કાઢી નાખવો જોઈએ. તે પછી ખુશામત અને સુખની લાલસાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. ત્યારબાદ આપણે અભ્યાસ અને બળપૂર્વક મનમાંથી કાયરતા કાઢી નાખવી જોઈએ અને ધીમે ધીમે વીર બનવાની હોંશ મનમાં જાગૃત કરવી જોઈએ.

આ આપણી વ્યક્તિગત તૈયારીઓ છે અને તેને હું બહુ વિશાળ દ્રષ્ટિએ જોઉં છું. જ્યાંસુધી આપણી આવી વ્યક્તિગત તૈયારીઓ નહિ થાય, ત્યાંસુધી સમાજનું સાચું સંગઠન કદી નહિ થાય. પ્રાચીન અનુભવીઓના ઇતિહાસ ઉપર નજર નાખો. તેમના જીવનની દરેક ઘટના તેમના વ્યક્તિત્વથી ભરેલી છે. જેઓ પોતાનું વ્યક્તિત્વ જમાવી શક્યા હતા, તેઓજ અમર અને યશસ્વી થયા છે. ભીષ્મ પિતામહ, દુર્યોધન, રામ અને કૃષ્ણ, અર્જુન અને ભીષ્મ, પ્રતાપ, દુર્ગાદાસ-તેમનું વ્યક્તિત્વ પ્રતિમાયોગ્ય હતું. અમને કહેતાં શરમ આવે છે કે, જે ભારતના ઇતિહાસનાં પૃષ્ઠ કેવળ વીરતાની કહાણીઓથી ભરેલાં છે, તેજ ભારતની વીરતા આજ એકદમ મરી ગઈ! રામાયણના કાળથી લઈને મહાભારત સુધી અને તે પછી પૃથ્વીરાજથી લઈને અંતિમ મોગલોના રાજ્યકાળ સુધી ભારતનું વાયુમંડળ વીરતાથી ઓતપ્રોત થઈ રહ્યું હતું. સ્ત્રીઓએ સ્ત્રીઓના રૂપમાં, બાળકોએ બાળકોના રૂપમાં, ક્ષત્રિયોએ ક્ષત્રિ-

યોના રૂપમાં, વેશ્યોએ વેશ્યોના રૂપમાં અને શૂદ્રોએ શૂદ્રોના રૂપ-
માં સારી રીતે વીરતાનો પરિચય આપ્યો છે. મદારાજા પ્રતાપ
એ શત્રુને છતનાર થયારો શું તેઓ એકલા હતા? તમ એ મયોદા-
પુરુષોત્તમ થયા તે શું એકલાજ? પાંડવો એ વિજય પામ્યા તે શું
એકલાજ? નહિ. તેમના સહયોગી માણસોનું વીરત્વ તેમની સાથે
હતું અને દરેકનું વ્યક્તિત્વ પોતાના સ્વાનીના જેવુંજ હતું.

પરંતુ જ્યાંમુધી આપણાં જીવન એવાં વીર નહિ બને, આપણી
વ્યક્તિગત તૈયારીઓ જ્યાંમુધી પૂરેપૂરી નહિ થઈ જાય, 'જ્ઞાન-
માલનો નાશ' એ શબ્દ સાંભળીને જ્યાંમુધી આપણા ડોશ જીડી
જતા રહેશે, ત્યાંમુધી આપણે હારીશું, માર જાઈશું, મરીશું,
અને કથરાતા જઈશું.

આપણા શરીરમાં બળ હશે, મનમાં ધૈર્ય હશે, મસ્તકમાં
શાંતિ હશે, આત્મામાં તેજ હશે અને હૃદયમાં ધગશ હશે, તોજ
આપણે નિર્ભય થઈશું, આપણે વીર બનીશું. આપણો વિજય થશે.
આપણે ન્યાય જોઈશું, આપણે જીવીશું અને એવા જીવીશું કે
લોક આપણને જોશે.

ઉદ્ભૂત અને અભિમાની યુરોપ આપણો આદર્શ નથી; પણ
આપણે આપણા પાડોશી એશિયાને જોયા સિવાય રહી શકતા નથી.
જાપાનમાં આટલું શીઘ્ર પરિવર્તન, રશિયા પર જાપાન સામ્રા-
જ્યનો વિજય, ચીનમાં મંચૂ વંશવાળાઓનું પતન અને ચીની
પ્રજાતંત્રની સ્થાપના, ઇરાનમાં સુધારણાનો પ્રયત્ન તથા તેના
માર્ગમાં રશિયા અને ઇંગ્લેંડની વધતી જતી આકાંક્ષાના કારણે
ચતી રુકાવટોની સાથે સાથે ઇંગ્લેંડ અને રશિયાના પ્રજાવશ્ત્રોની
સ્થનાથી ઇરાનનું પોતાની ન્યાયસ્વતંત્રતાથી વંચિત થવું અને
અંતમાં રશિયન ક્રાંતિ તથા યુરોપ અને એશિયામાં રશિયન
પ્રજાતંત્રની સ્થાપનાની સંભાવના; એ બધા આપણે માટે શીખવા-

યોગ્ય પાઠ છે. હિમાલય પહાડની ણીજી બાબુએ સમસ્ત એશિયામાં સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર ફેલાયલાં છે. સ્વેચ્છાચારી ઝાર અને ચીનનો સમ્રાટ આજ માટીમાં મળી ગયા છે. આ બધું થવા છતાં પણ, આ સમયમાં આપણે આપણી તુલના, બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની તાબેદાર આપણી સ્થિતિની તુલના, તેની તાબેદાર અન્ય દેશોની જનતાની અવસ્થા સાથે કરીએ છીએ. ઓછામાં ઓછું ૧૯૦૫ કે જ્યાંસુધી દમન અને અત્યાચારી નીતિના મહાન યુગના શ્રી-ગણેશ નહોતા મંડાયા, ત્યાંસુધી આપણી તુલનામાં બ્રિટિશ રાજ્ય શ્રેષ્ઠ રહ્યું; પરંતુ આજ એવા દિવસો છે કે, જ્યાંસુધી આપણે પૂર્ણસ્વરાજ્ય અને સ્વાવલંબન પ્રાપ્ત નહિ કરી લઈએ ત્યાંસુધી આપણા સ્વાધીન પાડોશીઓને ઇર્ષાની દૃષ્ટિથી જોઈશું.

એ અનિવાર્ય છે કે, એશિયાનાં રાષ્ટ્ર પોતાની રાજ્યલોલુપતાને વધાર્યેજ જશે, ત્યારે ભારતનું શું થશે? એકવાર મિં. લેંગ-ને કહ્યું હતું કે, “ભારત ઈંગ્લેંડની હૂઝણી ગાય છે.” જો એજ વિચાર એશિયાનાં જાગૃત થતાં રાષ્ટ્રોમાં ઉત્પન્ન થઈ જશે, તો એ હૂઝણી ગાયના સ્વામિત્વ માટે એવોજ ઝઘડો થશે કે જેવો પ્રાચીન-કાળમાં વસિષ્ઠ અને વિશ્વામિત્ર વચ્ચે થયો હતો. એટલા માટે એ જરૂરનું છે કે, આ હૂઝણી ગાય પોતાનાં બન્ને શિંગડાં ખરાબર તૈયાર રાખે. આ હૂઝણી ગાયને સાધારણ ગાયની જેમ કોઈ હલાલ નહિ કરી શકે. ભારતે સ્થળ અને જળ બન્ને માર્ગોથી પોતાના રક્ષણનો પ્રબંધ કરવાની યથાસાધ્ય યોગ્યતા તરતજ પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ.

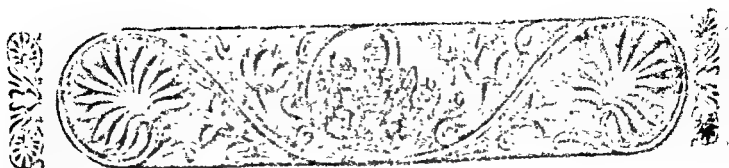
માત્ર અસહયોગ કરીને યા સ્વરાજ્યની પ્રાપ્તિ કરીને ભારતના પરિશ્રમ અને દુઃખોનો અંત નહિ આવી જાય; પરંતુ સ્વરાજ્યની પ્રાપ્તિ પછી પણ એ જવાબદારી એટલી બધી વધી જશે કે જેને માટે તેણે અત્યારના કરતાં પણ હજાર-લાખ ગણો વધારે

આત્મત્યાગ અને દૃઢતા દેખાડવી પડશે.

એશિયામાં પ્રાધાન્ય, પ્રધાન્ત મહાસાગર(પેસિફિક મહાસાગર) ઉપરના અધિકાર અને ઓસ્ટ્રેલિયાના સ્વામિત્વ માટે પણ આગળગી શકે છે. પછી વ્યાપારિક ગ્રંથકા થવા અનિવાર્ય છે. નવ-શ મળતાંજ ભારત જાપાનની વ્યાપારિક ગોદીઓને નહિ ભૂલતાં નિમ્ન બરાબર બદલો લેશે.

આ મહાન પરિણામોનો શાંત ચિત્તે વિરોધ કરવા માટે ખમારે સંતુષ્ટ, બળવાન, આત્માવલંબી અને સશસ્ત્ર થવાની વાત્કાલિક જરૂર છે. એ વાત સમર્થનપૂર્વક કહી શકાય તેમ છે કે, માત્ર એકલા ભારતનું જ જનબળ એટલું છે કે, તે એશિયામાં સામ્રાજ્યનું સારી રીતે રક્ષણ કરી શકે તેમ છે. ભારતમાં અંગ્રેજ પોતાના સ્વાર્થોને લીધે આટલો ઠેલાહલ તો મચાવે છે; પણ હવે પછીના દિવસોમાં આવનારાં સંબવિત આક્રમણોથી પોતાનાં હિતોનું રક્ષણ એ સુદૃઢીબર અંગ્રેજો શું કરી શકશે ?

જે માણસો જાપાનની સમસ્યાઓથી જાણીતા છે, તેઓ જાણે છે કે, યુદ્ધને વખતે જાપાનનો જર્મન પ્રત્યે કેવો ભાવ રહ્યો છે અને હવે તેઓ બન્ને યુદ્ધપ્રિય અને મહત્ત્વાકાંક્ષી તથા ગર્વિષ્ઠ ભવિષ્યોત્તરતજ મિત્ર થઈ જશે. યુદ્ધની સમપ્રિતિ પછી શાંતિસભા (પીસ-કોન્ફરન્સ)ની આજ્ઞા અને નિર્ણયોનો જાપાનના લડાયક બળ ઉપર કંઈ પણ પ્રભાવ પડ્યો નથી. વેપાર નિષ્કંટક થયો છે અને વધ્યો છે. અંગ્રેજોએ આ વસ્તુસ્થિતિ ધ્યાનમાં લઈને પછી એમ વિચારવું જોઈએ કે, આક્રમણકારી રહીને ભારતનો વિશ્વાસ, પ્રેમ, બંધન અને સહકાર જોયા પછી એશિયામાં તેમની શી દશા થશે ? તેમણે એ પણ જાણી લેવું જોઈએ કે, તેમનો જાપાન સાથેનો વ્યાજુ મિત્રતાનો સંબંધ દેવીની ટીવાલ જેવો છે.

અધ્યાય ૧૧ મો-મૃત્યુધર્મ

અમે કચરાયેલી જાતિના માણસો છીએ, તેથી મૃત્યુધર્મ અમારે સૌથી પહેલો જાણવાની આવશ્યકતા છે.

મનુષ્યોએ જીવવાને માટે પોતપોતાનું શિક્ષણ અને યોગ્યતાના બળ ઉપર કેટલાય રસ્તા કાઢી લીધા છે. આખરૂં માથે રહેવું, ખાવું, સૂવું, રડવું, હસવું, પાપ કરવું અને પુણ્ય કરવું વગેરે વગેરે સેંકડો બાબતો ઉપર પુસ્તકો, ઉપદેશકો, વ્યાખ્યાનો અને પદ્ધતિઓની ખોટ નથી; પણ વિચાર કરીને જોવામાં આવેતો મરવાને માટે પણ તેજ જ્ઞાન અને તેજ તૈયારીની દરેક જાતિ અને વ્યક્તિને જરૂર છે.

જે જાતિ આખરૂંપૂર્વક મરવાનું જાણતી નથી, જેણે મરવાને ધર્મમાં નથી ગણ્યો, જેના આત્મામાં મરવાની ધગશ નથી, જે મરવામાં સૌન્દર્યની ઇચ્છા કરતી નથી, તે ગમે તો વ્યક્તિ હો કે જાતિ હો; તેને જીવવાનો અધિકાર નથી.

એમ માલૂમ પડે છે કે, પૂર્વનાં મનુષ્યોએ જીવનધર્મને મૃત્યુધર્મ પર ન્યોછાવર કર્યો હતો; અર્થાત્ તેમણે મૃત્યુધર્મને મહત્વનો માન્યો હતો; તેમણે મરવા માટે બહુજ ઉગ્રજ્વળ, પ્રિય અને રોચક નિયમો નિર્માણ કર્યા હતા અને તેથીજ મૃત્યુએ તેમનો નાશ ન કર્યો-તેઓ અમર થયા.

અપણે પુનઃ-મવાદી જાતિના માણસો છીએ, આપણે ધાર્મિક-વિશ્વાસ છે કે, મર્યાપછી પણ આત્મા અમર રહે છે, મરવા છતાં અપણાં જીવનનો અંત આવતો નથી, મરણને માત્ર શરીરને બદલવાનું જ છે-જૂના શરીરનો ત્યાગ કરી નવું (શરીર) રચી કરવાનું છે. આથી આપણે આપણાં જીવનનાં કાર્યોને એટલાં કાર્યિત ન કરવાં જોઈએ કે જેની હક આપણાં શરીરનો નાશ થાય મુશ્કેલી જ હોય.

આપણે હમેશાં પ્રલય મુખી આજ સંસારમાં રહીને કામ કરવાનું છે. તેનો નિયંત્રણ એક સર્વોપરી પરમેશ્વર છે. એવી યામાં આપણે કોઈ પણ કાર્ય યા ઉદ્દેશમાં અસ્થિરતા લાવવી ને પૂરી અવિચારી વાત છે.

જે મુસાફરને એવો વિશ્વાસ છે કે, મારે માત્ર એક રાત રહેવાનું છે અને સવારે ચાલ્યા જવાનું છે, તે જોસરીમાં રહે કે ઝાડ નીચે શાવ ગાળે; માત્ર દ્રુધ પીને સૂઈ રહે કે કંઈ સાધારણ ખાઈપીને સૂઈ ગાળે; પરંતુ જેને સ્થાયીરૂપે ત્યાં રહેવું છે, તે પણ જો એણે કહે, તો તે મૂળ છે. જ્યારે આત્માને વારંવાર કર્મવશ થઈને જન્મ પારણ કરવો છે, ત્યારે તેનો જીવનધર્મ એજ છે કે, તે પોતાનું વ્યક્તિગત યા સામાજિક કોઈ પણ એવું કામ ન કરે કે જે માત્ર મૃત્યુના વિચારથી અસ્થિર અને ચિચિલ થઈ જાય. તેની સાથે તેને મૃત્યુધી કરવાની પણ કંઈ જરૂર નથી. જેમ જાળક નવાં વઝો જોઈને ખુશી થઈને પહેરે છે, તેજ રીતે તે મૃત્યુનો આનંદ સાથે સ્વીકાર કરે છે અને તેને નવજીવનનું ચિહ્ન ગણે છે. હું અમારા એ મહાન પુરુષો પ્રત્યેના ક્રોધને નથી રોકી શકતો કે જેમણે જીવનને અનિત્ય કહીને સંસારને શબ્દસંગ્રહ માની લીધો અને જગતની લડાઈમાં સારતને અકર્મવશ બનાવીને માર્ગમાજ બેસાડી

દીધો. આશ્ચર્યની વાત એ છે કે, જેમણે એક બાબુ મૃત્યુધર્મનું અધ્યયન કર્યું છે—ઉપનિષદ દર્શનશાસ્ત્રમાં આત્માના અમરત્વના તત્ત્વને જાણ્યું છે—તેમણે કેવા વહેમને વશ થઈને મનુષ્યોને અકર્મણ્ય થવાનો ઉપદેશ આપ્યો હશે ?

જેને મરતાં નથી આવડતું, તે જીવવાનું પણ નથી જાણતો. જેને મરવાની ઉત્કંઠા નથી, તેનું જીવન નિર્ભય થઈ શકતું નથી. જેમણે મરવાનો ઉત્તમ અવસર પસંદ કરી લીધો નથી, તેઓ જીવનમાં કદાપિ સુખી નહિ થાય. જેઓ મરવામાં મૂર્ખ છે તેઓ કદી વિજયી નહિ થાય.

મૃત્યુ તો નક્કી છે. ડરનાર પણ તેનાથી બચી શકતો નથી. જેવી રીતે મેલા માણસો મલિનતાથી ખરડાયા પછી સ્નાન કરતી વખતે રડે છે, તેવીજ રીતે કાયર માણસો જૂના શરીરને છોડતાં રડે છે અને ભય પામે છે. પ્લેગમાં, ઇન્ફ્લ્યુએન્સામાં અને દુષ્કાળમાં લાખો સ્ત્રી-પુરુષો તરફડી તરફડીને મરી જાય છે—મરણથી ડરનાર તો સૌથી પહેલાં મરી જાય છે—અમે માત્ર એવાઓ પર લાચારી દેખાડીને રડી રહીએ છીએ! હાયા! અમારી શક્તિઓની આટલી અવનતિ થઈ ગઈ!

પિતામહ ભીષ્મે પાંડવોને બહુ હેતથી અને પ્રેમથી પોતાનો મરવાનો માર્ગ બતાવ્યો હતો અને બહુજ ધીરજ અને શૂરવીરતાથી તેઓએ મરી પણ જાણ્યું. દધીચિ ઋષિએ જીવતા શરીર ઉપર મીઠું ચોપડીને માંસ સુધ્ધાં ગાયને ખવડાવી દીધું ! શિખિરાજાએ કબૂતરના રક્ષણ માટે પોતાના જીવંત શરીરનું માંસ આપ્યું. દિલીપે ગાયના રક્ષણ માટે સિંહની આગળ પોતાની જાતને ધરી દીધી. શું કોઈને જાણર છે કે આ બનાવોને કેટલા દિવસો થઈ ગયા છે ? હું માનું છું કે, કોઈ ગણીને બતાવી શકશે નહિ. ઐતિહાસિક કાળથી પણ બહુ પહેલાંના કાળમાં અમારા

એ ઠાઠપૂર્વક અને આનંદમંગળ કરતાં કરતાં મરણ પામ્યા
અને તેઓ દંતિદાસની મહદ સિવાય પણ જીવતા છે । શું
કેાઈએ આ ગંભીરતા ઉપર વિચાર કર્યો છે ?

રજપૂત મૃત્યુના ધંધાર્થી હતા. સણુવારમાં તેઓ મૃત્યુ માટે
પ્રાર થઈ જતા હતા અને મરી પણ જતા હતા. જુવાન પુત્રોની
માતા તેમના મરણ પછી કદી રડી નથી. નવોદા સ્ત્રીઓએ આંસુ
ઠાઠવાને અપશુકન માન્યા. તેમણે શંગાર સજીને આનંદ સાથે
પોતાના મરેલા પતિની ચિતામાં પ્રવેશ કર્યો । માતાઓએ દૂધ
પીતાં બાળકોના હાથમાં તલવાર આપીને તેમને લોઢાની લડા-
માં મોકલ્યાં. સ્ત્રીઓએ હારેલા પતિઓ ઉપર કોપ કરીને
દેવતાના દરવાજા બંધ કરી દીધા હતા. વિવાહની પ્રથમ રાત્રે
કંઠહીય સ્ત્રીઓએ પોતાના પતિને ઉત્તેજન આપી મૃત્યુધર્મના
માલિક માટે મોકલ્યા હતા.

ક્યાં ગયા એ જીવનના દિવસ ? ક્યાં જતી રહી એ મૃત્યુની
ધગથા ? નામ તેનો નાશ તો છેજ-જન્મ પછી મરણ તો છેજ; પણ
આજ મરવા માટે કરુણ ફદન અને કોલાહલ મચી રહે છે. છાતી
ફાટે છે, ફેંધું નથી જતું. એક એ પણ જમાનો હતો કે જ્યારે મરણ
એ ઉત્સવ હતો-મરણ એ હાલની વાત હતી-મરણ એ જીવન હતું-
મરણ એ ધર્મ હતો-અને મરણ એ ઠતવ્ય હતું.

તેજ રજપૂત બચ્ચાઓ આવ પછુ તેજ રજપૂતાનામાં વસે છે.
પછુ તેમની તલવારનું પાણી ઊતરી ગયું છે. રજપૂતોનાં કાંડાંમાં
તેને પારણ કરવાની શક્તિ નથી રહી. તેમના નાણુક હાથોમાં
સોનાની મૂઠવાળી હીરાજ્વલિત ચક્રચકતી એટી શોભી રહી છે.
દરેક રાજા વિષયલપટ યા વ્યભિચારી છે. દારૂડિયા ન હોવા એ
તો હવે તેમને માટે અસંભવ છે. દરિદ્ર પ્રબળના પરસેવાના પેસા

લેગા કરીને એ રતનજડિત વસ્ત્રો પહેરે છે. સતીત્વની લાશ સાથે વ્યભિચાર કરે છે. જુગાર, હઠ, મૂર્ખતા, ચોરી, લૂંટ, વ્યભિચાર, નશો, સદ્દે, કૂરતા અને હત્યા એ રાજાઓનું નિત્યકર્તવ્ય છે. કોઈને પ્રમાણ પૂછવાનું સાહસ થાય તો છાતી ઠોકીને મારી સામે આવે; હું દરેક અક્ષરને સાબિત કરી બતાવીશ.

પૈસાના શુભામ, વ્યભિચારના કીડા, મૂર્ખના સરદાર, અશા-
નનાં પૂતળાં અને હલકાઈના અવતાર જેવા એ રાજાઓ, તેજ
ધુરંધર રજપૂતાનાં વીર્ય-ખિંદુ છે, કે જેમના પવિત્ર લોહીનો રંગ
આજ પણ રજપૂતાનાના મોંને લાલ રાખે છે! તેમનું એટલે સુધી
પતન થયું છે, કે શ્રેષ્ઠ કુળના બહુ પ્રખ્યાત રાજાને વેશ્યાના
ઘરમાં ઈન્દ્રિયુએંઝાથી પટકાયલો અને રેલગાડીમાં મરતો હોવાનો
દાખલો હું આપી શકું તેમ છું. પણ હું વિશ્વાસ રાખું છું કે,
મારી પાસે દષ્ટાંત માગવાનું સાહસ કોઈ નહિ કરે!

કોઈ કોઈ રાજાઓ વિલાયત જાય છે. તેમનું દેશમાં સન્માન
પણ થાય છે. લોકો માને છે કે, દેશની ઉન્નતિને માટે સામાન
ખરીદવા તે ગિયારો વિલાયત-યાત્રા કરે છે; પણ હું ઈશ્વરના
સોગન લઈને કહું છું કે, તેઓ પારિસમાં વ્યભિચારની વિદ્યા
ખાવાને વારંવાર યુરોપમાં દોડે છે!

એ મરણના ખેલ ખેલનારનાં સંતાન નથી! તેમને દેશના
કડ્યાણની કંઈ પડી નથી! ક્યાં ગયાં તેમનાં કર્તવ્ય? મૃત્યુની
તેમને કેટલી હોંશ છે? મૃત્યુ માટે તેમની કેટલી તૈયારીઓ છે?
દેશના કોઈ પણ માણસને એવું પૂછવાની હિંમત તેમનામાં
નથી. રજપૂતાનાના વીરોનું પાણી એટલું ઝલરી ગયું છે કે
પોતાની વડુ-બેટી ઉપર અત્યાચાર થતો જોવા છતાં પણ તેઓ
એ નિરંકુશ વાજરગંના ગળામાં દોરડું નથી નાખતા. એ ગળા

સવાલ આપરુના છે-એ જાણ સવાલ નિર્જય જીવનના છે. જે અભાગિયાઓને પોતાનો જીવ બહુ વહાલો લાગે છે, તેમનામાં સાહસ, વીરતા અને આત્મતેજ કયાંથી આવશે? હાય રે, બારણું નસીજ !

જે વખતે કૂર વીર કૈસરનો સખ્ત મારો મોજાવા પારિસ ઉપર પડ્યો અને કૈસરો તેના માથા પરથી રાજધાનીનો મુગટ ઉઠાવીને તાબડોળ નાંહા અને બહાદુર અંગ્રેજ લોકો શક્તિયાળી લંડન ઉપર અંધારપછેડા નાખીને ઊઠરની જેમ ઘરમાં સંતાઈ જઈ ચૂં ચૂં કરવા લાગ્યા, તે વખતે પંબળના સિંહોએ પોતાની સંગીનોની અણી વઢે ફાં-સતું નાકે બચાવ્યું, પેરિસની લૂંટાતી આબરુનું રક્ષણ કયું, એકેએક તરુ ઉપર લોહી વહાવ્યું-મથા, પલ્લ પાછા હટ્યા નહિ. યત્રુઓની છાતીઓને સંગીનોથી છુંદી નાખી. તેમની સામે ઝોંઝ, યુગળાણી નાખનાર ગેસ અને મશિનગનોનું એર ન ચાલ્યું-જર્મનીના ટેક્રિલા વીરો પાછા હટીને નાસી ગયા; તેજ પંબળના સિંહોના બાઈઓ પોતાના ઘરને બારણે હત્યારા દાવરના હાથે ફૂતરાંની જેમ મૂઝા ! નાસતાં નાસતાં, રડતાં રડતાં અને બન બચાવતાં બચાવતાં મૂઝા ! હાય ! પંબળ દૂષી કેમ ન મથું ? અથવા તેણે એર કેમ ન લીધું ? એ તેઓ મારી નહોતા શકતા, તો તેમાં કાંઈ કહેવા જેવું નથી. મારવાનો તેમનો વખત ન હતો-મારવાનાં સાધન તેમની પાસે ન હતાં, તે ખૂંચવી લેવામાં આવ્યાં હતાં પણ તેઓ મરી શકતા હતા. વીરતાપૂર્ણ મૃત્યુનો, ઈતિ-હાસમાં ગાથા ચોખ્ખ મૃત્યુનો તેમને માટે અવસર આવ્યો હતો. પંબળોએ એ રીતે ન મરી શક્યા-તેઓ ચિયાળવાંની જેમ મૂઝા-ગાયની જેમ બીને નાહા અને સીંચેલી જેમ ગયો હાંસા લાખ્યા ! છટ છટ !

જે હાલએ તે વખતે મહાશક્તિયાળી યત્રુ ઉપર વિજય

મેળવ્યો હતો, જેને પોતાના પ્રતાપ અને રાજ્ય પર અભિમાન હતું તેને એવી હુમ્મતિ ક્યાંથી સૂઝી કે હથિયાર વિનાની નિર્ભય પ્રજા પર ગોળી ચલાવવી ? પરંતુ પોતાના પ્રતાપને ભૂલી જઈને, પોતાના ઉત્તરદાયિત્વને ભૂલી જઈને, પોતાના ગૌરવ અને નામને ભૂલી જઈને તેજ કાયરતાપૂર્ણ ફૂર કામ કર્યું. પણ હાય ! જે દિવસે જો પંતખીઓએ કાયરતા ન વાપરી હોત, ઊભા ઊભા મર્યાદા હોત, લાશોના ઢગલામાં વ્યાખ્યાન ચાલુજ રહ્યું હોત, તો તેમ દિવસે અમે રાક્ષસી બળ ઉપર વિજય મેળવી શક્યા હોત-તેજ દિવસે સત્યાગ્રહનો વિજય થાત.

મૃત્યુધર્મનું વર્ણન કરતાં હું ખ્રિસ્તી વીરોને ભૂલી શકતો નથી. સત્યાગ્રહના નમૂનાઓમાં મેં એ અમર દેવોનું વર્ણન કર્યું છે. હું માનું છું કે તેમનાથી ઉત્તમ મૃત્યુધર્મ કોઈ પાળી શક્યું નથી.

જે વળતે શાહજહાંની આજ્ઞાથી રાઠોડ કેસરી અમરસિંહની લાશ ગીધ અને કાગડાઓને ખવરાવવા માટે કિલ્લાના પુરજ ઉપરથી નગ્ન કરીને ફેંકી દીધી હતી, તે સમયે આઝાના ગુલામ રજપૂતોનું લોહી પણ ઊકળવા માંડ્યું હતું. પરંતુ એ મરેલાના અપમાનની રક્ષા કરવાની વીરતા બતાવવાની કોઈની હિંમત ચાલી નહિ; મરવાથી સૌ કોઈ ડરતું હતું.

મૃત અમરસિંહની વિધવાએ પોતાના પરિચિત અને સંજાંધી જનોને સહાયતા માટે જોડાવ્યા. તેમાં અમરસિંહના એક કાકા પણ હતા, જે દાસીના ગર્ભથી ઉત્પન્ન થયેલા હોવાને લીધે પોતાની જાતિમાં અપમાનિત થવા હોવાથી, તેઓ ગુસ્સે થઈને બાદશાહની સેવામાં આગ્રા આવીને રક્ષા હતા. તેમને સમાચાર મળ્યા એટલે તેમને દ્રવને કહ્યું, “હું ક્યારેનો તેનો કાકો થાઉં છું ?” જે શુદ્ધ રજપૂત છે અને હું મુઝામ દાસીપુત્ર છું ! ત્યારે વિવાદના સમયે

અમે કોઈ ન હતા ત્યારે હવે સગાઈ કેવી ? રાણીને કહી દો કે શુંદીધી તેમના સાર્થ અથવા પિતાને જોલાણીને મોકલે.” આવો નિરાધારજનક ઉત્તર લઈને દૂત નિરાધાર અબગા પાસે આવ્યો. ખીજી બાજુ પતિનો આવો ઉત્તર સાંભળીને તેની રાણી રાતી-ખીનો યદ્ય ગદ્ય. તેણે દાસીને જોલાણીને કહ્યું: “આજ મહારાજ અ્યારે જોજન કરવા આવે ત્યારે રસોઈમાં બધાં વાસણો લોદાનાં રાખવાં; અને તેથી જો મહારાજ કે હું નારાજ થઈએ તો તારે તરતજ જોડ્યા ચાદ્યા વિના નાસી જવું.”

રાણીના કહેવા પ્રમાણે વ્યવસ્થા થઈ ગઈ. બાજુમાં લોદાનાં વાસણ જોઈને મહારાજ કોપથી ધૂંધવાઈ ઊઠ્યા અને દાસીને શુ-સ્સાધી કહ્યું: “સેના-ચાંદીનાં વાસણો ક્યાં ગયાં કે જેથી આ લોદાનાં વાસણ લાવીને મૂક્યાં છે ?”

આ સાંભળતાંજ રાણીએ આવીને કહ્યું: “શું છે ?” લોદાનાં વાસણોને જોઈને તે પણ ગુસ્સે થઈ અને દાસીને કહેવા લાગી: “મૂખી, તને એ પણ ખગર નથી કે મહારાજ લોખંડથી ડરે છે ? આ કંઈ રજપૂતનો ચોકો નથી, આ તો વાજિયાનો ચોકો છે. અહીં સેનાચાંદી ત્રિવાય લોદાની શી જરૂર છે ?” મહારાજે રાણી તરફ આશ્ચર્યથી જોઈને કહ્યું કે, “શું કહ્યું ? હું લોખંડથી ડરું છું ? સી થઈને તું મારી સામે આવું જોલવાની હિંમત કરે છે ?” સાધ્વી, પતિવ્રતા ક્ષત્રિયાણી આંજો લાલ ઠરી કોપથી પતિને કહેવા લાગી: “જે તમે લોદાથી ન ડરતા હોત તો તમારા ભત્રીજાની લાશને ગીધ અને ઠાગડા તોડી ખાય અને તમે ખટરસ જોજન કરવા માટે ચોકામાં આવત ? તમે પોતે પોતાને દાસીપુત્ર કહેવામાં ગુસ્સે ધાઓ છો-હું કહું છું કે તમે દાસીપુત્રજ છો, હજાર વાર દાસીપુત્ર છો-રજપૂત હોત તો વિધવા વહુનો અસહાય પોકાર સાંભળીને પણ તમે રસોઈ જમવા આવત ? ધિક્કાર છે તમને !”

પછી શું થયું? મૃત્યુધર્મનું જ્ઞાન થયું. મહારાજે લોજન કર્યો સિવાયજ કુચ કરી, કિલ્લા ઉપર કંઠણ વજૂઠાત કર્યો અને ટુકડે ટુકડા થઈને જમીન પર ઢળી પડ્યા અને તેની રાણી (અમર-સિંહની રાણી) પહેલાંજ સતી થઈ. આ જીવનધર્મ હતો કે મૃત્યુધર્મ? અહીં તેનું વિવેચન કરવું કંઠણ છે.

સુર વાયકોને પ્રખ્યાત અમેરિકન જહાજ ટિટાનિકના બનાવની ખબર હશે. એ ખડુ સુંદર અને અપ્રતિમ જહાજ હતું અને એના પર માત્ર શોખને માટે અમેરિકાના પ્રખ્યાત ધનવાનોએ મુસાફરી કરી હતી. એના વિષે તેના કક્ષાનનો એવો અભિપ્રાય હતો કે તે કદી ડૂબીજ શકતું નથી. પણ સંધ્યાકાળે બધા જ્યારે સુખથી લોજનના આસને બેઠા હતા, મધુર પિયાનો વાગી રહ્યો હતો, ગાનતાનમાં બધા મસ્ત થઈ ગયા હતા; તે વખતે વહાણ એક ખડક સાથે અથડાયું અને તરતજ વહાણ બચી શકે નહિ, એવી જાણ મુસાફરોને કરવામાં આવી. મુસાફરોએ મરવાની તૈયારી કરી. ગંભીર મુખમંડળો ઉપર સ્વર્ગીય જ્યોત ચમકવા લાગી. બાઈબલો ઊઘડી ગયાં. વહાણ ધીમે ધીમે નીચે જવા લાગ્યું અને દરેક યાત્રાળુ ધર્મગ્રંથનો પાઠ કરતો કરતો મૃત્યુના મોંમાં ધૈર્યથી પડ્યો. જ્યારે આખા વહાણમાં પાણી ભરાઈ ગયું, ત્યારે પણ તેમાં ખેંડ અને ધર્મગીત ગવાઈ રહ્યાં હતાં !!!

ખીજો એક બનાવ વર્તમાનપત્રોમાં વાંચ્યો હતો. કોઈ એક વહાણ ભારત આવતું હતું. હુર્ભાગ્યવશાત્ તે ડૂબવા લાગ્યું. તેમાં ઘણાખરા પંજાબી લાઈઓ હતા. તેઓ રડવાકૂટવા અને કોલાહલ કરવા મંડી પડ્યા. તેઓએ એવો ભયંકર યુમાટો મચાવ્યો કે સમુદ્ર પણ ધ્રુણ ગયો. લોકો ઉતાવળા ઉતાવળા હોડીઓ ઉપર ફેરી પડવા લાગ્યા અને અધિકારીઓને ગોળીઓ ચલાવવી પડી.

હું પૂછું છું કે શું તેઓ જાણી ગયા? શું તેમના બચકર
જુમરાણ ઉપર અમુકને દયા આપી? ખિસ્તો અને મુશવમાન
ખાળદો કે જેઓ એમ માને છે કે મરવા પછી તરતજ તેમનો
સંસાર આમેનો સંબંધ તૂટી જાય છે, પ્રલય સુધી પોતાનાં પુણ્ય
પાપનાં ફળ લોભવવાની ભાંજગડમાં પડી રહે છે, તેઓ તો મર-
વામાં એટલી વીરતા દાખવે છે; પરંતુ હિંદુસ્તાનો કે જે આત્માને
અમર, મૃત્યુને શરીર બદલવું અને પુનર્જન્મને અટક માને છે
તે મરવામાં આટલાં બીકણ, આટલાં દબાઈ ગયેલાં અને આટલાં
કાયર? હટ્ હટ્!

મૃત્યુ આપણો ધર્મ છે, મૃત્યુ આપણો જીવનમાર્ગ છે, મૃત્યુ
આપણું નિવાસગૃહ છે, મૃત્યુ આપણું ભવિષ્ય છે, મૃત્યુ આપણો
ઉદાર છે—આપણું તેજ છે.

દરેક યોગ્યતા અને અધિકારવાળો મનુષ્ય મૃત્યુને આહ્વાન
કરે છે. સિપાઈ ફાંસીની ચિફાની વ્યવસ્થા થયા છતાં ગોળીએ
મરવાની માગણી કરશે. સિપાઈને ફાંસીએ ચડીને મરવું જો અપ-
માનજનક છે. સતી સ્ત્રીઓ પતિથી પહેલાં કે પતિ સાથે મરવાની
ઈચ્છા કરે છે. યજ્ઞસ્વી પુરુષો યજ્ઞપૂર્વક મરવાની ઇચ્છા કરે છે.

જે દેશ શુભામ છે, તિરસ્કાર પામેલો છે, પતિત છે, દીન છે,
ભૂખ્યો છે, નાગો છે, રોતો છે અને રોગી છે, તે દેશના યુવાનોએ
મૃત્યુને આહ્વાન ન આપવું જોઈએ? તેમને જો ભૂખમરો વેડીને
ન્યુમોનિયા યા પ્લેગમાં મરવું પડે, કોલેરા અને ફુધ્કાળમાં મરવું
પડે, તો તેમના પર ધિક્કાર છે. તેઓ જો અત્યાચાર કરીને મરે
તો તેમને ધિક્કાર છે. તેઓ અત્યાચાર સહન કરીને મરે તોજ
તેમને ધન્ય છે. તેઓ મરવામાં વીરતા બતાવે તોજ તેઓને ધન્ય
છે. એજ વીરોનું મૃત્યુ છે. એજ વીર છે.

રજપૂતો જ્યારે કેસરિયાં ધારણ કરતા હતા ત્યારે તેઓ પવિત્ર મૃત્યુધર્મથી પૂજાતા હતા. ખીજે વખતે જ્યારે તેઓ કસૂબલ રંગની પાઘડીઓ આંધી રણક્ષેત્રમાં જતા હતા, ત્યારે તેઓ ક્ષત્રિયધર્મનું પાલન કરતા હતા; પણ કેસરિયાં એ તો મૃત્યુધર્મનું પાલન હતું. તેજ કેસરિયાંએ પરાજિત થવા છતાં પણ રજપૂતોની વીરતા ઉપર ડાઘ લાગવા દીધો નથી; તેજ કેસરિયાંએ મરવા છતાં પણ રજપૂતોને અમર કર્યા. અજમેરના કછવાર, જોધપુરના રાઠોડ અને બૂંદીના હાડા શું કર્મવીર ન હતા? બધાએ વિક્રમ-કેસરી રજપૂતો હતા. પણ ઉદ્દેપુરના સીસોદિયાઓનો આટલો ઉત્કર્ષ કેમ થયો? તેઓજ કેમ રજપૂતાનાના શિરોમણિ કહેવાયા? એટલાજ માટે કે ખીજા બધાએ તેજસ્વી ક્ષાત્રધર્મનું અનુકરણ કર્યું હતું. એ તેમનું કર્તવ્ય હતું; પણ સીસોદિયાઓએ તો પવિત્ર કેસરિયાં પહેરીને ઉત્તમ મૃત્યુધર્મનું વારંવાર પાલન કર્યું હતું. તેઓ ધન્ય થયા, તેઓ અમર થયા, તેઓ મહાન થયા અને તેમણે જે મેળવ્યું તે બારતના તે અધમ દિવસોમાં કોઈએ મેળવ્યું નહોતું, કોઈ મેળવી શક્યું નહોતું.

મૃત્યુધર્મ એ નિર્મળતાનો ધર્મ છે, મૃત્યુધર્મ એ અનાસક્તિનો ધર્મ છે, મૃત્યુધર્મ એ કર્તવ્યનો ધર્મ છે, મૃત્યુધર્મ એ પવિત્રતાનો ધર્મ છે અને મૃત્યુધર્મ એ પ્રાણીમાત્રનો અનિર્વાચ્ય ધર્મ છે.

અને જનવાનને પ્રાર્થના કરીશું કે, “હે પ્રભુ! અમને સૌમાન્યનું મૃત્યુ આપ. હે સ્વામી! અમને માનવયુગ મૃત્યુ આપ.”

અપ્યાય ૧૨ મો-અસહયોગસિદ્ધિના ઉપાય

પહેલો ઉપાય-આચાર

અમારા પ્રાચીન ઋષિઓનું કહેવું છે કે, “ જાણારો પ્રયત્નો કર્મો” અર્થાત્ આચાર એ સર્વથી પહેલો ધર્મ છે. લોક કહે છે કે, સંસારમાં સૌથી વધારે ક્ષીમતી અને સન્માનનીય વસ્તુ વિદ્યા છે, કે જેની સમક્ષ સંસારનું મસ્તક નથી પડે છે; પણ હું કહું છું કે, એક બીજી એવી વસ્તુ છે કે જ્યાં વિદ્યાનું મસ્તક પણ નથી પડે છે, વિદ્યા નાક બસે છે અને અધીન થઈ જાય છે; તે વસ્તુ છે આચાર.

તમે વિદ્વાન ન હો કે ન થઈ શકતા હો તેની કંઈ હરકત નહિ; પરંતુ જો તમે સદાચારી હો તો થઈ શકો તો તમે એકલા જ હજાર વિદ્વાનોની ઝરાબર શક્તિ ઉત્પન્ન કરી શકો છો. સંસારના મહાપુરુષોએ માત્ર વિદ્યાના બળ ઉપર ઉચ્ચ જીવન કદી બનાવ્યું નથી. તેમની ખ્યાતિ આચારને લીધે થઈ છે. આજકાલ લોકો વિદ્વાન થવાની હોંશ રાખે છે, પરંતુ સદાચારી બનવા તરફ તેમનું ધ્યાન નથી. પરિણામ એ આવે છે કે, વિદ્વાન થવા છતાં પણ તેમનાં જીવન કંઈ વધારે ક્ષીમતી સાબિત થતાં નથી. રાવણ વિષે કહેવાય છે કે, તે બારે રાજનીતિજ્ઞ, વેદોનો જાણનાર, ઋષિ અને પુરંધર વીર પુરુષ હતા. તેના જેવી સંપત્તિ, શક્તિ, યોગ્યતા, ક્ષમતા અને પદ મેળવવા માટે ત્રિલોકના માણસો લલચાતાં હતાં, પણ

તેનામાં એક ઊણપ હતી; તે સદાચારી ન હતો. તેથી તેની શક્તિ, વિદ્યા, યોગ્યતા બધું માટીમાં મળી ગયું. રોમનો પ્રખ્યાત બાદશાહ નિરો સમર્થ તત્ત્વવેત્તા અને જબરજસ્ત પંડિત હતો. પણ આચારહીન હોવાથી આજે પ્રલયકાળ સુધી પણ તે રાવણની જેમ તિરસ્કારની દૃષ્ટિએ જોવાયોગ્ય થઈ ગયો છે. ઋષિ દયાનંદ કંઈ એવા સમર્થ વિદ્વાન ન હતા કે જે લોકોત્તરક હોવાય. એ સંભવિત છે કે, તેમના વખતમાં તેમના જેવા યા તેમનાથી અધિક અનેક વિદ્વાન હશે અને વળી એ પણ સંભવિત છે કે, તેમનાથી વધારે વિદ્યાવાળા પુરુષો આગળ જતાં ઉત્પન્ન થઈ શકે. તેમની આ સંકળતાનું કારણ તેમની વિદ્વત્તા હતી એવું નથી; પરંતુ તેમની સંકળતાનું કારણ તો તેમનો આચારજ હતો. બ્રહ્મચર્યનો ઉપદેશ તેમના મુખમાંથી નીકળતો હતો; કેમકે તેમનું રોમે રોમ બ્રહ્મચર્યના તેજથી પ્રદીપ્ત હતું. તેમની વાણી તેમના લાવોને પ્રગટ કરવાનું એક તુચ્છ સાધન હતું. તેમના લાવોને પ્રગટ કરનાર મુખ્ય વસ્તુ તો તેમનો આચાર હતો, તેથીજ લોકો પર પ્રભાવ પડતો હતો.

લોકમાન્ય તિલક અને મહાત્મા ગાંધી, મહાત્મા ટોલ્સ્ટોય અને વીરવર એકસ્વિની કદાપિ પોતાની વિદ્યાને લીધે જગતમાં આટલા પૂજ્ય મનાયા નથી. તેમની વિદ્યા સમક્ષ સંસારે મસ્તક નમાવ્યું નથી. સંસારે તેમના આચારને મસ્તક નમાવ્યું છે. સંસાર તેમના આચારની પૂજા કરે છે.

લોકમાન્ય બી. એ. એલ. એલ. બી. હતા, મહાત્મા ગાંધી ઝેરિસ્ટર છે, ટોલ્સ્ટોય કાઉન્ટ છે, વગેરે બાળતો માટે કોઈએ તેમને માન નથી આપ્યું. કેટલાય બી. એ., ઝેરિસ્ટર અને કાઉન્ટો જૂતાં ખાઈને રોટલાના ઢુકડા ખાતા ફરે છે, તેમને કોણ પૂછે છે? આથી એમ સિદ્ધ થયું કે, જ્યારે મહાપુરુષોનાં ચરિત્ર ખુલ્લાં થયાં કે તરતજ ડિગ્રીઓ જતી રહી. આચારને જોતાંજ ગર્વવાળી વિ-

ધાએ પોતાનું મુખ્ય પદ છોડી દીધું અને તે મોં સંતાડીને નાસી ગઈ. આજે લોકમાન્યના નામ આગળ કે ગાંધીના નામ આગળ તેમની ડિગ્રીઓ લગાવવી એ તેમનું અપમાન કરવા સમાન છે. વિદ્યા એ તેમને જે પદ આપ્યું હતું, તેથી વધારે ઉચ્ચપદ આચારે તેમને આપ્યું છે.

જેનું આચાર તરફ ધ્યાન છે અને જે સદાચારી છે, તે પુરુષને ધન્ય છે. જે આચારના આદર્શરૂપ છે, તે પુરુષ પૂજ્ય છે- દેશનો પિતા છે. સંત તુકારામ, ભક્ત નરસિંહ મહેતા, સમય રામદાસ, પવિત્રાત્મા તુલસીદાસ, ભક્તરાજ મુરદાસ, આત્મજ્ઞાની કબીર, નાનક, સદનો કસાઈ, ચેતોચમાર-વગેરે મહાપુરુષો કેવળ તેમના આચારને લીધે જ પૂજ્ય અને સન્માનનીય થયા છે.

ધારો કે કોઈ વ્યક્તિ મહાપંડિત, વિદ્વાન અને તર્કશાળી હોય; પરંતુ સાથે સાથે તે યરાળી, વેશ્યાગામી, જુદી અને સ્વાર્થી પણ હોય, તો શું તે લોકોને પ્રિય થઈ શકશે? કદાપિ નહિ. ત્યારે ખીણ વ્યક્તિ જે ભતિએ નીચ અને મૂખ હોવા છતાં ખર્ધાની સાથે પ્રેમ રાખનાર, સત્યવચની, દયવાન અને કપટરહિત હોય, તો શું તેનો લોકોમાં આદર નહિ થાય? તેથી જ હું કહું છું કે, આચારની સામે વિદ્યા નથી પડે છે અર્થાત્ આચાર આગળ વિદ્યાની કંઈ ગણતરી નથી.

જો આપ વિદ્વાન ન હો, તો આપનું વિદ્વાન થવું નિઃસંશય કઠણ છે, ખરકે અસંભવિત છે; પરંતુ સદાચારી બનવું સરળ છે. કોઈ પણ બાબતનું વ્યાકરણ શીખવા માટે કેટલાંય વર્ષો મુખી મહેનત કરવી પડે છે; પણ સત્ય બોલવાની ઇચ્છા કરતાં જ તમે સત્યવાદી હરિશ્ચંદ્ર જેવા થઈ શકો છો. કાવ્ય-કોષ બજારો અને ચાહરાખવો એ બહુ મગજમારીનું કામ

છે; પરંતુ હૃદયમાં અપાર દયા અને પ્રેમ ઉત્પન્ન કરીને પ્રાણી-માત્રના પિતા બનવામાં કાંઈ પણ મુશ્કેલી નથી.

આમાં સ્વાર્થની અટકાયત જરૂર છે. જો તમે તમારા મન-માંથી અહંભાવ દૂર કરી દો, આત્મામાં પરોપકારની વૃત્તિ ભરી લો, ખીજાંઓનાં દુઃખને પોતાનાંજ દુઃખની સમાન અનુભવો, બધાં પ્રાણીઓને આત્મવત્ માનો; કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહને ત્યાગવાના વ્રતનો અભ્યાસ કરો અને ઇન્દ્રિયોને વશમાં રાખો, આટલું કરવાથી તમે સદાચારી થઈ શકશો. તમે તમારો અને તમારા આત્માનો એક બહુ ભારે દોષ તો દૂર કરીજ શકશો અને સાથે સાથેજ તમે તમારી શક્તિઓને હજાર ગણી વધારી દેશો.

એ વાત ખાસ યાદ રાખવાની છે કે, કોઈ પણ મહાન કાર્ય સદાચારી થવા વિના પૂરું સફળ થઈ શકતું નથી. આચારનું શિક્ષણ પ્રાપ્ત કર્યા સિવાય અસાધારણ તપશ્ચરણની માફક અસહયોગ-મહાયજ્ઞ આપ કદાપિ પૂર્ણ નહિ કરી શકો. પ્રાચીન કાળમાં મહાયજ્ઞના પ્રારંભમાં ભારે ભારે યોજનાઓ થતી હતી, ભારે ભારે બલિદાન આપવામાં આવતાં હતાં અને તેમ છતાં એ યજ્ઞો આપણા આજના અસહયોગ-મહાયજ્ઞ જેટલા વ્યાપક નહોતા થતા. આ યજ્ઞમાં દેશનું દરેક બાળક, દરેક સ્ત્રી અને દરેક પુરુષ, પછી તે ગરીબ હોય કે પૈસાદાર, બાળક, વૃદ્ધ કે યુવાન ગમે તે હોય, પરંતુ સર્વેએ સર્વરીતે પોતાના સર્વસ્વને માટે વ્રતધારી થવું જોઈએ. આ આત્માની જેતી છે-એટલે એમાં પ્રથમ આત્મશુદ્ધિ કરવી જોઈએ.

સદાચારી થવા માટે આપણે સૌથી પહેલાં તો ખીનજરૂરી આહાર-વિહાર છોડી દેવા જોઈએ; આ, કોફી, કાવો, સોડાવોટર, ખરક, પાન, તમાકુ, ખીટી, વગેરે વસ્તુઓ ખીનજરૂરી વ્યસનો

છે. એક સમય(ના લોજન)માં અનેક પ્રકારનાં ચાક, મીઠાઈ, ચટણી, મુરખો વગેરે ખાણું તે બીનજરૂરી આહાર છે. આપણે દુખિયા છીએ, આપણે અપમાનિત છીએ, આપણા પૂર્વજેએ જે આખરૂં અને માન મેળવ્યાં હતાં તે આપણે ખોઈ નાખ્યાં છે. આપણા પૂર્વજે સ્વર્ગમાંથી ક્રોધ અને આંસુભરેલાં નેત્રો વડે આપણી પડતી નિહાળી રહ્યા છે. આપણે મરી રહ્યા છીએ, ગડઢા-પાટુ ખાઈ રહ્યા છીએ-મનુષ્યની માફક આપણાં ઘરમાં સુધ્ધાં આપણને રહેવા દેવામાં આવતા નથી-એવી દશામાં અનેક સ્વા-દિષ્ટ પદાર્થ ખાવા અને બતબતના મોજશોખ કરવા એ શું આપણને શોભા આપે છે? તમે તમારી કન્યાનો વિવાહ કરો છો, ત્યારે મત પાળો છો-અપવાસી રહો છો; તમે સત્યનારાયણની કથા કરાવો છો, ત્યારે નિર્જળ મત રાખો છો. કારણ? એટલાજ માટે કે એ પુણ્યકાર્ય છે-એમાં સ્વાયં ત્યાગનો બાવ છે. સ્વાયં-ત્યાગ એ પુણ્ય છે. પુણ્યનાં કાર્ય કદી મત વિના કરવામાં આવતાં નથી. તો પછી અસહયોગ મહાયત્ત એ તો સર્વોત્તમ પુણ્યકાર્ય છે. તેને શું તમે કાટ, પાટલૂત અને ખૂટ પહેરીને, ચા અને બીડી-સીગરેટ પીતા પીતા કરી નાખ્યો? જો તમે હિંદુ હો, તમારા યરીરમાં હિંદુઓનું લોહી હોત અને તમારા આત્મામાં તેજ હોય, તો તમે આવા પવિત્ર ચત્તને વખતે આવી અશુદ્ધ અને વ્યર્થ વસ્તુઓનો ધૂણાપૂર્વક જરૂર ત્યાગ કરજો.

તમે અને હું તો એક સાધારણ વ્યક્તિ છીએ; પરંતુ મહા-રાણા પ્રતાપે જ્યારે દેશોહારનું મન લીધું હતું, ત્યારે પદંગ પર સૂવું, સોનાનાં વાસણોમાં જમવું, વગેરે સઘળા એકઆરામ છોટી રીધા હતા; અને તે એક દિવસ માટે નહિ, પણ પૂર્ણ પચીસ વર્ષ સુધી તેમણે એ મત પાળ્યું-એજ મતમાં તેઓ મરણ પામ્યા. ત્યારે આ-પણે શું મહારાણા પ્રતાપથી પણ અધિક સક્રિયાની અને યોગ્ય

છીએ કે સિગારેટ, ચા અને જાતજાતના માલમલીદા ઉડાવતાં ઉડાવતાં કે ચપટી વગાડતાં વગાડતાં દેશનો ઉદ્ધાર કરી નાખીશું? અંગ્રેજોના અત્યાચારને પતંગિયાંની જેમ મોજ માણતા માણતા દૂર કરી નાખીશું? કદાપિ નહિ.

આપણે કદ જોગવવું પડશે અને આપણે ત્રતધારી થવું પડશે. એ સિવાય આપણે એ મહાયજ્ઞની વેદી પર ચડવાના અધિકારી પણ થઈ શકીએ નહિ. જ્યાંસુધી આપણે સાદા જીવન-વાળા અને કદ સહન કરનાર નહિ થઈએ, ત્યાંસુધી આપણે દુઃખથી ડરતા રહીશું અને આપણે દુઃખ નહિ વેડી શકીએ. મહાકવિ રહીમે કહ્યું હતું.

જિન खोजा तिन पाइया गहरे पानी पैठ ।

हो बौरी ढूँढन गई रही किनारे बैठ ॥

સાચી વાત છે કે, કિનારા પર મોતી મળતાં નથી અને કોડિયો તો સમુદ્ર પર તરે છે; પરંતુ જેને મોતી લેવાં છે, તેને તો સમુદ્રના ઊંડા જળમાં ડૂબકી મારવીજ પડશે.

કોઈ મિત્રને મળવા માટે, ખુશખબર પૂછવા માટે તેમજ એવાં બીજાં કારણોથી રેલવે, મોટર અને ટ્રામ વગેરેમાં બીનજરૂરી મુસાફરી કરવી; ડાઁનખંધ કપડાં તૈયાર રાખવાં; કોલર, ખમીસ, બકીટ, કોટ, ઓવરકોટ, અટરપટર વગેરે બુદ્ધા બુદ્ધા પ્રકારનાં વસ્ત્રો પહેરવાં; જ્યાં દરેક શબ્દમાં જૂઠી દુનિયાદારી અને બનાવટી વહેવાર દેખાડવો પડે છે, ત્યાં-ટેનિસ, ક્રિકેટ, ક્લબ વગેરેમાં જવું ઇત્યાદિ આવાજ પ્રકારની બીજી ઘણીય બાબતોને હું બીનજરૂરી વિહાર ગણું છું. સમયનો એવી રીતે ઉપયોગ કરવા કરતાં તેને અધ્યયનમાં ગાળવો જોઈએ અથવા એકાંત શાંત સ્થળે બેસવું, મૌન ધારણ કરવું, પશુ-પક્ષીઓ સાથે ચા બાળકો સાથે ખેલવું,

ગાવું' યા ચિત્ર ચીતરવાં વગેરેમાં સમયનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ; તેમજ વ્યાખ્યાનો સાંભળવાં અને સંભળાવવાં જોઈએ.

જળને અને મનને વૈજ્ઞાનિક સંબંધ છે. મન સોમાત્મક દ્રવ્ય છે અને જળ પણ સોમ છે. જળનું દર્શન કરવાથી મનની ચિંતા નાશ પામે છે અને મન શાંત થાય છે, હૃદયમાં પવિત્ર ભાવ આવે છે. જળને કિનારે સંધ્યાવંદન કરવાથી જીવનમાં બહુ શાંતિ અને ધૈર્ય ઉત્પન્ન થાય છે.

મોન એ ઘણું ભારે તપ છે. મોન એ તો બહુ ભારે ઉપદેશ છે. જીભ એક નહેર છે, જે દ્વારા હૃદયના વિચારોનું પાણી વખતે-કવખતે વ્યર્થ વહી જાય છે. જેને મોન રહેવાનો અવસર નથી મળતો, તે જરૂર ચીડિયો અને જૂઠો થઈ જાય છે. દરેક પુરુષે દંકતાપૂર્વક હમેશાં બે-ચાર કલાક મોન રહેવું જોઈએ. ખાસ કરીને સ્નાન કરતી વખતે, મળમૂત્ર વખતે, લોજન વખતે, સંધ્યાવંદન વખતે અને ફરતી વખતે મોન ધારણ કરવું જોઈએ. ફરવાનું એકલાએજ અને એકાંતમાં રાખવું જોઈએ. ચાર-છ મિત્રોની ચંદાળ ચોકલીમાં નહિ; આથી લોકો તમને એકલવાયા કે રોતી સૂરત કહીને તમારી મરકરી કરે તેની કંઈ પણ પરવા કરવી નહિ. બીનજરૂરી હસ્તવું નહિ, ખોલવું નહિ, સાંભળવું નહિ અને સમજવું પણ નહિ. એમ કરવાથી તમે જોશો કે, તમારા હૃદયનો વિકાસ થઈ રહ્યો છે-જાણે હૃદયની અંદરને અંદર તમે જીવિત, બલિષ્ઠ અને યોગ્ય થઈ રહ્યા છો અને પછી લોકો જોશે કે, એકાએક તેઓ તમારાથી નાના અને તમે તેમનાથી મોટા થઈ ગયા છો. તેઓ તમારે તાબે થશે.

સ્પર્શ એ બહુ ભયંકર રોગ છે. ખેદની વાત છે કે, લોકો આ વાતની પરવા નથી કરતા અને નકાસું એકબીજાનું સંઘર્ષ

અભ્યાસીઓને મેલા, રોગી અને પશુઓની જેમ પુદ્ધિ વગરના બેઠું છું ત્યારે મને તેમની દયા આવે છે. ભગવાન એમને સદ્ગુણો નથી આપતા. લક્ષાધિપતિઓ તેમની મિલકત નકામી વેડફી નાખે છે અને ગરીબો પોતાની આખા દિવસની, ખરા પરસેવાની કમાણી આ ગંદી અને ધૂણાળનક વસ્તુ પીવામાં વેડફી નાખે છે. તેમનાં બાળકો શરદીમાં નાગાં, ઉઘાડાં, ઘચરતાં, ધૂળતાં અને બૂખ્યાં-તરસ્યાં મરી જાય છે. ભગવાન એમને સદ્ગુણો આપે! ભગવાન એમનું રક્ષણ કરે!!

દારૂ એ ખાળકુંડીના પાણીથી પણ ખરાબ વસ્તુ છે. ઠંડા મુલકોમાં તેનો પ્રચાર વધારે છે; પણ હવે તો ત્યાં પણ ઓછો થતો જાય છે. અમેરિકાએ વીરતાપૂર્વક તેનો બહિષ્કાર કરીને સંસારને લજવી નાખ્યો છે. અફીણે ચીનને જગતમાં બદનામ કરી નાખ્યું હતું અને તેને છોડી ચકતું નહોતું. હવે ચીને પણ પ્રબળ આત્મવેચ જતાવીને તેનો ત્યાગ કર્યો છે. અસહ્ય જંગલી જાતિઓ દુશુંણનો ત્યાગ કરીને સદ્ગુણ શીખી રહી છે. પણ હાય! આપણે શું બધાંની પાછળ રહીને અયોગ્ય ઠરીશું! આપણે ધર્મના છવો, ધર્મથી ડરનાર, ધર્મ ઉપર જીવનાર, શું આ ધૃષ્ટિત વસ્તુઓથી આપણો છુટકારો નહિ મેળવી શકીએ? આ બચકર અજગર કે જે આપણાં હાડકાં ભાંગી નાખે છે, તે શું ખરેખર આપણને ગળીજ જશે? નહિ, આપણે જીવીશું-આપણે ફૂલીશું-ફાલીશું. આપણે આપણી મનોકામના પૂર્ણ કરીશું. આપણે મૂતરનાં ઠીકરાંની જેમ દારૂનાં પાત્રો ફેંકી દઈશું. આપણે વિદ્યાની જેમ અફીણ, ગાંજે અને ચડસને અડધીશું પણ નહિ. આપણે પવિત્ર ધર્મશું, શુદ્ધ ધર્મશું. મનુષ્ય ધર્મશું. આપણા દેશના ઉદ્ધારમાં મતધારી ધર્મશું. આપણે અસહયોગ ચત્રની વેદી ઉપર ચડવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરીશું. ભગવાન આપણને બળ આપે.

છે. વ્યભિચારે એ પ્રદ્વચર્યને મટીમાં મેળવી દીધું છે. બળ, રંગ, આયુષ્ય, આરોગ્ય અને શક્તિ બધું વ્યભિચારે નષ્ટ કરી દીધું છે.

જૂના આર્યમંથોના કાયદાઓ આપ બેસો, તો વ્યભિચારને સ્વપૂર્ણ અક્ષમ્ય દોષ માનવામાં આવ્યો છે. ચોર અને હત્યારાને માટે પણ તેટલો કઠોર હંડ જણાવવામાં આવ્યો નથી કે જેટલો વ્યભિચારીને માટે જણાવવામાં આવ્યો છે. ચોરને શારીરિક શિક્ષા અને હત્યારાને આજન્મ કેદ યા દેશનિકાલની શિક્ષા હોય છે; પરંતુ વ્યભિચારીને તો ધગધગતા લોહાની શમ્બા ઉપર સુવાડવો અને વ્યભિચારિણીને નાગી દરીને અધુરું શરીર જમીનમાં દાટી તેના ઉપર હાડી ચોપડી ફૂતરાં પાસે કરડાવી ખવડાવવાનું વિધાન હોય છે. આટલો સખ્ત હંડ દેવાના પરિણામે વ્યભિચાર લગભગ નાબૂદ થઈ ગયો હતો. આ હંડને બલે ફૂર કહેવામાં આવે પણ તે ઉચિતજ હતો; કેમકે પહેલાંના વિચારકો એમ સમજી ગયા હતા કે, ચોર, લૂંટારા, હત્યારા, વગેરે સુધરીને મહાન પુરુષ થઈ શકશે, પણ વ્યભિચારી કોઈ પણ કામમાં નહિ આવી શકે. જે વ્યભિચારમાં પડ્યો તે તો સડીજ જવાનો, ગજાઈ જવાનો અને તેનો નાશ થઈ જવાનો. તેનું શરીર, મન, આત્મા, તેજ અને પુરુષ બધુંએ નાશ પામી જવાનું છે.

પ્રદ્વચારી રહેવાથી આત્મબળ વધે છે. આત્મા બળવાન થવાથી મનોવૃત્તિ મેલી થવા પામતી નથી અને પરિણામે કુચેદા-બોદાશ ખડિત થતા શારીરિક બળનું રક્ષણ થાય છે. આપણા જેવા સર્વ મનુષ્યોનો સમુદાય એજ સમાજ છે; એટલે આપણે આત્મા અને શરીર બળવાન હોય તોજ સમાજ પણ બળવાન હોય છે. પ્રદ્વચર્યના ભક્ત પ્રાચીન આર્ય લોકો પોતાના બળને અખંડ પ્રતાપ જગત સમક્ષ મૂકી ગયા છે અને પ્રદ્વચર્યથી જાદ અમારું બળ પણ આજ જગત સમક્ષ મોબ્દુ છે! જે છે તે બધા બલે છે.

તેમનાં ઉત્કૃષ્ટ બળ અને પ્રભાવ જોઈને કોઈ તેમની સામે માથું ઊંચું કરવાની હિંમત કરી શક્યું નહિ; પરંતુ ધીકૃષ્ણ પરમાત્મા માત્ર બારજ વર્ષની ઉંમરમાં તેમની સામે યયા, તેમનો ગર્વ તોડ્યો અને સતત પરિશ્રમ કરીને યત્ન, યુક્તિ અને બળથી તેમની જડ ઊંચેડી નાખીને ધર્મરાજ્યનો પાયો નાખ્યો. આટલું કરતાં છતાં પણ કોઈએ તેમને ગભરાયેલા કે ઉદાસ જોયા નહોતા. તેઓ હંમેશાં આનંદકંઠ રહ્યા. બધેકે જગતમાં તેમને માટે દુઃખજ હતું નહિ !

બ્રહ્મચર્યના પ્રભાવથીજ તેમની અંતર્દષ્ટિ તદ્દન સ્થિર હતી. દ્વારકામાં એક બાલુ શલ્યની સાથે તેમનું ચોર યુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું; તેમ છતાં એવા આપત્તિકાળમાં પણ કૃષ્ણ દૂત-સભામાં અને દ્રોપદીનાં વસ્ત્રહરણમાં તેનું રક્ષણ કરવાનું ચૂક્યા ન હતા !

કુરુક્ષેત્રમાં યુદ્ધનો અગ્નિ સળગવા લાગ્યો હતો, લોહીના તરસ્યા પોદ્ધાઓ જાનના ખેલ ખેલીને રણક્ષેત્રમાં પડ્યા હતા અને જેના વિચાર માત્રથી રૂવા ખડાં થઈ બચ, એવું ભીષણ દૃશ્ય નજર સામે હતું; બાપ, બેટા, ભાઈ, ભાંડુ બધાય પોતાનાજ આત્મજનોના લોહીથી હાથ રંગવા માટે ગાંડા થઈ રહ્યા હતા. બધાય જાન બૂલેલા અને ઉન્મત્ત થયેલા હતા; હિંસા અને સ્વાર્થનો અગ્નિ ફરેકનાં હૃદયમાં પ્રચંડ વેગથી ધગી રહ્યો હતો; એ બધું જોઈને અર્જુને ધનુષ્ય ફેંદી ધીધું અને દુઃખી થઈને બોલ્યો : “મહારાજ ! મારા હાથમાંથી ધનુષ્ય સરી પડે છે, ચામડી બળે છે, મારું મન બગે છે, હું જિલો પણ રહી શકતો નથી, મારા સ્વજનોને મારીને હું મારું શ્રેય કરવા ઇચ્છતો નથી; જેઓને માટે અમે રાજ્ય અને ધન ઇચ્છીએ છીએ, તેઓ તો બધા પ્રાણનો મોહ છોડીને મરવા માટે તૈયાર થઈ ગયા છે ! આ શુરુ છે, આ કાઠા, બત્રીબ, ભાઈ, પિતામહ, સગાંવહાલાં વગેરે સર્વે અમને મારવા

જે સ્ત્રીભક્ષિતામહે એક વાર તો શ્રીકૃષ્ણને પણ પ્રતિજ્ઞાભંગ કરાવીને ઘુઘ્ર જેવા કરી નાખ્યા હતા, તે આદ્ય પ્રહસ્યારીજ હતા, એવું કોણ નથી બલ્લુતું ?

રાવણના પુત્ર મેઘનાદનો જેણે વધ કર્યો, તે વીર કેસરીનું નામ કોણ નથી બલ્લુતું ? સુલોચના ધણી પતિવ્રતા સ્ત્રી હતી. તેના પાતિવ્રત ધર્મના બળથી મેઘનાદ અનિત થઈ ગયો હતો. ત્યારે તેને ખબર મળી કે મેઘનાદ મરાયો, ત્યારે તેને એકદમ વિશ્વાસ પણ ન આવ્યો. તેણે કહ્યું કે, “રામમાં શી તાકાત છે કે મારા પતિને હરાવે? જે બાર વખત નિદ્રાને છતીને અખંડ પ્રહસ્યારી રહ્યો હોય, તેજ કદાચ તેને હરાવી શકશે. તે સિવાય મારા પતિનો વાળ વાંકો કરનાર કોઈએ જન્મ્યો નથી.” આવી તીક્ષ્ણ વાણીવાળી તેની પ્રચંડમૂર્તિ જોઈને દાસદાસીઓ પણ બચથી ધરધર ધૂળવા લાગ્યાં. તેનો ક્રોધ હઠ બહાર જતો રહ્યો. તેને પોતાના પતિના મૃત્યુ પર બિલકુલ વિશ્વાસ ન હતો. આખરે એક દાસીએ હાથ જોડીને કહ્યું: “દેવિ ! સાચેજ લક્ષ્મણે આજ તેમનો વધ કર્યો છે.” બસ, લક્ષ્મણના નામમાંજ વીજળીનો પ્રભાવ હતો. એ સાંભળતાંજ સુલોચનાનું લાલ મુખ શીકું પડી ગયું, આંખોનો પ્રકાશ જતો રહેતાં અંધારું છવાઈ ગયું, ઉત્તત મુખ નીચું ઝૂંટી ગયું. “હા, ત્યારે તો હું જરૂર વિધવા થઈ.” એ શબ્દો તેના મુખમાંથી નીકળ્યા અને તે મૂછો ખાઈને ધરતી પર ઢળી પડી. લક્ષ્મણના પ્રહસ્યારી પર તેને પોતાના પાતિવ્રતધર્મ જેટલોજ વિશ્વાસ હતો.

અને કેમ ન હોય ? પ્રહસ્યારી લક્ષ્મણ પણ આવી પ્રચંસાને યોગ્યજ હતા. જે વખતે રામ, સીતાની શોધમાં ઋષ્યમૂક પર્વત તરફ આવતા હતા, તે વખતે મુઝીવે સીતાજીનાં કેટલાંક આબૂ-પણે ઓળખવા માટે રામને આપ્યાં હતાં. રામે તે લક્ષ્મણને ડેખાડીને ઓળખવા કહ્યું; ત્યારે લક્ષ્મણે શો જવાબ આપ્યો? એજ કે,

કેયૂરં નૈવ જાનામિ નૈવજાનામિ કુણ્ડલમ્ ।
નૂપુરંચૈવ જાનામિ નિત્યં પાદામિ વન્દનાત્ ॥

અર્થાત્ હું આ કંકણને નથી ઓળખતો અને આ કુંડળને પણ નથી ઓળખતો; (કેમકે મેં કદાપિ એ જોયાજ નથી;) પરંતુ માત્ર આ ઝાંઝરને ઓળખું છું; કારણ કે તેમને પ્રણામ કરતી વખતે હમેશાં મને એનું દર્શન થતું હતું.

આ લક્ષમણ યતિનાં વાક્ય છે, કે જે તેમણે ભાભીને માટે કહ્યાં હતાં. આવા વીરને મેઘનાદનો શો હિસાબ? તે સમસ્ત વિશ્વને જીતી શકે છે. ખરેખર, બ્રહ્મચારીને શું દુર્લભ છે?

બાહ્યાવસ્થામાંથીજ જેમને મોટા મોટા મુનિઓમાં ઉચ્ચાસન મળતું હતું, એવા પ્રખળ દિવ્ય બ્રહ્મચારી વ્યાસ-પુત્ર શુક-દેવનું નામ બધા હિંદુઓ જાણતા હશે. જે વખતે તે પિતાના આશ્રમમાંથી નીકળી વૈરાગી થઈને વનમાં ચાલ્યા, ત્યારે માર્ગમાંતેમને ગંગા ઊતરતી પડી હતી. ત્યાં નસાવસ્થામાં સ્નાન કરતી કેટલીય સ્ત્રીઓએ તેમને જોયા છતાં તેઓ સ્નાન કરતીજ રહી; અર્થાત્ શુક-દેવજી(પુરુષ) ને જોવા છતાં તેમને લજ્જા આવી નહિ. પરંતુ તેમને શોધતા શોધતા તેમના પિતા વ્યાસ જ્યારે ત્યાં ગયા, ત્યારે તે સ્ત્રીઓએ એકદમ વચ્ચે પહેરી લીધાં; આથી વ્યાસ બહુ આશ્ચર્ય પામ્યા. પુત્ર-શોકને તો તે ભૂલીજ ગયા અને કહ્યું: “હે દેવીઓ! આ શું? પુત્ર શુકદેવ તમારી વચ્ચે થઈને નીકળી ગયો. પણ તમે પડદો ન કર્યો અને હું વૃદ્ધ છું, તમે બધી મારી પુત્રીઓ છો, તો પછી તમે મારી આગળ પડદો શામાટે કર્યો?” સ્ત્રીઓએ જરા મલકાઈને બક્ષિતપૂર્વક વ્યાસદેવને પ્રણામ કર્યા અને કહ્યું: “દેવ! એવું કેાણ છે કે જે પરંતપ વ્યાસને ન જાણતું હોય? આપ જેવા તત્ત્વદર્શી-
॥ દર્શનથી તો સાચી શાંતિ મળે છે. પરંતુ હે શાંતિધામ

કહેવં યુવાન છે તેમાં શું થઈ ગયું ? તે બાલુતાય નથી કે,
જો છીએ અને શા કામમાં આવીએ છીએ; જ્યારે આપ
હોવા છતાં પણ અમને બાલો છો, અમારો ઉપયોગ
જો છે અને તેથીજ અમે આપની આગળ પડદો કર્યો
પ્રકાશ કરો.”

હા ! ઋષિએ આવા પ્રશ્નચારી યુવાનની પૂજા ન કરે તો
તે ? ઋષિએ તો શું પણ તે પ્રશ્નચારી ત્રિલોકમાં પણ
છે. અહા ! તેની ચરણધૂલિ ભારતને માથે ચઢાવવાનું
ય ક્યારે પ્રાપ્ત થશે ?

જ્યપાદ શંકરાચાર્યે અખંડ પ્રશ્નચર્યનો અસાધારણ પ્ર-
ગતને દેખાડી દીધો છે. ઉપનિષદ, વ્યાસસૂત્ર અને ગીતા
ગહન ગ્રંથો ઉપરનાં સાખ્ય કે જેમાં કોઈથી પણ ખંડન ન
અદ્વૈત સિદ્ધાંતનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે, તે જોતાં
અગાધ અને વિલક્ષણ બુદ્ધિનો પ્રભાવ સમજી શકાય તેમ છે.
જે સમયે સમસ્ત જગતમાં વેદવિરોધી માલુસોનું પ્રબળ
હતું અને જે સમયે સંસારનું મસ્તક જેને માટે ઝૂંટી
હતું; તેજ સમયે આ પુરંધર વિદ્વાન અને તેજસ્વી પ્રશ્ન-
એ તેમના વેદવિરોધી બળને તોડી-મચેડીને એવું તો ધૂળ-
કરી નાખ્યું કે, આજ સુધી તેને કોઈએ જી શક્યું નથી. કહે-
જર નથી કે, આ બધો પ્રશ્નચર્યનોજ પ્રતાપ હતો.

દૂર ક્યાં જવું છે ? જે વખતે સમસ્ત ભારતવર્ષમાં જયંકર
ભગાટ મચી રહ્યો હતો, વૈદિક ધર્મનો તેલતંદિત દીપક બુ-
જવાની તૈયારીમાં હતો, દગલાગંધ હિંદુઓ-મુસલમાનો
સ્ત્રી યૌવન રહ્યા હતા, હિંદુઓનાં શિખા-સૂત્ર પર જયંકર આ-
ત આવવાની હતી અને જ્યારે અવિધાનો અંધ

હતો; ખરાબર તેજ વળતે એક પ્રભાવશાળી વ્યક્તિએ એ વહેતા પ્રવાહમાં એક એવી ઠોકર મારી કે સમસ્ત સંસાર ચક્રિત થઈ ગયો. તે વીર “ કાર્ય સાધયામિ વા શરીરં પાતયામિ ” કહીને કર્મક્ષેત્રમાં ફેદી પડ્યો. ગતિનો પ્રવાહ એકદમ બદલાઈ ગયો. મૃતપ્રાય હિંદુજાતિ જીવતી થઈ; માત્ર જીવતી થઈ, એટલુંજ નહિ પણ શત્રુઓ સાથે સામે મોંએ મુકાબલો કરી શકે એવી યોગ્ય થઈ ગઈ. આ ચતિનું નામ સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી હતું. ઓગણીસમી સદીનો સમસ્ત સંસાર એકે અવાજે અમારી હામાં હા મેળવીને આ બ્રહ્મચારીના પ્રબળ પ્રતાપી ધક્કાનો સ્વીકાર કર્યો.

બ્રહ્મચારીઓનો અમે તો આટલો મહિમા ગાયો છે; પરંતુ એનો અંતજ નથી. આ ઉપરથી અમારે એજ કહેવાનું છે કે, એ બધાને આપણા જેવાજ હાથ, પગ, મોં અને બુદ્ધિ હતાં. ફરક માત્ર એટલોજ હતો કે, તે બધા બ્રહ્મચર્યવ્રત પર આડઠ હતા અને આપણે એ વ્રતવિનાના છીએ. તેઓ સંસારમાં અમર નામ કરી ગયા અને આપણે કૂતરાના મોતે મરીએ છીએ.

આવી જરૂરી પ્રથાનો નાશ થાય એ કોને નહિ ખટકે? જેને જાતિત્વનું અભિમાન છે, જેનામાં વંશ-મર્યાદાની પ્રતિષ્ઠા છે, જેના મનમાં પૂર્વજોનું અનુકરણ કરવાની હોંશ છે, તેનું તો કર્તવ્ય છે કે, તે હઠપૂર્વક બ્રહ્મચર્યનો વ્રતધારી બને.

હવે ચોથો પ્રશ્ન માંસાહારનો છે અને હું માંસાહારને જરૂર અનાચાર કહીશ; એટલુંજ નહિ પણ હું તેને મનુષ્યજાતિની વીરતા પર કલંક અને મનુષ્યત્વ ઉપર એક આરોપ કહું છું. હું ગાયોની ફરિયાદ નથી કરતો, કેમકે તેનો અર્થ એવો થાય કે, મારા સ્વાર્થની દૃષ્ટિએ આ પ્રશ્નને હું જોઉં છું. હું દયાધર્મની દલીલ નહિ આપું; કેમકે હત્યા કરવી એને હું પાપ નથી માનતો.

ને ફાંસી આપીને ન્યાયાધીશ તેની હત્યા કરે છે; સિપાઈ, શત્રુની હત્યા કરે છે—પણ તેઓ પાપી નથી; પાપ એ વસ્તુ છે અને તેની તો અંતરાત્માની આજ્ઞાથી તરતજ પડી જાય છે. હું આ પ્રશ્નને વીરતા અર્થાત્ મરદાનગીના રૂઢી બતાવીશ.

રીજ બકરું, મરઘડું અથવા ગાય કે બળદ, જેના હાથ-પેલા હોય છે, જે ભયથી મૂછ રઘાં હોય છે, જેની આંખો-આંસુ વહી રઘાં હોય છે, જે દુઃખથી ફફડી રઘાં હોય ની જીભ તરસની મારી ટૂંકી થઈ ગઈ હોય છે, એવાં પર-રીજ પ્રાણીઓને મારનાર વીર છે કે બચાવનાર? એવાં પશુ ઉપર હરી ચલાવવાની જેની હિંમત ચાલે છે, તે હું કાયર બલકે નામદં કહું છું. નિર્દય, આત્મહીન કાયર મરઘીઓના પેટની નીચેથી ઇલાં લઈ આવીને તેને સુધી તરફડિયાં મરાવવાં, માછલીઓને બળમાં ફસાવવી, મહાકાષ્ટે શ્વાસ લઈ તરફડિયાં ખાતી મારી નાખવી; શું સની જીભડી એટલી બધી જળસી છે કે, તેના સ્વાદને માટે કાયરતાપૂર્ણ હત્યાઓ કરવામાં આવે? હત્યારાઓનું કસાઈ ચોખ્ખું છે. હિન્દુધરોમાં સ્ત્રીઓ ક્રોધમાં આવી ભયંકર ગાળ બાંટતાં એ નામનો ઉપયોગ કરે છે. હું નંથી જી શકતો કે, આ નામનું આથી વધારે બીજું કશું અપમાન થકે? અને એ લોકો કે જેમણે આ અભાગિયા ધણિત મારીઓને ઉત્પન્ન કર્યા છે—જે તેમનું માંસ ખરીદીને ખાય છે—તે માટે એ અપમાનનો જરાજર ભાગ ધર્મશાસ્ત્રમાં કહ્યો છે. આઠ પ્રકારના કસાઈ માને છે:—(૧) પશુ મારનાર, (૨) વેચનાર, (૩) સલાહ આપનાર, (૪) કાપનાર, (૫) માંસ વેચનાર, (૬) ખરીદનાર, (૭) રાંધનાર અને (૮) ખાનાર.

માંસ કેવું જીવજનક વસ્તુ છે, વૈદકશાસ્ત્ર અને સંસારના મોટા મોટા ડોક્ટરોએ એના અખંધમાં સ્વાસ્થ્યનો નાશ કરનારા કેવા કેવા ભયંકર દોષો ઉત્પન્ન થાય છે, તેનો પત્તો મેળવ્યો છે અને પશુઓનો આવો નિર્દય અને ભયંકર વધ અર્થશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ કેટલો નિંદ્ય છે, એ ખર્ચી વાતો પર વિદ્વાનોએ બહુ લખી નાખ્યું છે; તેમજ પ્રત્યેક વિચારશીલ મનુષ્ય એ વાત જાણે છે અને સમજે છે, છતાં ખેદની વાત છે કે, માંસાહારમાં જરા પણ ઊણપ આવતી નથી !

માંસાહાર સાથે સંખંધ રાખનારી એક બીજી વાત ખાસ યાદ રાખવા જેવી છે, કે જે કેવળ અસહયોગ મહાયજ્ઞને લીધેજ ઉત્પન્ન થઈ ગઈ છે. કેટલાંક માંસ એવાં છે કે જેનો હિન્દુમુસલમાન ધાર્મિક જીવને કારણે તિરસ્કાર થા સેવન કરે છે. હિન્દુઓ સૂવરનું માંસ ખાય છે, જેમનો મુસલમાન તિરસ્કાર કરે છે; મુસલમાન ગો-માંસ ખાય છે, તે સંખંધમાં હિન્દુઓ વિચાર પણ કરી શકતા નથી. આવાંજ કારણોથી ભારે ભારે દુર્ઘટનાઓ થઈ ગઈ છે, એવા પ્રસંગો નો અગણિત છે અને એવા દુઃખદાયક પ્રસંગો બનતાજ રહે છે. શું એ વાત અસંભવિત છે કે, આ મહાન પવિત્ર યજ્ઞના નામ પર આ અપવિત્ર ઝઘડા અને વૈમનસ્યની જગતેમજ કાયરતાનું સ્વરૂપ એવા માંસાહારનું જડમૂળથી સત્યાનાશ કાઢવામાં આવે ? હિંદુધર્મમાં એક પ્રાચીન રિવાજ છે કે, કોઈ નીર્ધારીને અથવા કોઈ કાર્ય પૂર્ણ કરીને કોઈ ફળનો ન્યાય કરવામાં આવે છે. ત્યારે સમસ્ત હિંદુ-મુસલમાન ભાઈઓ કેમજે માટે માંસાહારનો ન્યાય કરીને ગરીબ અને કસ પિનાના પશુઓની આશિષ લેશે, એવી મારી આશા શું અયોગ્ય દરજ્જે ? આ ન્યાય તેમને ધર્મિક, નૈતિક અને આર્થિક દૃષ્ટિએ નિવિવન નાંખે અતિશય ઉપયોગી છે. હું છોડા લંબાવીને ફરેક

માંસાહારી ભાઈ પાસે આ ત્યાગની ભિક્ષા માગું છું.

હવે હું અત્યાચારના છેલ્લા ભાગ વિશે જે શબ્દો વધારે લખીને આ અધ્યાય સમાપ્ત કરીશ. એ છે સત્ય અને અક્રોધ. સત્ય એ એક પવિત્ર અને નિર્ભય ભાવના છે. સત્ય એ એક પ્રમાણિક, લોકપ્રિય અને આદરણીય ટેવ છે. જે સાચું બોલનાર તરીકે પ્રસિદ્ધ છે, તે સંસારમાં પ્રમાણિક છે. કહ્યું છે કે, “સાચ બરો-બર તપ નહિ ને બૂઠ બરોબર પાપ નહિ.” વાસ્તવિક રીતે એ વાત સાચી છે. એક કહાણી છે કે, “ઢોઈ ધનવાન યુવક કુસંગતિમાં પડીને અનેક કુટેવોનો શિકાર બની ગયો હતો. તેનામાં દારૂ, વેસ્થાગ્રમન, ચોરી, નશો, ભુગાર વગેરે અનેક હોયો હતા. જ્યારે તેનાં માતાપિતા તેને સમજાવી સમજાવીને યાકચાં, ત્યારે તેઓ એક મહાત્માને ધરણે ગયાં. મહાત્માએ ખૂબ પ્રેમથી તેને સમજાવ્યો અને કહ્યું કે, “તું બધાં કામ કર. માત્ર મારા કહેવાથી એક વાત છોડી દે કે, ‘જૂઠું ન બોલવું, સત્ય બોલ્યા કરવું.’” છોકરાએ જોયું કે, એમાં કંઈ હરકત નથી અને આપણી ભાજમાં કંઈ જોડું થવાનું નથી. તેણે સોગન લઈને સાચું બોલવાની પ્રતિજ્ઞા કરી. પછી તે દારૂ પીવા ચાલ્યો. તરતજ તેને વિચાર આવ્યો કે, ઢોઈ પૂછશે કે કયાં ચાલ્યા તો શો જવાબ દઈશ? જૂઠું બોલાવ નહિ! બસ, આ વિચારમાંજ તે બેસી રહ્યો. આ રીતે સત્યના ભથ્થે તેની બધી ખૂરી આવતો છટી ગઈ અને તે સુધરી ગયો.” વાસ્તવિક રીતે સત્ય એવી મહત્વની વસ્તુ છે. સત્યના બગ ઉપર મહારાજ હરિશ્ચંદ્ર એટલા અમર થઈ ગયા, કે ઢોઈ વીર વીરવાને લીધે પણ એટલો અમર નથી થયો. સત્ય એજ વિજય છે, સત્ય એજ જીવન છે. સત્ય એજ હથિયાર છે અને સત્ય એજ સર્વસ્વ છે. આ પવિત્ર મહાયજ્ઞમાં સત્યવતવાળા ધનુ એ એક પ્રમંથાઈ છે.

કે, આ મકાનમાં ઉપર અને નીચેના મજલામાં કયા કયા માણસો રહે છે, શું શું કરે છે અને તેમનાં નામ શું છે. પાસે પાસેની જ એ ઓરડીઓમાં એ કુટુંબ રહે છે. એક પોતાનાં દુઃખથી રડી રહ્યું છે અને બીજું હારમોનિયમ ઉપર મધુર સંગીતના સૂર બજાવી રહ્યું છે. શું આ સંગઠન છે ? નોકરો અક્રૂડ અને કટાણ્ણે મોંએ યંત્રની માફક સમય બેઠને કામ કરનારા છે; માલિક નિર્દય, કંબૂસ અને બાલીમ છે; દરેક વસ્તુ મોંઘી છે. મિત્રતા તો સૂંધવાને પણ મજલી નથી અને સરળતાની તો હવા પણ નહિ. બૂઠ, છગકપટ, સ્વાઈ, પાખંડ, મારકાપ જોજી જીવનનો સાધારણ કાર્યક્રમ છે. શું આ સંગઠન છે ? દરેક ગરીબ અપમાન પામતો અને દુઃખી છે; ગરીબ યવું એ પાપી યવા બરાબર માનવામાં આવે છે; દરેક ધનવાન રોગી અને અંશાંત છે; દરેક સ્ત્રી અસંતુષ્ટ અને ગર્વથી બરેલી છે અને દરેક બાળક લપટ છે. શું આ સંગઠન છે ?

ખાનગી વેસ્યાઓના મહોદલામાં સૂર્યાસ્ત થતાં જ બેઠને હું બેઠું છું કે, થોડી આવકવાળાઓની ઠઠ બસેલી હોય છે. એ મેલા, સૂકા, ઠંડરૂપા, દુઃખી અને હાડકાંના પોંજરા જેવા લોક એ પાપમય ગંદા સ્થાનમાં ધૂણિત, રોગોથી બરેલી, અપવિત્ર, ઠંડરૂપી, મેલી, દુર્ગંધવાળી અને બ્રહ્મ સીઓનાં જેલખાનાં જેવાં ધરોની સામે ઊભા રહે છે અને મડદાંની જેમ જ્ઞાનહીન બનીને જીવનના શુભિક સુખને માટે તલસે છે ! કૂતરાંને પણ આટલી આતુરતા હોતી નથી, પણુઓની પણ આવી દુર્દશા નથી. મનુષ્યનાં સંતાનોની આ નીચતા બેઠને હું બહુધા રજ્યા કરું છું. જેમ મડદાં ખાનાર ગીધ અને ગીદડ સટેલી લાચને પણુ સ્વાદથી ખાય છે, તેમ આ અજ્ઞાગિયાઓને પણુ આનંદના એ સ્મશાનમાં આનંદ ચાખવાની ટેવ પડી બાય છે. તેમની લાજ અને શરમને તો બાણે કેમળે સોમલ ખવરાવી દીધું છે ! હું પૂછું :

કે શું સંગઠનનું આ સુખ છે ?

કારીગરો મજૂરોની જેમ રહે છે અને તેઓને મજૂર કહીને જ બોલાવવામાં આવે છે. તેમની કમાણીના દશઆના તો મૂઢી-વાળાજ ખાઈ જાય છે અને મહામુશ્કેલીએ તેમને છ આના આપે છે. તેમાંથી મકાનનું લાડું અને બીજી સભ્યતાના ડાળના ખર્ચાના ચાર આના તો એજ બેઠ્ઠિમાન મોટા લોકોના પેટમાં પહોંચે છે. બાકી રહેલા બે આનામાં તેમને પોતાનું અને પોતાના પરિવારનું યોષણ કરવું પડે છે. કોઈ તેમને સુખદુઃખ પૂછતું નથી, કોઈ તેમને તેમનું પોતાપણું પાછું અપાવતું નથી, કોઈ તેમને માણસનાં સંતાન માનતું નથી અને સમાજ કે કાયદો તેમને મદદ કરતાં નથી. આજ નાગરિકતા છે ને ?

તાંદુરસ્તીનો નાશ થઈ રહ્યો છે. પૈસાદાર અને ગરીબ બધાંય રોગી છે. સર્વેની રડતી સૂરત બની રહી છે. પીળું મોં, સૂકું શરીર, ખાડામાં પેસી ગયેલી આંખ, દુઃખી અવાજ, ચીડિયો સ્વભાવ અને હતાશ પુરુષાર્થ; એ લગભગ બધાનાં જીવનનું સ્વરૂપ છે. રહેવાને ચોખ્ખી હવાવાળું મકાન પણ હોતું નથી. હું મહિને રૂપ૦) રૂપિયા લાડું આપું છું. માત્ર ત્રણ ચોરડી છે, ચારે બાજુએ ઊંચી ઊંચી દીવાલ, અંધારું, દુર્ગંધ, માંકડ, ચાંચડ, મચ્છરથી યુક્ત અને હવાનું તો નામે નહિ. આ ઉપરથી થોડી આવકવાળા પુરુષોનાં મકાનોનાં કદનું આપ અનુમાન કરી શકશો. તમામ વસ્તુ મોંઘી છે. હરામની કમાણી ખાનારાઓએ માટીની જેમ પૈસા વેરીને બધી ચીજો મોંઘી કરી દીધી છે ! બધાંનાં મોં ઉપરથી લોહી સુકાઈ ગયું છે. સટોરિયા, વેપારી, કંદ્રાકટરો અને મિલ-માલિકો જોશુમાર કમાય છે અને બાણેલા ગણેલા, મજૂર, કારીગર વગેરે સુકરર કરેલી રકમજ કમાઈ શકે છે. તેઓ ખર્ચામાં કયાં સુધી સુકાળલો કરી શકે ? પણ શરીર અને મન તો

બધાયને છે. જો એ લોક મુખ ન મેળવી શકે તો મુખની ઇચ્છા તો જરૂર કરી શકે. ખાનગી વેશ્યાઓના ધૃષ્ટિત ખારણા આગળ જ્યારે બધી ઉમરના ગરીબ ભાઈઓનો દુઃખાટઆટલો જમાવ જોઈ હું, ત્યારે મને તેમના પર જરા પણ ધૂણા નથી થતી. હું બહુ હું કે, તેઓ બ્યભિચારી યા લપટ નથી. શરીરનો જે ખર્ચ છે, શરીરની જે તરસ છે, તે દખાવી રાખી તેના પર વિજય મેળવવાની આત્મશક્તિ એ ગરીબ, બૂખ્યા અને કચરાયલા લોકો ક્યાંથી મેળવી શકે? અને એથીજ તેઓ ત્યાં પડે છે.

આવીજ દશા દારૂના સંબંધમાં પણ દેહી શકાય છે. ગામડાંના જુવાનો સીધે સીધા મુંબઈ જેવાં શહેરોમાં રોજ મેળવા આવે છે. તે વખતે તેઓ શરીરે પુષ્ટ, મનના સરળ, પ્રકુલ્લચિત્તવાળા, ઉત્સાહી અને મદદ હોય છે. પણ મુંબઈથી બે વર્ષ પછી જ્યારે તેઓ પાછા આવે છે, ત્યારે તેમના ગાલ બેસી ગયેલા, રોગી, ખહારથી ચોખીન, ગર્વિષ્ટ, કપટી અને છેલ્લગટાઉ હોય છે; પણ અંદરથી ગરમી, ક્ષય અને સેંકટો રોગ શરીરમાં ભરીને લઈ લય છે અને પોતાની નિરપરાધિની સ્ત્રીઓનાં પવિત્ર અને સ્વચ્છ શરીરમાં એ ધૃષ્ટિત રોગસમૂહના બીજને વાવે છે. આ નાગરિકતા છે? શું આ સંગઠન છે? આ તમારી સભ્યતાનો પ્રસાદ છે? હું એના પર ધંકું છું, લાખવાર ધંકું છું. ગામડાના ગમાર અને અસભ્ય છા: ૧ સાથે આ સભ્ય જીવનનો સુકાળલો કરો. દરેક માણસ-ખેડૂત, મજૂર અને હારીગર-સ્વાવલંબી છે; તેને સીધી ઈશ્વર સાથે જોળખાણ છે. તેઓ વાતચીતમાં, સોગન ખાવામાં, દુઃખમાં અને દર્દમાં માત્ર ભગવાનનેજ યાદ કરે છે. આસ્તિકતાની વીજળી તેમની રજેરગમાં છે. સંસારના લોક તેમના માલિક નથી. જમીનદાર અને સરકારી લોકોથી તેઓ જરૂર ડરે છે, પણ તેમનામાં ધ્વજ નથી-સખત. તેમનાં નાનાં ઘર અને ખજાં એ તે-

મનુષ્યના મનમાં, મનુષ્યનાં જીવનમાં જેવાં અને પરિશ્રમ જોતેમ-
વૃક્ષના જેવાં વૃક્ષનાં પાંખો જેવાં, અને પ્રકૃતિ સાથે સંબંધ રાખે
છે. કેટલાં પાંખો હોય તે અનિશ્ચિત આવે નો ને આ નેને પોતાના જેવુંજ
જોઈએ. ના પાંખો ના પાંખો કેટલાં નહિ. વ્યભિચાર, પાપાંડ
અને ઉગ્રકેપ જેવાં નથી. આ મુજબન એક કુટુંબની જેમ રહે છે.
તેની અમારથી નાંડીને પ્રાક્ષણ મુખીમાં આચાર અને શિષ્ટાચાર
હોય છે. પ્રાક્ષણ-પત્ની, ઘડી મગિયણને પણ હાંડવત્ કરીને
અપાંડ સૌનાં જની આગિય છે. આયુષ્યનો ત્યાં પૂરો આદર
છે. અમારો વેશ્યો અને બીજી નીચ જાતિના વૃદ્ધોને ઊંચી જાત-
ના યુવકો ડાકા માન કરીને બોલાવે છે. ગામમાં, એક ઘરમાં
આનાંદ થા ખુશાલીનો પ્રસંગ હોય છે, નો અધુ ગામ તેમાં
સામેલ થાય છે. શું એ અસમ્યતા છે? શું એ અસામાજિકતા છે?
શું એ પતિત અને પછડાયતું જીવન છે?

લોકોની ખુદ્દિ કેવી બ્રહ્મ થઈ ગઈ છે? લોક કેવા અભાગિયા થઈ ગયા છે કે, તેઓના ઉપર શહેરમાં રહેવાનું દુર્વ્યસન સવાર થઈ બેઠું છે? ભગવાનજી તેમની ખુદ્દિને કેટલાણે જાવશે.

બનારસ સુધીના લોક મુંબઈમાં ૨૫-૩૦ રૂપિયાની નોકરી કરવા આવે છે. કાનપુર સુધીના કહાર ૧૫-૨૦ ના પગારમાં અહીં એકાં વાસણ સાફ કરે છે. રજપૂતાનાના કુંભારો પોતાનો શુદ્ધ ધંધો છોડી દઈને ૧૫-૨૦ રૂપિયામાં એકાં વાસણ માંજવાની નોકરી કરવા આવે છે. મારવાડના વાણિયાના પુત્રો નાની નાની મુનીમગીરીની શુમાસ્તી કરવા માટે આટલે દૂર સુધી આવે છે અને પોતાનાં સ્ત્રી-બાળકોથી દૂર રહે છે. આ બધાં માણસોને સૂવર અને કૃતરાંને રહેવા જેવાં મકાન મળે છે તથા ગોબરના જેવું ખરાબ અન્ન ખાવાને મળે છે. તે ઉપરાંત ગરમી, ચાંદાં, ક્ષય, અને ક્ષીણતાની બીમારી લાગુ પડે છે. આખા વર્ષમાં મહા મહે-

તે સો-જસો રૂપિયા જગ્યાએ છે, તે લઈને દેશમાં જાય છે અને મહિનામાં ઉઠાવી દઈ પાછા દાઘ વસતા અહીં નાસી આવે. પહેલાં જ્યારે તેઓ દેશમાં રહેતા હતા, ત્યારે સીધા સાદા હતા; હવે દેશાવરી જનીને કોટ, અને ખૂટ પહેરીને જાય છે. પહેરમાં ગમે તો તે રસોઈયા તરીકે રહેતો હોય, પણ ત્યાં-ત્યાંમાં હજમોને બક્ષિસ આપે છે અને પાછા વળતી વખતે 'હવે જાડું' ગમે તેની પાસેથી ઉછીનું માગીને પાછા ફરે છે. ખૂખીની વાત તો એ છે કે, દેશાવરી થવામાં તો સંપૂર્ણ ભપકો ખતાવવા છતાં તેની શાખ ત્યાંથી પણ જતી રહે છે. પહેલાં તેને ચાર પૈસા ઉધાર પણ મળી શકતા હતા. લોક સમજતા હતા કે, જયે કયાં? અહીં જ છે ને! વહેલામોડા પણ આપશે; પણ હવે સમજે છે કે, ભાઈ સાહેબ પરદેશી થઈ ગયા છે, કેણુ બણે ક્યારે વસૂલ થાય, શું કેકાણું કહેવાય?

આ થઈ નાના માણસોની વાત. હવે મોટા લોકની વાત સાંભળો. મુંબઈનોજ દાખલો આપું છું. લગભગ બધા મારવાડી સદાખાજ છે. અહીં તેમને ભારે પૈસાના લાલચુ અને આખરૂ વગરના લોક માનવામાં આવે છે. મારવાડી પાઘડીની કંઈ પણ આખરૂ નથી. આધારણુ ગાડીવાળો પણ જ્યારે ગુજરાતી, મહારાષ્ટ્રી વગેરેને શેઠિયા કહીને બોલાવે છે, ત્યારે મોટામાં મોટા મારવાડીને 'ઓ મારવાડી' કહીને બોલાવશે. એ ભાઈઓને પોતાની આખરૂની કંઈ પરવા નથી—તેઓ તો પૈસાની ધૂનમાં મસ્ત છે. ખીણું કંઈ પણ કરવાની તેમનામાં યોગ્યતા નથી. સદામાં દુખેલા રહે છે. તેઓમાં તાર લખવાવાંચવાની પણ યોગ્યતા હોતી નથી. તેમના મહોલ્લામાં તેમના તાર લખનારની આવક મહિને પાંચસોથી હજાર રૂપિયા સુધીની હોય છે. સિપાઈને બેઠને પાતિયાં દીલાં થઈ જાય છે, પણ કરોડોના સદા કરે છે. હસવા જેવી વાત તો એ

તે સો-બસો રૂપિયા બચાવે છે, તે લઈને દેશમાં જાય છે અને મહિનામાં ઉઠાવી દઈ પાછા હાથ ધસતા અહીં નાસી આવે છે. પહેલાં ત્યારે તેઓ દેશમાં રહેતા હતા, ત્યારે સીધા સાદા હતા; હવે દેશાવરી બનીને કોટ, અને ખૂટ પહેરીને જાય છે. પહેરમાં ગમે તો તે રસોઈયા તરીકે રહેતો હોય, પણ ત્યાં-દેશમાં હજીએને બહિષ્કાર આપે છે અને પાછા વળતી વખતે રહેવે બાકું ગમે તેની પાસેથી ઉછીનું માગીને પાછા ફરે છે. ખૂબીની વાત તો એ છે કે, દેશાવરી થવામાં તો સંપૂર્ણ બપડો ખતાવવા છતાં તેની શાખ ત્યાંથી પલ્લજતી રહે છે. પહેલાં તેને ચાર પૈસા ઉધાર પણ મળી શકતા હતા. લોક સમજતા હતા કે, જયે કયાં? અહીં જ છે ને! વહેલામોડા પણ આપયો; પણ હવે સમજે છે કે, ભાઈ સાહેબ પરદેશી થઈ ગયા છે, કોણ બધું ક્યારે વસૂલ થાય, શું ઠેકાણું કહેવાય?

આ થઈ નાના માણસોની વાત. હવે મોટા લોકની વાત સંભળો. મુંબઈનો જ દાખલો આપું છું. લગભગ બધા મારવાડી સદાખાજ છે. અહીં તેમને બારે પૈસાના લાલચુ અને આબરૂ વગરના લોક માનવામાં આવે છે. મારવાડી પાઘડીની કંઈ પણ આબરૂ નથી. સાધારણ ગાદીવાળો પણ ત્યારે ગુજરાતી, મહારાષ્ટ્રી વગેરેને શોડિયા કહીને બોલાવે છે, ત્યારે મોટામાં મોટા મારવાડીને ‘ઓ મારવાડી’ કહીને બોલાવશે. એ બાઈએને પોતાની આબરૂની કંઈ પરવા નથી-તેઓ તો પૈસાની પૂનમાં મસ્ત છે. ખીજું કંઈ પણ કરવાની તેમનામાં યોગ્યતા નથી. સદામાં રૂબેલા રહે છે. તેઓમાં તાર લખવાવાંચવાની પણ યોગ્યતા હોતી નથી. તેમના મહોદલામાં તેમના તાર લખનારની આવક મહિને પાંચસોથી દબાર રૂપિયા ગુપીની હોય છે. સિપાઈને બેઠને ધિતિયાં દીલાં થઈ જાય છે, પણ કરોડોના સદા કરે છે. હસવા જેવી વાત તો એ

છે કે, સદ્દાને તેઓ વેપાર કહે છે. મેં જોયું છે કે, આ કરોડોની કમાણીમાં કરોડપતિ થવામાં મજા નથી, માન નથી, તૃપ્તિ નથી, શાંતિ નથી અને મોટાઇ પણ નથી. આ કમાણી નથી—પાપ છે, જુગાર છે અને છળકપટ છે. આગળ જતાં વેપાર વિષે વર્ણન કરતાં હું બતાવીશ કે, આ રીતે ધૂમ અન્યાયથી ધનવાન થવામાં અંતે કેવું ભયંકર પરિણામ આવે છે; પરંતુ હમણાં હું એ કહી રહ્યો છું કે, લાખો રૂપિયા પેદા કરવા છતાં પણ કોઈ અહીંની કમાણી દેશમાં લઈ ગયું નથી, એ વાત સત્ય છે અને લોકો કહે છે પણ ખરા. મેં કરોડપતિઓને એકજ દિવસમાં લિખારી થતા જોયા છે.

તુરંત માણસ શાને માટે આટલી માયામાં પડ્યો છે? ધોખીનો કૂતરો કેમ થઈ રહ્યો છે? પોતાના જીવનનું સુખ, આત્માની શાંતિ અને સ્વર્ગનો અધિકાર કેમ ખોઈ રહ્યો છે? શું મનુષ્યત્વની અક્ષલ મારી ગઈ છે, કે તેના પૂરા હુર્ભાગ્યનો ઉદય થયો છે? હું આના ઉપર જેટલો વિચાર કરું છું તેટલોજ દુઃખી થાઉં છું.

ગુજરાતી અને ભાટિયા સજ્જનો અહીં વધારે પૈસાદાર છે. તેમના અનેક ધંધા છે અને મોટી મોટી મિલો છે. શેરના સદ્દાનું એક મહાભયંકર ખજાર છે. કેટલાક લોકો અત્યંત ગંભીર કપટ કરીને માત્ર એક કંપની ઊભી કરીને પોતાની પૂંજીથી લગભગ તેના અર્ધાં શેર પોતેજ ખરીદી લે છે અને એવો દેખાવ કરે છે કે, જાણુ આ કંપનીના શેરોની જખરી ખપત છે. મૂર્ખ લોકો જોયો એ પણ નથી જાણતા કે, જે કંપનીના શેર છે તે કોની છે અને તેના કારભારી કોણ છે. તેઓ એને ખરીદવા—વેચવા માંડે છે. ભાવ ચડે છે એટલે લાગ જોઈને ડંગારા કર્તાહર્તાઓ પોતાના બધા શેર વેચી નાખીને બે ચાર મહિનામાં દશવીસ લાખ કમાઈ લે છે અને આવા ખસી જાય છે. મોટા મોટા સદ્દાખાનેનું કહેવું છે કે, જાનરમાં અમને જે રૂપિયા મળે છે, તે કંઈ

આકાશમાંથી નથી આવતા, બધા છૂટક બાઈઓના છે. તેઓ બરાબર હારી બાંધ છે અને પૂંછવાળાઓ છૂટે છે.

મને હસવું આવે છે. કારખાનાંના મજૂર કાટેલાં કપડાં પહેરી અને સૂકા દુકાળ ખાઈને ફૂતરાંની જેમ દિવસ ગાળે છે અને ચેરના દલાલ લાખોની કમાણી કરે છે! વાહરે સ્થિતતા! વાહરે નામ-રિક્તતા! વાહરે વીસમી સદી! વાહરે ચતુરા વેશ્યા! તેં મહોને સારી રીતે ઉશ્ક્રુ બનાવ્યા છે—સમાજને સારી રીતે લોદાના ચણા ચવડાવ્યા છે! મનુષ્યત્વને ખૂબ જૂતાં માર્યાં છે! ચડિકા ઢેવે! તને નમસ્કાર છે—તને હંડવત્ પ્રજ્ઞામ છે. પાપિણિ! તારી આગળ અમે કલમ—વીર પણ નાક ઘસીએ છીએ.

જો આ બધા મોટા મોટા લોક, દરેક વેપારી અને વિદ્વાન ગામડાંમાં જઈને રહે, મુંબઈ જેવાં શહેરોમાં આગ લગાડે, તો શું તેમનો જીવન—ક્રમ ન ચાલે? શું તેમને શાંતિ ન મળે? તેમની પાસે એટલા રૂપિયા છે કે, તેઓ સાત પેઢી સુધી ખાય અને દીન દુઃખિયાંને ખવડાવે તોપણ ન ખૂટે; પણ તેઓ કોહુના બળદ બનવા ચોખ્ખા છે—આજ ખોથું તો કાલે કમાયા; આ રીતે ચાલ્યા કરે છે. ઉત્તરના પહાડોમાં અનેક વનની વસ્તુઓ પેદા થાય છે. થોડાક ધનવાનો ત્યાં બાંધે તો પોતાના ધનની મદદથી અનેક સ્ત્રીઓ દેશબરમાં જયાબંધ મોકલી શકે છે. રજપૂતાનામાં કેટલેક સ્થળે ઘણા ખનિજ પદાર્થ પ્રાપ્ત થઈ શકે એમ છે. ધનવાન અને વિદ્વાન પુરુષોને ત્યાં રહેવાની જરૂર છે. ધનવાન લોકની ખોવા-કમાવાની પંચાત મટી બાંધ અને વિદ્વાન લોક થોડી આબરૂ મેળવી શકે કે જેથી તેમના મનમાંથી ચાકરીની ઇચ્છા જતી રહે. હું માતું છું કે, તેઓ ગામડાંમાં વીખરાઈ જઈને રહે, તો આજ પણ તેઓ સ્વાવર્ણબન, શાંતિ, સંતોષ, આરોગ્ય અને દીર્ઘાયુ તથા ધર્મને પ્રાપ્ત કરી શકે.

જેનાં હિતને જાળવવા માટે કષ્ટ, દુઃખ, કષ્ટાવગ અને જીવાન ખેડૂતો-
ના જેવાં જોડેની જાતનાં નેજાં, ઝગોડ છે, દળાયલા છે,
અસહ્ય વિત્તના જેવાં નામનાં છે, જલભદ્રાગી વિનાના છે, આત્મ-
ચિંતાનગરના જેવાં અને અસહ્યને સમજના નથી. તેઓ સ્વસ્થ છે,
પ્રેમી છે, વીર છે, મજા છે, મીઠાં છે, દયાળુ છે, આસ્તિક છે,
વાતોના વડા છે અને મોંઘનનું છે. આની માથેજ તેમનામાંથી ઉપલા
દોષ દર થઈ જાય છે. ગુણો આવી જાય તો દેશનું સૌભાગ્ય ઝળકી
ઝડે; દેશ ઉત્થાપિતે મારે જાય, જાય, ધનવાન માણસો અને ભણેલા
માણસો તેમની પાડોશના જેવાં, પાતાની શ્રેષ્ઠતાનો ગર્વ છોડી
હઈ તેમના ગુણ શીરે અને તેમને પાતાની શક્તિઓમાંથી લાગ
આપે, તેમને સમાન રીતે ભાઈ બનવે - એનીજ જરૂર છે.

નાગરિકતાનો નાશ કર્યા વિના, અસહયોગનું યુદ્ધ કદી સફળ
નહિ થાય. જે સભ્યતા અને તેની સંરક્ષક અંગ્રેજી સરકાર જોડે
આપણે અસહયોગ કરી રહ્યા છીએ. તે શહેરોમાં રહીને કરવો, એ
સમુદ્રમાં રહીને મગરમચ્છ સાથે વેર કરવા બરાબર છે. સભ્યતા-
એ આપણને જકડી લીધા છે. એશઆરામમાં રહીને આપણે કદી
થોડા બની શકીશું નહિ; મોટરમાં બેસીને આપણે કદી કષ્ટ સ-
હન કરી શકીશું નહિ; વીજળીના પગા નીચે બેસીને આપણે કદી
મરવાની દહતા પ્રાપ્ત કરી શકીશું નહિ; એમ કરવા છતાં પણ
આપણે જો એવી ઇચ્છા કરીએ. તો આપણે ભારે મૂર્ખ છીએ.
સંસારે આપણા ઉપર હાસવું જોઈએ.

રોડની, હવા, પાણી, ઘરગાર, કારોગાર, પૈસાટકા બધુંય
એજ શક્તિના હાથમાં છે, કે જેની સામે આપણે અસહયોગ કરી
રહ્યા છીએ. એક બાબત આપણે અસહકારી કહેવાઈએ છીએ અને
બીજી બાબત આખા દિવસમાં ઘણા તાર મોકલ્યા કરીએ છીએ,
ફેલવેનાં માત્ર બરાઈને આગ્યા કરે છે, ટપાલમાં ચિઠ્ઠીઓના ઢગલા

આવ્યા ઠરે છે. સરકારની નોટોનાં બંડલ તિનેરીમાં ગોઠવી રહ્યા હોયે. સરકારી સ્ટોપ ખરીદીએ હોયે, વસૂલાત ન આવતાં સરકારી અદાલતોમાં બેઠાં ધર્યા કરીએ હોયે. વીજળીનાં બિલ આપ્યા કરીએ હોયે. નળમાંના પાણીથી ઠાકોરણને સ્નાન કરાવ્યા કરીએ હોયે. સેકંડ હાસની જગા રિઝર્વ કરાવી રહ્યા હોયે-શું આ આપણું અસહયોગનું યુદ્ધ છે? અરે મિત્રો! આપણી ભતને આપણે જ મૂખ ખનાવી રહ્યા હોયે-આપણે ભટકી રહ્યા હોયે. આ યુદ્ધમાં આપણો વિજય નહિ થાય. ચાર આનાની ગાંધી ટોપી (?) પહેરીને અને સસ્તી ખાદીનો કેટ પહેરીનેજ આપણે અસહકારી નહિ બની શકીએ. જે કામ સાથે સરકારનો સંબંધ છે-જે કામમાં સરકારનો જરા પણ હાથ છે-તે તરફ જ્યાંસુધી આપણે બેવાનું પણ બંધ નહિ કરી દઈએ, ત્યાંસુધી આપણી સફળતા અશ્વંભવિત છે, તદ્દન અસંભવિત છે.

આપ કહેશો કે, રેલ, તાર, નખર, નળ, વીજળી અને ટપાલ કેમ કરીને છોડી શકાય? એ અસંભવિત છે. હું કહીશ કે એ બહુજ સરળ છે. આપ નાગરિકતાનો નાશ કરો. ટપાલ એ સરકારીખાતું છે, તેની પાસે કંઈ પણ કામ ન કરાવો. તેમની ટિકિટ ન ખરીદો. આથી તમને પરદેશના મિત્રો અને બાઈઓના સમાચાર નહિ મળે અને તેમની સાથે તમારો કારભાર નહિ ચાલે, એટલી અગવડ પડશે. હું કહું છું કે, ન ચાલે તો કારભાર બંધ કરી દેજો. મિત્રો અને બાઈઓને વિદેશમાંથી બોલાવી પોતાની જન્મભૂમિમાં એકઠા ધઈને રહેજો અને ત્યાંજ નાનો ચો કારભાર ચલાવજો. શાંતિ અને આસ્તિકતામાં દિવસ ગાળજો. કલકત્તામાં મારું કેાઇ નધી-ત્યાંની ટપાલ, તાર રેલ બધાયમાં આજ લાગે, તો મારે શી ચિંતા છે?

હું આપને ગયા મદાયુદ્ધનો સેવાલ કહીને સમજાવીશ. એ કે તે રાષ્ટ્રપાતનું યુદ્ધ હતું, પણ યુદ્ધની સાધારણ નીતિ એ હતી

કે, શત્રુની સઘળી મદદનાં ખારણું બંધ કરી દેવામાં આવે અને તેમજ કરવામાં આવ્યું. જર્મની અને અંગ્રેજ બંનેએ એ પ્રમાણે કયું. જર્મનીના કરતાં અંગ્રેજોની સાવધાની બહાર વધારે હતી તે સફળ થયા અને જર્મનીનો દમ કાઢી નાખ્યો.

અંગ્રેજ સરકાર આપણી મિત્ર નથી અને આપણે તેનાથી વિરુદ્ધ જઈને યુદ્ધ કરી રહ્યા છીએ; તેમજ અંગ્રેજ સરકારની સત્તા પણ આપણાથી છૂપી નથી અને તેની આપણા પરની રાજનીતિ પણ પ્રકટ થઈ છે. એ વાતનો અસ્વીકાર કરવો બ્યથા છે. એટલે એ વાત સારી રીતે સમજી શકાય તેમ છે કે, નાગરિકતાની જાળમાં ફસાવાને આપણું ગૃહજીવનોને સુધ્ધાં બૂંડી રીતે તે પરતંત્ર અને બદ્ધ બનાવી રહી છે. એક નાની સરખી વાત લો; ઉનાળાના દિવસોમાં ક્યારેક નળમાં પાણી નથી આવતું. હું નાદા સિવાય બધો કામધંધો છોડીને તેનીજ રાહ જોયા કરું છું. ક્યાંય ફૂવો પણ નથી અને પાણીનો ખીજો ઉપાય પણ નથી. મને મારા બચપણના દિવસો યાદ આવે છે કે, જ્યારે અમારી લંગોટિયા ટોળી નાગી થઈને ફૂવા પર પલાંડીવાળી બેસતી હતી. એક જણ ડાલ ખેંચતો અને બધા ઉપર રેડતો હતો. તે થાકતો ત્યારે ખીજો, પછી ત્રીજો. તે કસરત, તે કલ્લોલ, તે સુખ અને તે જીવન ક્યાં મરી ગયાં? કેટલી બૂખ લાગતી હતી? સામું જે આવ્યું તે સફાચટ થઈ જતું. આજ ખાઈ શકતા નથી—બૂખમરી ગઈ છે! ને આપણે સ્વતંત્ર થવું હોય, જે આપણે-વિપક્ષી સાથે કયો સંબંધ ન રાખવો હોય, જે આપણે સાચો અસહયોગ કરવો હોય તે આપણે નાગરિકતાનો નાશ કરવો પડશે, ગામડાંમાં રહેવું પડશે. ગામડિયાઓ તરફનું તોછડાપણું છોડી દેવું પડશે. મારા આ અભિપ્રાયને કોઈ જે ચોવટિયાની ચોવટ કહે અસહયોગ પર એક કદમ પણ આગળ આવશે, તો હું તેને સંત્રિપાતનો રોગી કહીશ.

કોયડાથી થાપાની ખાલ ઉડાડી દેવામાં આવે છે અને સોટીઓની ગણતરી પૂરી થતાં પહેલાંજ ગુનેગારને મારની અસહ્ય વેદનાથી મરી જાય, તો બાકી રહેલી સોટીઓ તેના મુઠદાને મારીને ગણતરી પૂરી કરવામાં આવે છે; સદ્ગૃહસ્થોને ઘણિત ક્રીડાઓની જેમ ધરતી પર નાક ઘસીને (પેટે) ચલાવે છે, છતાં એ કુકમી અધિકારીઓને કંઈપણ શિક્ષા કરવામાં નથી આવતી. એવી સરકારનો સહકાર કરવા મહાસભા અને ગાંધીજીની પણ વિરુદ્ધ જઈને કોઈ તૈયાર હોય તો લાચારીની વાત છે, ભલે કરે; પણ હું એમ માનું છું કે જે મદદ છે, જેની છાતીમાં વાળ છે, જેના લોહીમાં ગરમી છે, જે ઇન્સાનિયતને પસંદ કરે છે અને જેને સમજણ છે, તે કોઈ કાળે પણ આવી સરકાર સાથે સહકાર નહિ કરે.

ધન્ય છે એ શૂર શંકરજી નાયરને કે જે આપણા બધાથી પહેલા અસહયોગી છે. જેને લોક લગલગ જાતિએ શ્રદ્ધ માને છે, પણ જેની રંગોમાં ઋષિઓનાં પવિત્ર લોહીનું તેજસ્વી રક્ત છે. તેમણે ઉચ્ચપદ, માન-મર્યાદા, ધન, આવક બધાને લાત મારી અને તરતજ અત્યાચારને ટેકો આપનારી સરકારથી જુદા થઈ ગયા.

ભલે મને કોઈ કટુવાદી કહે या મારા ઉપર માનહાનિનો કેસ ચલાવે; પણ હું ઉચ્ચ સ્વરે નગારાના અવાજ સાથે એમ કહેવાનું સાહસ કરું છું કે, પાંચ રૂપિયાના પટાવાળાથી માંડીને કાઉન્સિલના માનનીય સભાસદો સુધીના દરેક જણ પંજાબના હત્યાકાંડ વખતે સરકારના સહયોગી હતા અને તે બધા ખરેખર તે જાતીય ખૂનના જવાબદાર છે. જેઓ એ કાંડના અંતમાં તેના તરફનું સરકારી વલણ જોવા છતાં પણ, સરકારના સહયોગમાં સામેલ રહ્યા છે, તેઓ આત્માભિમાનશૂન્ય છે. હવે ત્યારે દેશ અને મહાસભાએ અસહયોગનો સ્વીકાર કરી લીધો છે, તેની પદ્ધતિ અને પ્રકારનો નિર્ણય થઈ ગયો છે અને તે નિયમપૂર્વક

ભેરમાં આવી રહ્યો છે; ત્યારે પણ જો કોઈ સરકારના સહકારની ઇચ્છા રાખે, તો તે દેશનો અશુભચિંતક છે, તે દેશની નિષ્ફળતાનો જવાબદાર છે અને દેશના માર્ગમાં કાંટા સમાન છે. દેશ તેના પર પ્રેમ, સન્માન અને વિશ્વાસ ચાલુ નહિ રાખી શકે.

એ વાતની હવે ચંકાજ નથી રહી કે, દેશને અંગ્રેજોની શ્રદ્ધતા અને અંગ્રેજી કાયદાઓના ન્યાય ઉપર વિશ્વાસ રહ્યો નથી. તે અંગ્રેજી રાજ્યનો સ્વેચ્છાચાર સહન કરવાની ના પાડે છે. તેઓ અંગ્રેજોની મદદ લીધા સિવાય સ્વયં પોતાનાજ પગ ઉપર જીભા રહેવા ઇચ્છે છે; અથવા જો તે મદદની ઇચ્છા પણ રાખતો હોય, તો તે પોતાની ઇચ્છાનુકૂળ માગે છે. જો આપણે અંગ્રેજોનો ખરાબર અનુભવ ન કરી શકતા હોઈએ, તો આપણે ડૂબી મરવું જોઈએ: એક લાખ ગોરા આપણા એકત્રીસ કરોડની ઉપર પૂર્ણ સ્વેચ્છાચાર અને રાજનૈતિક છળપૂર્ણ શાસન ચલાવી રહ્યા છે, એ આપણે માટે લજ્જાસ્પદ છે અને પોતાની દરેક ગોઠવણનો સ્વચ્છંદતાથી ઉપયોગ કરવા છતાં પણ તેને વિનાશટકાવે આપણે સહકાર મળતો રહ્યો છે, એ ઘોર નિંદાની વાત છે. દેશ એમ ઇચ્છે છે કે, અંગ્રેજોની પાશવશક્તિનો નાશ કરવામાં આવે અને એ દેખાડી દેવામાં આવે કે, પાશવશક્તિના બળથી ભારતમાં એક ક્ષણ પણ રાજ્ય કરી શકાતું નથી. સરકારી શાસનના ત્રાજવાનાં બે પક્ષો છે. એક કાઉન્સિલ અને બીજું વિસ્તૃત સામ્રાજ્યનો ફેલાયલો કારભાર છે. કાઉન્સિલમાં શાસનની પદ્ધતિઓ નક્કી કરવામાં આવે છે અને નીતિ પસંદ કરવામાં આવે છે. તેમાં જો આપણા નામનો પણ સહકાર હશે, તો તે પદ્ધતિ અને નીતિની સમક્ષ સમસ્ત સામ્રાજ્યને મસ્તક નમાવવું પડશે અને આપણે કંઈ પણ કરી શકીશું નહિ. પરંતુ જો આપણે તેની સાથે અસહકાર કરીએ, તો તેના સોજનનો ભાર આપણી ગરદન પરથી હટી જશે અને તેનો

વિરોધ કરવા માટે આપણને પૂર્ણ શક્તિ, ગડોગું શેત્ર અને ભારે બળ મળશે. મારો એ વિશ્વાસ છે કે, કાઉન્સિલમાં બેસીને કોઈ પણ બૂરાઈને રોકવા માટે આપણે જેટલી બુદ્ધિ, મનન-શક્તિ, પ્રતિભા-તત્પરતા, સહિષ્ણુતા અને ધીરતાનો પરિચય આપીએ છીએ, તેટલો પ્રયત્ન કાઉન્સિલની બહાર સંગઠિતરૂપે કરીએ તો જરૂર આપણે કાઉન્સિલને ભયભીત અને નિયંત્રિત કરી શકીએ. તેમાં સૌથી વધુ ભારે વાત તો એ હશે કે, જો કદાપિ આપણો પ્રયત્ન સફળ ન થયો, તો આપણા પર એ અત્યાચારમાં સહયોગી થવાની જવાબદારી તો નહિજ રહે. અલગત, એટલું જરૂર છે કે, કાઉન્સિલમાં અપમાન છે અને કાઉન્સિલની બહાર અખતરો છે; પણ હું માનું છું કે, અપમાન કરતાં અખતરો સારો છે.

કાઉન્સિલમાં જવા માટે હવે એકજ વાત કહેવાની રહી જાય છે. તે એ કે, જ્યાંસુધી અંગ્રેજી સામ્રાજ્ય છે, ત્યાંસુધી તેમાં જઈને કંઈને કંઈ ધિંગામસ્તી તો આપણે કરતાજ રહ્યા છીએ. આપણા અસહયોગ પછી તો અત્યાચારનું એકછત્ર રાજ્ય ચાલશે. તેનો ઉત્તર એ છે કે, તેઓ પોતાની રાજનીતિને સ્વેચ્છાચારથી તૈયાર કરે અને આપણે તેના વિરોધ માટે સ્વેચ્છાચારથી બહાર તૈયાર થઈશું. કાઉન્સિલમાં રહેવાથી તેઓ આપણાથી જેટલા દબાય છે, તેનાથી કેટલાય ગણા આપણે તેમનાથી દબાઈ જઈએ છીએ; કેમકે આપણે જાણીએ છીએ અને તેમને એમ કહેવાનો પ્રસંગ મળે છે કે, કાઉન્સિલમાં અમારાજ ભાઈઓ હોય છે.

દેશની જે તરસ અને આકાંક્ષાઓ છે, તે ન્યાયી અને યોગ્ય છે. આપણે માત્ર તેનો ખ્યાલ રાખીએ; બાકી દુનિયા તો પોતાની તપાસ પોતેજ રાખી લેશે. બાધક કે ઘાતક જે અડચણો આવશે, તે તે બધાનો દેશ પોતાની શક્તિ, યોગ્યતા અને સંગઠનના બળથી પ્રતિકાર કરશે.

અંતમાં હું એટલું અવશ્ય કહું છું કે, એ અસહયોગ નિષ્ફળ થયો, અંદર ફૂટફાટ પડી ગઇ અને આપણે જુદી જુદી દાળ-ચોખાની ખીચડી પકાવવા લાગ્યા, તો તરતજ એક વિકટ સમસ્યા સામે આવીને ખડી થયે. અર્થાત્ દેશ તલવાર પકડ્યે અને તેનું પરિણામ પડતી હશે. કેમકે આશુરી જગમાં આપણે અશુરોધી વધી શકતા નથી. તેવા સંજોગોમાં દેશના પતનની જવાબદારી તે વ્યક્તિઓ પર રહેશે કે જેમણે પોતાની વ્યક્તિગત ઇચ્છાઓની આગળ સંઘસક્તિનો અનાદર કર્યો હશે અને જેમણે આશ્ચર્ય રૂપ હોરસમાં ગાંઠો પાડી દીધી હશે.

ચોથો ઉપાય-શિક્ષણનો નાશ

એક વખત હું મારા એક મિત્ર સાથે જંગલની હવા ખાવા ગયો. સુંદર લીલીછમ ટેકરીઓની વચ્ચે એક લીલાછમ મેદાન પર સ્વચ્છ પાણીનું નાનું સુંદર તી ખાખોચિયું હતું. જપોરનાં સૂર્યકિરણોમાં તેનું પાણી ગુણસમાન ચળકી રહ્યું હતું. તે ખાખોચિયામાં એક ટેકરી પાણીની વચ્ચેવચ્ચે ઉપર નીકળી આવેલી હતી. તેની પર બહુજ સુંદર અને સફેદ રંગનાં કેટલાંક જળપક્ષીઓ હારમાં એકઠાં બેસીને અવાજ કરી રહ્યાં હતાં. તેમને જોઇને મારા વૃદ્ધ મિત્રે કહ્યું: “અહા! જુઓ, આ સુંદર પક્ષીઓ એક હારમાં એકઠાં બેસવાથી કેવાં સુંદર દેખાય છે? મેં તેમના તરફ એક પ્રેમદષ્ટિ ફેંદી અને પછી મિત્રના તરફ તીવ્ર દષ્ટિથી જોઇને કહ્યું:”

“એઓ અશ્વેજી ભણ્યાં-ગણ્યાં નથી, એજ એમનું સદ્ભાગ્ય છે. નહિ તો આજ એમનામાં આ એકત્ર થવાની સુંદરતા ન હોત. તેમાંનું એક પેલા પહાડની ટેકરી પર બેહું બેહું ચાંચ ઘસતું હોત, બીજું પેલા ઝાડના ટૂંકા ઉપર ઝળ મારત, ત્રીજું પાણી જંગલમાં ભટકત અને ચોથું માત્ર પેટ ભરવા ખાતર આમતેમ ભટકતું હોત. એઓ પોતપોતાને બેસવાની જગાની હદ બાંધત,

તેને માટે લડત, મરત, આગરૂનો ખ્યાલ રાખત અને અદખ કાયદાથી ગેડાં હોત.”

મારો મિત્ર મારી વાત પર હસવા લાગ્યો; કારણ કે તે સહેલ કરવા આવ્યો હતો. પરંતુ તે પક્ષીઓની સુંદરતા મારી નજર-માંથી ખસતી નથી. હું જ્યારે ભલેલાગભલેલા યુવકોનું કીકું શરીર, સૂકું નિસ્તેજ મુખ, ખાડામાં ઊતરી ગયેલી આંખો, ખેસી ગયેલા ગાલ, ગદ્ગદ વાણી અને ધૂજતા હાથોથી જેનાતેના દરવાજા આગળ પોતાની યોગ્યતાનાં સર્ટિફિકેટનાં જાંડા ખિસ્સામાં ઘાલીને ભટકતા દેખું છું અને ફિટકાર પામતા અને નકામા ખિનજરૂરી અને નાલાયક બનીને ઘડ્યા ખાતા જોઉં છું, ત્યારે તે પક્ષીઓ મારી દષ્ટિ સમક્ષ ખડાં થાય છે. શું મનુષ્યનાં બાળકોનાંજ નસીબ ફૂટવાનાં હતાં? શું આ અપમાન-તિરસ્કાર અને કડવા જીવનનો શાપ મનુષ્યનાં બાળકો ઉપરજ પડવા માટે હતો? મારું હૃદય બળે છે—હું ખેચેન થઈ જાઉં છું.

એક દિવસ મારા પૂજ્ય પિતાજી કહેવા લાગ્યા: “મને ખબર નથી પડતી કે સંસાર કઈ બાબુએ જઈ રહ્યો છે અને તેનું શું થવાનું છે? દરેક કુળનો વંશ જતો જાય છે. આજથી ૫૦-૬૦ વર્ષ પહેલાંનો દરેક પુરુષ કદાવર, પુષ્ટ, નીરોગી અને મહેનતુ હતો. દરેકને ચાર ચાર છ છ લાકડાના જેવા મજબૂત જીવાન છોકરા થતા હતા. કોઈ અપુત્ર નહોતું રહેતું. એક જીવાન જ્યારે લાડી ઉઠાવતો, ત્યારે પચાસની ટોળીને પણ ભારે થઈ પડતો હતો. દિન પ્રતિદિન લોક સંતાન વિનાના થઈ રહ્યા છે અને કદાચ થાય છે તો તે મરેલાં, ગળી ગયેલાં, રોગી, દુર્બળ અને દમ વિનાનાં! તેમને તેઓ સ્કૂલનાં કબૂતરખાનાંમાં માર અને ગાળો ખાવા મોકલે છે. બિચારાં કૂલ જેવાં કુમળાં બાળકો આંસુ પાડે છે, ગમ ખાય છે અને થરથર ધ્રજતાં દિવસ વિતાડે છે. આ તે કેવી આશ્વ

છે? આ બધુતર શું કુળનો ઉદ્ધાર કર્યો? અમે તો એમાં એજ રીત ભેળવે હીએ કે, ‘આખી રાત રાયો ને એકજ મૂઓ.’”

મેં મારા બાલ્યકાળમાં અનેક વાર પિતાજીને મુખે એ પ્રકારની વાતો સાંભળી છે કે, જે તેઓ હમેશાં પોતાના મિત્રોને કહ્યા કરતા હતા. ધીમે ધીમે હું તેનો સાર બાળી રહ્યો છું. હું મારી ઉંમરના અને તે પછીના જીવાનોને ભેડું છું તો યાદીને અટકી બાઉં છું. બાહે મદાનગી તેમનાથી રિસાઈ ગઈ છે, પ્રકુલતા મરી ગઈ છે, બપડે સ્ત્રીમળાઈ ગયો છે. મડદાં જેવા, કમજોર, રોગી અને હતાશ થયેલા એ નવજવાનો ઘરઘરમાં પડેલા દુકડા વીણી રહ્યા છે!

શાળામાં જવું અને અંગ્રેજી શિક્ષણ મેળવવું એ તેમને માટે જરૂરી મનાય છે. માતાપિતાનું કર્તવ્ય તેમાંજ પુરું થાય છે. જે માતા-પિતા બાળકોને અંગ્રેજી નિશાળમાં મોકલે છે, તે બાહે આદર્શ માતાપિતા છે! પણ ત્યાં શાળામાં શું થાય છે? દુર્બળ બાળકો મન મારીને, ડરથી થરથર હ્રુજતાં બેઠક પરની પાટલી ઉપર બંધિયાર ઓરડામાં અર્થ વિનાની અને બિનજરૂરી વાતોથી ભરેલી ગંદી ચોપડીઓ પર હઠપૂર્વક હાથ રાખીને બેસી રહે છે. સામે દુર્બોધનો અવતાર, ક્રોધનો ભેરવ અને પૂરો મૂર્ખા, હાથમાં પટ-પટલી નેતરની સોટી લઈને માસ્તરની નોકરી (i) બબલે છે.

તેના શ્રીમુખમાંથી અલાબલા, શુદ્ધ-અશુદ્ધ જે નીકળ્યું, તે એ બાળકોના મગજમાં તરતજ ન ઘૂસી જાય, તો ખીઠ ઉપર તડા-તડ સોટી પડે છે. ગરીબની કુમળી ખાલ જિખડી જાય છે, બરડો બેવડ થઈ જાય છે; પણ તે કસાઈ એટલેથી સંતોષ ન માનતાં તેને મરઘી બનાવે છે. ગાળો તો બાહે તેને મન કંઈ ગણતરીની વસ્તુજ નથી.

નાનાં બાળકો મારના ડરથી અને મોટા છોકરાઓ પરીક્ષામાં નાપાસ થવાના ડરથી શરૂઆતથી તે અંત સુધી બાહે છે. ગમે

પણ અત્યાર મુધી જે ભાવના અવિકસિત રહેવાથી સૂઝાઈ ગઈ હતી, તે હવે ક્યાંથી આવશે ? તે અભાગિયો ત્યાં પણ માત્ર નોંધાયાદ કરીનેજ લેખકોની મતલબ સમજે છે.

બીજી એક ભયંકર વાત અંગ્રેજી ઉચ્ચ શિક્ષણે અમારા મુખ્ય કોનાં હૃદયમાં પેદા કરી દીધી છે. તેઓ ચક્રઆતમી આખર મુધી જીવનનાં એવાં દરયો દિષ્ટિ સમક્ષ અને હૃદયમાં ઉપસ્થિત કરે છે, કે જે વાસ્તવમાં તેમનાં જીવન અને પરિસ્થિતિને પ્રતિકૂળ હોય છે. શ્રેષ્ઠરૂપિયરતાં નાટકો અને બીજા કવિઓના ગ્રંથ જેવી નાયિકાની એક છબી તેઓ પોતાના મનમાં ઢોરી કાઢે છે. તેવી નાયિકા ખરેખર તેને નથી મળતી. જ્યારે એવા બહુલાનો વિવાહ ગામની એક મુન્ધા કન્યા સાથે થાય છે અને તે સ્વર્ગીય પ્રેમ અને લક્ષ્મી-રત્નના ઢગલાને પાલવમાં છુપાવીને તેના માર્ગમાં આવે છે, ત્યારે તે તેને ગમતી નથી. તે તેને ચોખ્ખ (1) નથી લાગતી. આને લીધે નવીન ગૃહસ્થોમાં ઠેકલો ગૃહકંકાસ દેખાઈ આવે છે.

માતાપિતા સાથે સહકુટુંબી થઈને રહેવું એ તો એક પ્રકારે તેમને અસહ્ય થઈ પડે છે. તેમનાં આંતરજીવનમાંજ આગ લાગેલી છે; એટલુંજ નહિ, પરંતુ તેમનું બહારનું જીવન એથી પણ વધારે દુઃખી બની જાય છે.

જ્યારે તે એમ. એ., બી. એ. માં દર્શન, ન્યાય, કવિત્વ, તર્ક અને વિજ્ઞાનના મહત્વપૂર્ણ પાઠ બોલે છે, ત્યારે તે પોતાના ગમાર બાપ, બાઈ, આટોશીપાટોશી વગેરેને તુચ્છ દિષ્ટિએ જોયા કરે છે. તેમને મૂર્ખ માને છે. તેમના પર દયા દેખાડે છે. ધરતી પર પણ મૂકતા નથી. પોતાના ગરીબ અને મૂર્ખ દેશ કરતાં પોતાને ઘાર આંગળા જિંદા માને છે. પણ જ્યારે કોલેજનાં બધાં પુસ્તકો વાંચી વાંચીને પરીક્ષાનાં પાસ થઈ બહાર આવે છે અને પ્રમાણપત્રનાં બંટલોને બગલમાં દબાવીને સાહેબોની ઓફિસોમાં મા-

ખોની જેમ ગુલામી શોધતો ફરે છે; ત્યારે કાં તો જગા નથી મળતી અથવા જગા મળે તો ફિટકાર, ગાળો, જામીન અને ડિસ-મિસનો સિદ્ધો ખાઈને વર્ષેકમાં તો ઢીલોજ થઈ જાય છે. પછી તેને ભાન થાય છે કે, તે કવિત્વ, તે તર્ક અને તે વિજ્ઞાનના સિદ્ધાંત કંઈ પણ કામમાં આવતા નથી. તે સમગ્ર જગતની ભૂગોળ ભણીને ભૂલી પણ ગયો, છતાં કંઈ પણ કામમાં ન આવી. આખરે તે પોતાની યોગ્યતા ઉપર ભરોસો નહિ રાખતાં ખુશામતનો સ્વીકાર કરે છે અને તેનેજ આધારે પાપી જીવન વીતાવે છે.

શું આવા પુરુષો પુત્રવાન થશે ? શું એ લોક ધનવાન થશે ? શું વૃદ્ધાવસ્થા સુધી એ જીવી શકશે ? જૂઠી વાત છે. કોઈ પણ દેશ આવા અયોગ્ય, ખુશામતિયા અને સ્વાર્થી જીવાનો પાસેથી સારી આશા રાખી શકતો નથી.

એક વાર મેં એક નાની બાલિકાને અંધારામાં બિલાડીની ચમકતી આંખો જોઈને એમ કહેતાં સાંભળી કે, “મા ! જો, બિલાડીના માથામાં બે તારા છે !” એક બાળકે મોટાં મોટાં વાદળોને જોઈને કહ્યું હતું : “જુઓ, જુઓ, આ બળદ છે !” તેની આકૃતિ ખરેખર બળદ જેવી હતી. એક નાની સરખી બાળાએ પોતાના પિતાને ખેતરો પર ઝાકળનાં ટીપાં જોઈને કહ્યું હતું : “હાય, હાય ! બિચારાં આખી રાત રહ્યાં છે !” હું એ પૂછું છું કે, શું આ કલ્પના, આ ઉપમા, આ અલંકાર સાધારણ છે ? આ વિકાસનું બીજ શું આ બાળકોની પ્રતિભાનું દ્યોતક નથી ? પણ આપ શું એમ માનો છો કે, તે કન્યા ગાળી અને ઉભયભારતી થઈને આર્ય રમણીઓનું ગૌરવ વધારશે ? અને એ બાળક શું મોટો થઈને વ્યાસ, વાલ્મીકિ અને કાળીદાસ થશે ?

નહિ, તે કન્યા કોઈ દરિદ્ર, ગુલામ અને શિક્ષિત કલાકર્ત્રની પત્ની (?) થઈને સખ્ત ઠંડીમાં એકાં વાસણ માંજતી હશે અને તે

ખાળક કોઈ આદિશમાં અમલદારોની કોઠરો ખાતો કલાકની ખુ-
રશી પર બેસીને નીચે મોંએ મેજ પર પડેલા કાગળોનું મોં કાઠું
કરી રહ્યો હશે.

ભારતનાં સંતાન પેદા થતાંજ કેમ ન મરી ગયાં ? એ નવ-
જુવાનો હાથમાં ચૂડીઓ પહેરીને ઘરમાં કેમ ભરાઈ રહેતા નથી ?
તેમની માતાઓએ વાંઝણી રહેવાની હવા શા માટે ન ખાધી ?
ભારત તરસ્યું છે, તરસને લીધે તરફડિયાં મારી રહ્યું છે, એ જુવા-
નો તેને પાણી પાશે ? તેમને તેમનામાં એટલી હેંઝ, યોગ્યતા અને
બળ આવશે ? એ આશાજ દોગટ છે. જાઓ, દૂર ખસો, આશા
છોડો, ભારતને મરવા દો. !!!

આર્યસમાજના પ્રવર્તક સ્વામી હયાનંદે કહ્યું હતું : “ સ एव
देशः सौभाग्यवान् भवति यस्मिन् देशे ब्रह्मचर्यस्य विद्याया वेदोक्त
धर्मस्य ययायोग्यः प्रचारो जायते । ” અર્થાત્ તેજ દેશ સૌભા-
ગ્યશાળી થાય છે કે, જે દેશમાં બ્રહ્મચર્યની વિદ્યાના વેદોક્ત ધર્મ-
નો યથાર્થ પ્રચાર થાય છે.

આર્યસમાજના પાછલા નેતાઓમાં સ્વર્ગસ્થ હર્શનાનંદ સર-
સ્વતી અને મહાત્મા મુન્શીરામજીએ ઉક્ત આદર્શને લીધે શુરુકુળ
ખોડ્યાં; પરંતુ તેમની આશા પૂર્ણ ન થઈ. બરાબર ચોદ વર્ષ મુ-
ખીનાં આશાભર્યાં ચિંત્વનો પછી તેમને માલૂમ પડ્યું કે, શુરુ-
કુળનો ગૌરવવિભૂષિત સ્નાતક ૭૫ રૂપિયાની નોકરીનેજ ચોગ્ય
છે અને જ્યાં બધા છે ત્યાંજ તે પાછો આવીને પડે છે. મહાત્મા
હંસરાજે ડી. એ. વી. કોલેજ ખોલીને અંગ્રેજી શિક્ષાપ્રણાલીમાં
કંઈક સ્વાતંત્ર્ય ઉત્પન્ન કર્યું અને અંતે પંડિત મદનમોહન મા-
લવિયાજીએ ભારે પરિશ્રમ લઈને દાર્શીમાં વિશ્વવિદ્યાલય ખોલ્યું.
પણ એ બધું શું હતું ? તેજ ઝેરના લાડુ ઉપર ચાંદીના વરખ ચોં-
ટાડેલા હતા. ત્યાંના છેકરાઓ પણ શુભમ જન્યા. ત્યાંના વિદ્યા-

થીઓએ પણ પાશ્ચાત્ય પ્રણાલી સામે પોતાનું શિર નમાવ્યું.

સરકારે જ્યારે શાળાઓની સ્થાપના કરી હતી, ત્યારે તેને ઉદ્દેશ આપણે સમજી શકતા ન હતા. હવે સમજ્યા છીએ. તેને ગુલામ કારકુનો જોઈતા હતા. તેણે કારકુનો ઉત્પન્ન કરવા માટે કારખાનાં બનાવી દીધાં છે. અંગ્રેજ સરકારની જીત થઈ, તેના મનોરથ સફળ થયા, તેણે ભારતના દરેક જુવાનને બળદ જેવા બનાવી દીધા ! દરેક જુવાનને પોતાનો ઓશિયાળો, ગુલામ, નોકર અને આશક બનાવી દીધો.

માખાપોએ છાતીનાં દૂધથી બાળકોને પોષ્યાં. તેમને શિક્ષિત અને યોગ્ય મનુષ્ય બનાવવા માટે નિશાળોમાં મોકલ્યાં, પોતે બૂખ્યાં રહ્યાં અને તેમને ભણવાનો ખર્ચ આપ્યો; પોતે ચીથરાં પહેર્યાં અને તેમને સાહેબી પોશાક કરાવી આપ્યા; પોતે વાસણ વેચ્યાં અને તેમને પુસ્તકો ખરીદી આપ્યાં અને બહુ પ્રેમથી અને ઉત્સાહથી જેવા લાગ્યાં કે, દીકરો ભણીને કુળદીપક બનશે. પણ જ્યારે તે શિક્ષિત થઈને આવ્યો, ત્યારે શું જેવામાં આવ્યું ? એ શિક્ષારાક્ષ્મીએ તેની છાતીનું લોહી ચૂસી લીધું છે, તેની આંખોનું તેજ ખેંચી લીધું છે, તેની જુવાનીનો રસ પી ગઈ છે અને તેને અધ-મૂઝો બનાવી દીધો છે. તે કોઈપણ કામનો નથી રહ્યો, તે ધોખીનો કૃતરો બની ગયો છે.

આ શિક્ષણને અત્યારે પણ આપણે જીવતું છોડી દઈશું ? આ પૂતળા હજી પણ આપણાં બાળકો ઉપર પ્રેમ રાખવાનું બકાનું ટાંકવાનું કરશે ? આટલું જાણવા છતાં પણ આપણે તેનું ગળું નહિ દાબી દઈએ, તો પછી આપણે કરી શકીશું પણ શું ? આપણે માત્ર અત્યાંત ખાઈ શકીશું. આપણે પાવટી ઉતારીને ફેંકી ફેંકી મૂકી અને માથું ડેલાડું રાખવું જોઈએ.

જેમના મુલાન દીકરા પડે રહેનાર થઈ ગયા, જેમના મુલાન

લીકરા પારકાની ગુલામી કરે, જેમના બુવાન લીકરા પારકાં કપડાં પહેરે, પારકી ભાષા બોલે, પારકાં કામ કરે અને પારકી રીતે રહે, તે માખાપોને—જો તેમનામાં સમજણ હોય તો—ગળે ફાંસો ખાઈ લેવો જોઈએ. તેમને પોતાની લાજ બચાવવાનો ખીલે શો ઉપાય છે?

પાંચમો ઉપાય—વેપારનો નાશ

માનવકાલ જે બ્યાવહારિક જીવન બની રહ્યું છે, તે જોતાં હું વિનાશકોએ એમ કહી શકું છું કે, સરકારના સ્વાર્થ અને પ્રજાના સ્વાર્થોમાં જેટલું અંતર છે, તેટલુંજ અંતર વેપારીઓના સ્વાર્થ અને પ્રજાના સ્વાર્થમાં છે; અને પોતાના સ્વાર્થના રક્ષણ માટે બ્યારે પ્રજાએ સરકાર સાથે લડવાનું શરૂ કરી દીધું છે, ત્યારે એ વેપારીઓને છોડી દેવા એ સંભવિત નથી. મને એમ દેખાય છે કે, સરકારને પછાડ્યા પછી પ્રજા હાથ ધોઈને વેપારીઓની પાછળ પડશે અને તેમનાં હાડકાંપાંસળાં તોડીને તેમની સારી રીતે મરામત કરી દેશે.

પ્રજાની મરીબાઈ છૂપી નથી. જેમને પેટ ભરવું તો એક ખા-જીએ રહ્યું, પરંતુ પોષણ માટે પણ મૂઠીબર લોજન મળી શકતું નથી, એવા લોકોની ગળતરી થઈ શકતી નથી. ઠંડીના દિવસોમાં લોક દ્રુટિયાં વાળીને અને તાપની ચારે બાજુ બેસીને રાત ગાળે છે, એવું મેં જાતે જોયું છે. તેમાં કેટલાય માણસો, વાંસા અને દેહસાં શરદીથી બરાબ જવાથી અમોનિયાના ચિકાર થાય છે. બચ-કર ઇન્દ્રિયોન્મતની મૃત્યુ સંખ્યાનાં કારણો ઉપર બારેબારે વિદ્વાનોએ પોતાની જુદી જુદી સંમતિ આપી છે. પણ વૈદકીય રીતે અને ઇન્દ્રિયોન્મતમાં બરાબર કાન કરવાના અનુભવથી હું સા-હસપૂર્વક એમ કહી શકું છું કે, તે જેરીલી ઠંડી હવાથી વાંસા અને છાતીના રક્ષણ માટે જેની પાસે પૂરતાં સુતરાઉ કપડાં ન હતાં તેઓ એ બચકર મહામારીના પંજમાં સપડાઈને ઉઠરની

જેમ માયો ગયા છે !

ખાવાની સામગ્રી અને રૂં જો સસ્તાં થાય, તો દેશના પ્રાણ પાછા આવે અને લોકોને નવજીવન પ્રાપ્ત થાય. હમણાં ઘઉં, ઘી અને રૂં કંઈક સસ્તાં થયાં છે. તે સોંઘવારીને જોઈને ગરીબ પ્રજા મં'પૂર્ણ આનંદિત તો થઈ પણ ન હતી એટલામાં તો વેપારીઓએ માથું હલાવ્યું, તેમનાં પેટ ફાટી ગયાં. તેમણે હાહાકાર મચાવી દીધો કે, મરી ગયા, લૂંટાઈ ગયા. જાણે કે તેમનાં ઘરનાં બધાંય મરી ગયાં અને તેમણે વસ્તુની મોંઘવારી ચાલુ રાખવા માટે સત્ અને અસત્ બધા ઉપાયોનો આશ્રય લેવો શરૂ કરી દીધો. એ જોઈને મને એમ વિચાર આવ્યો કે, વેપારી દેશબંધુ નથી. દેશની સાથે તેમની સહાનુભૂતિનો સંબંધ નથી. દેશના દુઃખની સાથે તેમનું દુઃખ અને સુખની સાથે તેમનું સુખ નથી. તેઓ પૂર્ણરૂપે વિદેશી સરકારની જેમ પોતાની પખાલ (ચામડાની) ને માટે પાડોશીની ભેંસનો વધ કરનારા નિર્દય અને સ્વાર્થી છે અને તેમનો સ્વાર્થ દેશથી બુદ્ધો છે; એટલુંજ નહિ બલકે દેશના હિતથી ઊલટો પણ છે. એટલા માટે હું કહું છું કે, જ્યારે દેશ સરકારની સ્વાર્થાન્ધતાને પણ સ્વીકારતો નથી, તેના બધી જાતના ત્રાસની પણ પ્રવા ન કરતાં યુદ્ધ કરવા બરાબર આગળ વધી રહ્યો છે, ત્યારે 'અર્ધામાં જમઘર અને અર્ધામાં સખ ઘર' માનનારા અને ઢીલી દાળ ખાનારા વેપારીઓને એમજ છોડી દેશે ? હું નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકું છું કે, સરકાર સાથેનો હિસાબ ચૂકવ્યા પછી સૌથી પહેલાં આ ઘરના ઊંદરોનો, કે જે પોતે ક્ષુદ્ર હોવા છતાં ક્રૂર કોરી કોરીને અગણિત તુકસાન કરી રહ્યા છે તેનો દેશ બંદોબસ્ત કરશે.

માત્ર મોટાં મોટાં દાન કરવાથી એ વેપારીઓ દેશના લાઇ બની શકતા નથી. એ લોકોનાં લાખો રૂપિયાનાં મોટાં મોટાં દાનોને હું આદરભાવથી જોઈ શકતો નથી. એ સદ્દા, વ્યાજ, હરામ-

ગોરી અને ગરીબોના પરચેવા નીચાવેલી પાપની કમાણી છે. હું એને પહેલાંના રજવાડી જમાનાની લાંચ ગ્રામે મેગરી કહું છું, કે જે (લાંચ) રજવાડાના લાંચારાઓ રાજ્યને આપતા હતા અને તે રકમ લઇને રાજા લોકો તેમનાં કુકર્મો તરફ આંખમીંચામણાં કરતા હતા. આ ધનના આપનારા તો પાપી છેજ, પરંતુ એનો સ્વીકાર કરનારાઓને પણ હું પાપી માનું છું. ધર્મોત્તમાએ કયા કયા ધંધાકારીનું અછ અને આતિથ્યનો સ્વીકાર ન કરવો એમ એમને તેનું ધર્મશાસ્ત્રોમાં સારી રીતે વિવેચન કરવામાં આવેલું છે. તેજ સ્વી લોક કદી અન્યાયીનું દાન અને આતિથ્ય સ્વીકાર કરતા નથી. મહાપુરુષ કૃષ્ણે વીરતાપૂર્વક દુર્યોધનના રાજસી સ્વાગત અને આતિથ્યનો અસ્વીકાર કરીને ધર્મોત્તમા વિદુરનું ગરીબ આતિથ્ય સ્વીકાર્યું હતું. જેઓ કૃષ્ણના એ આચરણનું અનુકરણ નથી કરવા, તેઓ કદાપિ કૃષ્ણભક્ત કહેવાતા નથી.

મારા ધારણા-ધર્માણે દેશે એવા પુરુષોનું દાન ન સ્વીકારવું એમ. કે જ્યાંસુધી તેઓ પોતાની પાછલી પાપની કમાણીનું પૂર્ણ પ્રાપ્તિ કરીને દેશની સાથે ન યઈ જાય. પ્રાપ્તિની એક જ રીત છે; જેને માટે રાક્ષસી દેશ રશિયાના કાપિ ટોસ્તોયને હું આદર્શ માનું છું. એ લોક પોતાને રહેવાનાં સાત માળનાં મકાનોની ગ્રામે જિભા રહીને તોડી નાખે, ઠાકમાઠનાં કપડાં અને સળવટની ચીજોને આગ લગાડી દે, જવાહીર, રત્ન, ભાડાની આવક વગેરે સર્વસ્વ દેશને હેટ કરી દે-એક કોડી પણ ન બચાવી રાખે અને જાવિધ્યમાં દેશની સાથે મજૂરી કરીને દેશના જેવુંજ ખાય, તેવાંજ ઘરોમાં રહે અને નિર્વાહ બાદ દેશની સાથે ખતે-ખલા અડાડી આગળ વધે, મરે, કપાય, છુલે અને ફાલેફૂલે.

આવું કયો વિના તેમના પિસા પવિત્ર માની શકાતા નથી. કરોટા રૂપિયા સદામાં પેદા કરીને લાખ કે પચાસ હજાર દેશની

ઝોળીમાં નાખીને ગર્વ રાખનારાઓને જેટલું અપમાન આપવામાં આવે તેટલું ઓછું છે.

મહાભારતમાં એક સુંદર કથાનો ઉલ્લેખ છે. જે સમયે સત્રાટ યુધિષ્ઠિરે રાજસૂય યજ્ઞ સમાપ્ત કર્યો અને આખા વિશ્વની સંપત્તિનું દાન કરી દીધું, ત્યારે તેને થોડો ગર્વ થયો અને શ્રીકૃષ્ણને કહેવા લાગ્યા કે, “મહારાજ! હવે હું સાર્વભૌમપદનો અધિકારી થયો છું.”

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કંઈ પણ ઉત્તર આપે, એટલામાં એક અદ્ભુત વાત બની. બધાએ જોયું કે, એક વિચિત્ર નોળિયો કે જેનું અધું શરીર સોનાનું અને અધું સાધારણ હતું, તે એક બાબુએથી આવીને યજ્ઞનાં વાસણોમાં આળોટી રહ્યો હતો. બધાં માણસો પરમ આશ્ચર્યથી આ નોળિયાને જોવા લાગ્યાં. ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું: “હે ક્રીટ યોનિધારી! તું કોણ છે? યક્ષ છે કે પિશાચ, દેવ છે કે દાનવ? સાચું કહે અને શા કારણથી તું આ પવિત્ર યજ્ઞપાત્રોમાં આળોટી રહ્યો છે?”

બધાંને ચકિત કરતો તે નોળિયો મનુષ્ય વાણીથી બોલ્યો: “હે મહારાજ! હું યક્ષ નથી કે દેવ પણ નથી; પરંતુ હું તો એક કુદ્ર ક્રીટો છું. બહુ દિવસ પહેલાં એક મહાન પાત્રના બાકી રહેલા પાણીમાં મને સ્નાન કરવાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું. તે પવિત્ર જળથી મારું અધું શરીર ભીંજાયું હતું અને તેટલુંજ તે સોનાનું યર્ધ ગયું હતું. બાદ મારા સાંભળવામાં આવ્યું કે, સાર્વભૌમ ચક્રવર્તી મહારાજ યુધિષ્ઠિરે મહાયજ્ઞ કર્યો છે. એટલે મને એવો વિચાર આવ્યો કે, દુનિયા નાશવંત છે; માટે ચાલો, એક વાર ત્યાંનાં મહાન પાત્રોમાં આળોટીને બાકીનું અધું શરીર પણ સોનાનું બનાવી લઉં. એજ ઇરાદાથી હું અહીં આવ્યો હતો, પરંતુ અહીં તો એક વૃક્ષનાં ત્રણ ત્રણ પાન દેખ્યાં! વૃક્ષ તો માત્ર નામનુંજ હતું!

રો આટલો દૂરનો પ્રવાસ વ્યર્થ જ ગયો ! કારણ કે મારું શરીર છે તેવું ને તેવું જ રહ્યું !

વાત ચાંબળીને મુધિધિર સ્તબ્ધ થઈ ગયા. તેમણે ઉત્સુકતા-થી પૂછ્યું કે, “ હે ભાઈ ! મહાન યજ્ઞ કરનાર એ મહાન રાજા માણસ હોતો ? કૃપા કરીને તેનું આખ્યાન સંભળાવીને અમારા તૃપ્તિને દૂર કર. ”

નોંજિયાએ શાંત વાણીથી કહેવાનું શરુ કર્યું. “ એક વખત કંઈક મહાન દુષ્કાળ પડ્યો, ગાર વર્ષ સુધી વરસાદ ન પડ્યો, પશુપક્ષી સર્વ મરી ગયાં, વૃક્ષવનસ્પતિ બધું બળીને ખાખ થઈ ગયું, માણસોનાં હાડપિંજરોના ઢગલા થઈ ગયા, ઝાડનાં પાન, પાણી અને છાલ મુઢાં લોક ખાઈ ગયા અને માણસ માણસને ખાવા લાગ્યા. એવા વખતમાં એક નાનકડા ગામમાં એક ગરીબ બ્રાહ્મણકુટુંબ રહેતું હતું. એક બ્રાહ્મણ, બીજી તેની સ્ત્રી, ત્રીજો તેનો પુત્ર અને ચોથી પુત્રવધૂ એ ચાર માણસ હતાં. એ ધર્મીમાનો એ નિત્ય નિયમ હતો કે, લોજન પહેલાં કોઈ પણ અતિથિને બોલાવતો હતો કે, કોઈ બૂખ્યો હોય તો લોજન કરે. એ નિયમ તેણે આ દુષ્કાળના દિવસોમાં પણ અખંડ પાળ્યો. બૂખને લીધે કુટુંબનાં એ ચારે માણસો અધમૂઆં થઈ ગયાં હતાં. અઠવાડિયામાં એકાદ વાર કંઈ મળતું, તોપણ બ્રાહ્મણ પોતાના નિયમ મુજબ કોઈ અતિથિને બોલાવતો. એ વખતમાં અતિથિની શી ખોટ હોય ! કોઈ ને કોઈ પણ આવી પહોંચતું અને તેનો ખોરાક ખાઈ જતું. એક વખત પંદર દિવસ વીત્યા પછી કંઈ સાધારણ ખાવાનું મળ્યું. ચારે ચાર ભાગ કરીને ચારે ખાવા બેઠાં, ત્યારે ફરી તેણે કોઈ બૂખ્યાને ખૂમ પાડી; એટલે એક વૃદ્ધ આવીને ઠણું : “ હું બૂખે મરી જાઉં છું, પ્રભુની ખાતર મને લોજન આપો. તેણે એ ગૃહસ્થને આદરથી બોલાવ્યો અને પો-

તાનો ભાગ તેની સામે મૂકી દીધો. ખાઈ રહ્યા પછી પણ જ્યાં
તેણે કહ્યું કે, “હજી હું વધારે ભૂખ્યો છું.” ત્યારે તેની સ્ત્રીએ અ
તેની પછી અનુક્રમે પુત્રે અને પુત્રવધૂએ પણ પોતપોતાના ભા
આપી દીધા. એથી અતિથિએ તૃપ્ત થઈને આશીર્વાદ આપે
અને હાથ ધોઈને તે પોતાને રસ્તે પડ્યો. તે ધર્માત્મા બ્રાહ્મણ
કુટુંબ ભૂખે જર્જરિત થઈને મૃત્યુના મુખમાં પડ્યું. પેલા અતિ
થિએ પોતાના એકા હાથ ધોયા હતા, તે પાણીથી તે મહાત્મા
ધર ભીનું ભીનું થઈ ગયું હતું. તેમાં સદ્ભાગ્યે હું આજોટ
હતો પણ એ પુણ્ય જળમાં ગારું અધુંજ શરીર ભીંજાયું અ
તેટલુંજ સોનાનું થઈ ગયું. હવે બાકીનું અધું સોનાનું થવા
કોઈ આશા નથી. અધું શરીર ચામડાનુંજ લઈને મરવું પડશે!

ક્ષુદ્ર જીવની આ ગવીંલી કથા સાંભળીને યુધિષ્ઠિરનું મસ્ત
નમી પડ્યું અને પોતાના તામસિક કામ તથા ગર્વ ઉપર
તેમને લજ્જા આવી.

અસહયોગની શરુઆત પહેલાંના ઘણા દિવસોથી હું વેપાર
અને વેપારીઓનો ઘોર દ્રેષી છું. મારી માન્યતા છે કે, સઘળા
પાપ, અશાંતિ, ઝેઘ્મભાની, પ્લેગ અને લોહી, તેમજ લોખંડીજ
આ વેપાર છે. એ ઝિનજરૂરી ધંધો છે. એ કારીગરીના પેટ
ચૂંકની ખીમારી છે. એ મજૂરોની છાતીનો ક્ષયરોગ છે. એનો ન
ટલો વહેલો નાશ થાય તેટલો સારો. અસહયોગનું ગમે તે થા
ગમે તો આપણને સ્વરાજ્ય મળે અથવા આપણે પશુબળથી ક
રાઈ જઈએ; પરંતુ જો હું જીવતો રહ્યો, તો જન્મપર્યંત વેપ
જોડે તો લગ્નાનોજ. વેપારની હત્યાને માટે તીવ્રમાં તીવ્ર ઝેર તૈય
કરવામાં હું મારી નવી જીવાનીનો (એક ગરીબ પિતાના પુત્ર
મળી શકે તેટલો બધો) ઉત્સાહ અને યોગ્યતા ખર્ચી રહ્યો છું.
વેપારીમંડળે આ ભાવી વિપત્તિનો અને દેશની પરિસ્થિતિ

કારભારમાં સર્વથા પરાધીન છે. જ્યાંસુધી વિલાયતનો માલ આવ-
જ થતો રહેશે, ત્યાંસુધી ટપાલ, તાર, રેલ, વહાણ અને સર-
કારી કર આપણી ઉપર સારી રીતે ચાલુ રહેશે. એ વાત યાદ રાખ-
વાની છે કે, આપણી સરકારનો જીવ વેપારમાં છે. ગયું યુરોપીય
મહાયુદ્ધ પણ વેપારનું મહાયુદ્ધ હતું. મિત્રપક્ષ ધરાબર વેપાર કરતો
રહ્યો. જર્મનીએ તેમના હજારો રસ્તા બંધ કર્યા અને પોતાના
ઉઘાડવા ઇચ્છ્યું, પણ સફળતા ન મળી. તેના મિત્રો ઓછા હતા.
તેને પોતાના જ બળ ઉપર ભરોસો હતો; તેથી તેણે મિત્ર વધાર્યા ન-
હોતા. તેનો વેપાર જો ચાલુ રહ્યો હોત, તો તે કદાપિ હાર ન ખાત.
અંગ્રેજોનો વેપાર જીવતો (ચાલુ) રહેશે, તો આપણે પણ તેને
હરાવી શકીએ નહિ. તે આપણા પ્રહારોની ધરાબર ઉપેક્ષા કરશે.

વેપારીઓએ અસહયોગના નામ પર, દેશના નામ પર,
જાતિ અને સ્વમાનના નામ પર, પોતપોતાનો વ્યાપાર નષ્ટ કરી
દેવો જોઈએ. દેશના માનનીય વિદ્વાન અને પૂજ્ય પુરુષ જ્યારે
દેશને નામે જેલમાં જવા અને ભીષણ કષ્ટ ઉઠાવવા તૈયાર
છે, ત્યારે ધનવાન વેપારીઓએ આટલું તો જરૂર કરવું જોઈએ.
ઈશ્વરની દયાથી તેમને ખાવાની ઊણપ નથી. તેમણે બધા ધંધા
છોડી દઈ શાંતિથી ગામડાંમાં જઈને ખેતી જવું જોઈએ. ગામડાંમાં
જઈને તેઓએ ત્યાંના ગામડિયા બાઈઓને સાહસિક અને આત્મ-
તેજયુક્ત બનાવવાનો પ્રયત્ન કરવો એ તેમનું કર્તવ્ય છે, એમાં જ
તેમનું ત્રેય છે. બીજા વિચારથી નહિ તો પોતાના ભવિષ્યનો વિચાર
કરીને પણ તેઓએ એમ જરૂર કરવું જોઈએ. આથી સોથી મહત્વ-
નો લાભ એ થશે કે, નાગરિકતાનો નાશ થઈ જશે અને એક એક
વેપારી સહેર છોડતાં જ હજારો ગરીબોને મિલોડૂબી જેલમાંથી છુટી
મળી જશે, તેમજ તેઓ ગામડાંનાં સ્વચ્છ અને સરવાં છાત્રામાં
કુખી દિવસો ગાળી શકશે.

અહીં એક મહાગંજીર પ્રથમ એ બેઠે છે કે, એ ધનવાન લોક તે ગામડાંમાં જઈને અને પોતપોતાના ધંધા છોડીને કેટલાક દિવસ શુષ્કપ બેસીને પણ ગાળી શકે છે, પણ ગરીબ મધૂર લોક કે જેઓને રોજની રોજ પોષણની ચિંતા હોય છે, તેઓ શું કરશે ?

નિઃસંશય આ વાત વિચારવા યોગ્ય છે, પણ હું માનું છું કે, વેપારી અને મિલોના માલિકો જેઓ જનતાને વસ્તુ વગેરે આપતા હતા; તેમનો કારભાર બંધ થતાં તેજ વસ્તુઓ ગામડાંમાં નાની નાની દુકાનોમાં એ લોકો તૈયાર કરીને બધાને આપે. આથી હું એવી આશા જરૂર રાખું છું કે, મધૂરોથી એ લોક સારા રહેશે. મિલો વગેરેમાં પણ તેમનીજ કમાણીથી કપડાં વગેરે બનતું હતું; તેનેજ તેઓ અહીં બનાવે. જે ધંધો જેને આવડે તે કરે, તેમાં એટલું અંતર પડશે કે, આ સમયે તેઓ કારીગર અને દુકાનદાર કહેવાશે. પહેલાં તેમની કમાણીમાં માલિક સામેલ હતો, હવે તેને પૂરી કમાણી મળશે. ધનવાન લોકોએ નિઃસ્વાશ થાવથી તેમને બધી જાતની મદદ અને ઉત્તેજન આપવું જરૂર છે.

છઠ્ઠો ઉપાય-ધર્મ અને પાપના ધનતું બલિદાન

ભારતવર્ષ ધર્મપ્રધાન દેશ છે અને મનુષ્ય પાપનો ચોર એટલા માટે ધર્મ અને પાપની મદદ વિના હું કંઈ પણ શકું એવો માણસ નથી. હું મારા અંતરાત્મામાં સારી રીતે છું કે, પાપ અને ધર્મ બંને ખાત્યાઓમાં બરપૂર ધન છે અને કંઈ પણ સદુપયોગ થતો નથી.

પહેલાં હું ધર્મોદાઓની વાત કરીશ. મંદિરો, મંદિરો, મંદિરોની કરોડો રૂપિયાની આવક છે. દાશી, પંદાવ વ્યવસ્થારના પ્રખ્યાત મંદિર, ગોકુળિયા સંપ્રદાયના મહાંતો જેના જવાબની કબજા અને હબરો એવી સંસ્થાઓ છે.

ભાવિક ભક્તોના સોનાના મેહ વરસે છે. ઘણાંએ મંદિરોને જાગીરા છે, ગામ છે. એ અતુલ સંપત્તિના સ્વામી તેમના મહંત અને પૂજારી છે. એ સિવાય ગયા, પ્રયાગ વગેરે તીર્થોનાં ભારે ભારે દાન પણ કંઈ જોઈતાં નથી. ઠીક, હું એ પૂછું છું કે, આ ધર્મનું ધન કોઈ એક વ્યક્તિના વિદ્વાસની વસ્તુ થવા યોગ્ય છે? એ વાત છૂપી નથી કે, અનેક મહંત વગેરેનાં ચરિત્રો તો રાજાઓની જેમ નકામાં અને બ્રહ્મ છે. હું તેનાં પ્રમાણ આપી શકું તેમ છું. એવું કદાચ ન હોય તોપણ એ ધર્મનો પૈસો ધર્મના તો કામમાં આવવો જ જોઈએ, પણ સૌથી મહાન ધર્મ કયો છે, એ વિચારી લેવું જોઈએ.

સર્વ-સાધારણ સંપ્રદાયોને ધર્મના નામથી સંબોધવામાં આવે છે. ભારત ધર્મપ્રધાન દેશ છે. ઘણા લાંબા કાળથી અહીં ધર્મનો આદર થતો આવ્યો છે. મહાનમાં મહાન શક્તિઓ પણ ધર્મની આગળ શિર નમાવતી ચાલી આવી છે. એ એક સાધારણ વાત છે કે, જે વસ્તુની વધારે ખર્ચ હોય તેની હુકનો પણ બહુ જ ઊઘડે છે અને સ્વાભાવિક રીતે નકલી ચીજો પણ બહુ જ બનવા લાગે છે. ભારતમાં ધર્મની પણ એજ દશા છે. મંદિરોમાં અને સડકો પર ટકે શેર ધર્મ વેચાય છે. ઘરના ધનવાન મહાશયો ગળા સુધી લોજન કરે છે અને પછી થાળીમાં જ્યારે એઠાંજૂઠાં દાળભાત બાકી રહે છે, ત્યારે કહેવામાં આવે છે કે, આ કોઈ ભૂખ્યાને આપીદો, ધર્મ થશે ! કપડાં પહેરતાં પહેરતાં જ્યારે નોકરોના કામનાં પણ નથી રહેતાં, ત્યારે કહેવામાં આવે છે કે, કોઈ નાગાને આપી દો, ધર્મ થશે ! એજ આ ભારત-વર્ષના જ્યારે દિવસો હતા અને મહત્તા હતી, ત્યારે એજ ધર્મના નામ પર રાજાઓએ રાજ્યનો ત્યાગ કરીને ચાંડાલોની સેવા કરી હતી. પોતાનું માંસ કાપીને કબૂતરને ખવડાવ્યું હતું અને પોતાના

પુત્રના માથા ઉપર કરવત ચલાવ્યું હતું. તેજ મહાકુલ અને પ્રચંડ ધર્મ આ કળિયુગમાં એટલો સસ્તો થઈ ગયો છે કે, તેઓ એના દુન્યા અને ફાટલાં ચીથરાંથી મરણ પડે તેને ખરીદી શકે છે. આથી વધારે ઉપહાસ અને લલ્લરૂપક વાત બીજી કઈ હોય?

ધર્મનો પ્રશ્ન બહુ ચૂંચવાડા ભરેલો છે શ્રીકૃષ્ણગીતામાં કહે છે કે, ધર્મ શું છે અને અધર્મ શું છે, એ વિષય ઉપર ભલા ભલા પંડિતોની અણલભારી ભય છે. લોક ધર્મ કરવા કારી-પ્રયાગ ભય છે, કોઈ જ્યાંમાં માથું મૂકાવે છે, કોઈ મત અપવાસ કરે છે, કોઈ પથને બલી આપે છે, કોઈ ધર્મશાળા કે મંદિર બનાવે છે અને કોઈ પૂજા-પાક, જપ અને તપ કરે છે. એવા કેટલાય પ્રકાર ને, પથ હું એમ કહું છું કે, એ બધા ધર્મ નથી.

ભૂખ્યાંને અન્ન, તરસ્યાંને પાણી, નાગાંને વસ્ત્ર, રોગીને ઔષધ અને નિરાધારને મઠ આપવી, એ આપણું મનુષ્યોનાનું સાધારણ કર્તવ્ય છે, એ આપણા ઉપર સામાજિક કૃપા છે અને એનું પોતાની શક્તિ પ્રમાણે પાલન કરવામાં આપણે કોઈના પર કંઈ ઉપકાર કરતા નથી, તેમજ એટલામાંજ ધર્મ સમાઈ જતો નથી.

હીક, કલ્પના કરો કે, આપેતાપમાં પાણીની પરબ મંડાવી છે. આપ કહો છો કે, તે ધર્મ છે. હવે તે પરબ આગળ કોઈ પ્રતિષ્ઠિત પુરુષ આવીને પાણી પીએ, તો શું તે તમારું ધર્મમાં ખાતું છે? જરા તેને મોઝેમોઢ કહો તો તો મલ્લ આવે! એ એવું છે કે, ગરમીના દિવસોમાં ૫૦ ધીં ના ઉત્સાહી સ્વજન સુવક ઠંડા પાણીનો ઘટા ખજે મૂકીને સ્ટેશન ઉપર ફરી રહ્યો હતો અને નમ્રતા વધા પ્રેમ-ભર્યા શબ્દોમાં સપળા યાત્રાગુઓને પાણી પીવાનો આમ્રક કરી રહ્યો હતો. શું એ ધર્મ હતો? ત્યારે જેમણે તે પાણી પીયું, તેમ-વે ધર્મોદાનું પાણી પીયું એમ માનવું એમ છે!

એનો નાશ અને ધર્મોત્થાઓનું રક્ષણ કરે છે. એવી સ્થિતિમાં નસત્ય પણ ધર્મ છે.

ત્યારે ધર્મની શી પ્રથમ યાજી ધર્મ કેને કહી શકાય, તે પણ વિચાર્યું જોઈએ. એનો ઉત્તર હર્ષનશાસ્ત્રોમાં છે. મોતમ જરિ કહે છે: “યતોઽમ્યુદયનિભયસસિદ્ધિઃ મ ધર્મઃ।” જે કામ કરવાથી અમ્યુદય અને નિભયસની સિદ્ધિ થાય, તે ધર્મ છે. હવે અમ્યુદય અને નિભયસનો શો અર્થ થાય છે, તે આપણે જોઈએ.

અમ્યુદયનો દૂકો પણ સાચો અર્થ આ લોકોનું સર્વોચ્ચ મુખ્ય છે એ અને તે મુખ્ય મનુષ્યત્વના સામાજિક અને વ્યક્તિગત અધિકારોની સ્વાધીનતા અને ક્ષમતાની પ્રાપ્તિ એજ હોઈ શકે છે. નિભયસનો અર્થ મોક્ષ અર્થાત્ પારલોકિક સર્વોચ્ચ આનંદ એ થાય છે જે અમ્યુદયની પૂર્ણ પ્રાપ્તિ કરીને જીવનમુક્ત થવાનું કારણ બની જાય છે.

જે પુરુષ અમ્યુદય અને નિભયસ બન્ને સમાનપણે પ્રાપ્ત કરશે, તેજ ધર્મોત્થા કહેવાયો.

અહીં એક વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે. સંસારમાં મહાન મહાન ઋષિઓ યજ્ઞ ગયા. તેઓ સત્યવક્તા, ધૈર્યવાન, મનસ્વી, દમનશીલ વગેરે સર્વ કંઈ હતા; પરંતુ કોઈએ પોતાને ધર્મસંસ્થાપક કહેવાનું સાહસ કર્યું નથી, બ્યારે શ્રીકૃષ્ણે પોતાને નિઃસંકોચપણે ધર્મ-સંસ્થાપક કહીને ગર્વના કરી છે. યાને માટે? લોકો કહે છે કે, તે ઈશ્વર હતા. હું કહું છું કે, ના. એમાં ઈશ્વરત્વની કંઈ વાત નથી. તેઓ ખરું એવાં ધર્મોત્થા હતા અને તેમણે ધર્મને સારી રીતે જાણ્યો હતો. એક બાલુ અમ્યુદયમાં તે એટલા આઠશી હતા કે, મહાભારત જેવા અમર યુદ્ધના નેતા અને જખરજસ્ત રાષ્ટ્રનિર્માતા હોવા છતાં સાથે સાથે એટલા મસ્ત અને નોજવા

હતા કે, નેમજે આનંદનંદની પક્ષી પ્રાપ્ત કરી. બીજી પ્રાપ્ત્યે ને એવા મમયં યોગી હતા કે, જેમને યોગીઓએ પોતાનો અદ્વય મેય માન્યા. ને એજ પુરુષ હતા કે, જેણે અત્યુદય અને નિઘ્રેયસ જાતેની પ્રાપ્તિ કરી હતી, એથીજ તેઓ ધર્મસંસ્થાપક મનાયા છે. વૈરાગી જગિ લોક પૂરેપૂરા ધર્મોત્તમા નથી; કેમકે તેમનામાં એટલી ક્રમતા ન હતી કે, ઔકિક અને લોકિક સર્વોચ્ચ મુખોને ભોગવતાં ભોગવતાં કૃષ્ણની માફક નિઘ્રેયસ સિદ્ધિ મેળવે. તેમને વિરકત યયું પડ્યું. સાથે સાથે જે લોકો સંસારનાં મુખોમાં ડૂબી જઈને પરલોકનું ચિંતન કરતા નથી, તેઓ પણ ધર્મોત્તમા કહેવાતા નથી.

ધર્મોત્તમા તો તેઓ છે કે, જે સંસારમાં રહીને, સંસારની યાતનાઓનો નાશ કરીને, સંસાર માટે સુખ, કલ્યાણ, શાંતિ અને આનંદના માર્ગ નિર્માણ કરે છે; અને સાથે સાથેજ પોતાના આત્માના કલ્યાણને માટે મુક્તિનાં સાધન પણ શોધી લે છે. એજ સાચો ધર્મ છે કે જે બહુજ ગહન, બહુ હુર્ધ્વ અને અતિ વિષમ છે.

આપણે ઈશ્વરનો ભય રાખીએ, પાપથી બચીએ, સ્વાર્થને ત્યાગીએ, દયા, પ્રેમ, વીરતા અને આત્મશક્તિનો અભ્યાસ કરીએ અને સાથે સાથેજ લોકસુખની ઇચ્છા પણ કરીએ, એજ સાચો ધર્મ છે.

આ ધનનો જમાનો છે. ધનનું માહાત્મ્ય એટલે સુધી વધી ગયું છે કે, પ્રાચીનકાળમાં જે રાજ્યશાસન તલવારથી થતું હતું, તે બાજ પૈસાથી થાય છે. કવિ કુલશુર કાળીદાસે દિલીપનાં વખાણ કરતાં લખ્યું છે કે, “તેની સેના વગેરે તો દેખાડવાની શોભાજ કતી. ખરી રીતે રાજ્ય-સંચાલનને યોગ્ય તો તેની પાસે બેજ ઇસ્તુઓ હતી. ચડાવેલું ધનુષ્ય અને બીજી તીવ્ર બુદ્ધિ.” આજ ચડાવેલું ધનુષ્ય કંઈ કામનું નથી. તીવ્ર બુદ્ધિની આજે પણ જરૂર

છે, પરંતુ ચકાવેલા ધનુષ્યની જગાએ ભરેલો ખજાનોજ ભેંધએ.

એવાત તો રૂપદળ છે કે, અસહયોગનું સુદ્ધ વર્તમાન શાસન-પદ્ધતિનો નાશ કરવાને માટે છે. ધારો કે, એ પદ્ધતિનો નાશ કરવામાં આવ્યો; એટલે કેાંઈ બીજી પદ્ધતિ બનાવવામાં આવશે અને તે એક રીતે ભારતની શાસનપદ્ધતિ કહેવાશે. વળી તે અસહયોગી પદ્ધતિ હાથમાં રહેશે, ત્યારે રાજ્ય ચલાવવાને માટે જેટલા રૂપિયા સરકારની પાસે છે, તેટલા તો ઝોઠામાં ઝોઠા એમની પાસે અવશ્ય હોવા ભેંધએ; નહિ તો બધું વ્યર્થ જશે. તેમની ક્ષોભ છે કે, અંગ્રેજી રાજ્યમાં ખાદ્યપદાર્થોની ભયંકર મોંઘવારી છે અને એ મોંઘવારીનો નાશ કરવો એ તેનું સુખ્ય કર્તવ્ય થશે. તેને માટે ખાદ્યપદાર્થોને પરદેશ જતા અટકાવવા, તેના સટ્ટાનો વેપાર ખંધ કરવો અને તેની વેદાશ વધારવી વગેરે કાર્યોમાં અવિશય રૂપિયા ખર્ચવાની જરૂર પડશે. એ પણ સંભવિત છે કે ચીતાનો ભાવ ચલાવવા માટે તેને ચીતાની ઢુકાનો ખોલાવવી પડે.

બીજી વાત શિષ્ય અને વચ્ચોની છે કે જેના વિના ભારત હવે તો એક દિવસ પણ જીવી શકે એમ નથી. તેને પુનર્જીવિત કરવા માટે તેમજ તેની આવશ્યકતાઓ પૂરી પાડવા માટે શાસક-મંત્રીને અદલાક ધન ભેંધએ.

ત્રીજી વાત ખેડૂતોના ઉદ્ધારની છે. હાલ ખેડૂતોનું દેવું કેટલાય કરોડ રૂપિયા છે જે તરતજ ચૂકવી દેવું ભેંધએ; કેમકે તે તેમને માટે ભયંકર અને ધાતક જેર સમાન છે.

તે પછી શિક્ષણની વાત છે, કે જેને માટે ઝોખલેએ જન્મ-પર્યંત અંગ્રેજ સરકાર પાસે ભિક્ષા માગી, પણ તે ન મળી. એ પણ કરોડોના ખર્ચની વાત છે.

પછી સ્ત્રીઓની સ્થિતિ અને નચીન ઉદ્યોગ-ધંધાની ચોજતા.

મહાપ્રભુ બુદ્ધ ભગવાનના જીવનમાં એક પવિત્ર પણ તેજોમય ઘટનાનું વર્ણન છે કે, ગૌતમ, ગંગાને ઉત્તર કિનારે બળવાન લચ્છવી લોકોની રાજધાની વૈશાલીમાં આવ્યા અને અંબપાલી નામની એક વેશ્યાના આંગાવાડિયામાં ઊતર્યા હતા. જ્યારે તે વેશ્યાને માલૂમ પડ્યું, ત્યારે તે તેમની સેવામાં હાજર થઈ અને તેમને જમવાનું નિમંત્રણ આપ્યું. ગૌતમે તેનું નિમંત્રણ સ્વીકારી લીધું.

પછી વૈશાલીના લચ્છવી લોકોએ સાંભળ્યું કે, બુદ્ધ વૈશાલીમાં આવ્યા છે અને અંબપાલીની વાડીમાં ઊતર્યા છે, ત્યારે તે લોકોએ ઘણી સુંદર ગાડીઓ તૈયાર કરાવી અને તેના પર બેસીને તે લોકો ત્યાં ગયા. તેમાં કેટલાક લોકોએ કાળા રંગનાં અને કેટલાકોએ સફેદ વસ્ત્રો પહેર્યાં હતાં. કેટલાક લોકો લાલ હતા અને તેમણે લાલ રંગનાં વસ્ત્રાભૂષણ પહેર્યાં હતાં. અને અંબપાલી, યુવાન લચ્છવીઓની બરાબર-તેમનાં પૈડાં જેવાં પોતાનાં પૈડાં, તેમની ધૂંસરી બરાબર પોતાની ધૂંસરી અને તેમનાં જોતરાં બરાબર પોતાનાં જોતરાંવાળા રથને હાંકી રહી હતી. લચ્છવી લોકોએ અંબપાલી વેશ્યાને પૂછ્યું કે, “અંબપાલી ! તું અમારી બરાબર રથ હાંકી રહી છે, તેનું કારણ શું ?”

તેણે ઉત્તર આપ્યો: “મારા પ્રભુ ! મેં બુદ્ધ અને તેમના સાથીઓને કાલે લોજનને માટે આમંત્રણ આપ્યું છે.”

તે લોકોએ કહ્યું: “હે અંબપાલી ! અમારી પાસેથી એક લાખ રૂપિયા લઈ લે અને એ લોજન અમને કરાવી દે.”

વેશ્યાએ કહ્યું: “મારા પ્રભુ ! જો આપ મને બધી વૈશાલી તથા તેના તાબાનાં રાજ્ય આપી દો, તોપણ હું આવી કીર્તિનું જન્મલુપ્ત નહિ વેચું.” આ સાંભળી ‘અમને આ અંબપાલી હરાવી ગઈ, એ અમારાથી આગળ વધી ગઈ.’ એવું કહી લચ્છવી

લોકોએ હાથ ધર્યા અને તેઓ વાડી સુધી ગયા.

ત્યાં તે લોકોએ ગોતમને જોયા અને કાલને માટે નિમંત્રણ આપ્યું; પરંતુ બુદ્ધે ઉત્તર આપ્યો કે, “હે લગ્નવીઓ! મેં કાલને માટે અંબપાલીનું સોજન સ્વીકારી લીધું છે.” અંબપાલીએ તેમને અને તેમના સાથીઓને મીઠા ભાત, રોટલી વગેરે ખવડાવ્યું અને તેમની સેવામાં હાજર રહી. એટલે સુધી કે, બગવાને કહ્યું: “બસ, હવે ખાઈ શકાતું નથી.” પછી તેને સિદ્ધસુ અને ઉપદેશ આપ્યો. અંબપાલીએ કહ્યું: “હે પ્રભુ! હું આ મહેલ અને સંપત્તિ ભિક્ષુઓ માટે આપી દઉં છું કે જેના નાયક બુદ્ધ છે.” અને તે દાનનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો.

આ પવિત્ર વાતો મેં જ્યારે જ્યારે વાંચી છે, ત્યારે ત્યારે તરતજ હું રડી પડ્યો છું. બિચારી અભાગિણી અબળાઓને જન્મથી લાચાર બનાવીને પુરુષ-પશુઓની લોલુપ લાલસાઓને તૃપ્ત કરવાને માટે પતનને રસ્તે ધકેલી દેવામાં આવે છે અને તે સમાજમાં સૌથી વધારે ધૂણાની વસ્તુ બને છે. મહાપ્રભુ બુદ્ધના આ આચારથી વધારે ધાર્મિક ઉદાહરણ બીજું કયું આપું? જેમને દુબી-અવધાતુ વેસ્યાઓ સાથે સંબંધ છે, તે બાઈઓને હું માત્ર વિનંતિ કરું છું કે, તેઓ પોતાનાથી બનતા પ્રયત્ને તેમને અંબપાલીનું અનુકરણ કરવાને તૈયાર કરે. એથી આજ સુધીનાં સંઘનાં પાપોનું ઉત્તમ પ્રાયશ્ચિત્ત થઈ જશે.

અંતમાં હું સાફ સાફ એમ કહી દઉં છું કે, આ આધ્યાત્મિક દાનને માટે જેમને વિનંતિ કરવામાં આવી છે, તેઓ પોતાના મર્ષરસ સિવાય પોતાની કમાણીનો કંઈક ભાગ આપે અથવા પોતાની ધણ કમાણી આજીવન સુધી અથવા કમીઠાવાળા સરખાં આપે નહિ, તો એ દાનના દેનાર અને લેનાર બન્ને પાપી છે.

સાતમો ઉપાય-શ્રીઓનો ઉત્સર્ગ

શાઓમાં લખ્યું છે કે, કોઈ પણ મહાયજ્ઞ શ્રી વિના મંપૂર્ણ થતો નથી. બ્રાહ્મણગ્રંથોને જોવાથી એ સાબિત થાય છે કે, જેટલા મહાયજ્ઞ થતા હતા, તે કોઈ વ્યક્તિગત સ્વાર્થની ઇચ્છાથી નહોતા થતા. વર્તમાન અસહયોગ મહાયજ્ઞ પણ શ્રીઓની મદદ વિના પૂર્ણ થઈ શકતો નથી.

ભારતની શ્રીઓ ઉત્સર્ગના નામ પર સંસારમાં હમેશાં અગ્નેસર રહી છે. હસતાં હસતાં વિશ્વધ્વંસિની જ્વાળાને આલિંગવાથી વધારે ઉત્તમ કોઈ પણ ઉત્સર્ગ જોવામાં આવ્યો નથી. જ્યારે રજપુતાનાની પ્રતિષ્ઠાનો પ્રશ્ન ખડો થયો હતો અને રજપૂત ખર્યાઓને પોતાની તલવારનું પાણી દેખાડવાનો સમય આવ્યો હતો, ત્યારે શ્રીઓએ માત્ર પતિપુત્રોને સહર્ષ વિદાય કર્યા હતા એટલુંજ નહિ પણ તેમણે પોતે તેજ યશસ્વી તલવાર લઈને વીર નરોનું અનુકરણ પણ કર્યું હતું. શું ભારતમાંથી શ્રીઓનું એ ગૌરવ નાશ પામી ગયું છે? અમે એવું નથી ધારતા. ઇશ્વર એવું ન કરે.

એ હું માનું છું કે, વીરતાને ફાંસી મળી ગઈ અને તલવારની ધારને કાટ લાગી ગયો. તેની સાથે શ્રીઓને પણ વિલાસની સામગ્રી, પગની જૂતી, મૂલ્યવાન દાસી, બ્યલિયારનું કેન્દ્ર અને બાળકો (સંતાન નહિ) બનાવવાનું મશીન બનાવી દેવામાં આવી છે; અને એ પણ સત્ય છે કે, બાળલગ્ન, વૈધવ્ય, અશિક્ષણ, આદર્શહીન જીવન અને પરાધીનતાએ તેની ઓલાદનો નાશ કરી દીધો છે; પણ હું એમ નથી માનતો કે તેમનાં હૃદયનું તેજ, મનનું સાહસ અને આત્માની સ્વચ્છતા પણ આટલાં જલદી નષ્ટ થઈ ગયાં હોય ! એટલા માટે હું એવી આશા રાખું છું કે, શ્રીઓએ વીરતા તથા ધૈર્યપૂર્વક આ મહાયજ્ઞમાં લાગ લેવો જોઈએ અને આ વિશાળ

પ્રથમેધનો જે સૌથી પહેલો ઘોડો (સ્વદેશીની હિલચાલનો) છટો
મૂકવામાં આવ્યો છે અને જેની પાછળ રેડિયાનું ચક્ર રક્ષણ કરવા
માટે નક્કી કરવામાં આવ્યું છે, તેમાં તેઓ અપૂર્ણ મદદ કરે અને
પુણ્ય તથા અખંડ નામના મેળવે.

કોઈ સ્વયં માણસ જેરિસ્ટર ધવા માટે વિલાયત ગયો હતો.
ત્યાં તેની રહેણીકરણી, વાતચીત-વહેવાર બધું અંગ્રેજી હતું;
એટલે સુધી કે, પોતાનાં પિતા, મિત્ર વગેરેને પત્ર પણ તે અંગ્રે-
જીમાં જ લખતો હતો; પરંતુ એક એવી શક્તિ હતી કે, જે તેને
વારંવાર પોતાની ભત્રીયતાની પિઠાન કરાવતી હતી, તે તેની સ્ત્રી
હતી કે જેને પવિત્ર હિન્દીમાં જ પત્ર લખવો પડતો હતો.

સ્ત્રીઓમાં એટલું બળ અને યોગ્યતા છે કે, કોઈ પણ પુરુષ
તેમની સાથે નથી પડશે. વિલાયતમાં બેઠેલા સાહેબને, જે સ્ત્રી
હિન્દી લખવાની ફરજ પાડી શકે છે, તેણે મૂર્ખ હોવા છતાં પણ
હિન્દી સાહિત્ય પર શું કંઈ ઉપકાર કયો નથી?

મને એ બોધને એક યાચ છે કે, પુરુષોએ બાડાં કપડાં પહેરવાં
શરૂ કરી દીધાં છે. રંગબેરંગી મેલખાઉ વસ્ત્રોની જગાએ તેમનાં
શરીર ઉપર ઉત્કલ્પન યશની જેમ સ્વચ્છ અને બાડાં વસ્ત્રો ચોમા
આપે છે, પણ તેમની સ્ત્રીઓ તો અપવિત્ર વિદેશી વસ્ત્રો પહેરી રહી
છે. પુરુષો વધારેમાં વધારે સારા પોશાક (૧૦૦) રૂપિયામાં તૈયાર
કરાવી શકે છે; પરંતુ સ્ત્રીઓના એક એક પોશાકમાં હજારો રૂપિયા
ખર્ચ થાય છે. આવી રીતિમાં સ્ત્રીઓ બે સારી પેઠે વિદેશી વસ્ત્રો
ખરીદતી રહેશે, તો પુરુષોએ બાડાં કપડાં પહેરવાં ફોગટ જશે.

તે ગંદા અને અગવડ બરેલા લાગશે એનો હું સ્વીકાર કરું છું;
પરંતુ અહીં એક તો આદર્શનો પ્રશ્ન છે. જો મોટાં ઘરોની વહુ-
દીકરીઓ સ્વચ્છ બાડાં કપડાં પહેરશે, તો તેમને આદર્શ માનીને
રેંકટો સામાન્ય કુટુંબની સ્ત્રીઓ પણ તેવાં જ વસ્ત્રો પહેરશે. શ

તેનું પુણ્ય તેમને નહિ મળે ?

બીજું, ત્યાંબુડી વિદેશી માણનું વેચાણ એકદમ બંધ નહિ થાય, ત્યાંબુડી ગુરોપનો ગર્વગ્રી રાક્ષસ કહી નરમ નહિ પડે.

હું એવી શ્રીમંત ઓળોને ઓળખું છું કે, જેમણે ચીરતા-પૂર્વક પોતાના હીરાના હાગીના અને બહુ કીમતી વસ્તોનો નાશ કરી નાખ્યો છે અને તેઓ બાગ વસ્ત્ર પહેરે છે.

આ એક બહુજ સાધારણ વાત છે અને તેનું દરેક સ્ત્રી સરખા-તાથી પાલન કરી શકે છે; પરંતુ એથી વધારે કાચું તેમને કરવાનું છે અને તેને માટે હું વિનયપૂર્વક તેમને પ્રાર્થના કરીશ. હું એમ ઇચ્છું છું કે, જેમના પતિ વિદેશી વસ્ત્ર પહેરે, સરકારી પદવી રાખે અથવા બીજું કોઈ એવું કામ કરે, કે જે તેણે અસહયોગની દૃષ્ટિ-એ ન કરવું જોઈએ; તો દરેક સ્ત્રીનું કર્તવ્ય છે કે, તે જેમ નવીસાડી લાવવા માટે અથવા નાના સરખા દીકરાનો વિવાહ કરવા માટે કરે છે તેમ પોતાના પતિ સાથેજ અસહયોગ કરે. પ્રથમ મૌન-કોપ કરવો; પરંતુ યાદ રાખવું જોઈએ કે એ સૌથી ભારે ઉપદેશ, સૌથી ભારે બળ અને સૌથી ભારે અસ્ત્ર છે. તે પછી ઘરનું સઘળું કામ કરવાનો ઇનકાર કરી દેવો અને જરૂર પડતાં અન્નજળનો પણ ત્યાગ કરવો. પછી પ્રાણ બચ તેની કંઈ પરવા નહિ !

પાછળના કોઈ અધ્યાયમાં હું જોધપુરની તેજસ્વી રાણીનું તથા બીજાં કેટલાંક ઉદાહરણ આપી ચૂક્યો છું, જેમાં તેમણે પોતપોતાના પતિઓને અપકીર્તિથી બચાવવા માટે કેવા કેવા તીવ્ર ઉપાયો લીધા હતા.

કોઈ પણ સ્ત્રી પુરુષની ગુલામ નથી કે જે તેની આજ્ઞા, ઇચ્છા તથા અત્યાચારનો ચૂપચાપ સ્વીકાર કરે. જેણે વેદમંત્રોને સાક્ષી રાખીને પવિત્ર વૈવાહિક બંધન સ્વીકાર્યું છે, એવી કોઈ પણ ધર્મ-વેત્તની પોતાના પતિની વેસ્થા નથી, કે જે રાતદિવસ શૃંગાર સજ્જ-

ને તેના ભોગવિલાસનું સાધન થઈ રહે.

દરેક સ્ત્રી ગૃહિણી છે, ઘરની ધણિયાળી છે. જે પુરુષે વેદ અને ઇશ્વરને સાક્ષી રાખીને તેનો હાથ પકડ્યો છે-તેને અધો-ગના બનાવી છે-તે તેના સર્વસ્વમાં સમાન અધિકારિણી છે. જે સ્ત્રીઓ ચુપચાપ પતિના અત્યાચાર અને તિરસ્કાર સહન કરે છે, તેઓ અવસ્થા નિંદાને પાત્ર છે. ભૂલ કસાઈઓની નથી, ભૂલ તો ગાયોની છે કે, તેમણે પોતાને માથે લાંબાં લાંબાં ચિંગડાં હોવા છતાં પણ પોતાની ગરદન છરી આગળ ઝુકાવી દીધી. કોઈ એવો કસાઈ પેદા થયો નથી કે, જેણે સિંહનો ચિકાર કર્યો હોય; કારણ કે તે પીરતાપૂર્વક ગરદન ઊંચી કરી બચાવ માટે તૈયાર રહે છે. ગાય અને બકરીઓએ ગરદન નમાવી નમાવીને કસાઈઓ પેદા કર્યા છે. પણ પુરુષોનો અત્યાચાર સહન કરવો, એ ધર્મ માનીને સ્ત્રીઓએ પોતાના સર્વસ્વનો નાશ કર્યો છે. જો કે સત્યાગ્રહ અને અસહયોગ એમ કહે છે કે અત્યાચાર સહન કરવો જોઈએ; પરંતુ તેમાં વિચારવાની વાત એ છે કે, જો અત્યાચાર અન્યાય છે અને તે કરવો જોઈતો નહોતો, એમ સમજવું જોઈએ. આવી સ્થિતિ સ્ત્રીઓની નથી. તેઓ અત્યાચાર સહન કરે છે. પોતે મોડું બંધ કરીને ચૂપ રહે છે અને એમ સમજે છે કે, અમારે એમજ રહેવું જોઈએ.

સ્ત્રીઓ પોતાના ઉપર કરવામાં આવેલા અત્યાચારોને અનીતિ નહિ માનતાં નીતિ માનીને સહન કરે છે; જે નિંદનીય છે અને તેથીજ પુરુષો સ્ત્રીઓ પર અત્યાચાર કરવાનું સાહસ કરે છે.

પરંતુ એ નિશ્ચિત છે કે, અત્યાચારને અનીતિ માનીને અને અત્યાચારીને વારંવાર તેની ચેતવણી આપીને જો અત્યાચાર સહેવામાં આવશે, તો તે અત્યાચારનો નાશ કરશે. હું એવાજ મુદ્દા યા અસહયોગને માટે દરેક બહેનને આગ્રહ કરું છું.

અધ્યાય ૧૩ મો સફલતાનું રહસ્ય

સાધારણ દષ્ટિ અને બુદ્ધિવાળો પુરુષ આપણા આ અફલુત યુદ્ધની સફળતા ઉપર વિશ્વાસ મૂકી શકતો નથી; પરંતુ આપણે જરૂર સફળતા પ્રાપ્ત કરી શકીશું, એવો અમને વિશ્વાસ છે. આ સફળતામાં એક રહસ્ય છે—એક ગુરુમંત્ર છે અથવા એમ કહેવું જોઈએ કે, એક કૂંચી છે કે જેના સિવાય વિજય અસંભવિત છે. આ અધ્યાયમાં અમે એજ કૂંચીનો ઉદ્ઘોષ કરીશું કે જે બહુ ધ્યાનથી સમજવાની વસ્તુ છે.

આપણું યુદ્ધ સરકાર સાથે છે. દરેક સાચા યોદ્ધાએ એ વાતનો વિચાર કરી લેવો જરૂરનો છે કે, પોતાનું અને શત્રુનું બળાબળ કેટલું છે. આ એક નીતિની મર્યાદા છે. શત્રુના બળાબળને જોવાને માટે—તેની કેટલી સેના છે, કેટલી યુદ્ધસામગ્રી છે, કેટલી યોજના અને તૈયારીઓ છે, એ સર્વ જાણવા માટે નીતિશ્લોકો ગુપ્તદૂત રાજાવાની સુધ્ધાં આજ્ઞા આપે છે; પરંતુ આપણે જે શક્તિ સાથે લડી રહ્યા છીએ, તેનું બળ આપણા ઉપર ખુલ્લું છે. આપણે તેને માટે ગુપ્ત ગોઠવણની જરૂર નથી. આપણે માત્ર આપણા બળથી શત્રુના બળનો મુકાબલો કરવો જોઈએ. આપણે એ જોવાનું છે કે, શત્રુની કઈ ચાલ અને ચોટ આપણને પાડી શકે છે અને આપણે તેનું શું નિરાકરણ કરી શકીએ તેમ જોઈએ અને આપણે શત્રુને કઈ રીતે હરાવી શકીએ તેમ જોઈએ. હવે બળા-

બળનો વિચાર એવો છે કે, આપણે આ રીતે હુમલો કરી શકીએ તેમ છીએ:-

૧. તેના શિક્ષણનો ત્યાગ કરીએ.
૨. તેની ધારાસભા અને માનચાંદનો ત્યાગ કરીએ.
૩. તેને કર ન આપીએ.
૪. તેના અન્યાય-મૂલક કાયદાઓ ન માનીએ.
૫. જે વેપારોમાં તેનો સ્વાર્થ હોય તેનો નાશ કરીએ.
૬. તેના ન્યાયનો ત્યાગ કરીએ.
૭. પંચાયતો સ્થાપીએ.
૮. સ્વદેશી વસ્તુઓ ધારણ કરીએ.
૯. આપણાં જીવનને એવાં બનાવીએ કે, સરકારની મહત્તની જરૂર ન પડે.

સરકાર પાસે આટલાં શસ્ત્ર છે:-

૧. જોડ,
૨. રાજનૈતિક છળપૂર્ણ કાયદો, અને
૩. તલવાર.

હવે એમાં એક વાત વિચારવાની છે કે, સરકાર કોઈ બહાર સ્વેચ્છાચાર કરનારી સંસ્થા નથી. પોતાનાં શસ્ત્રો હાથમાં હોવા છતાં પણ નિયમ વિના તેનો પ્રયોગ કરી શકતી નથી. એજ આપણે માટે સદ્ગતતાનું રહસ્ય છે અને એથીજ આપણે આખરે જીતીશું પણ ખરા. ૧, ૨, ૭, ૮ અને ૯ નંબરનાં આપણાં કાયદાં એવાં છે કે, સરકાર આપણી આ ચોટોને પોતાનાં ત્રણેમાંના કોઈ પણ શસ્ત્રથી બંધ કરી શકે તેમ નથી. પમો અને દુકો પ્રકાર એવો છે કે, તેને માટે કંઈ છળપૂર્ણ કાયદો કાઢીને રૂપાંતરથી કોઈ શસ્ત્રનો (જોડ વગેરે) ઉપયોગ કરવામાં આવી શકે છે; પણ બહુજ સાધારણ અને જો સમજીતીથી પોતાનું કામ કાઢી લેવાય,

તો સરકાર તેને કદી રાજી શકતી નથી. હવે રજુ કરું અને ક-
 થું કામ, જે નોખમપૂર્ણ છે. પણ જે પૂર્ણ સાવધાનીથી આપણે
 આપણું કામ કરીએ, તો સરકાર તેના પર માત્ર પહેલાંનાં જે
 શસ્ત્રજ ચલાવી શકે છે; ત્રીજું શસ્ત્ર હરગીજ ચલાવી શકતી નથી.
 અહીં જે વાત ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે કે, પહેલાંનાં બે શસ્ત્રો
 બહુજ સાધારણ અને હલકાં છે અને તેના પ્રત્યે આપણો માત્ર
 ભય છે એટલુંજ. એ બે જોતાં તો ડરાવવાનાં રમકડાં છે. ઉપરનો
 ઉલ્લેખ અને જ્યોત્સના મોચો જમાવતાંજ જે જે શસ્ત્રો આપણા ઉપર
 પડશે, તેને માટે પણ હું વિશ્વાસપૂર્વક કહી શકું છું કે, તેનાથી
 આપણને એક રતીભર પણ નુકસાન નહિ થાય અને સરકાર
 તરતજ સમજી લેશે કે એ શસ્ત્ર બહુજ તુચ્છ અને ફોગટ છે.

પરંતુ ત્રીજું શસ્ત્ર ભયંકર છે. જે સરકાર તેનો ઉપયોગ કરી
 શકે, તો તેનું પરિણામ ખેદજનક આવશે અને તે એટલે સુધી
 કે, આપણો નાશ પણ થઈ જાય. પરંતુ સૌથી મુખ્ય વાત
 અમે ઉપર કહી ગયા છીએ કે, સરકાર સ્વેચ્છાપૂર્વક એ હથિ-
 યારોનો કદી ઉપયોગ કરી શકે તેમ નથી-એમ કરવાનો તેને
 અધિકાર નથી; કેમકે તે એક નિયામક અને નિયંત્રિત સંસ્થા
 છે. ખાસ કરીને છેવટે જણાવેલા શસ્ત્રનો પ્રયોગ કરવા માટે તો
 તે પૂરેપૂરી જવાબદાર છે. સરકાર એ શસ્ત્રનો કંઈ પણ બહાના
 સિવાય ઉપયોગ કરી શકે તેમ નથી અને એજ આપણા વિજય-
 નો ગુરુમંત્ર છે. જે આપણે તેને એવું બહાનું મળવાનો અવસર
 ન આપીએ, તો સરકાર તલવાર કાઢી શકે તેમજ નથી અને ત્યારે-
 જ આપણી જીત છે.

આ વાત હું ઉદાહરણોથી સમજાવીશ. ધારી લો કે, આપે
 સરકારી કર આપવાનો ઇનકાર કર્યો. હવે સરકાર શું કરશે?
 નિયમ પ્રમાણે તે કાં તો આપને જેલમાં મોકલે અથવા તો આપનો

માલ જમ કરી લે; એથી વધારે કંઈ કરી શકે તેમ નથી. તેની પાસે એક કરોડ તોપો હોય, કે એક લાખ હવાઈ વિમાનો હોય, પણ તે આ કામ માટે આથી વધારે શિક્ષા કરી શકશે જ નહિ. આ શિક્ષાનો આપ પ્રસન્નતાપૂર્વક સ્વીકાર કરો. વિના હરકતે જેલમાં ભર્યો અને હુકમતા હસતાં આપનો માલ હરાજ થઈ જવા દો. એ જ રીતે આપના પાટોશી અને ગામના બધા માણસો કરે. બલકે આખા દેશના લોકો તે પ્રભાણુ કરે. એથી એવી મજા આવશે કે, સરકારનું હથિયાર આપોઆપ ભાંગીને ઢુકડે ઢુકડા થઈ જશે.

કેવી રીતે ? તે પણ સાંભળો. જેલ મોકલવાનો અર્થ શો ? એ જ ને કે આપને આપનાં કુટુંબીઓથી જુદા પાડવામાં આવે-આપની સ્વચ્છંદતા છીનવી લેવામાં આવે અને સમાજથી જુદા પાડવામાં આવે; પરંતુ એમ તો બ્યારે આપ એકલા જ જેલમાં ભર્યો અર્થોત્ જેલ જવા ચોખ્ખા કામ કરો ત્યારે જ બની શકે; પણ એ બધાય એમ કરે તો બધાય જેલમાં બંધ અને ત્યાં જ ધર બની બંધ. સરકારનું જોટલું ગળું નથી કે, તે બધાને રહેવાનાં પાઠાં ધર અને જોજન આપે; તેમજ સરકાર જોટલી મૂખ પળ નથી કે, તે બે મુખાર મહેમાનોને ઘેર ખાતાવીને વરઘાટો ચડાવે! પરિણામે તે આપણને જેલનાં મોકલી શકે જ નહિ. એ જ હાલ જમીના થયે. એકનાં આપનાં માલની હાલ થયે, તો તો પાસેના પાટોશીઓ ખરીદશે, પણ બ્યારે બધાનો માલ હરાજ થવા લાગશે, ત્યારે ખરીદશે કોણ ? અને બ્યારે કોઈ નહિ હોય, ત્યારે સરકાર શું તમારા આટલા, રબાઈ, ખિલાના. માલનિકલેટ, પંટી બધું હાલ જઈને પાતાની દરેરીમા સંભાળે ? એ પણ અસંભવિત છે. સરકાર વાળીના એરથી જ પડશે-તેની હાર થશે. તે કોઈ પણ રીતે તેનાં એ હથિયારથી આપણને કાપી શકશે નહિ.

હાલ સરકારને મોટે એકાદરવાને માનવો દો બંધુને એ નહિ

સુદર આચર્યને કંઈકાર કરી કંપે. સરકારને મહત્ત્વાકાંક્ષી બુદ્ધિ મળે સમજાવી, પણ સરકાર માનમાં રહેતી જવાંબાં પણ પડે. પૂર્વ કંઈ જાણે. કોઈ જાણી જવાંબાંને આજ્ઞાની બેઠાણે કંઈ મળે કે, મળે જરા મહેરબાની કરીને પહેલો મારો માત્ર જમણરી હો કે જેથી કંઈ જાણે કાળી બડ. બિપાર જાણી જાણનાં આજ્ઞાં બેઠાણે કાંઈ બેઠી જાણે. પણ કંઈ ગરીબનાર ન મળે, અંતે ગરીબ બેઠાણે. રિજવા મળે અને મહેરબાની કોઈ રીતમાં આવે.

પરંતુ આ કામ જુદા રહે સંતિપૂર્વક કરવામાં ન આવે અને સરકારને તકવાર કાઢવાનું બડાનું મમો મળે, તો આખું કરી જાણે. યારો કે, આખું સુખવાચ આપનો માત્ર જસ ન કરવા બેઠા, જસો કરવાર સાથે તરી બેઠા, બિપારને મારી બેઠા અને કોઈકારી કરી. બસ, આડું બડાનું બડું છે. એને વિદ્રોહ કરીને તમને બરાબર જાણીએ મારવામાં આવશે.

કલંધ્ય એ છે કે, શાંતિ અને નિયમમાં રહી કામ કરવામાં આવે, તો સરકાર છેવટ સુધી તકવાર કાઢી થકે એમ નથી. અંગ્રેજો (સમુદ્રની) લહેરો ઉપર રાજ્ય કરે છે, એ વાત જગત્તહેર છે; અંગ્રેજો સમુદ્રના રાજ્ય છે એ વાત સાચી છે. સંસારની કોઈ પણ વાતિ પાસે અંગ્રેજોના જેટલું દરિયાઈ બળ નથી. પણ વાહરે વીર કૈસર! તે પગે પડવા લાયક કામ કયું. લડાઈના આંત સુધી એવી રમત રમ્યો કે, અંગ્રેજોનું દરિયાઈ બળ પરચું પડ્યું નકાસું બની ગયું અને તેને તેનો પ્રયોગ કરવાનો વખત પણ ન આવ્યો. આપણે પણ થોડી સાવધાની, શાંતિ અને વિચારપૂર્વક આપણું યુદ્ધ કરીશું, તો જરૂર સરકારની તકવાર નકામી થઈ પડશે. જે લોક તલવારથી કરે છે, તેઓ અણસમજ છે. આપણે આપણાં બાળકોને સરકારી શાળાઓમાં ન ભણાવીએ. શું એજ શાળામાં મોકલવાનો છંદરો રાખ્યો છે? કોઈ એવો કાયદો નથી કે, સરકારી નિશાળોમાં

બાળકોને ન બાળાવનારને સલાચાય. આપણે કાઠિયાવડની ઉમેદવારો છો. દહજો, ધંદકાજો ન સ્વીકારીએ. એ કાંઈ શુનો નથી. ધરકા માલનો વેપાર ન કરીએ, ટપાલ, તાર અને રેલવેમાં નોકરી પણ ન કરીએ કે તેનો ઉપયોગ પણ ન કરીએ; અદાલતમાં ન જઈએ અને ધરમેજે ફેંચલો કરી દહજો અને છતાં કોઈ ખેંચી બચતો આપણો બચાવ ન કરીએ. જેલમાં મોકલી દે. બસ, વાત તો એજ છે ને? જોઈએ તો ખરા કે, જેલમાં કેટલી જગા છે? સ્વદેશી વસ્તુ લેવી, એ કંઈ કાયદેસર શુનો નથી. કર ન આપવાથી અને કાયદો નહિ માનવાથી ફાંસી આપી ચકાતી નથી. જેલ અને જાતી તો લોકોની તલવાર છે. સરકારની હિંમત હોય તો તેના વડે લડે. આજ સંકળતાનું રહસ્ય છે, જેને સારી ચેઠે હૃદયંગમ કરી લેવું જોઈએ.

૧-નિઃસંકળતાનું બચકર પરિણામ

દરેક ભારતીય બાળકે એ સમજ લેવું જોઈએ કે, જો અસહયોગની દિલચાલ નિઃસંકળ ગઈ, તો ભારતની ખેર નથી. ભારતનું ઊંચું ધર્તું મસ્તક બૂંદી રીતે કચરી નાખવામાં આવશે અને ભારતનો દરેક આત્મા-પછી ગમે તો તે અસહયોગનો ભક્ત હોય કે વિરોધી હોય-જરૂર આપણમાં આવી પડશે !

એ વાત તો ભાવીના જેવી અટલ છે કે, ભારત હવે તરત-માંજ સ્વાવલંબી થશે અને કોઈ ખોલ બાતિ ભારતની મનસ્વી માલિક બની રહે, એ હવે અસંભવિત છે. સ્વાધીનતાની તરસ જે બાતિને લાગે છે, તે લોહી મુઘ્ધાં પીએ છે. ભારતે પોતાની તરસ સરવશુલ્લી પાણીથી છિપાવી છે અને તેને માટે ભારત મહાત્મા પાંધીજીનું ચલ્લી છે. પરંતુ જો કોઈ પણ કારણથી આ સરવશુલ્લી પાણીનો ઝરો બંધ થઈ ગયો અથવા આપણેજ અવળે માગે

ચડી ગયા, તો યાદ રાખવું જોઈએ કે, ભારતમાં પચાસ વર્ષ સુધી લોહીની નદીઓ વહેશે અને ત્યારે ન્યાય, અન્યાય, કાયદો, નીતિ વગેરે પાતાળમાં ડૂબી જશે. આ કામ આપણે માટે તેમજ આપણા વિરોધીઓ માટે પણ ત્રાસદાયક થશે.

અસહય થવાનાં બે કારણ હોઈ શકે છે અને એ બંનેમાં આપણે જ જવાબદાર છીએ. એમાંનું એક કારણ તો એ કે, આપણે ધૈર્ય અને નીતિની મર્યાદા છોડી દઈએ, આપણે અહિંસાત્મક માર્ગથી ઊલટા માર્ગે વળીએ—આપણે ઉત્તેજિત થઈ જઈએ અથવા આપણે ખળભળાટ કરી ઊઠીએ. તેનું પરિણામ એ આવશે કે, વિરોધી શક્તિને તલવાર ઉઠાવવાનો પ્રસંગ મળી જશે અને સમસ્ત દેશમાં અમૃતસરના જેવો ભીષણ હત્યાકાંડ થશે.

અંગ્રેજ કાયદાની મર્યાદા આપણે જાણી ચૂક્યા છીએ. તેનાથી કંઈ સારી આશા આપણે રાખી શકતા નથી. માર્શલ-લૉનો સ્વેચ્છાગ્રાર જ્યાં નીતિ અને શાસનમાં સામેલ કરવામાં આવ્યો છે, ત્યાં કહેવા-વિચારવાની કંઈ વાતજ રહી નથી અને હું તો એટલે સુધી કહી શકું છું કે, જો ભારત અંગ્રેજોની અને અંગ્રેજી રાજ્યની ખરાબર નિંદા કરતું રહેશે, તો ખુલ્લા ખળના જેવી વાઈ-સરોયની કાઉન્સિલોમાં—પાર્લામેન્ટમાં—માર્શલ-લૉ શરૂ કરવાની નીતિપૂર્વક પરવાનગી આપવામાં આવશે.

બીજું કારણ એ હોઈ શકે કે, આપણે આપણા વિરોધી ભાઈઓને આપણા સાથમાં લેવામાં નિષ્ફળ થઈએ. વિરોધી પક્ષમાં અનેક પ્રકારના લોક છે. એક તો એવા છે કે જેઓ અતિશય કોપી છે અને ન્યાય, અન્યાય, આચાર, અનાચાર, શુભ પદ્યંત્ર, હત્યા અને સરકારના શત્રુઓ સાથે મળીને સરકારને હરાવવા ઇચ્છે છે. બીજા તેઓ છે કે, જેઓ ખુલ્લી તલવાર લઈને ક્રાંતિ કરવા

ચાહે છે. ત્રીજા તેઓ છે કે, જેઓ નરમ પક્ષના છે, જેમને સરકાર પાસેથી આશા છે અને તેઓ માગીબીગીને પોતાનું કામ કાઢી લેવા ઇચ્છે છે. એમના સિવાય એક ચોથી મંડળી પણ છે, કે જે માત્ર પોતાના સ્વાર્થ અને એશઆરામને લીધે-કોઈ પણ હિલચાલને પસંદ કરતી નથી. તેઓ બધી જાતના સ્વેચ્છાચાર પ્રજા ઉપર ધંવા દેવાની પરવા એટલા માટે નથી કરતા કે, તેઓ અંગ્રેજ સરકારના તાબામાં માન-મરતબાવાળા, મુખી અને નિર્વિમ્લ છે. આ બધાની પછી દેશી રાજા અને તાલુકદાર લોકો છે. જેમનો સ્વાર્થ બરાબર સરકારના સ્વાર્થોની સમાન છે અને તેઓ સરકારની પડતી સાથે પોતાની પડતીને પ્રત્યક્ષ જોઈને ચળવળનો ઘોર વિરોધ કરે છે.

પહેલું અરાજક દળ બહુ યોડું છે અને તે અપ્રતિષ્ઠિત છે. કોઈ કોઈ વાર તેમનાં બેહુદાં કામ બહાર થઈ જવાથીજ તેમના અસ્તિત્વનો પત્તો મળ્યા કરે છે. હું એમ ખાતરી રાખું છું કે, એ લોકો કે જે આવી મંડળીઓમાં સામેલ થાય છે, તેઓ સાચા વીર અને આત્મત્યાગી પુરુષો હોય છે. દેશના પ્રભાવશાળી નેતાઓનું કર્તવ્ય છે કે, તેમને ખાત્ર કરીને પોતાને આધીન બનાવે, તેમની શક્તિને નિયંત્રિત કરે અને તેમને સાચા તાલિમબદ્ધ સિપાઈની માફક યુદ્ધ કરવાની પદ્ધતિ પર ચાલવાનું શિક્ષણ આપે. મને આશા છે કે, તેમાં સફળતા મળશે અને આ નિંદા અને કલંકપૂર્ણ પ્રયત્નો બારતમાં નહિ થાય. ખીલ્લ લોક તલવારવાલા છે. મને બય છે કે, આ દળે પોતાના તેજની શક્તિને ઘણી અધીરાઈથી પોતાની છાતીમાં છુપાવી રાખી છે અને એ મહાત્મા ગાંધીજીનો પ્રયત્ન સફળ ન થયો, તો આ દળ વંદોળિયા અને તોફાનની જેમ ખુસ્લો બળવો કરીને દેશની રાજનૈતિક હિલચાલના મુખ્ય નેતા બની જશે. હું તેને સંપૂર્ણ બચવાળો અને અજ્ઞાનથી બરેલી પદ્ધતિ સમજું છું. મહાત્મા ગાંધીજીનો અસહયોગ સર્વધા નિષ્ફળ થયા

આવી સ્થિતિમાં અસહયોગી ચોતાના ધર્મનું પાલન કરતાં એવી સ્થિતિમાં આવી જાય કે, કાઉન્સિલ તેનો વિદાય કરે, કાય-
કેસર તેને અટકાવવામાં આવે અને તે અટકાયતમાં સમગ્ર સભા-
શ્રદોની જવાબદારી હોય !-પછી મને તો તેઓ એ વખતે વિરોધ-
પક્ષમાં કેમ ન હોય ! આ એક એવી શુભવસ્તુની પરિસ્થિતિને
લાવી મૂકનાર વાત અને કે, આગળ જતાં તેનાથી આપણું ભત્રીય
સંજ્ઞન અને વિશ્વાસ નાશ પામે છે.

ચોથો પક્ષ રાજબહાદુર વગેરેનો છે; તેમાં રાજાઓ પણ
સામેલ છે. તેમને હલવાથી પણ વધારે નરમ જે સ્વેચ્છાચારના
અધિકાર મળ્યા છે, તેને લીધે તેઓ આ દિલચાલથી ગભરાય છે.
એ ધાક-ધમકીથી કામ લેવાના અભ્યાસીઓ મનુષ્યના અધિકારો
ઉપર ઉદાર દષ્ટિ કેવી રીતે રાખી શકે ? પણ એ અસહયોગી
વિપત્તિઓ સમાન છે-આપણે તેમને જળરજ્જીથી સાથે લેવા
પડશે. તે જોતાં છે, સારી રીતે તબ્યા વિના કામમાં આવતા
નથી. અમારે તેમને ગરમ કરવાની વ્યવસ્થા કરવી જ પડશે. એ
અસંભવિત છે કે, "જાન આપે ચાર લોક અને માલ ખાય ખીળ
ભટિયારી." અમે મરીએ, જેલ જઈએ, ફાંસી પામીએ, રાતઢિવ
પરસેવો વહાવીએ અને એ સબજનો ગાદીતકિયા ઉપર પડ
રહે ! એ અસંભવિત છે. પરંતુ એ બહાદુર લોક હરાવ્યા વિ
કબજમાં આવે નહિ. તેમને પણ આપણે એજ નીતિથી હરાવ
પડશે કે જેનાથી સરકારને હરાવવા ચાહીએ છીએ.

હવે આ બધાની પાછળ એક બીજો જળરજ્જી પક્ષ છે
જેને મેજબી લેવાથી આપણું યુદ્ધ સફળ થશે. તેઓ સરક
પગારદાર નોકરો છે. રેલવેના અધિકારી, અદાલતના અધિ
ચોક્કસના અધિકારી, સેનાના માણસો અને બીજાં ખાતા
કેને જ્યાંસુધી અસહયોગમાં પૂરેપૂરા લેજાવી દેવામાં નહિ

ત્યાંસુધી અસહયોગ કરીને રહ્યા કરશે. ગાંધીજીનું કહેવું તે એજ છે કે, “ અમારી મદદ વિના અંગ્રેજો અમારા ઉપર આવા સ્વેચ્છાચારી રાજ્ય કરી શકે નહિ.” વાત સારી છે, ખંજનના અત્યાચારને વળતે દેશી પોલીસે, દેશી ફોજે, દેશી બાઈઓએજ પ્રજા ઉપર ઘૃણાજનક અત્યાચાર કર્યો હતા ! શું નાના અધિકારી-ઓ સિવાય કોઈ પણ કચેરી ગાલી શકે છે ? વાસ્તાવિક રીતે આપણા સહયોગ વિના અંગ્રેજ એક ટાણે પણ આપણા ઉપર સ્વેચ્છાચાર કરી શકે તેમ નથી. સાચા અસહયોગનું સ્વરૂપ ત્યારેજ વતમશે કે, ત્યારે દેશનું એક પણ ગાળક સરકારના પૈસા સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ નહિ રાખે. આપણને સરકારની પ્રજા બનવાની ફરજ પાડવામાં આવી છે, નહિ કે નોકર બનવાની. નોકરીને આપણે ગમે ત્યારે છોડી શકીએ છીએ. એમાં કોઈ કાયદેસરનો શુનો નથી. નોકરી છોડતાંજ આપણે જોઈ શકીશું કે આપણે સરકારની પ્રજા પણ નથી; કેમકે પ્રજા વિના રાજ સંભવી શકતો નથી.

આ ઉપાયો આપણને સફળ બનાવશે અને આ વિદ્યો પણ છે, કે જેનાથી આપણે હમેશાં સાવધાન રહીને તે દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ; કે જેથી આ પવિત્ર સુદ્ધમાં આપણને વિજય મળે, આપણું મુખ ઉજ્જવળ થાય, આપણું ગૌરવ રહે અને આપણા વૃદ્ધોના સંમાનનું રક્ષણ થાય.

૨-ઉપાય

હું વૈદ્ય છું. ઉપાય કરવો એ મારો ધંધો છે; એટલુંજ નહિ પણ સ્વભાવ છે. હું અસહયોગનાં વિદ્યોના ઉપાયનો પણ ઉદ્દેશ્ય કરું તો વાચકોએ આશ્ચર્ય ન પામવું જોઈએ. હું કેટલાક એવા ઉપાય લખું છું કે, જો ઈશ્વરની ઇચ્છા હશે તો જે રોગ માટે ઉપાય લખ્યા છે, તે રોગ પર તે ઘરાળર અસર કરશે.

૧. અરાજક દળનો ઉપાય:-જે તેઓ સીધી રીતે અસહ-યોગી ન બને તો માતાપિતા, સંબંધી વગેરેની કંઈ પણ મદદ તેને ન આપવી જોઈએ. તેનાં બાળકોને પણ તેમના તરફ ખસેડી મૂકવાં જોઈએ અને તેમના રક્ષણનો ભાર તેનાં સગાંવહાલાંએ લેવો ન જોઈએ. જલ્દી તેમને ફાવે તેટલું કષ્ટ કેમ ન હોય ? બને તો તેમને પરત્ર કરી દેવા જોઈએ. પણ યાદ રાખવું કે તેમને પોલીસ કે કાયદાને હસ્તક કદી નહિ સોંપવા જોઈએ; કેમકે તેમના પર આપણો અવિશ્વાસ, અદ્રઢા અને ક્રોધ છે. અને, તેનીજ વિરુદ્ધ આપણું યુદ્ધ છે.

૨. નરમ દળનો ઉપાય:-તેમની સભાઓમાં સામેલ થવું નહિ. શક્ય હોય તો જ્યાં તેમની સભા હોય, તેની પાસેજ એક આપણી સભા ભરવી જોઈએ કે જેથી આપણા તરફ માણસોના ભરાવો જોઈને તેઓ હતાશ બની જાય. કોઈપણ ચૂંટણીમાં તેમને માટે મત ન આપવો. તેઓ જે કોઈ ધંધા કરતા હોય, તેમાં તેમની સાથે પ્રભાવે અસહકાર કરવો જોઈએ. વારંવાર પ્રજાના યેગાને તેમના બારણા આગળ લેવું કરી અસહયોગી નેતા થવા માટે હઠ અને આગ્રહ કરવો, પણ તેમનો દ્વેષ, અપમાન યાં ફોફ હદી પણ ન કરવો જોઈએ.

૩. તલવારવાળાઓનો ઉપાય:-તેની સ્ત્રી અને માતાએ તેની તલવાર ખૂંચવી લેવી જોઈએ અને તેને યુદ્ધ અસહયોગી બનાવવા માટે પોતે મૃત અને ઉપવાસ કરવા જોઈએ. બની શકે તો તેણે (જલ્દીને તે ગમે તેવી પરદાનશીન કેમ ન હોય) અસહ-યોગી બનવાને તૈયાર થઈ જવું જોઈએ. દેશની બહેનોએ રાખડી મોકલીને (જાપીને) તેને બાઈ બનાવવો અને પોતાની વાત કાયમ રાખી, તેની પાસે તલવાર મ્યાનમાં રાખવાનું વચન લેવું જોઈએ. યાદ રાખવું જોઈએ કે, તલવારના મધિક વીર, સ્ત્રીઓ

સિવાય ખીજ કોઈની નથી હારતા. સ્ત્રીઓની આગળ તેમની તમામ શક્તિ ગુમ થઈ જાય છે. સ્ત્રીઓએ એ વાત સારી રીતે સમજી લઈ તેમને હરાવવા જોઈએ અને તેમને હુલાવી હુલાવીને અસહયોગના બંધનમાં જકડી લેવા જોઈએ.

૪. રાયખડાદુર, રાજાખડાદુર, જમીનદાર વગેરે:- સરકારે આપેલા કોઈ પણ ખિતાબનો તેની સાથેની પ્રત્યક્ષ અથવા પરોક્ષ વાતચીતમાં ઉપયોગ કરવામાં ન આવે. યથાશક્તિ તેમના ખાનગી નોકરો(ખાસ કરીને કામધંધાના)એ એકદમ નોકરી છોડી દેવી જોઈએ અને જરૂર પડતાં રસોઈયા, ખિદમતગાર વગેરે નોકરોએ પણ નોકરી છોડી તેના ગર્વને હલકો પાડવો જોઈએ. તેના મકાનોમાં જે બાડૂનો રહેતા હોય, તેમણે બાડૂ આપવાનો અને તેની જમીન ઉપર જે રેયત હોય, તેણે જમીનની ઊપજ આપવાનો, તેમજ ખાલી કરવાનો ઈનકાર કરવો જોઈએ. ઘોખી, દરજી, વગેરેએ તેનાં વિદેશી વસ્ત્ર ધોવાનો અને સ્ત્રીવવાનો ઈનકાર કરવો જોઈએ. સામાન્ય જનતાએ પોતાના નોકરો અને બાળકોનાં નામ ઘણે ભાગે તેના ઇલકાબના જેવાંજ રાખવાં જોઈએ અને તેજ નામોથી તેમને બહાર રીતે બોલાવવાં જોઈએ. જેમકે-ઓ રાયખડાદુર ! અરે દીવાન ખડાદુર ! વગેરે.

૫. વિદેશી કાપડ વગેરેના વેપારીઓનો ઉપાય:-તેમનો જ્ઞાતિવહેવાર એકદમ બંધ કરી દેવામાં આવે અને તેમની પાસેથી કોઈ માલ ન ખરીદે. તેમની દુકાનોએ સ્વયંસેવક ગોઠવવામાં આવે અને તેઓ ગ્રાહકોને નમ્રતાપૂર્વક ત્યાંથી માલ ન ખરીદવા માટે પ્રાર્થના કરે. તેમના હાથોમાં જાતજાતનાં ઉપદેશ-મય વાક્યો લખેલા ઝંડા હોય; તેમના આખા પોષાક પર પણ યથાયોગ્ય વિગત લખી હોય કે જેથી તેઓ આકર્ષક થઈ શકે. તેમની દુકાનના બધા નોકરો-મુનીમ શુમાસ્તાઓ-નોકરી છોડી

૬. જાણતી નોકરો માલ ઉપાડવાનો ધનકાર કરે.

૬. નેતાનો ઉપાય:-જે નેતા અસહયોગમાં સામેલ ન હોય, તેને માટે પ્રબલ તરફથી સુખા કરીને એવો ઠરાવ કરવામાં આવે, કે જેથી તેમને માલુમ પડે કે, ચોતે પ્રબલનો પ્રતિનિધિ નથી, એ વાત બહાર કરવામાં આવે છે. પ્રબલનું ડેખુટેશન તેમને મળીને પ્રાર્થના કરે કે, તે ચોતાના વિચારોમાં પ્રબલનો પક્ષ કરી પ્રબલનીજ વાત કહે. એ તે ચોતાના સ્વતંત્ર મતને ચોપક વ્યાખ્યાન આપે, તો જનતાએ તે સાંભળવું નહિ; તેમાં અટકાવ કરવો જોઈએ અને ધનાધન તાળીઓ પાડવી જોઈએ; પરંતુ અપમાન અને અસહ્યતાનો બ્યવહાર ન કરવો જોઈએ.

વર્તમાનપત્રોનો ઉપાય:-જેઓ અસહયોગ વિરુદ્ધ હોય તેના ગ્રાહક ધવું નહિ. ઠેકાણે ઠેકાણે વ્યાખ્યાનો આપી તેને નહિ પાંચવા તથા નહિ ખરીદવા લોકોને સમભવવા જોઈએ. તેમાં છપાતી બહારખબરોના માલિકોને બહારખબર ન છપાવવાની પ્રાર્થના કરવી જોઈએ. તેના ખંડનને માટે લેખો અને પત્રિકાઓ છપાવી-છપાવીને વહેંચવી જોઈએ.

એ સિવાય સત્યાગ્રહ વિભાગના પાંચમા અધ્યાયમાં જે મોંચોનો ઉલ્લેખ છે, તેનું પ્રસંગોપાત્ત પાલન કરવું જોઈએ.

બળ ખરેખર કીકું પડી ગયું. જો આપણે ધર્મને સમજતા હોઈએ
એ તો આપણે જો સ્વીકારી લેવું જોઈએ કે, ધર્મના કાયદા પ્રમાણે
માત્ર મેકસ્વિનીને લીધેજ આયલેન્ડ અમારાથી પ્રથમ સ્વાવર્ણન-
નને યોગ્ય સાબિત થઈ ગયું છે અને આપણા રાજનૈતિક ઠેઠીઓ-
એ જો તેજસ્વીતાનું અનુકરણ કરવા માટે આપણા આત્માઓમાં
બળનો સંચાર કરવો જોઈએ.

હું એમ માનું છું કે, પકડાઈ ગયા પછી કંઈ પણ અડચણ
સિવાય પોતાની જાતને સોંપી દેવી અને શિક્ષા પ્રાપ્ત કરી શાંતિ-
થી જેલમાં ચાલ્યા જવું, એ સત્યાગ્રહ ધર્મને યોગ્ય છે. પરંતુ
જેલમાં જઈને અત્ર-પાણી મહણ કરવાં અને અધિકારીઓની
આજ્ઞાનુસાર મહેનત કરવી, એ હું અનુચિત તથા સત્યાગ્રહ ધર્મ-
ની વિરુદ્ધ સમજું છું. જ્યારે આપણને ખાતરી છે કે, આપણે વિના
અપરાધે જેલમાં આવ્યા છીએ, ત્યારે આપણું જો કતવ્ય છે કે,
જેલમાં પણ આપણું શુદ્ધ આહુ રાખવું. જ્યાં શુધી આપણને
સ્વતંત્ર કરવામાં ન આવે, ત્યાંશુધી આપણે અત્રજળનું ગ્રહણ
ન કરવું. આપણે ચોરી નથી કરતા, વ્યભિચાર નથી કરતા, હંત્યા
નથી કરતા, પાપ નથી કરતા, ત્યારે જેલમાં શા માટે જઈએ છીએ?
માત્ર સ્વદેશપ્રેમ અને સ્વાધીનતાની ઇચ્છાને લીધેજ ને? શું આ
અધિકારીઓનો અત્યાચાર નથી? ત્યારે શું આપણે તેમને અત્યા-
ચાર કરવામાં મદદગાર થવું જોઈએ? નિરપરાધી માણસ જેલમાં
વધારેમાં વધારે ૬૦ દિવસ શુધી રહી શકે છે. ત્યારબાદ તેને કોઈ
કેદ કરીજ નથી શકતું. એ મેકસ્વિનીએ ઉત્કટ ઉદ્ઘાટનથી આપ-
ણને સમજાવી દીધું છે.

મિ. ડી વેલેરાનો, ઉપર જે વીરતાપૂર્ણ જવાબ છે, તે આપણે
માટે બીજા નંબરનો આદર્શ છે. આશાવાદી લોક આ બન્ને વાતો-
ને જુએ અને માને કે ત્યાજ, સ્વાવર્ણન અને વીરતા એક જુદી

ચીજ છે અને આપણા જોતાં જોતાંમાંજ હિંસાશીલ પુરુષ તેમાં આપણી આગળ વધી જાય છે; એ જોઈને પણ આપણે સર્વથા ત્યાગી, વીર અને નિર્ભય નહિ બનીએ તો આપણું મોત છે અને તે આપણા માથા પરજ ખડું છે.

આયલેંડના વિષયમાં હાઉસ ઓફ લૉર્ડ્ઝ (દિવાને ખાસ)માં સ્પષ્ટ કહી દેવામાં આવ્યું છે કે, “અમે આયલેંડ સાથે ભારેમાં ભારે સંગ્રામ કરીશું અને તેને કદાપિ સામ્રાજ્યથી અલગ થવા દઈએ નહિ.”

અંગ્રેજોની દૃષ્ટિએ ભારતવર્ષ આજ સુધી લગભગ શુભામ અને ડરપોક લોકોથી ભરેલો દેશ છે. તેથી હજુ ત્યાં એજ ચર્ચા ચાલી રહી છે કે, ભારતને દબાવવું જોઈએ અને અરાજકતા મટાડવી જોઈએ, પરંતુ અંગ્રેજોને ન્યારે એ વાતનો પત્તો લાગશે કે, વાસ્તવિક રીતે ભારત વીર છે, નિર્ભય છે અને પોતાના અધિકાર માટે સર્વસ્વનું બલિદાન આપવા તૈયાર છે, ત્યારે તેમની હાઉસ ઓફ લૉર્ડ્ઝમાં ધડાકા સાથે એમ કહેવામાં આવશે કે, “ભારતને અમારા સામ્રાજ્યમાં મેળવી રાખવા માટે ઇંગ્લેંડ ભારેમાં ભારે લડાઈ લડશે અને પોતાની પૂરેપૂરી શક્તિનો ઉપયોગ કરશે.

મહાન વિચારક બીજમ પિતામહે એક વાર યુધિષ્ઠિરને કહ્યું હતું કે, “ખેટા ! સોનાના ઢાંકણથી સત્યનું મુખ બંધ છે.” આ વાત એટલી સાચી હતી કે, મનુષ્ય હજુ પણ પોતાના જીવનમાં તેને અજમાવી શકે છે.

સત્ય વાત તો એ છે કે, દરેક સમાજ ઉપર ન્યાયનું રાજ્ય ચાલવું જોઈએ અને દરેક પ્રજાએ ન્યાયભક્ત હોવાની પ્રતિજ્ઞા લેવી જોઈએ; તેમજ ન્યાયની મર્યાદા તોડવી એ શિક્ષાત્રદ ગણાવું જોઈએ. પરંતુ હવે તો રાજાનો અમલ ચાલે છે, રાજ્યભક્ત

યવાના સોગન લેવામાં આવે છે, રાબની અવજા કરવી એ શિક્ષા-
પ્રદ ગણાય છે; પછી રાબની નીતિ અને આચરણ બંનેને કાવે તેટ-
લાં ખરાબ કેમ ન હોય !

આપણે સમસ્ત અંગ્રેજ બલિને, બલકે સમસ્ત માનવસમા-
જને એક પ્રશ્ન પૂછીએ છીએ કે, 'ધર્મની દૃષ્ટિએ મનુષ્યનું મનુષ્ય
પ્રત્યે અને સમાજનું સમાજ પ્રત્યે શું કર્તવ્ય છે ?'

જે વખતે ભારતમાં અંગ્રેજો વેપાર કરવા આવ્યા હતા અને
અનુક્રમે રાજ્યના અધિકાર તેમના હાથમાં આવવા લાગ્યા, તે
વખતે તેમણે એવી બહેરાત કરી હતી કે, 'અમે લૂંટારા, સ્વાધી'
અને અયોગ્ય લોકોથી એક નિરાશ્રિત બલિનું રક્ષણ કરવાનો પવિત્ર
પ્રયત્ન કરી રહ્યા છીએ.' એજ અંગ્રેજો આજ ભારતને પોતાની
સંપત્તિ શા માટે માને છે ? એ વાત વિચારવા જેવી છે.

ધારો કે, કોઈ સજ્જન કયા કરીને કોઈ અનાથ બાળકનું
રક્ષણ કરે તો તેનું એ કાર્ય પ્રશંસાપાત્ર ગણાયે અને કહેવાયે
કે તેણે સાચા માનવધર્મનું પાલન કર્યું છે. પણ બાળક સનાય
થઈને કહે કે, 'હવે હું મારું સંભાળી લઈશ, આપને ધન્યવાદ
આપું છું, આપ હવે આપને ઘેર પધારો.' તેમ છતાં તે માણસ
જે બાળક ઉપર અને તેની મિલકત ઉપર પૂર્વ અધિકારજ
રાખે, તો એ તેની બચાંકર નીચતા છે.

આયર્લેન્ડ અથવા ભારતવર્ષ જ્યારે અંગ્રેજોથી અસંતુષ્ટ છે,
અંગ્રેજોની નીતિ તેમને પસંદ નથી, અંગ્રેજોનાં કાયોએ તેમને
નાશજ કયો છે, સાધોસાધ બંનેય સમર્થ છે અને પોતાના
પક્ષનો પ્રબળ પોતેજ કરવા માગે છે, ત્યારે શામાટે આય-
ર્લેન્ડે એવો જવાબ આપવામાં આવે છે, કે ક્ષિટ્ત તેને પોતાના
સામાજ્યમાં એજવી રાખવા માટે પોતાની સમગ્રી યજ્ઞિનો ઉપ-

યોગ કરશે અને ભારતને તો ઘૂરકીને કહેવામાં આવે છે કે, “બોલો મત, નહિ તો માર જાવો પડશે.”

યુરોપ સ્વાધીનતાનો શિક્ષક છે. એ વાત પ્રસિદ્ધ છે કે, પુત્ર કે પુત્રીઓને યુવાવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં માતાપિતા સ્વતંત્રતા આપી દે છે. આ તેમની ગૌરવપૂર્ણ અને ગૌરવયોગ્ય પદ્ધતિ છે. ત્યારે લાખો કરોડો મનુષ્યોથી ભરેલા દેશને બળપૂર્વક પરાધીન રાખવામાં આવે છે તેનું કારણ શું છે ? કહેવામાં આવે છે કે, ભારત અયોગ્ય છે. તેથી તેને ધીરે ધીરે અધિકાર મળશે.

હું પૂછું છું કે, કેમ ? શા કારણથી ?

ઠીક, અમે માની લીધું કે, અમે અયોગ્ય છીએ, પણ અમે અમારા અધિકારોનો દુરુપયોગ કરીને બગાડ તો અમારોજ કરીશું ને ? સાત સમુદ્ર પારની જાતિને અમારી આટલી બધી મમતા કેમ છે ? એજ કારણ છે કે, “કાજીજી દુગળા કેમ ? કે સારા શહેરની ફિકરથી.” અથવા ભારત ફરીથી પતિત થઈને, હુદ્દામાં પડીને અંગ્રેજોને શરણે જાય તો અંગ્રેજો તેને મદદ ન કરે. ખસ એટલીજ વાત છે ને ?

પણ નહિ, તેનું કહેવું તો એ છે કે, તમે ગમે તો અમારી ઘણા કરો, મારો, ગાળો દો, પણ અમે તમારા માલિક જરૂર જાણી રહીશું. આ બાવજ એટલો સ્વાધીન અને હડીલો છે કે એવા મનુષ્યમાં હજાર ગુણ હોય તો પણ તેની ઘૂણા કયાં વિના રહી શકાતું નથી; પરંતુ અમે તો અંગ્રેજ સામ્રાજ્યના ગુણદોષોનું બહુજ સ્પષ્ટ રૂપે વર્ણન કરી લીધું છે.

એ નક્કી છે કે, અંગ્રેજ ઈમાનદારીથી ભારતના રક્ષક નથી. તેઓ પોતાને માલિક માને છે. એ અસંજવિત છે કે, અમે હવે ઈર્ષા બીજી પરદેશી જાતિને-ખાસ કરીને જેની સાથે અમારું મન મળવું

મત્રી ગયું છે-તેને અમારા માલિક સમજીએ. અમે તો કોઈ પણ બતનો સંબંધ રાખવા માગતા નથી અને વાસ્તવિક રીતે તેમજ કરીશું. અમે અંગ્રેજો સાથે કોઈ પણ સંબંધ નહિ રાખતાં ભારત-નેસ્વતંત્ર થયેલો જોવા માગીએ છીએ. ભારતસરકાર બહુ જલદી-થી ભારતને એ અધિકાર આપી રહી છે કે, જેને તે તેની સમજ પ્રમાણે અમને મૂખ ણનાવવા માટે પૂરતા માને છે. પણ અમને જેવકુદ નહિ ણનાવી શકાય; અમારી જે વસ્તુ છે તેનો અધિકાર અમે લઈશું અને મનુષ્યત્વની તેમજ સમજણની દૃષ્ટિથી પણ એ અમારું કર્તવ્ય છે.

અમે રાજ્યભક્ત થવાની કોઈ પ્રતિજ્ઞા નથી કરતા. રાજ્ય-ભક્ત થવું એ કંઈ ધર્મની વાત નથી. અમે ન્યાયભક્ત છીએ. ન્યાયભક્ત થવું એ નૈતિક અને વ્યાવહારિક બન્ને દૃષ્ટિઓથી માનનીય અને ધર્મ છે. રાજ્ય જો પાપી હોય, મૂખ હોય, અવિ-ચારી હોય અને સ્વેચ્છાચારી હોય તો પરાપૂર્વથી ચાલતા આવેલા રિવાજ મુજબ તેનો નાશજ થયો. ઇતિહાસનાં પાનાં રાજ્યોનાં લોહીથી રંગાયેલાં છે, પણ કોઈએ તે રાજ્યનો વિરોધ કરનાર ક્રાંતિકારીને દોષ નથી દીધો. ન્યાયનો વિરોધ કર્યો એ પાપ છે. ન્યાયની હત્યા કરનાર ગમે તો રાજ્ય હોય કે પ્રબ્ધ પણ તે હંમેશાં પુણ્યની દૃષ્ટિએ જોવાયા છે.

અમે રાજ્યભક્ત નથી. અમે ન્યાયભક્ત છીએ. રાજ્ય જો ન્યા-યી હોય તો અમે તેના ભક્ત છીએ; પ્રબ્ધ જો ન્યાયી હોય તો અમે તેના ભક્ત છીએ અને શત્રુ જો ન્યાયી હોય તો અમે તેના ભક્ત છીએ. બ્રાજ અમારા મનની સાચી વાત છે. જોજ અમારા ધર્મની સાક્ષી છે અને અમે જોજ વચન પર ૧૬ રહીને મરવા-ફગવા તૈયાર છીએ.

પરંતુ બ્રિટિશ સરકાર અમને અખરજસ્તીથી રાજ્યન-

પરમપુત્ર નામનો સર્વોચ્ચ -વાપનાં પુસ્તકોમાં સમાવેશ થયેલ અસ્ય
મુદ્રા પુસ્તકના અંતે પાછો મળેલો તે સાચો વસ્તુ હોવાનું હોય
અથવા તે અન્ય કોઈ કોઈ એવો અન્યથા છે કે,
જેના વિશે તેને મારું અપણું મા ગોપી તમારે હકારવાની જરૂર છે.
અતઃજ મારું કે મારું પોતાના દરેક વર્તનને ન્યાયી કહીને
તેનું પોષણ કરવા માગે છે. અપણું અનિવાર્ય, ભક્તિ અને
નાયેદાગોમા તે અમ માનિત છે.

ત્યારે પરિણામ માત્ર એકજ છે અને તે પુદ્ગલ હવે મેળ થઈ
શકે. નહિ. તેના માનું દર છે. મેળ ખાવાના મેળ માર્ગ છે. હાં
તો સરકાર પોતાના સર્વસ્વનો નાશ કરીને બિખારી થવા તૈયાર
થઈ જાય અથવા આપણે સંપૂર્ણ રીતે અણસમજી અને હુલ્કા
થઈ જઈને માથું નમાવી દઈએ.

મારી માન્યતા પ્રમાણે તો એ બંને અસંભવિત છે. સરકાર
રાજપુશીથી સર્વસ્વ આપી દે એ અસંભવિત છે. મગરમચ્છ જે
ગળી જાય છે તે વસ્તુ પેટ ચીયાં વિના નીકળી શકતીજ નથી.
દેશની જે દશા આપણે જોઈ રહ્યા છીએ-તેનો જે રીતે ઉદ્ધય
થઈ રહ્યો છે-તે જોતાં દેશ માથું નમાવી દે, એ પણ માની શકાય
તેમ નથી. દરેક રીતે જોતાં યુદ્ધ અનિવાર્ય જણાય છે અને તે
ખરાખર ચાલુ છે. પાછલા દિવસોમાં જ્યારે ભારતના વાઈસરોય લોર્ડ
રીડિંગે મહાત્મા ગાંધી અને કેટલાક નેતાઓને બોલાવીને મેળની
વાતચીત કરવા ઈચ્છ્યું, ત્યારે પણ એજ પરિણામ આવ્યું હતું.

હુઈની વાત છે કે, મહાત્મા ગાંધીજીએ જે સાહસ, વીરતા અને
રીતથી યુદ્ધની શરૂઆત કરી છે, તેને તેઓ પોતાના અદમ્ય ઉ-
ત્સાહથી અને તેજથી ખરાખર નિભાવી રહ્યા છે. હું તેમનાં
કાર્યો જોઈને આશ્ચર્ય પામું છું, તેમની વક્તૃતા જોઈને આશ્ચર્ય

પામું છું તેમજ તેમના પંજરાની ગદાઈ, નીનિ અને કમ જેહને આશ્વ પામું છું. 'ન મૂગો ન મધિર્ગાવિ' ।

પહેલાં તેઓ ધીમાર હતા, એવી આશા પણ ન હતી કે આટલી મહેનત કરી શકશે; પણ જેમ જેમ પરીણાનો પલ્લવ નેમન્ય થિય ૧૧૨ પટે છે, તેમ તેમ તેમનું શરીર બળવાન અને ૧૧૨ થાય છે. જલ્દે કે ઇશ્વરીય જ્યોતિ તેમનામાં અમકાર પેદા કરી દેલી છે । તે પૂનનો મતવાળો ચોદો પાતાની કાજ પ્રતિજ્ઞા પૂરી કરવા માટે અત્તમ યુદ્ધમાં જિજો હશે છે. ધર્મ અને શાન્તીતિ જામેનું આવી જૂનીધી પાલન કરી રહો દોય એવો દોષ મહાપુરુષ કવચિત્તજ પેદા થયો હશે. આ આપણું સીલાન્ય છે. આવા જગન્માન્ય સેનાપતિ પ્રાપ્ત કરવા છતાં પણ જો આપણે હાથી, તો આપણા જેવા દોષ હલભાગી નહિ દોય અને જો હાથી તો અતજ પાતાજ સિવાય કયાંય ઠેકાણું નહિ મળે, સપૂર્ણ રીતે સર્વનાથ થઈ જશે, જો સારી પેઠે સમજી લેવું નેહજે.

આવી સ્થિતિમાં આપણે જો ધર્મ છે જલકે સંકટકાળનું દર્શવ્ય છે કે, સર્વ સ્વાધ, સર્વ પ્રલોભન, સર્વ દુર્જંગતાઓ, સર્વ દેવ, ઈર્ષા, ક્રૂટ, ભૂલી જઈને જોકે મન, જોકે વચન અને જોકે પ્રાણથી આ યુદ્ધમાં જૂની મરવું. દિશાઓને મુલાવતી આપણી મર્જના થાય કે:—

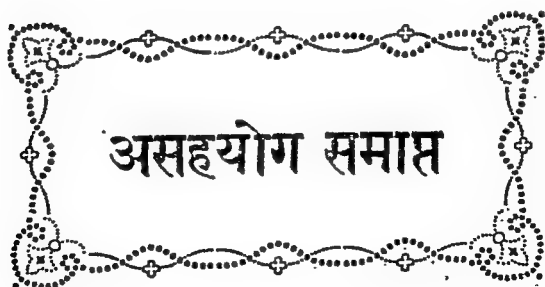
“કાર્ય સાધયામિ વા શરીરં વાતયામિ ॥”

ઈશ્વર આપણને ક્રોધ, હિંસા, હત્યા, દેવ, નીચતા અને પાપથી બચાવે. આપણને વિજય આપે, ધૈર્ય આપે, સાહસ આપે અને વસ્તો બતાવે. આપણે જાગૃત થઈએ, છવીએ અને મુખી થઈએ.

અંતમાં કવિવર રવીન્દ્રનાથના શબ્દોમાં ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરીને છું આ અંચ પૂર્ણ કરું છું.

“જ્યાં મન ભયથી પર છે, જ્યાં મસ્તક ઊંચું છે, જ્યાં સ્વ-
તંત્ર જ્ઞાન છે. જ્યાં ઉત્તમ ધરની નાની નાની દીવાલોમાં રોકાયે
રહી નથી, જ્યાં હૃદયના અંતરતમ પ્રદેશમાંથી સત્યની અમૃત-
મયી ધારા નીકળે છે, જ્યાં અવિશ્રાંત પરિશ્રમ ઉત્તતિસ્થાન તરફ
આગળ લઈ જઈ રહ્યો છે, જ્યાં બુદ્ધિના નિર્માળ અને પવિત્ર
પ્રવાહે પોતાનો માર્ગ નિરર્થક વ્યવહારોના ભયાનક રેતીના રણ-
માં ગુમાવી દીધો નથી, જ્યાં માનસિક પ્રવાહ, પવિત્ર વિચાર
અને કર્મના વિસ્તીર્ણ મેદાનમાં વહી રહ્યો છે, જ્યાં હૃદય આપની
અખંડ અમૃતધારાવાહિની સૌમ્ય મૂર્તિને ધારણ કરવા માટે
હાજર છે અને જ્યાં ઇન્દ્રિયો આપના સર્વ સ્વરૂપથી ભક્તિપૂર્વક
સેવા કરવાને માટે કટિબદ્ધ છે; હે મારા સ્વામિ! આનંદ અને
સ્વતંત્રતાના એ શિખર ઉપર મારા દેશને લઈ જા !”

ૐ શાંતિઃ । શાંતિઃ । શાંતિઃ ।

પરિશિષ્ટ

૧-મનુષ્યના અધિકાર

જો આપણે આપણા બંધુઓને કામ કરવાની સ્વતંત્રતા આપીએ, તેમના ગળામાંથી કાંસો કાઢી નાખી તેમને પોતાની યતિ કરવાની સ્વતંત્ર તક આપીએ, તો તેઓ પણ પોતાની માંતરિક શક્તિઓનાં રત્નો આપણને દર્શાવી આપશે.

પાઠક ! અમે આપને પૂછીએ છીએ કે, તમારા લાખે બંધુ-ઓની પાસે જોરજુલમથી કામ કરાવવાનો તમને શો હક છે ? શું તેઓ તમારી પેઠે મનુષ્ય નથી ? શું પરમાત્માએ તેમને તમારી પેઠે કર્મ કરવાને સ્વતંત્ર રાખ્યા નથી ? જો તેનામાં પણ તમારા જેવો આત્મા છે અને તે આત્મા ઈશ્વરનું એક અંગ છે, તો તેમનામાં અને તમારામાં કાંઈ પણ ભેદ નથી. જેવી રીતે તમે પરમાત્માના પુત્ર છો, તેવી રીતે તે પણ છે; તો પછી તેના પર આવો જોરજુલમ શા માટે કરવામાં આવે છે ?

બાળ અને અત્યાચારથી ભારતની ઉચ્ચ વર્ણોએ હબરો વધ-વધનીચ ભાવિઓ પર રાજ્ય કર્યું છે અને તેમને કરી પણ ઉચ્ચ

કરવાની તક આપી નથી. આ નિરપરાધી અને નિર્માલ્ય ભારત-સંતાનોની ઉપર પશુઓની પેઠે અત્યાચાર થતો રહ્યો છે. તે ઘોર અત્યાચારે તેમને આજે એવા દબાવી દીધા છે કે તેઓ પોતાને મનુષ્ય પણ માનતા નથી. અમે પૂછીએ છીએ કે, ભારતના લોકોને પોતાના સમાજના છ કરોડ મનુષ્યો પર આટલો ઘોર અન્યાય કરવાનો શો અધિકાર છે? આ ભૂમિ પર જેટલો આપણો હક છે, તેટલોજ તેમનો પણ હક છે. ભારતભૂમિ જેવી આપણી માતા છે, તેવી તેમની પણ માતા છે. આપણી પેઠે તેઓ પણ કર્મ કરવામાં સ્વતંત્ર છે. જો તેમને તક આપવામાં આવે, જો તેમને પણ આપણા જેવાજ હક આપવામાં આવે, જો તેમને માટે પણ આપણા જેવીજ શાળાઓ હોય, તો તેમનામાં પણ ઉત્તમ લેખકો, કવિઓ અને સુયોગ્ય પુરુષો ઉત્પન્ન થઈ શકે એમ છે. ત્યારે આફ્રિકાના હબસીઓનાં સંતાનો ઉચ્ચ શિક્ષા ગ્રહણ કરી ગોરા લોકોની સમાન બની શકે છે, ત્યારે આપણા આ છ કરોડ બંધુઓ ઉત્તમ શિક્ષા ગ્રહણ કરી ભારત માતાના યોગ્ય પુત્રો શા માટે નહિ બની શકે ?

જો કોઈ અમને એવો પ્રશ્ન કરે કે, નીચ જાતિઓને કર્મ કરવાને સ્વતંત્ર છોડી દેવામાં આવશે, તો પછી તેમનો ધંધો કોણ કરશે? તો તેના ઉત્તરમાં અમારું નિવેદન એ છે કે, જેવી રીતે અમેરિકા અને યુરોપમાં આ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે, તેવી રીતે આપણે પણ તેનો નિર્ણય કરી શકીશું.

x

x

x

x

પરંતુ હાય ! આ અભાગી દેશમાં તો પ્રત્યેક મનુષ્યની સ્વતંત્રતા છીનવી લઈને તેને ખૂંટાની સાથે બાંધી લીધો છે. તે બિચારાને તે ખૂંટાની આસપાસજ ફરવાની આજ્ઞા છે. જો કોઈ આ બંધનમાંથી મુક્ત થવાની ચેષ્ટા કરે, તો ધર્મના નેતાઓ તેનું ગળું

આવવાને ઝટ તૈયાર થઈ જાય છે. તેના પર મુજિબમાં મુજિબ આશ્રેપ કરવાને તૈયાર થઈ જાય છે. મોટાં મોટાં સામાજિક આંદોલનદારોએ પણ આ પરાધીન મનુષ્યો પ્રતિ કાંઈ ચલાનુમતિ દર્શાવી નથી. સામાજિક આંદોલનદારો આ પ્રશ્નને ઉડતાં દરે છે.

x x x x

આ પ્રશ્નને જો આપણે ખીણ બાબુથી તપાસીએ અને જેમ માની લઈએ કે, લોકો પોતાની ખુશીથી આ કામો કરે છે, તો તેના સંબંધમાં અમારું નિવેદન એ છે કે, તેમને પણ ભારે પગાર આપવો જોઈએ. હવે લોકો જાણે છે કે, કઠિન કામને માટે અધિક મજૂરી આપવી જોઈએ; તો પછી આવાં કઠિન કામ કરનારને કોઈ બોલી મજૂરી શા માટે આપવામાં આવે છે ?

x x x x

આ દીનબંધુઓએ અધિક મજૂરીને માટે કેટલીક વાર હટતાલ પણ પાડી છે, પરંતુ તેમનું સાંભળે છે કોણ ? તેમને તો મનુષ્યજ ધારવામાં આવતા નથી.

x x x x

આહા ! કામ કરવાની સ્વતંત્રતામાં કેટલા ઉચ્ચ ગુણો છે ? સમાજની પ્રત્યેક વ્યક્તિને જરાજર ઓળખી તેને તેની પ્રકૃતિ અનુસાર કાર્ય કરવાની સ્વતંત્રતા આપીને તેના પ્રત્યે સહાનુભૂતિ દર્શાવવી એ અતિ મહત્ત્વની વાત છે. શાંતિના રાજ્યની સ્થાપના કરવા માટે આ અધિકાર એક મૂળમંત્ર છે. એનાથી સામાજિક ઉત્તરિનો પ્રારંભ થાય છે. પ્રત્યેક મનુષ્યને પોતાની રીત અનુસાર ધંધો કરવાની આજ્ઞા આપવી, એ તેને માટે ઉત્તરિ-રૂંદાર ખોલી દેવા સમાન છે. જે કાર્યમાં આપણું મન લાગે છે, તે કાર્ય કરતાં આપણને કેટલો બધો આનંદ થાય છે ? એથી આ પછી આત્મા કેટલો પ્રસન્ન રહે છે. પ્રસન્નચિત્ત પુરુષનેજ જીવનનું

સાચું સુખ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. જે કામ કરનારનું મન ચોંટે, તે કઠિનમાં કઠિન કામ પણ સહેલાઈથી થઈ જાય છે. ઈચ્છા વિરુદ્ધ કામ એ એક પ્રકારનો બોજો છે. જ્યારે સમાજ કોઈ મનુષ્ય પર અપ્રસન્ન થાય છે, ત્યારે તે તેની સાથે કેવો વ્યવહાર કરે છે? તે તેને કેદખાનામાં મોકલી દે છે. કેદખાનું એ શું છે? ત્યાં મનુષ્ય સ્વેચ્છાનુસાર કામ કરી શકતો નથી. બસ, ત્યાં બીજું છે શું?

મનુષ્યને જે મોટામાં મોટી સજા મળી શકે, તે આ કાર્યની સ્વતંત્રતા છીનવી લેવી એ છે. કેદખાનામાં ખાવાનું મળે છે, સૂવાનો સામાન મળે છે, રહેવાને ઓરડી મળે છે, પરંતુ એવી કયી વસ્તુ છે, કે જે છીનવી લેવાથી મનુષ્યને અત્યંત કષ્ટ થાય છે? તે કેવળ કામ કરવાની સ્વતંત્રતા છે. ભારતમાં આજે કરોડો માણસોની કાર્યસ્વતંત્રતા સમાજે છીનવી લીધી છે અને તેમને ખૂંટાની સાથે બાંધી દીધા છે. કાંઈ પણ અપરાધ વિના તેમને દંડ આપવામાં આવે છે. પરંતુ તેમનો પોકાર સાંભળનાર કોઈ છે?

x

x

x

x

સમાજના નેતાઓ! ‘ધર્મ ધર્મ’ ની ખૂંમે પાડનારાઓ! જ્યાંસુધી તમે આ અન્યાય દૂર કરવાનો યોગ્ય પ્રયત્ન કરશો નહિ, ત્યાંસુધી તમારા હૃવનો, તમારી સંધ્યા, તમારી નમાજો વૃથા છે. ઈશ્વર એવું ઈચ્છે છે કે, તમે માત્ર ખાલી પ્રાર્થનાઓમાં બૂઠાં અશ્રુજ વહેવરાવશો નહિ; પરંતુ તે પ્રમાણે કાર્ય કરી બતાવો. આંખ ઉઠાવીને જુઓ, તમારી સન્મુખ શું થઈ રહ્યું છે? સમાજમાં ચાલતો આ અન્યાય રોકવાનો પ્રયત્ન કરો. આજે અમારા કરોડો દેશબંધુઓ કેદીના જેવું જીવન વ્યતીત કરી રહ્યા છે. કૃપા કરીને તેમની જેડીઓ તોડી નાખો; તેમની સાથે મનુષ્યના જેવું વર્તન કરો; તેમને તમારા જેવાજ ગણો; આમ કરવામાંજ તમારું અને દેશનું કલ્યાણ છે.

અંતે અમે અમારા દુઃખી ભાઈઓને નિવેદન કરીએ છીએ કે, તમે તમારી હરકતો દૂર કરવાને માટે સ્વયં કટિબદ્ધ થઈ બેસો. સ્થિત સાધનમાં તમે તમારી બતને કોઈને આધીન ગણુશો નહિ. તમારા મનમાં નીચ હોવાની જે કલ્પના ધૂસી ગઈ છે અને જેણે તમારી કાર્યસ્વતંત્રતા છીનવી લીધી છે, તેને તમે શીઘ્ર તમારા મનમાંથી કાઢી નાખો. જો એક પ્રાંતમાં સમાજના માણસો તમારી સાથે અન્યાય કરતા હોય અને તમે સારી રીતે જીવનનિર્વાહ ન કરી શકતા હો, તો તમે અન્ય પ્રાંતમાં જઈ વસો. કોઈ પણ ઉપદેશક નસીબની વાત કરે, તો તે માનશો નહિ. તમે પોતેજ તમારી ઉત્તતિનું કારણ છો એમ માનજો. આ વાત તમારા હૃદય પર લખી લેજો કે, પરમાત્માએ મનુષ્યમાત્રને સ્વતંત્ર બનાવ્યા છે. જે અન્યાય સમાજમાં થાય છે, તે ઈશ્વરકૃત નથી, પરંતુ મનુષ્યકૃત છે અને જે નિયમો બનાવવામાં તમારી સંમતિ લેવામાં આવી નથી, તે નિયમો તોડવાનો તમને સંપૂર્ણ હક છે.

૨-સ્વત્વાધિકાર

ભારતવર્ષના લોકો કર્મનો સિદ્ધાંત માને છે અને પરમ અભિમાન સ્થિત રહે છે કે:—

“ જે જેનું વાલે છે, તે તેનુંજ લણે છે.” શું આ વાત સત્ય છે? શું આપણે જેનું વાલીએ છીએ, તેનુંજ લણીએ છીએ?

આવો, અમે તમને એવરેશમાં લઈ જઈએ અને ધગધગતા તાપમાં કામ કરતા કૃષિકારોની દશા બતાવીએ! તેમને પૂછો કે, તમે જેટલી મહેનત કરો છો, તેટલું ફળ તમને મળે છે? પૂછો, પૂછો તમને મળે છે? શા માટે? જે સિદ્ધાંતોને આપ અટક સમજે છે.

જેના વિષે આપ આટલું બધું અભિમાન ધરાવો છો, જેની સત્યતા સિદ્ધ કરવાને માટે આપ બીજાઓનું મગજ ખાઈ જાઓ છો, તે સિદ્ધાંતો કેવા ફળે છે, તે તો જુઓ ! તમે કૃષિકારોને પૂછો કે, શું તમને તમારી મહેનતનું ફળ મળે છે ?

તેઓ તમને જણાવશે કે, અમે જેટલી મહેનત કરીએ છીએ તેનો દશમો ભાગ પણ અમને મળતો નથી. તો પછી નવ ભાગ જાય છે ક્યાં ? “કર્મ” પ્રધાન છે.” એવી ખૂમ પાડનારાઓ ! વ્યાખ્યાનોમાં મેજ તોડનારાઓ ! ખતાવો તો ખરા કે, કૃષિકારોને તેમના પરિશ્રમનું ફળ શા માટે મળતું નથી ? આપના કર્મની થિયરીના ગપાટા ક્યાં ગયાં ? આ ગપાટકો તો માત્ર મૂખોઓની આંખોમાં ધૂળ નાખવાને માટેજ છે. જો એમ હોય નહિ તો ખતાવો કે, કૃષિકારોના પરસેવાની કમાઈ કોણ ઉડાવે છે ?

એનો ઉત્તર આપતાં તમારી જીડવા બંધ થઈ જાય છે. તમારા મુખમાંથી શબ્દ નીકળતો નથી. કેમ નીકળે ? તમે તો મૂખોને ઠગવાને માટે આ જૂઠી જાળ રચી છે અને આ યુક્તિરહિત ફિલસૂફી બનાવી છે. અન્યાય કરવો અને રંકોને લૂંટવા, એ તમારો ધર્મ છે. આટલાથી પણ શાંત નહિ થતાં તમે તમારા ધાર્મિક ગ્રંથોથી અન્યાયને પુષ્ટિ આપો છો. જો તમારી પાસે અમારા આક્ષેપોનો કાંઈ ઉત્તર હોય, તો તે કૃષિકારોને જણાવતા કેમ નથી, કે જેથી તે બિચારા પોતાનાં કર્મોનાં ફળ મેળવી શકે ?

સત્ય વાત તો એ છે કે, તમારી પાસે એનો ઉત્તર છેજ નહિ. જો હોત તો આજે આપણે આ ભયાનક દ્રશ્ય, આ ધૂણિત વ્યવસ્થા જોવત નહિ. મહેનતમજૂરી એક જણ કરે છે અને તેનું ફળ બીજો માણસ ઉડાવે છે ! લોહી તાવીને પરસેવો કરનારાઓને ખાવાનું મળતું નથી અને નટખટ, નકામા, આળસુ અને ધૂત મા-

મુસો બેઠા બેઠા એનખાણ ઉડાવે છે; સમાજમાં તેમનીજ પૂજા થાય છે; ઉપદેશકો પણ તેમનાંજ ગીત ગાય છે અને તેમનીજ સ્તુતિ કરે છે; કારણ કે તેમની પાસેથી તેમને દક્ષિણા મળે છે. ગરીબો અને દુઃખીઓની સંભાળ કોણ લે? લોકો અનાથોને માટે અનાથાલયો ખોલે છે, તેમાં તો તેઓ ખતિ મોટેા ઉપકાર કરતા હોય એમ જણાવે છે! બધા એથી ચો લાભ? એથી માત્ર એટલું જ થયે કે, ધર્મોપદેશકોને પેટ ભરીને પ્રશંસા કરવાની તક પ્રાપ્ત થયે. તેમનાં કમંની ફિલસૂફીનું કળ માત્ર એટલું જ આબુ છે કે, સમગ્ર પ્રજા ભિખારી બની ગઈ છે; અનાથાલયો ખોલવામાં આવે છે અને સર્વને શિક્ષા પર નિર્બાંહ કરવાનું શીખવવામાં આવે છે. આ પ્રકારે શિક્ષાવૃત્તિ પર કયાં સુધી શુભરો આવશે? લોકોને આ પ્રશ્ન પર વિચાર કરવાની ખુદ્દિ સુધ્ધાં નથી રહી. સમાજના દુઃખી સભ્યો! જે મહાત્માઓની ઉપર આપે વિશ્વાસ રાખ્યો છે, તેઓ વિશ્વાસઘાત કરી રહ્યા છે. કૃપા કરીને અમે કહીએ છીએ તે ત્રાંસજો.

x

x

x

x

હે સમાજ સુધારકો! શું આ દયા દયાજનક નથી? આપના ઉપદેશોથી સમાજના અધિક લોકોને લકવો થયો છે. દેશનાં બાલકોનાં વહન કરમાઈ ગયાં છે. તેઓ ઉદમ અને પરિશ્રમની વાત સમજી શકતાં નથી. તેમનો કાંઈ ઉદ્દેશ નથી; તેમનામાં કાંઈ જીવન નથી. તેમને ખાડામાંથી બહાર કાઢવાનો પ્રયત્ન કરીએ, તોપણ તેઓ બહાર નીકળવા માગતાં નથી. તેમનાં જંધન કાપી નાખો, પરંતુ તેઓ જંધનમાં જકડાઈ રહેવા માગે છે. શું કોઈ પણ જાતની આવી હીન દયા કદી પણ થઈ હશે? હે પ્રલો! હે પ્રલો!!

સ્વત્વ! ભારતસંતાનોને માટે આ નવીન શબ્દ છે. આજે વીસમી શતાબ્દમાં અમે અમારા દેશજનુઓને સ્વત્વનો મહિમા

જણાવવાને પ્રવૃત્ત થયા છીએ. શું તેઓ અમારો પોકાર માંભળશે? શું તેઓ અન્ય શબ્દનું છળકપટ છોડી ‘અધિકાર’ એ મહત્તાપૂર્ણ શબ્દ પર વિચાર કરશે?

પ્રાયઃ એવું જોવામાં આવે છે કે, મજૂરો પોતાનાં દુઃખો ભૂલી જવાને માટે મદ્યપાનનો અભ્યાસ પાડે છે. તેઓ દારૂના નશામાં થોડા સમયને માટે પોતાનાં ગૃહદુઃખો વીસરી જાય છે.

૩-સ્વત્વરક્ષા

“મનુષ્ય જે કાંઈ કમાય છે તેનો ખરો સ્વામી તેજ છે.” આ વાત એક સાધારણ બુદ્ધિનો માણસ પણ ઘણી સહેલાઈથી સમજી શકે છે. એમાં કાંઈ મોટા તત્વજ્ઞાનની જરૂર નથી. મનુષ્યની સામે જે કોઈ પણ કઠિન પ્રશ્ન હોય, તો તે એ છે કે, “જે કાંઈ મનુષ્ય કમાય તેની રક્ષા તે શી રીતે કરી શકે?” એક તરફ સમાજના શાંતિપ્રિય અને સાધુ પ્રકૃતિના સભાસદો ઈમાનદારીથી જીવનનિર્વાહ કરવા માગે છે; તેઓ મહેનતમજૂરી કરીને દ્રવ્ય કમાય છે અને ખીજી તરફ લુચ્ચા, નકામા, આળસુ, ધૂર્ત અને લક્ષંગા લોકો સામ, દામ, દંડ, ભેદ અથવા પોતાના શારીરિક બળથી સાધુ પુરુષોને ઠગી ચેનખાણ ઉડાવે છે. આ દૃશ્ય આપણે આપણી સામેજ જોઈએ છીએ. આપણી દિનચર્યામાં આપણે એવી અનેક ઘટનાઓ જોઈએ છીએ અને સાંભળીએ છીએ. ધર્માત્માઓનું કાંઈ વજન નથી-ઈમાનદારોનો કોઈ ભાવ પૂછતું નથી. જ્યાં જુઓ ત્યાં લુચ્ચા, જૂઠા અને દગાખાજોજ ફાવી રહ્યા છે. લાંચ-રુશવતનું બજાર ગરમ છે. અદાલતોમાં ધનાઢ્યોનું કામ સિદ્ધ થાય છે અને ગરીબ બિચારા નિરપરાધીઓ માર્યા જાય છે. ગરીબ માણસોનો કોઈ ભાવ પૂછતું નથી. રૂપિયા

હોય તો અર્થ કાંઈ છે, નહિ તો ધક્કા ખાવાનોજ વારો આવે છે.

x

x

x

x

સીધુંદિધી વિચાર કરવામાં આવે તો ‘સ્વત્વ-નાશ’ અને ‘અધિકાર-દાસ’ નું મુખ્ય અને એકજ કારણ અવિદ્યા છે. સમાજની પ્રારંભિક અવસ્થામાં અવિદ્યાનું સામ્રાજ્ય રહે છે; તેથી તેમાં પશુના જેવી જીવનવ્યવસ્થા હોય છે. પરંતુ જેમ જેમ માણસને જ્ઞાન આવે છે, તેમ તેમ તેની આંખો ખૂલતી જાય છે. તે તક કરવા લાગે છે અને જુદાં જુદાં ઉપયોગ કરવા માંડે છે. તેને સમાજની મદદતા સમજવા લાગે છે. તે પારસ્પરિક સંબંધો સમજવાની ચેષ્ટા કરે છે. આ વાત સ્મરણમાં રાખવી એમ એ કહે, જે સમાજમાં જેટલી અધિક અવિદ્યા હોય છે, તે સમાજમાં તેટલો અધિક અન્યાય થાય છે.

એક વાત તો સ્પષ્ટ છે કે, આપણા સમાજની આ કાંઈ પ્રારંભિક અવસ્થા નથી; આપણે સહ્ય અવસ્થામાં છીએ. એટલા માટે આપણી વર્તમાન દશામાં આપણે સ્વત્વની રક્ષા કેવી રીતે કરી શકીએ, તે જાણવાની આવશ્યકતા છે. આપણે સંઘ કેવળ વર્તમાનકાળની સાથે છે. પાછલાં મુડાંને અમે ઉકેલીશું નહિ, તેમજ ભવિષ્યનાં સ્વર્ગીય ઉદાનો પણ દર્શાવીશું નહિ. અમે અમારા દુઃખિત ભાઈઓના વર્તમાન વ્યાધિઓનો ઇલાજ કરવા માગીએ છીએ. સૌથી પ્રથમ પ્રત્યેક વ્યક્તિએ એમ સમજવું એમ એ કહે, સ્વત્વરક્ષા એ ઈશ્વરી આજ્ઞા છે. મનુષ્યનો એ ઈશ્વરદત્ત અધિકાર છે. જેવી રીતે આપણે નાનાં નાનાં પતંગિયાં અને પક્ષીઓમાં સ્વત્વરક્ષાની આદત જોઈએ છીએ, તેવી રીતે આપણે એમ પણ સારી રીતે સમજી લેવું એમ એ કહે, સ્વત્વરક્ષા એ ધર્મનું એક અંગ છે. જેમ આપણને ધર્મનાં દશ લક્ષણો જણાવવામાં આવ્યાં છે, તેવી રીતે આને ધર્મનું અગિયારમું લક્ષણ સમ-

જવું જોઈએ. આપણા હક્કોની રક્ષા કરવી અને આપણા પરસ્વા-
ની કમાઈ ધૂતોના હાથમાં જતી જાચાવવી, એ આપણો ધર્મ છે.

x

x

x

x

આપ પ્રશ્ન કરશો કે, સ્વત્વરક્ષાની આ પ્રણાલિને માટે તો
શારીરિક જળની જરૂર છે. તો ભલા, કમજોર આઠમી થું યુદ્ધ કરી
શકે છે? તો અમે આપને વિનયપૂર્વક વિવેકન કરીશું કે, જે
અવસ્થાનું અમે વર્ણન કરીએ છીએ, તે અવસ્થામાં તો હૃદયુદ્ધ
માણસો નિર્જાનોના હાથનો માર ખાઈ જશે છે. ચોર એકલોજ
હોય છે, પરંતુ તેનું નામ ઘણા લોકોને લયભીત બનાવી દે છે.
તેનું નામ સાંભળતાંજ મોટા મોટા હૃદયુદ્ધ માણસો જડાવરા
બની જાય છે. તેમને રાત્રે નિદ્રા આવતી નથી. તેઓ સ્વપ્નમાં
પણ આકંઠ કરી ઊઠે છે. ભય તેમને કંપાયમાન કરી દે છે.

આનું કારણ શું છે? કારણ કેવળ એટલુંજ છે કે, આપણને
ચોરોથી કરતા રહેવાની શિક્ષા આપવામાં આવી છે, આપણને
લકુંગાઓથી ખીવાની શિક્ષા આપવામાં આવી છે. આપણને લકું-
ગાઓની આગળ મસ્તક નમાવવાનો ઉપદેશ અપાયો છે.

x

x

x

x

અમે આ સંબંધી વિસ્તારપૂર્વક વિવેચન કરવાની ઇચ્છા
રાખીએ છીએ; પરંતુ તેમ કરવાને અમે અસમર્થ છીએ. એક તો
અમારી લેખિની સ્વતંત્ર રીતે ચાલી શકતી નથી અને બીજું
અમે અમારા વિષયને સીમાબદ્ધજ રાખવા માગીએ છીએ. અમે
કેવળ સામાજિક અશાંતિનાં કારણોનુંજ નિદર્શન કરીશું
જો સમાજના સભ્યો. એ કારણો જાણે અને અશાંતિ દૂર કરે
તો સામાજિક ઉન્નતિનું ચક્ર ઘણી સરળતાથી ચાલ્યા કરે. સમા-
જ સભ્યોની બનેલી છે; એટલા માટે જો અમે સભ્યોના અ-
ધિકાર દર્શાવવાને ફળીભૂત થઈએ, તો અમારા ઉદ્દેશની સિદ્ધિ

નારી રીતે થાય. અમે માણસોના અધિકાર ત્રણ ભાગોમાં વિભક્ત કર્યા છે. તેનું વર્ણન ક્રમાનુસાર કરી આ ખંડ પૂર્ણ કરીશું.

૧—પ્રત્યેક મનુષ્ય સામાજિક સભ્ય છે અને તે કારણથી સામાજિક સોજો સોજવવાનો તેને સર્વના જેટલો અધિકાર છે. આગામી, તાર, બાજ, પુસ્તકાલય, આદિ જેમ સર્વને માટે છે તેમ તેને માટે પણ છે. જો તેના એ સંબંધી અધિકારમાં કંઈ વાંધો દર્શાવવામાં આવે અને તેની સાથે યોગ્ય વર્તન કરવામાં આવે નહિ, તો સ્વત્વરક્ષા કરવી એ તેનો ધર્મ છે. જેવો સમય હોય તે અનુસાર લેખ, વાણી અને શારીરિક બળથી તેણે પોતાના સ્વત્વની રક્ષા કરવી જોઈએ. જો તે દુકાન પર માલ લેવા જાય તો તેણે ત્યાં પોતાનો વારો ધ્યાનમાં રાખવો જોઈએ. અન્ય લોકો તેને ધક્કો મારી તેનાથી પ્રથમ માલ લઈ લે તો તે તેણે સહન કરવું જોઈએ નહિ. અલબત્ત, બાળકો અને સ્ત્રીઓને સદા માન આપવું. કોઈ લક્ષ્મી માણસ ગાળ દઈ હાલવવા માગે અને સ્ટેશન પરના નોકરો દુરક્રિયા કરે, તો તે તેણે સહન કરવાં જોઈએ નહિ. તેણે પોતે તો કોઈની ઉપર અત્યાચાર કરવો જોઈએ નહિ.

x

x

x

■

શિક્ષા માગવાથી અધિકાર મળતા નથી. હાથ જોડનારા અને પાછાં હાથ બરનારા માણસો કાયર છે. તેઓ સમાજના છુદ્દ જંગુરૂં છે; તેમને પણ તળે છંદવા યોગ્ય છે. પ્રથમ અધિકાર લેવાની શક્તિ પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ. ખુશામત, વ્યાખ્યાન તથા અરજીથી કોઈને પણ અધિકાર પ્રાપ્ત થયા નથી. જેમને અધિકાર પ્રાપ્ત થયા છે, તેમને તે સ્વત્વરક્ષાની શક્તિ પ્રાપ્ત કરવાની મળ્યા છે. સ્વત્વરક્ષાની શક્તિ પ્રાપ્ત કરો એટલે અધિકાર આપના હાથમાં આવી જશે. સમાજના અન્યાયી સભ્યો તેમની ઉપરજી બુલ્લમ કરે છે કે જેમને તેઓ ખીરુ અને

કાયર તરીકે ઓળખે છે અને જેઓ તેમની સામે મસ્તક નમાવી “હુ હજૂર, હુ હજૂર” વા “ડીક, અન્નદાતા, ડીક, અન્નદાતા” કહીને ચાલે છે. જેઓ સિંહના બાળકની પેઠે અક્કડ રહીને ચાલે છે, જેમના બાહુમાં બળ છે, જેઓ એક ક્ષણ પણ અન્યાય સહન કરતા નથી, એવા પુરુષસિંહોને કોણ કરાવી શકે એમ છે? તેમની સાથે કોણ અન્યાય કરી શકે એમ છે? ‘અન્યાય’ તો તેમનાથી હજારો ગાઉ દૂર ભાગી જાય છે. ‘જુલમ’ તેમનાથી થરથર કંપે છે. એટલા માટે અમે અન્યાયપીડિત બંધુઓને નિવેદન કરીએ છીએ કે “ભાઈ, બંધુઓ! તમારી શક્તિ એકત્ર કરો. સ્વત્વરક્ષાનું પણ લો. અન્યાય દૂર કરવાનો યત્ન કરો. તમારા ધર્મનો અને પ્રમાણિકતાનો ત્યાગ કરો નહિ. વીર બનો, સમાજમાં રહો અને તમારા અધિકારોને માટે યુદ્ધ કરો. ઇશ્વર તમારી રક્ષા કરશે. તમને તમારા અધિકારો મળશે.”

ઉપરોક્ત ત્રણ રૂપાન્તરોના નિરીક્ષણથી આપને વિદિત થશે કે, સ્વત્વરક્ષા મનુષ્યની અવસ્થા પર નિર્ભર છે. કોઈ વળતે તેને તે માટે એકલાજ યુદ્ધ કરવું પડશે અને કોઈ વાર તેને પોતાના સાથીઓની સાથે મળીને કાર્ય કરવું પડશે. જો સ્વત્વનો સંબંધ તેની એકલાની સાથે હોય, તો તેને સ્વયં પોતાની લડાઈઓ લડવી પડશે. જો તે એક સામાજિક અન્યાય હશે, તો તેનો પ્રતિકાર સંઘબળ વિના કરી શકાવાનો નથી. જો તેનો સંબંધ સમગ્ર દેશની સાથે હશે, તો તે અન્યાયનો નાશ દેશવાસીઓના એકત્ર થવા વિના અશક્ય છે. એટલા માટે જે વ્યક્તિનો અધિકાર લૂંટાયો હોય, તેણે પ્રથમ તેનું મૂળ સ્વરૂપ ઓળખી લેવું એ તેનું કર્તવ્ય છે. જ્યારે વ્યાધિનું યોગ્ય નિદાન-જ્ઞાન થશે, ત્યારે તેનું નિવારણ કરવું અતિ સહેલું થઈ પડશે.

“ જો તમે તમારા અધિકારોની રક્ષા કરવા માગતા હો, તો તમે તમારા પાઠોશીઓના જેવા બનો. તેમનાથી કેાઇ પણ પ્રકારે ન્યૂન રહો નહિ. કારણ કે જે બળવાન હોય છે, તેમને માટેજ આ જગત છે, તેજ પોતાની રક્ષા કરી શકે છે, તેનેજ છુવનનો આનંદ પ્રાપ્ત થઇ શકે છે. ”

૪-સમાનાધિકાર

આ શ્રદ્ધિ પરમ પિતા પરમાત્માની છે અને આપણે સર્વ તેનાં બાળકો છીએ.

પ્રત્યેક પ્રમાણિક માણસનો જીવો સિદ્ધાંત હોવો જોઇએ કે, સમાજમાં સર્વને ન્યાય મળવો જોઇએ તેમજ કેાઇ પણ માણસને વિશિષ્ટ હક મળવો જોઇએ નહિ.

.ભારતના સર્વસાધારણ લોકો આજે અવિધાની જાંઠી નિદ્રામાં સૂતેલા છે. તેમને શિક્ષાનીજ આવશ્યકતા છે. તેમને માટે અવશ્ય શિક્ષાનો પ્રબંધ થવો જોઇએ. જોકે વાર મને આ સંજોગી યોગવાને આપણા શિક્ષિત બંધુઓની સભામાં જવાનો શુભ અવસર પ્રાપ્ત થયો હતો. ત્યાં મેં મારા વિચારો પ્રકટ કર્યા અને આપણા અશિક્ષિત બંધુઓના પશ્ચાત્ત સમર્થન કર્યું. આથી સમાજમાં ભારે વાહવિવાહ થઇ થયો. કેટલાક પ્રતિષ્ઠિત માણસોએ મારા કથનનો પ્રતિદાર કર્યો. તેમની મુખ્ય દલીલ એ હતી કે, જો સર્વસાધારણમાં શિક્ષાનો પ્રચાર થઇ જશે તો નોકર નહિ મળે અને જો મળશે તો તે અધિક પગાર માગશે.

આ દલીલ કેવી સ્વાર્થથી ભરેલી છે! એની અંદર કેવો નીચ અને સંઘીર્ણ સાવ ભરેલો છે! જોકે માણસ બીજા માણસને પોતાનો શુદ્ધામ બનાવવાને માટેજ તેને શિક્ષા આપવા ઇચ્છતો નથી.

તેની ઇચ્છા એ હોય છે કે, સમાજના ઘણા સભ્યો અશિક્ષિત રહે તો સારું; કારણ કે એવી દશામાં જખ્ખે ત્રણત્રણ રૂપિયાના પગારે નોકર મળી શકશે. વાહરે ન્યાય ! અન્યાયની પણ કાંઈ હદ છે કે નહિ ? આવા માણસો પોતાને કોણ જાણે શું સમજે છે ?

તેમની પાસે વિદ્યા, ધન અને સત્તા છે; એટલા માટે તેઓ સ્વેચ્છાનુસાર સમાજ પર શાસન કરવા માગે છે. પરંતુ હવે એ દશા ટકી શકવાની નથી. દેશહિતૈષીઓ આ કુટિલ નીતિનાં ભયાનક પરિણામોથી પરિચિત થવા લાગ્યા છે. તેમને પ્રતીત થયું છે કે, આ સ્વાર્થ તેમનો નાશ કરી દેશે અને સર્વસાધારણની અવિદ્યા તેમને પણ સાથેજ લઈને ફૂળશે.

આવો, આપણે આપણા સ્વાર્થો એક બાજુએ રાખી સમાનાધિકારના પવિત્ર સિદ્ધાંત પર વિચાર કરીએ. પરમાત્મા રચિત આ મંત્રની ઉપયોગિતા સમજવાનો યત્ન કરીએ. જ્યારે આપણે આપણા પોતાના સ્વાર્થને ભૂલી જઈએ, ત્યારેજ તે સર્વનિયંતાના મહાન ઉદ્દેશનું આપણને જ્ઞાન થઈ શકે છે અને ત્યારેજ આપણે ‘સમાનતા’ શબ્દનો ખરો અર્થ પણ જાણીશું. આ તે કુંચી છે કે જેના દ્વારા મોક્ષરૂપી ભવનનાં દ્વાર ખુલ્લાં થઈ શકે છે. આ તે જાડુની લાકડી છે કે જેના સ્પર્શથી મુકદ્દામાં ત્રાણ આવી જાય છે. આ તે અમૂલ્ય ખુટ્ટી છે કે જેનાથી સમાજના સર્વ વ્યાધિઓનો ઇલાજ થઈ શકે છે.

x x x x

ઈશ્વરની દૃષ્ટિમાં સર્વ મનુષ્યો સમાન છે. તેના ન્યાય પ્રમાણે સર્વ માણસોને ઉન્નતિ કરવાને સમાન તક મળવી જોઈએ. તેને કોઈ વ્યક્તિવિશેષ પ્રત્યે દ્વેષ નથી. તેણે સર્વને માટે સમાન સાધનો આપ્યાં છે. મનુષ્ય કર્મ કરવાને સ્વતંત્ર છે. તે કોઈનો ગુલામ નથી. તેથીજ તેના ક્ષણનો નિશ્ચય તેનાં કર્મોદ્વારા થાય છે.

x x x x

સમાજમાં અશાંતિ ક્યારે ફેલાય છે ?

જ્યારે સમાજના કેટલાક સ્વાર્થી માણસો પોતાના અન્ય બંધુઓને પાછળ છોડી પોતાની સુખિત સાધવાને પ્રયત્નશીલ થાય છે અથવા સંસાર સાથેનો સંબંધ તોડી નાખી યોગ સાધવાને જંગલમાં ચાલ્યા જાય છે અથવા જ્યારે પ્રત્યેક માણસ એકલો એકલો પોતાની ઉન્નતિ સાધવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને પર્વતની કંઠશાઓમાં ધુપાઈ જાય છે ત્યારે સમાજમાં અશાંતિ ફેલાય છે.

x x x x

શું મોક્ષનો અર્થ પૂર્ણ શાંતિ થતો નથી ? અને જ્યારે આપણા બંધુઓ અવિદ્યાના ઊંડા કૂપમાં પડ્યા હોય, ત્યારે શું પ્રજ્ઞાંકમાં પણ પૂર્ણ શાંતિ સંભવિત છે ? કદાપિ નહિ. મનુષ્ય તો સ્વાર્થી છે. બીજા માણસો ભલે કૂવામાં પડે; પરંતુ પોતાને સુખિત પ્રાપ્ત થાય એવી તેની ઇચ્છા હોય છે અને પરમાત્માના નિયમો અતિ સખ્ત છે. તે પોતાનાં સર્વ પુત્રો અને પુત્રીઓ પ્રત્યે ધ્યાન રાખે છે, મનુષ્યના હૃદયમાં સેવા, બલિદાન, ઉપકાર આદિ ઉચ્ચ ગુણોનો અવિભાજ્ય કરવાને માટે તેણે તેને સામાજિક સભ્ય બનાવ્યો છે. સર્વની ઉન્નતિમાં પોતાની ઉન્નતિ માનવી એજ મનુષ્યને માટે મોક્ષનો સીપો અને સાચો માર્ગ છે. તેણે સર્વને સમાન સમજી સર્વની ઉન્નતિને માટે સમાન ઉપાય કરવા જોઈએ.

x x x x

કારણ કે આપણે સર્વ એક પિતાના પુત્ર હીએ. જે દેવે પોતાના બંધુઓને નીચ ગણે છે અને તેમને સમાન હક આપવા નથી, તેઓ ચોતે પોતાને ગુહસાન કરે છે. સમાજની અશાંતિનું મુખ્ય કારણ આપણા પોતાનો જ સ્વાર્થ છે. દેશની સમાનતા નહ પણ જવાબીજ આજે આપણી અધિગતિ થઈ છે. જ્યાં સુધી સમાજ પોતાના સર્વ સભ્યોને સમદૃષ્ટિથી જોયે નહિ.

ત્યાંસુધી કદી પણ ઐક્ય થઈ શકશે નહિ અને હુમેશાં લડાઈજયડા
અવશ્ય થતા રહેશે. આપ ઇચ્છો છો કે, સમાનતા કેળવ્યા વિનાજ
શાંતિ થઈ જાય તો ઠીક; પરંતુ એમ શી રીતે બની શકે ?

x

x

x

x

હિંદુ, મુસલમાન, જૈન, ખ્રિસ્તી, આર્યસમાજ વગેરે પંથો
ની સ્કૂલો ખોલશે નહિ; પરંતુ સર્વને સમાન શિક્ષા આપવાને
અને દેશમાં યુદ્ધિશાળી, સ્વાતંત્ર્યવાદી તથા સહનશીલ સભ્યને
ઉત્પન્ન કરવાને માટે ભારતીય વિદ્યાલય સ્થાપિત કરો. જો
આપ અમારું આ નમ્ર નિવેદન નહિ સાંભળો તો અલ્પ સમ-
યમાંજ આપને પોતાને આ પદ્ધતિ અનુસાર કાર્ય કરવું પડશે.

ભંગી, ચમાર, મોચી, નામશૂદ્ર, ઢેડ આદિ અસ્પૃશ્ય જાતિ-
નાં માણસોને માટે 'ભારત' શબ્દનો શો અર્થ છે ? તેમનાં
હૃદયોમાં 'ભારત' શબ્દ શું ભાવ ઉત્પન્ન કરી શકે છે ? શું ભારત
તેમની માતા છે ? શું ભારતમાતાના અન્ય પુત્રો તેમને પોતાના
જેવા સમજે છે ? 'ભારત' શબ્દ તેમને કંઈ નવીન સંદેશો
આપતો નથી. તેમની સામે એનો કંઈ આદર્શ નથી અને હોય
પણ કેવી રીતે ? શું તેમણે કદી પણ 'ભારત'ની ગોઠવણ છે ?
શું તેમના અન્યાયી ભાઈઓ તેમને માતાના દુષ્કર્મથી વંચિત રાખ-
તા નથી ? માતાનાં એ કરોડો બાલકો મૃતવત્ છે. તેમને જો
આપણે ભારતનું હુઃખ દૂર કરવાને કહીએ, તો તેઓ આપણી તરફ
દૃષ્ટાંતી દૃષ્ટિથી જુઓ છે અને તેમાં તેમનો અપરાધ પણ શું છે ?
અપરાધ તો આપણો છે; કારણ કે આપણે તેમના પ્રત્યે દોરતમ
અન્યાય કર્યો છે. તેમને સામાજિક અધિકાર આપવામાં આવ્યા
નથી. આથીજ આજે અશાંતિ પ્રસરી રહી છે; દેશ ઉદાસ છે અને
જાતિ રુદન કરી રહી છે.

જોડો, ઈશ્વરદત્ત સંદેશો સાંભળો. તેને જામેગામ લઈ લાવો અને કહો કે, મનુષ્યમાત્ર ઈશ્વરની દૃષ્ટિમાં સમાન છે અને સર્વ મનુષ્યો બંધુ છે. અજ્ઞાન લોકોને જણાવો કે, ભારત આપણી સર્વની માતા છે. તેનું ઐશ્વર્ય, તેની સંપત્તિ, તેનું દુઃખ, તેનું સુખ, એ સર્વમાં આપણે સપજાનો સમાન હિસ્સો છે. તેમને આલિંગન દો અને નિવેદન કરો કે, તમારા અધિકાર અમારા જેટલાજ છે. તેમના પ્રત્યે ધૃષ્ટા કરશો નહિ. સમાન હકની હુંદુભિ વગાડો અને સર્વને ઐવીજ શિક્ષા આપો કે, ભારત પર સર્વ બંધુઓનો સમાન અધિકાર છે. જે કંઈ અન્યાય પહેલાં થયો તે થયો. તમારી બૂલોનો સ્વીકાર કરો. દ્વેદ્યમાંથી ધૃષ્ટા અને દ્વેપને તિલાંજલિ આપો.

x

x

x

x

ત્યાંમુખી આ સામાજિક અન્યાય આપણી સામે છે, ત્યાંમુખી યોગ, પ્રાણાયામ, પુરસ્કરણ એ સર્વ નિષ્કળ છે. સમાજની સમાનતા એ આપણે આદર્શ છે અને ઐવીજ આપણું કસ્યાણ છે. સમાજના સર્વ સભ્યોના હિતમાં આપણું હિત છે. જે માણસ મનુષ્યસમાજની સેવામાં પોતાનું જીવન ખર્ચે છે, તેજ માણસ સાચો યોગી અને સાચો તપસ્વી છે. જે માણસ સમાજ, દેશ અને જાતિનાં દુઃખો દૂર કરવામાં પોતાનું સર્વસ્વ સમર્પણ કરી દે છે, તેજ સાચો સાધુ, મહાત્મા અને વૈરાગી છે. સમાજના સર્વ સભ્યોને સમાન ગણી તેમની સાથે ન્યાય-પૂર્વક વર્તન કરો; તેમને ઉત્તર કરવાનો પ્રયત્ન કરો; તેમનાં જીવન સુખી બનાવો; તેમને શિક્ષા આપો; તેમના પર પ્રેમ કરો; તેમના અધિકાર છીનવી લો નહિ; તેમની નિર્જાનતાનો અઘટિત લાભ ન લો; તેમના પ્રત્યે સહાનુભૂતિ ધારણ કરો. સ્મરણમાં રાખજો કે, આમ કરવામાંજ તમારું, તમારા દેશનું, તમારી જાતિનું અને મનુષ્યમાત્રનું સાચું હિત સમાયેલું છે.

લેવામાં આવી દેાય, તેના સ્વપ્નો અન્ય શી રીતે બોલી શકે ? હું તેમને માટે 'સત્યં વદ' ધર્મચર' એ ઉપદેશ વૃથા નથી ?

એક ધર્મોપદેશક દેઈ નગરમાં ઉપદેશ આપવા ગયો. વ્યાખ્યાનનાં વિજ્ઞાન નીકળ્યાં. વિષય હતો 'બ્રહ્મચર્ય' માત્રી ચારી શીક થઈ. ઉપદેશક મહાસયે લોકોનાં દુર્જન શરીર એઈ તેમને ખૂબ બિધલ લીધા અને કહ્યું કે:

“બ્રહ્મચર્યનું પાલન નહિ કરવાથીજ તમારી આવી દુર્ગતિ થઈ છે. તમે વ્યભિચારી છો. તમારાં શરીર જુઓ. તમારે શરમાવું જોઈએ,” ઇત્યાદિ.

આ પ્રકારે દોઢ દલાકપર્યંત વ્યાખ્યાન ચાલ્યું. અંતે એક વૃદ્ધ માણસથી રડી શકાયું નહિ. તે બોલો થઈને બોલ્યો:

“સાંભળો પંડિતજી ! અમને તો પેટ ભરીને ખાવાનુંજ મળતું નથી અને આપ તો અમને વ્યભિચારી કહો છો ! જો અમને બે ટંક પેટ ભરીને અન્ન મળે તો અમારાં શરીર એક મહિનામાં દુદ્ધપુદ્ધ બની જાય. અહીંયાં ખાવાનું તો ઠેકાણું નથી અને તમે તો તમારુંજ દૂધા કરો છો !”

આ વૃદ્ધના કથનનો ઘણો સારો પ્રભાવ પડ્યો; કારણ કે તે સર્વનો પ્રતિનિધિ હતો અને સર્વના અનુભવનીજ વાત બોલ્યો હતો. અન્નની ત્રુટી એજ તેમની દુર્જનતાનું ખરું કારણ હતું.

આજ દશા 'સત્યં વદ'ની છે. ઉપદેશકો ઘણા છે, પરંતુ ખીમારીનો ખરી દવા કરનાર દેઈ વેધ મળતો નથી. માત્ર હાખલા દલીલોથી વક્તૃત્વની અમૃતધારા વર્ષાવનારા ઘણા મળે છે. આવી દશામાં સત્યનો પ્રચાર શી રીતે થઈ શકે ? સૌથી પ્રથમ તો આપણે સામાજિક ચંત્રના ત્રિદાંતો સમજવાની તથા તેની રચના અને ગતિ જાણવાની જરૂર છે. સામાજિક વિજ્ઞાનના જ્ઞાન વિના

૫-વાસ્તવતંત્રતા

પ્રશ્ન—“કુરિરે આપણને સત્તી શા માટે આપી છે ?”

ઉત્તર—“સત્ય જોડવાને માટે. કારણ કે કુરિર સત્યવાદી છે અને આપણું જીવન તેને માટેજ છે.”

જગતમાં જેટલા મનુષ્યોનાં પ્રવર્તિત છે અને જેટલા મનુષ્યો સુખરક્ષા ચલાવે છે, તે સર્વેએ આ વાત યુક્તકંઠે સ્વીકારી છે કે, સત્ય જોડવું એ આપણો ધર્મ છે. તેમજ સત્યને સર્વોપરી ધર્મ માન્યો છે. જ્યાં જ્યાં ધર્મસભાઓ છે, ત્યાં ત્યાં આજ અવાજ આપણને સંજાણાય છે કે, “સત્ય જોડો, સત્ય જોડો.” સભાઓ અને સોસાયટીઓના ઉપદેશકો પોતાના શ્રોતાઓને એજ ઉપદેશ આપે છે; ચાતરફ એજ ધ્વનિ સંજાણાય છે.

પરંતુ એનું પરિણામ શું આવ્યું છે ?

તેજ ઉપદેશકોનું ચારિત્ર્ય જુઓ; ધર્મસભાઓના નેતાઓનાં કાર્યની તપાસ કરો. શું તેઓ પોતે સત્યવાદી છે ? ના.

તો પછી આ મિથ્યા આડંબર શા માટે ? નિત્ય ત્રિકાળ સંધ્યા કરનાર, સમયસર નમાજ પઢનાર અને મંદિરમાં જનાર આવા જૂઠા શા માટે છે ?

શું આપે કદી આ પ્રશ્નો પર વિચાર કર્યો છે ?

વિચાર કરો. માત્ર ‘સત્યંવદ ધર્મચર’ કહેવાથી કોઈ સત્યવાદી બની શકતો નથી. એને મનુષ્યના સામાજિક નિયમોની સાથે ઘણો ઘાડો સંબંધ છે. સમાજના જે નિયમો પર મનુષ્યનું જીવન અને મૃત્યુ નિર્ભર છે, તે નિયમોને તેના ચારિત્ર્યની સાથે ઘાડો સંબંધ છે. ભલા, જે સમાજની વાસ્તવતંત્રતા છીનવી

લેવામાં આવી હોય, તેના સ્વયે સત્ય શી રીતે જોવા શકે ? શું તેમને માટે 'સત્યંવદ ધર્મચર' એ ઉપદેશ વૃથા નથી ?

એક ધર્મોપદેશક કોઈ નગરમાં ઉપદેશ આપવા ગયો. વ્યાખ્યાનનાં વિજ્ઞાન નીકળ્યાં. વિષય હતો 'બ્રહ્મચર્ય' ઘણી સારી સીક થઈ. ઉપદેશક મહાશયે લોકોનાં દુર્બળ શરીર જોઈ તેમને ખૂબ હિંમત લીધા અને કહ્યું કે:

"બ્રહ્મચર્યનું પાલન નહિ કરવાથીજ તમારી આવી દુર્ગંથા થઈ છે. તમે વ્યભિચારી છો. તમારાં શરીર જુઓ. તમારે શરમાવું જોઈએ," ઇત્યાદિ.

આ પ્રકારે ટોઢ દલાકપર્યંત વ્યાખ્યાન ચાલ્યું. અંતે એક વૃદ્ધ માણસથી રહી શકાયું નહિ. તે જિલ્લો થઈને જોડ્યો:

"સાંભળો પંડિતજી ! અમને તો પેટ ભરીને ખાવાનુંજ મળતું નથી અને આપ તો અમને વ્યભિચારી કહો છો ! જો અમને બે ટંક પેટ ભરીને અન્ન મળે તો અમારાં શરીર એક મહિનામાં દુદ્ધપુષ્ટ બની જાય. અહીંયાં ખાવાનું તો ઠેકાણું નથી અને તમે તો તમારુંજ કૂટ્યા કરો છો !"

આ વૃદ્ધના કથનનો ઘણો સારો પ્રભાવ પડ્યો; કારણ કે તે સર્વનો પ્રતિનિધિ હતો અને સર્વના અનુભવનીજ વાત જોડ્યો હતો, અમની ત્રુટી એજ તેમની દુર્બળતાનું ખરું કારણ હતું.

આજ દશા 'સત્યં વદ'ની છે. ઉપદેશકો ઘણા છે, પરંતુ ખીમારીનો ખરી દવા કરનાર કોઈ વેંલ મળતો નથી. માત્ર દાખલા દલીલોથી વક્તૃત્વની અમૃતપાસ વર્ષાવનારા ઘણા મળે છે. આવી દશામાં સત્યનો પ્રચાર શી રીતે થઈ શકે ? સૌથી પ્રથમ તો આપણે સામાજિક યંત્રના ત્રિદાંતો સમજવાની તથા તેની રચના અને ગતિ જાણવાની જરૂર છે. સામાજિક વિજ્ઞાનના જ્ઞાન વિના

ધાર્મિક ઉપદેશો નકામા છે. જે નિયમોને આધીન સામાજિક ચક્ર ચાલે છે, તે જાણ્યા વિના સમાજની વ્યવસ્થા શી રીતે ચર્ચ શકે.

જો 'સત્યં વદ'નો પ્રચાર કરવા માગતા હો, તો પ્રથમ 'સત્ય'ના માર્ગમાં વિઘ્નો કયાં કયાં છે, તેની તપાસ કરો. કોઈ માણસ માત્ર શોખને ખાતર અસત્ય બોલતો નથી અને જે બોલે છે, તે માનસિક વ્યાધિઓથી ગ્રસિત થાય છે. અધિક માણસો તેમની વાક્સ્વતંત્રતા છીનવી લેવામાં આવી છે, એટલા માટે અસત્ય બોલે છે. તેઓ સત્ય બોલવા માગે તો પણ બોલી શકતા નથી. તેમને બળાત્કારે અસત્ય બોલવું પડે છે. સમાજની આર્થિક તથા રાજનૈતિક દશાજ એવી હોય છે કે, અસત્ય વિના તેનો નિભાવ થવો કઠિન છે. આવી દશામાં લોકો સત્ય બોલવા જાય, તો તેઓ ભારે સંકટમાં આવી પડે છે. હવે આપણે જાણવું જોઈએ કે, વાક્સ્વતંત્રતાના મહાન શત્રુ કોણ છે? સમાજના સભ્યોની પાસે બળાત્કારે પાપ કોણ કરાવે છે? અમે એક નાનું સરખું ઉદાહરણ આપી આ વિષય પર અધિક પ્રકાશ નાખીશું.

ધારો કે, સમાજના કોઈએક સભ્યના હાથમાં સમાજનું કર્મતંત્ર આવી ગયું છે. સમાજની કેટલીક સત્તા તેને પ્રાપ્ત થઈ છે. સત્તાના ધમંડથી તે કેટલાંક અન્યાયી કામ કરે છે. હવે કોઈ ન્યાયપ્રિય સજ્જન તેની વિરુદ્ધ અવાજ ઉઠાવે, તો તે સત્તાનો અભિમાની તેને દબાવી દેવા માટે ચેષ્ટા કરશે. કોઈ તેનાં અન્યાયી કામ ઉઘાડાં પાડે અને તેની પોલ બોલે, એ તેને કદી પણ પસંદ પડશે નહિ. સત્ય હકીકત બહાર આવે તો તેની સત્તા છીનવી લેવામાં આવે. આ ન્યાય અને અન્યાયના ઝઘડામાં વાક્સ્વતંત્રતાનું ગળું દાખી દેવામાં આવે છે અને અન્યાયનો પક્ષ બળવાન થતાં સત્યનો ઝંડો થોડા કાળને માટે પડી જાય છે.

આ એક સાધારણ ઉદાહરણ છે. એ દ્વારા પ્રતીત થયે કે,

વાદસ્વતંત્રતાનો મહાન શત્રુ અન્યાય છે. જ્યારે સમાજના કોઈ અંગની કોઈ પણ દયામાં વાદસ્વતંત્રતા છીનવી લેવામાં આવે, ત્યારે સમજી લેવું કે, અન્યાયના ગુસ્સાને સમાજમાં પૂરીને તોડી ન મારવાની રહ્યા છે. આવી દયામાં લોકો ઇચ્છારાથી વાત કરવા લાગે છે. તેમને મૂંઝવણ વાત કરવાની ટેવ પડે છે, તેમનું ચાલિત્ય હંમેશા વગરનું બની જાય છે. તેમના નેતાઓ લેખો, કવિતાઓ અને વ્યાખ્યાનોમાં સત્ય વાત કહેતાં હોય છે. ખુશામત, ચાપલસી, લુચ્છાઈ, દગાબાજી વગેરે દુર્ગુણોનો આદર થવા લાગે છે. ભીકર અને કાથર માણસો બહેનો બની જાય છે. ધર્મ, અધર્મ, રૂપ પ્રહાર કરી લે છે. સત્ય ધર્મથી લોકો ભૂતની પેઠે કરીને નાશી જાય છે અને ચોકગ ધર્મનું સામાજિક ચારે દિશામાં વ્યાપી જાય છે.

આમ બનવું સ્વાભાવિક છે. વાદસ્વતંત્રતા એ ઉત્પત્તિ તથા ધર્મનો પ્રાણ છે. સમગ્ર જગતના દુર્ગુણો માત્ર એક 'અસત્ય' માં ભરેલા છે. મનુષ્યે કહ્યું છે કે,

“નાસ્તિ સત્યાત્પરો ધર્મઃ નાનૃતાત્પાવકં વરમ્ ।”

અર્થાત્ સાચા બરાબર ધર્મ નહિ ઓર ભૂઠા બરાબર પાપ નહિ.

તારે હૃદય સાચું છે, તારે હૃદય આપ.”

આ ઉપદેશ અક્ષરથા સત્ય છે. પરંતુ જ્યારે સમાજના સભ્યોની વાદસ્વતંત્રતા છીનવી લેવામાં આવે, ત્યારે ધર્મનું પાલન થાયજ કેવી રીતે ?

x

x

x

x

આવી સમાજમાં અવશ્ય દુર્ગુણોનો વાસો થયો. આવી સમાજને ખુશામત, ચાપલસી, પૂર્વતા, બહુરૂપીયલું આદિ નાના પ્રકારના રાજો ચેરી લેશે. નિર્જનતાના વિચારો સર્વસા-

ધારણમાં ફેલાઈ જાય અને આમ થાય તેમાં ઘોઠોનો અપરાધ પણ શું? એ વાદસ્વતંત્રતા નષ્ટ થવાનું સ્વાભાવિક ફળ છે. દયાળુ ભગવાને મહાકૃપા કરીને મનુષ્યને વાદસ્વતંત્રતા આપી છે. તેણે આપણને ધર્મોત્તમા જનવાની તથા આ અધિકારદારા ઉન્નતિ કરવાની આજ્ઞા કરી છે. આજ કારણથી સમાજના હિતેથી સજ્જનોએ સમાજના હિત માટે સદા આ અધિકારની રક્ષા કરી છે, તેઓ સદા અત્યાયની વિરુદ્ધ યુદ્ધ કરતા રહ્યા છે. માનવ-સમાજનો ઇતિહાસ વાંચવાથી આપણને વાદસ્વતંત્રતા કેવું અમૂલ્ય રત્ન છે, તે પ્રતીત થાય છે. એની રક્ષા કરવી એ પ્રત્યેક નર-નારી-આળાલવૃદ્ધનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે. એ એક એવો અધિકાર છે, કે જે નષ્ટ થવાથી મનુષ્યનાં સર્વ ધર્મકર્મ નષ્ટ થઈ જાય છે. વિદ્વાન અને દૂરદર્શી સજ્જનો એને પ્રાણથી પણ પ્રિય ગણી સદા એની રક્ષાને માટે કટિબદ્ધ રહ્યા છે. પ્રાચીનકાળમાં સમાજે જે કાંઈ ઉન્નતિ કરી હતી, તે સર્વ આ અધિકારની રક્ષાથીજ થઈ હતી. ભવિષ્યમાં જો ધર્મની રક્ષા થઈ શકશે, તો તે વાદસ્વતંત્ર્ય-દ્વારાજ થઈ શકશે.

કેટલાક ખંધુઓ વાણીસ્વાતંત્ર્યની વિરુદ્ધ આ દલીલ કરે છે:-

“સમાજમાં શાંતિ કાયમ રાખવાને માટે સભ્યોને વાદસ્વ-તંત્રતા ન આપવી એ આવશ્યક છે. નહિ તો ઉદ્ભવ માણસો જૂઠી શુલબાંગો ફેલાવી, સર્વસાધારણને બહેકાવી સમાજમાં કાંતિ ઉત્પન્ન કરશે.”

શું આ દલીલ યોગ્ય છે? શાંતિનો પોકાર કરનારા આ ખંધુ-ઓને કોઈ પૂછશે કે, તમારા શિર પર શાંતિ સ્થાપવાનો બોલો કોણે નાખ્યો છે? તમને શાંતિસ્થાપન કરવાની શક્તિ કોણે આપી છે? જો તમે સ્વેચ્છાનુસાર નિરંકુશ બની બેઠા હો, તો એ તમારો જળાત્કાર છે. ઠીક સાહેબ, તમારી આ શિરભેરીની આ-

નળ થોડો કાળ ગિર ઝુકાવી જો અમે માની પણ લાગે કે, કેટલોક મૂખે લોકો વાકસ્વતંત્રતાનો અધિકાર લાભ લે છે; તોપણ હતા એ કયાની બુદ્ધિમત્તા છે કે, 'દેલોક' ને માટે 'સર્વ' નો અધિકાર હીનની લેવામાં આવે? ઉદ્ધત લોકોને ઠંડ આપો, તેનો કાંઈ પ્રયોગ કરો; પરંતુ સમાજના સમસ્ત નિરપરાધી સભ્યોને ધોરતમ અન્યાયની મૂખલામાં બાંધવા એ કયાનો ન્યાય છે?

જે બંધુઓને પોતાના અધિકારોનું જ્ઞાન હોતું નથી, જેઓ સામાજિક સિદ્ધાંતોથી સર્વંથા અનભિજ્ઞ હોય છે, જેઓ પોતાને મનુષ્ય માનતા નથી, તેમને આવી આવી કલ્પિતો યોગ્ય લાગે છે. અમે તો અમારી જાતને પરમાત્માના પુત્ર તરીકે માનીએ છીએ અને સર્વની સમાન અમારા અધિકાર સમજીએ છીએ. વાકસ્વતંત્રતા અમને ઈશ્વર તરફથી મળી છે. અમારે કાંઈ અમને એ રત્ન આપ્યું નથી. જે વસ્તુ અમને અમારા પિતા પરમાત્માની તરફથી વારસામાં મળી છે, તેની ઉપર શું કોઈનો અધિકાર છે? એની ઉપર માત્ર અમારો જ અધિકાર છે. અમારો અધિકાર હીનની લેવાનો કોઈને કાંઈ પણ હક નથી. અમે સમાજમાં અમારી ઉન્નતિ કરવાને માટે આવીએ છીએ; નહિ કે અમારી જાતને વેચવાને માટે. તમે અમને શુભામ બનાવવા માગો છો. તમે આજ્ઞા આપો તો અમે જોલીએ અને તે પણ તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે! જલ્દા, એ કયાની સ્વચ્છતા છે? પાંજરામાં કેદ પડેલું પક્ષી પણ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે જોલી શકે છે અને તમે તો અમારું જીવન તેના કરતાં પણ પતિત બનાવવા માગો છો. આમ કહી પણ બનશે નહિ.

જે માણસને પોતાના મનના વિચારો પ્રકટ કરવાની સ્વતંત્રતા હોતી નથી, તેનું જીવન કેવું અસ્વાભાવિક હોય છે! તે ત્યાં ત્યાં જાય છે અને જેને જેને મળે છે, ત્યાં ત્યાં સર્વંથ શંકાનું જૂઠું તેની સાથે સાથે આવે છે. આગામીમાં તે પોતાના માનવબંધુ-

ઓની સાથે વાત કરતાં ડરે છે. તે કોઈની ઉપર વિશ્વાસ કરી શકતો નથી. જો કોઈ પ્રેમથી તેની સ્થિતિના સમાચાર પૂછે, તો તેના કાન ખડા થઈ જાય છે અને તે પ્રશ્નકર્તાને શંકાની નજરથી જુએ છે. તે સલાઓ અને સમાજોમાં જતાં ડરે છે. તે બીજાઓની સમક્ષ પોતાના સારા વિચારો પ્રકટ કરી શકતો નથી. તેને પોતાના બંધુઓની ઉપર વિશ્વાસ રહેતો નથી. ક્યાં જવું, શું કરવું અને કોને મળવું તેનો તેને વિચાર થઈ પડે છે!

હૈ મનુષ્ય ! જરા તારી તરફ જો. તારા પુત્ર અને પુત્રીઓની વાહસ્વતંત્રતાની રક્ષા કરી તેમનાં જીવન સ્વાભાવિક બનાવ. આંખો ખોલી તેમની પતિત દશાનું અવલોકન કર. તેઓ છળવેષી બની ગયાં છે. તેમણે સત્ય બોલવું છોડી દીધું છે. તેઓ ઇશ્વરભક્ત બની શકતાં નથી. તેઓ ધાર્મિક બની શકતાં નથી. ભલા, તેઓ પોતાના ઉચ્ચ વિચારો શી રીતે ફેલાવી શકે? ભલા, તારાં સંતાનો શુદ્ધ ઇતિહાસવેત્તા શી રીતે બની શકશે? આવી દશામાં સારા સારા ઉન્નતિમૂલક ગ્રંથો પણ લખી શકાતા નથી. વિદ્યાવિશારદ નીતિજ્ઞો ઉત્પન્ન થઈ શકતા નથી. ઉત્તમ આહિત્યનો પ્રચાર થઈ શકતો નથી. આ સર્વ ત્યારેજ બનશે કે જ્યારે તારાં સંતાનોનું જીવન સ્વાભાવિક થશે. આજે તો તેઓ કાષ્ઠનાં પૂતળાં સમાન છે. આજે તો તેઓ માટીનાં રમકડાં જેવાં છે. તેઓ માત્ર મસ્તક હલાવવાનું જ જાણે છે. આવાં સંતાનોથી તારું ભવિષ્ય સુધરશે? કદી નહિ.

ધ્યાના બંધુઓ! અમારો પોકાર સાંભળો અને તમારી વાહસ્વતંત્રતાની રક્ષા કરો. જો તમારામાંથી કોઈ ઇશ્વરને ન માનતા હોય, તો તેમણે પોતાની વાણીના યથાર્થ શુભ જાણવા જોઈએ. જો વાણી કેવળ હૃદયભાવ પ્રકટ કરવાનું સાધન હોય, તો તેનો અર્થ એટલોજ છે કે, તે સત્ય બોલવાને માટે છે. શું હાલમાં તમને સત્ય બોલવાની છૂટ છે? વિચાર કરો. શું આપનું જીવન

રાજ્ય ચાલી રહ્યું છે. કોઈને પણ વિચારસ્વાતંત્ર્ય નથી. જરા કોઈ મહાકવિ કાલિદાસની એક ભૂલ બતાવે, તો ણસ પોપલીલાનો પિશાચ તેનો પીછો પકડશે અને ખૂબ ગાલિપ્રદાન થવા લાગશે. એમ કેમ? એનું કારણ એ છે કે, સમાજે આપણી વાકસ્વતંત્રતા છીનવી લઈ આપણને દાસ બનાવી દીધા છે. સમાજના ધર્મોંધ નેતા આપણી પાસે સત્યનો પરિત્યાગ કરાવવા માગે છે. આપણા હૃદયના સત્ય ભાવો આપણે પ્રકટ ન કરીએ, એવું તેઓ ઇચ્છે છે. તેઓ આપણને જોરજુલમથી તેમની પાછળ પાછળ ચલાવવા માગે છે. તેઓ પોતાને સામાજિક મર્યાદાના ઇન્કરદાર સમજે છે અને તેઓ સાહિત્યમાં કાંઈ નવીનતા માગતા નથી.

x

x

x

x

ખિચારી વાકસ્વતંત્રતાનો ભાવ કોણ પૂછે? આવી સ્થિતિમાં આપણી માનસિક દશાજ દાસત્વમય બની જાય છે અને મસ્તકથી ચરણપર્યંત આપણું સમગ્ર શરીર ‘દાસ’ શબ્દનું વાચક બની જાય છે. આવી સમાજમાં પરાવલંબનનું અસીમ સામ્રાજ્ય સ્થાપિત થઈ જાય છે. સમાજ, મન, શરીર, તથા કલાકૌશલ્ય સર્વ પરાવલંબનનાંજ આશ્રિત થઈ જાય છે. આવી સમાજ, સમાજ નામને યોગ્ય રહેતી નથી. તેના સભ્યો પશુસમાન બની જાય છે અને તેઓ કેવળ ભારવાહકોનુંજ કામ આપે છે.

માટે હે મનુષ્ય સમાજના હિતૈષીઓ! જો આપ કેળવણીના પક્ષપાતી હો, તો વાકસ્વતંત્રતાના પક્ષપાતી પ્રથમ બનો. જો આપ શિક્ષાનો પ્રચાર કરવા માગતા હો, તો વાકસ્વતંત્રતાની રક્ષા પ્રથમ કરો. જો આપ ધર્મ પ્રચાર કરવાની ઇચ્છા રાખતા હો, તો વાકસ્વતંત્રતાને પ્રથમ બચાવો. એના વિના આપનો સર્વ પ્રયત્ન નિષ્ફળ થશે, આપનું કયું-કાર્યું ધૂળમાં મળી જશે.

તમારી સમાજના શિક્ષિત સભ્યોને જુઓ; તમારા બી. એ., એમ. એ. બંધુઓની માનસિક દશા પર ધ્યાન નાખો. શું તેમની શિક્ષા તેમને અથવા સમાજને ઉપયોગી થઈ છે? શું તેમનું જીવન પ્રામોદન સમાન નથી? શું તેમની શિક્ષા લાભને બદલે હાનિ કરતી નથી?

જરા તમારા પુરાણ પંડિતોને જુઓ, પોપલીલાના ભૂતે તેમની કેવી દુહા કરી મૂકી છે? શું તેઓ કોઈ પણ કામને માટે યોગ્ય રહ્યા છે? શું તેમની વિદ્યાથી દેશને કંઈ લાભ થાય છે? આજે તેમની દશા કેવી દીન છે? તેઓ બિચારા 'અતો ધ્રુવ તતો ધ્રુવ' થયા છે. તેમને ઇર્ષ્યા, દ્રવ્ય, લોભ, પ્રમાદ વગેરે દુશુંબોએ ઘેરી લીધા છે. જુઓ, તેઓ કેવા બંધનમાં પડેલા છે? શું તેઓ હાલીચાલી ગ્રંથે છે? અલખત, તેઓ હાલે છે, ચાલે છે, પરંતુ પોતાની ઇચ્છાથી નહિ. આ કેવી ગ્રોચનીય અવસ્થા છે.

સ્મરણમાં રાખજો કે, વાકસ્વતંત્રતા વિનાની શિક્ષા એ એક ભયાનક વ્યાધિ છે. શિક્ષિત માણસ કંઈ વાકસ્વતંત્રતાનો પશુ-પાતી હોય એવું નથી. શિક્ષા પણ બે પ્રકારની છે. સ્વાભાવિક અને અસ્વાભાવિક. વાકસ્વતંત્રતાસહિત શિક્ષા સ્વાધી, પૂર્ણ, ખુલા-મલિયા, હીજડા અને કાષ્ઠપૂતળાં પેલા કરે છે બ્યારે વાકસ્વતંત્રતાસહિત શિક્ષા, શુદ્ધ ચારિત્ર્ય, સ્પષ્ટવક્તૃતા, સત્યવાદી, સાહસિક, ઉદ્યોગી અને વિચારશીલ મનુષ્ય ઉત્પન્ન કરે છે. એટલા માટે આપણે એવું જો આ અમૂલ્ય રત્ન અને આ ઇશ્વરદત્ત અધિકાર પ્રત્યે પ્રેમ રાખવો જોઈએ. એની રક્ષા કરવી એ આપણું કર્તવ્ય માનવું જોઈએ; કાદણ કે એની ઉપરજ આપણી બાબી આધાનો આધાર છે.

૬-ધાર્મિક સ્વતંત્રતા

જે ધર્મની શિક્ષાદ્વારા શુદ્ધચરિત્રવાળાં નરનારીઓ ઉત્પન્ન થાય તે ધર્મ સદા શ્રેષ્ઠ છે; પરંતુ જ્યારે તેના અનુયાયીઓને પોતાના ધર્મમાં અન્યને વટાળવાનું ભૂત વળગે છે, ત્યારે તે શાપરૂપ નીવડે છે.

આ તરફ જુઓ, આપને જે ધર્મના સિદ્ધાંતો ઉત્તમ લાગે, તે માનવાનો આપને પૂર્ણ અધિકાર છે; પરંતુ આપને ઇતર માણસોની સ્વતંત્રતામાં વિઘ્ન નાખવાનો કંઈ પણ અધિકાર નથી.

જો મનુષ્યની સભ્યતા અને ઉન્નતિના ઇતિહાસનું અવલોકન કરવામાં આવે, તો તેમાં ધર્મસંબંધી ઝઘડાઓએ અધિક ભાગ રોકેલો જણાશે. માનવસમાજની જેટલી શક્તિ ધાર્મિક પ્રયત્નો રચવામાં ખર્ચાઈ છે, તેટલી ઇતર કોઈ પણ કાર્યમાં ખર્ચાઈ નથી. મનુષ્ય પોતાની પ્રારંભિક અવસ્થાથીજ ધર્મનો વિશેષ પક્ષપાતી રહ્યો છે અને તેણે અનાદિકાળથીજ સાંસારિક કાર્યો કરતાં ધર્મને ઉચ્ચતર ગણ્યો છે. એટલા માટે સમાજના આરંભકાળમાં તેના શાસનને માટે જે નિયમો રચવામાં આવ્યા તેમાં ધર્મને સર્વોપરી સ્થાન આપવામાં આવ્યું અને સમાજ તથા ધર્મનો દૂધસાકરના જેવો સંબંધ થઈ ગયો.

રાષ્ટ્ર અથવા સમાજની આવી સ્થિતિમાં ધાર્મિક સ્વતંત્રતાને કંઈ પણ સ્થાન મળતું નથી. આવી સમાજના સર્વ સભ્યોને એકજ ધર્મ માનવો પડે છે. તેમને એકજ મતની આગળ શિર ઝુકાવવું પડે છે. યુરોપનાં મોટાં મોટાં રાષ્ટ્રોમાં સોળમી શતાબ્દ સુધી આજ સ્થિતિ હતી. ભારતવર્ષમાં યુસલમાનોના રાજ્યમાં ધર્મ અને રાષ્ટ્ર એકજ સૂત્રમાં બાંધેલાં હતાં. રાજ્ય અથોક-

ના સમયમાં બૌદ્ધમત, શાસ્ત્રધર્મ જાની ગયો હતો; પરંતુ બુદ્ધની શિક્ષામાં સદ્ગુણશીલતાની માત્રા અધિક હોવાથી ગ્રંથ લોકોને તે વધનરૂપ નહોતો. એથી જિલ્દું યુરોપમાં તથા મુસલમાની પ્રા-ચીનકાળમાં બારતવર્ષમાં ધર્મ અને રાષ્ટ્રની એકચત્રતા હોવાથી મહાબળે રૂપ ઊત્પાતો થયા અને રાષ્ટ્રની નદીઓ વધી.

ધર્મ અને રાષ્ટ્રની એકચત્રતાથી આત્મ પરિણામ કેમ આવ્યું? પ્રથમ આપણે આ પ્રશ્ન પર વિચારીએ અને પછી આગળ વધીએ. મનુષ્યમાં ઉત્પત્તિના અંકુરો મોજૂદ હોય છે. જે તેને સ્વતં-ત્રતાપૂર્વક શિક્ષા મળતી રહે, તો આ અંકુરો અતિ સીધતાથી ફાલેફુલે છે અને જે તેને શિક્ષા ન મળે; તોપણ તે અંકુરો સા-માજિક અનુભવદ્વારા ધીમે ધીમે વિકાસ પામતા રહે છે.

અદારની શતાબ્દિમાં વૈજ્ઞાનિક વિદ્યાનો પ્રચાર યુરોપમાં થવાથી ત્યાંના લોકોમાં બહુતિ થવા લાગી. વિદ્યાન વૈજ્ઞાનિકોના નિઃસ્વાર્થ પરિશ્રમથી બુદ્ધિસ્વાતંત્ર્યવાદનો જન્મ થયો. જે કે રાષ્ટ્રીય વ્યવસ્થામાં ધાર્મિક પ્રપંચોનું બળ પહેલા કરતાં ઘણું ઘટી ગયું હતું; તોપણ યુરોપનાં મોટાં મોટાં રાષ્ટ્રો ધાર્મિક મત મતાંતરોના હાનિકારક પક્ષપાતમાં ફસેલાં હતાં. હવે જ્યારે સર્વસાધારણમાં સ્વતંત્રતાના વિચારો ફેલાવા લાગ્યા અને અમેરિકાનાં સંયુક્ત સં-સ્થાનો તથા ફ્રાંસે પ્રજાસત્તાક રાજ્યની ઘોષણા કરી, ત્યારે યુ-રોપિયન સમાજમાં એક નવીન શક્તિનો આવિર્ભાવ થયો. લોકોને પોતાની ખૂબ સમજવા લાગી. મતોનો પક્ષપાત સમાજને માટે પોતાની ખૂબ સમજવા લાગી. મતોનો પક્ષપાત સમાજને માટે હાનિકારક છે. જે વાતની સત્યતા લોકોનાં મનમાં ઠસવા લાગી. પરિણામ એ આવ્યું કે, ધાર્મિક અધડા અત્યંત ઓછા થઈ ગયા અને ધાર્મિક સદ્ગુણશીલતાનું જોર વધવા લાગ્યું. આજે યુરોપ અને અમેરિકાનો સમાજોમાં ધાર્મિક અધડા

એનો પ્રાયઃ અમાર ચર્ચ મળે છે. ત્યાંના લોકો ધાર્મિક સ્વતંત્રતાનું ખરું રક્ષક સમજી ગયા છે. તેઓ એકબીજા સાથે ધાર્મિક સિદ્ધાંતો પર માથાફેડ કરતા નથી. તેમનાં વિચારણામાં સર્વ પંથોનાં આગકો સામે મજબૂત છે અને તેઓ એક બીજાની સાથે કંઈ પણ ધાર્મિક અગામાં જોતરતાં નથી. પરંતુ તેઓ એક બીજાના વિચારોનો આદર કરી પ્રેમપૂર્વક અભ્યાસ કરે છે. સિદ્ધાંતો પણ એવા યુદ્ધિસ્તાનગ્યવાની હોય છે કે, તેઓ સર્વના વિચારો ધ્યાનપૂર્વક સાંભળે છે અને સર્વને પોતાપોતાના વિચાર પ્રકટ કરવાની સમાન તક આપે છે. પરિણામ એ આવ્યું છે કે તે દેશોમાં દિન પ્રતિદિન વિદ્યાની વૃદ્ધિ થતી જાય છે, નવી નવી શોધખોળ થતી જાય છે અને વિજ્ઞાનનો ઉદય થતો જાય છે. વળી તે દેશોના લોકો સામાજિક ઉત્તતિનાં મૂળ કારણો તરફ વિશેષ લક્ષ્ય આપવા લાગ્યા છે. પાશ્ચાત્ય દેશોમાં આજે આર્થિક અને રાજનૈતિક પ્રશ્નોની ચર્ચા સારી રીતે થાય છે. ત્યાંના લોકો પોતાની સર્વ શક્તિ મનુષ્યસમાજનાં તરવો સમજવામાંજ ખર્ચી રહ્યા છે.

આપણે વર્તમાન ભારતીય સમાજમાં ધાર્મિક સ્વતંત્રતાની શી સ્થિતિ છે, તેનું અવલોકન કરીએ:

ભારતવર્ષમાં આજે એવા કેટલાક શિક્ષિત માણસો છે કે, જેઓ એમ માને છે કે, એક ધર્મ થયા વિના આ દેશનું કલ્યાણ થઈ શકનાર નથી અને જેઓ સત્ત્રિદિવસ પોતાના પક્ષની વૃદ્ધિ કરવાની તથા અન્ય મતાવલંબીઓની શુદ્ધિ કરવાની ધૂનમાં રચ્યાપચ્યા રહે છે. અમે ‘શુદ્ધિ’ શબ્દ એટલા માટે વાપર્યો છે કે, તે શિક્ષિત સજ્જનોની શુદ્ધિ અનુસાર તેમના ધર્મના વિરોધી અશુદ્ધ છે; એટલા માટે તેઓ એક સંયુક્ત ભારત કરવાને માટે સર્વને શુદ્ધ કરી પોતાના પંથમાં લાવવા માગે છે

અને એનું પરિણામ શું આવ્યું છે તે જુઓ. આજે ભારતવર્ષ ધાર્મિક અધડાઓનું કેન્દ્ર બની રહ્યું છે. હિંદુ, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી, જૈન અને આર્યસમાજીઓ પોતપોતાની સભા સ્થાપિત કરી પોતાનું બૃહદ્ બાંધી શાસ્ત્રાર્થની રંગભૂમી પર હિતરી પડ્યા છે. એક પક્ષ બીજા પક્ષનો શત્રુ બની ગયો છે; એક પક્ષ બીજા પક્ષના લોહીનો તરસ્યો બની ગયો છે.

પંજાબમાં જાઓ અને ત્યાંની દશા જુઓ. તે પ્રાંત ધાર્મિક અધડાઓમાં અગ્રેસર છે. એ પ્રાંતમાં ધર્મયુદ્ધના મહત્ત્વો અધિક મળી આવે છે. ત્યાં આજે ઝટકાનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયેલો હોય છે, તે કાલે હિંદી-ગુરુમુખીનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયેલો હોય છે. તેવીર ભૂમીમાંથી નિરંતર કોઈને કોઈ ભયાનક ખબર આવતીજ રહે છે. તેનો પ્રભાવ આસપાસના પ્રાંતો પર પણ પડે છે. જે શક્તિ ભારતનાં દુઃખો દૂર કરવાનું સાધન બની શકે એમ છે, તેનો આજે એકબીજાનું હનન કરવામાં ઉપયોગ થાય છે. અફસોસ ! અફસોસ ! ભારતમાં એક ધર્મ ધયા વિના એકથ થઈ શકે એમ નથી એ સિદ્ધાંત શું હાનિકારક નથી ?

શું ધર્મદારાજ મનુષ્ય સમાજની સાથે સંબંધ ધરાવી શકે છે ? શું મનુષ્યસમાજ ધર્મની દોરીથીજ સંગઠિત થઈ શકે છે ?

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર 'હા' અને 'ના' એ ઉભયમાં રહેલો છે. અમાની, અસહ્ય અને અશિક્ષિત સમાજનું સંગઠન માત્ર ધાર્મિક બંધનોથીજ થઈ શકે છે, થયું છે અને થઈ રહ્યું છે. આવા સમાજમાં નિરંકુશ રાજ્ય પણ હોય છે અને મેંદાનાં ટોળાંની પેઠે એકની પાછળ એક ચાલવાની પદ્ધતિ પણ હોય છે. તેમાં એક બગવાન માણસની પૂજા પણ થાય છે; પરંતુ શિક્ષિત, વિચાર-શીલ અને હેતુવાદી સમાજની વ્યવસ્થા ધાર્મિક સિદ્ધાંતોદારા થઈ શકતી નથી. તેમાં સમાજના સભ્યો સ્વતંત્રતા તથા સાન-

જિંક સમાનતાના નિયમોદ્ધારા સંગઠિત થાય છે. આવી શિક્ષિત સમાજની દશા ઉત્તત હોય છે અને અશિક્ષિત સમાજની દશા જંગલી હોય છે. જો આપણે પદપાતરહિત યર્ષને વિચાર કરીએ અને મનુષ્યસમાજના સંગઠનનાં મૂળ કારણો તપાસીએ, તો આપણને પ્રતીત થશે કે, જિત્ત જિત્ત ધર્મોને લીધે સમાજની સમતુલ્યતા નષ્ટ થતી નથી—જડકે ધાર્મિક ઝઘડા અને આર્થિક તથા રાજકીય અત્યાચારો પણ સમાજની ઐક્યતામાં વિદ્વ નાખતા નથી.

ભારતવર્ષમાં એવાં હજારો ગામ છે, કે જ્યાં હિંદુ અને મુસલમાન ભાઈઓ હળીમળીને રહેલા છે. તેઓ એકબીજાના લગ્નવિવાહના પ્રસંગે એકબીજાને ઘેર જાય છે અને પ્રેમપૂર્વક દિવસો વ્યતીત કરે છે. પરંતુ ત્યાં અનુયાયીઓની વૃદ્ધિ કરવાની ખીમારીથી પીડાતા એકઉપદેશકને મોકલો અને પછી જોઈ લો તમાસો. ત્યાં તરત લાઠી ઊઝળવા લાગશે. તે ગામમાં જો કોઈ શાહુકાર, કોઈ કૃષિકારની ઉપર અત્યાચાર કરે અથવા પટેલ રુશવત લે, તો ત્યાં પુનઃ અશાંતિ ફેલાઈ જશે. મનુષ્યના પારસ્પરિક સંબંધનું મૂળ નિર્વાહનાં સાધનો છે. જો તમે અન્યનો દુકડો છીનવી નહિ લો, તો મજેથી શાંતિ રહેશે. તેની સાથે વળી સ્વતંત્રતા અને સ્વત્વરક્ષા તથા સંધિની સમાનતા પણ અત્યાવશ્યક છે. મુક્તિ, મોક્ષ, સ્વર્ગપ્રાપ્તિ, પુનર્જન્મ, જીવપ્રદા, સૃષ્ટિના સિદ્ધાંતો એ તો સૌ કુરસદના વિષયો છે. જેઠા જેઠા વિચાર કર્યાં કરો. મનુષ્યસમાજનું સંગઠન એની ઉપર નિર્ભર નથી. સમાજની આર્થિક અને રાજનૈતિક દશા ન્યાયાનુકૂલ રાખો, સર્વને ચોતપોતાની ઇચ્છાનુસાર ધર્મ પાળવા દો અને પછી સમાજના લોગોનો આનંદ લૂંટો. આ વ્યવસ્થા એવી ઉત્તમ છે કે, એમાં સર્વનો લાભ, સર્વનું હિત અને સર્વની ઉન્નતિ સમાયેલી છે.

શું ભારત કદી પણ એક ધર્મમાં જાદ્દ થઈ શકે એમ છે ?

કદાપિ નહિ. જ્યાંમુઘી આપણે મનુષ્ય છીએ, શિક્ષા ગ્રહણ કરીએ છીએ; સભ્યતાના અનુગામી છીએ, ત્યાંમુઘી કદી પણ આમ બની શકે એમ નથી. અંગ્રેજીમાં એક કથન છે કે, “માત્ર મુઝાં અને મૂખ માણસોજ પોતાના વિચાર બદલતા નથી.” સર્વનો એક ધર્મ કદી પણ સંભવી શકે એમ નથી. ખાસ કરીને ધર્મ સંબંધી વાતોમાં એક હોવો આવશ્યક છે. જો એમ ન હોય તો તેનો અર્થ એટલોજ છે કે, આ દેશના લોકો પશુ છે, તેઓ વિચાર કરી શકતા નથી.

ભારતમાં ભિન્ન ભિન્ન મતો છે, જો પરમ સૌભાગ્યની વાત છે. પરંતુ અમે એવું ઇચ્છીએ છીએ કે, આપણા લોકો ધાર્મિક સ્વતંત્રતાનાં મૂળતરવો સમજે અને એકબીજાના વિચારોનો આકર કરે; તેમને સામાજિક એકમદારીઓનું જ્ઞાન યાય અને તેઓ પોતપોતાની ઉપયોગિતા સમજે. મતોની ભિન્નતાને લીધે જાત-જાતના ઉત્તર વિચારો, નવી નવી વિદ્યાઓ તથા નવીન નવીન શોધોનો આવિર્ભાવ યાય છે. કારણ કે જ્યાં વિભિન્નતા છે, ત્યાંજ નવીનતાનો સ્રોત છે. એકજ પ્રકારની વસ્તુ બહા શું કામની? તેનાથી તો મનુષ્યને આપોઆપ કંટાળો છૂટે છે. ના, ના, અમે ભારતમાં એક ધર્મની સ્થાપના કરવા માગતા નથી. ભારતરૂપી ઉદ્યાનમાં જાતજાતનાં ફૂલો અને જાતજાતનાં વૃક્ષોની આવશ્યકતા છે. એમ થશે તોજ આપણને જાતજાતનાં ફૂલો ખાવાનાં મળશે. પરંતુ એક વાત નક્કી છે કે, આ બાગની રક્ષાનું કામ જો સર્વ ભારતીઓએ પોતાનું કર્તવ્ય ગણવું જોઈએ. કારણ કે તે વિના ઉદ્યાન ઉત્તરક ઘઈ જશે અને વૃક્ષો સૂકાઈ જશે. આપણે તો હાલમાં ખીજાં વૃક્ષોને બીજેડી નાખવામાં નિમગ્ન થયા છીએ. બાગ ઉત્તરક થતો ચાહ્યો છે, લાકડું, પત્રો, પુષ્પો, ફૂલો સર્વ બરબાદ થઈ રહ્યાં છે. તેમને બચાવો, સીમ્ર બચાવો.

ધારે કે, એક માણસ મંદિરમાં જઈ મૂર્તિ પૂજા કરે છે. તે ખિચારાને ત્યાંજ ઈશ્વરભક્તિનો આનંદ મળે છે, તેમાં આપણને શી હાનિ છે? એક માણસ મસ્જિદમાં જઈ ખુદાની ભક્તિ કરે છે, તેમાં આપણું શું ખગડે છે? એક દેવળમાં જઈને ઇસુખ્રિસ્તની આરાધના કરે છે, તે આપણું શું લઈ લે છે? એક ઈશ્વરને માન-તોજ નથી, તેથી શું થયું? જો એ સર્વ સજ્જનો ગુપચુપ શાંતિમાં રહી પોતપોતાનાં કામમાં રત રહે અને પોતાના ઇતર બંધુઓની સ્વતંત્રતામાં વિઘ્ન નાખે નહિ, તો સમાજની ઉન્નતિ યથાવત્ થયા કરે અને સામાજિક ચક્ર સારી રીતે ચાલી શકે; પરંતુ મંદિરમાં જનાર મસ્જિદમાં જનારને મૂર્ખ ગણે અને મસ્જિદનો પ્રેમી દેવળવાળાને ખરાબ ગણે તથા દેવળમાં જનારને-ઉભયને કાફર કહે, તો પછી સમાજની શાંતિનો ભંગ થાય તેમાં શક શો? આવી દશામાં તો દંગ્ગાતોફાન થવાનાં મુખ્ય વાત એ છે કે, પ્રત્યેક મનુષ્યે ધાર્મિક સ્વતંત્રતાના પક્ષપાતી થઈ પોતે અન્યોની તરફથી જેવા વર્તનની આશા રાખતો હોય, તેવુંજ વર્તન તેમની સાથે રાખવું. જ્યારે આપણે સર્વ એવી ઇચ્છા રાખીએ છીએ કે, બીજો કોઈ આપણા પૂજ્ય દેવતા અથવા પીરપયગંબરને ગાળો ન દે, ત્યારે બીજાઓનાં દેવી-દેવતાની નિંદા કરવી નહિ, એ આપણું પ્રથમ કર્તવ્ય છે. જે વસ્તુ આપણે પોતાને માટે ઇચ્છીએ છીએ, તે વસ્તુ આપણે અન્યને માટે ઇચ્છવી જોઈએ. સૌને પોતપોતાનો ધર્મ પ્રિય છે. આપણે પોતાને માટે તો ધાર્મિક સ્વતંત્રતા ઇચ્છીએ; પરંતુ બીજાનાં દિલ દુખાવીને પ્રસન્ન થઈએ, એ શું અન્યાય નથી? એ કેટલી લજ્જતની વાત છે!

આ એક નિયમ છે કે, મનુષ્ય જેટલું ઓછું જ્ઞાન ધરાવે છે, તેટલોજ તે પોતાને વિદ્વાન સમજે છે અને મનુષ્ય જેટલો અ-

ધર્મ જ્ઞાની થતો જાય છે, તેટલોજ તે ચોતાની અજ્ઞાનતા સમજવા લાગે છે. ધોડું જ્ઞાન બયાનક હોય છે. તે મનુષ્યને પક્ષપાતી, દુરાચારી, છુટ્ટી અને વિતાંડવાદી બનાવી દે છે. આવો માણસ ચોતાની ખુદી આગળ કોઈને વિસાતમાં ગણતો નથી. તે જે કંઈ માને છે તેને સર્વથા દોષરહિત ગણે છે. જગતના ઇતર વિદ્વાનો, ધાર્મિક નેતાઓ એ સર્વ તેની દૃષ્ટિમાં મૂર્ખ છે. ખસ, તેનોજ ધર્મ અને તેનોજ મત સર્વોપરી છે; તેમાંજ સર્વ સત્ય ભરેલું છે, તેની બહાર કંઈ પણ નથી-શૂન્ય છે. તે ચોતાની કુદ્દિઓની આગળ અન્યની વિદ્યાને તુચ્છ સમજે છે. તેના ધાર્મિક નેતાની ખુદિમાંજ સર્વ વિદ્યાનો સમાવેશ થઈ જાય છે. તેનાથી મોટો વિદ્વાન કોઈ થયો પણ નથી અને થવાનો પણ નથી. તે અન્ય મતાવલંબીઓને ગાલિપ્રદાન કરે છે.

x

■

x

x

આવા મનુષ્યની દયા દયાપાત્ર છે. તેનો અર્થ માનસિક હીન જણાવવું ધાય છે. આવા મનુષ્યમાં નવીન શોધો કરવાની, નવીન વસ્તુઓ સમજવાની અને જોવાની શક્તિ નહીં થઈ જાય છે. તેના મસ્તિષ્કમાં કીડા પડી જાય છે. નવાં નવાં પુસ્તકો વાંચવાં, પર્ચેટન કરવું, રેકર્ડન કરવું એ તેને માટે સર્વોત્તમ ઉપાય છે. જેટલી અધિક નવી ચીજો, જાતજાતના મતો, તરેહ તરેહના વિવાદો, તેના જાણવામાં, વાંચવામાં, સાંભળવામાં અથવા જોવામાં આવશે, તેટલી રીપ તેની બીમારી દૂર થઈ જશે. આવી દયામાં તેને પ્રતીત થશે કે, બિજાબિજા મતો એકજ આદર્શને માટે રચાવેલ થયા છે. કેન્દ્ર એકજ છે, સર્વનાં ગુણ તેની તરફજ છે. કોઈ માત્ર બુદ્ધિમાં છે. જો આપણે જાણીએ કે, કેટલાક બંધુઓ આપણા કરતાં નીચી બુદ્ધિમાં છે અને તેમને આપણી સહાયની અપેક્ષા છે, તો આપણે તેમને પ્રમુખક હાતીસરના ચાંપી તેમનું દુઃખ

હર કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આપણે યથાશક્ત્ય તેમની સેવા કરવી જોઈએ, તેમને ઉચિત શિક્ષા આપવી જોઈએ; નહિ કે તેમના પૂજ્ય દેવતાઓને ગાળો દેવી જોઈએ. એક મહાપુરુષનું કથન છે કે, “પ્રેમથી વિજય પ્રાપ્ત થઈ શકે છે, નહિ કે વૃણાથી.” પ્રત્યેક દેશહિતૈષી, સમાજસેવક, ઇશ્વરભક્ત તથા દીન પુરુષનો આજ આદર્શ હોવો જોઈએ.

આટલું કહ્યા પછી હવે અમે ધાર્મિક સ્વતંત્રતાની વ્યાખ્યા જરા વિસ્તારપૂર્વક કરીએ છીએ અને ઉદાહરણોદ્વારા એની મહત્તા દર્શાવવાનો યત્ન કરીએ છીએ.

ઇશ્વરે મનુષ્યને સ્વતંત્ર બનાવ્યો છે. જેમ તે કામ કરવાને સ્વતંત્ર છે, તેમ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ધર્મ માનવાને પણ સ્વતંત્ર છે. કોઈને પણ અન્યના મત પર આઘાત કરવાનો અધિકાર નથી, તેમજ કોઈને અન્યને બળાત્કારથી પોતાના ધર્મમાં લાવવાનો પણ અધિકાર નથી; પરંતુ તેની સાથે એટલું પણ સ્મરણમાં રાખવું જોઈએ કે, સમાજના કોઈ સભ્યને એવા સિદ્ધાંતો માનવાનો અથવા પાળવાનો અધિકાર નથી કે જેથી અન્યોની સ્વતંત્રતામાં બાધા પડે. દાખલા તરીકે હોળીનેજ લો. જે માણસ હોળીના દિવસોમાં પોતાના શિર પર ધૂળમાટી નાખવી એને ધર્મ માનતો હોય, તેણે પોતાના ઘરમાં બેસીને પોતાની લાલસા પૂરી કરવી જોઈએ; પરંતુ જો તે બીજાની સંમતિ વિના તેમની ઉપર રાખમાટી ફેંકવી, તેમને ગાળ દેવી અથવા તેમની મજાક કરવી એને પોતાનો ધર્મ સમજી તેમ કરે, તો તે દંડને પાત્ર છે. ધાર્મિક સ્વતંત્રતાની સાથે મનુષ્યે પોતાનું મનુષ્યત્વ પણ જાળવવું જોઈએ. મનુષ્યને મૂર્તિપૂજા કરવાનો સંપૂર્ણ અધિકાર છે; પરંતુ દિરમાં લોળા લોકોને લઈ જઈને તેમનું ધન હરણ કરવાનો અથવા મંદિરની આમદાનીદ્વારા વ્યભિચાર કરવાનો તેને કોઈ પણ

ધાર્મિક સ્વતંત્રતા

ધિકાર નથી. કારણકે તેનો અધિકાર માત્ર પોતાના સ્વત્વ પર છે, અન્યના સ્વત્વ પર તેનો કાંઈ પણ અધિકાર નથી. બ્યારે એક માણસ પર્મને બદલે અન્યને છેતરીને તેના સ્વત્વનું હરણ કરે છે, ત્યારે તેની ગણના લૂંટારામાં થાય છે. આવા માણસોને દંડ દેવો અને તેમનાથી સમાજને બચાવવો એ સાસકોનું કર્તવ્ય છે. સાંભળો:—

એક ભારતીય ગુરુપંડાલે ઇંગ્લેંડમાં જઈ નવા મઠની સ્થાપના કરવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. ઇંગ્લેંડમાં ધાર્મિક સ્વતંત્રતાનું અર્થાંક રાજ્ય છે, તેથી કોઈએ પણ તે મઠાત્મા (1) ના કામમાં વિશ્વ નાખ્યું નહિ; પરંતુ મઠાત્મા હતા મહાપૂર્વ. તેમણે પર્મને બદલે અખણાઓને ફેલાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પછી તો પૂછવું જ શું? તેમને પકડવામાં આવ્યા અને વગર બાકના ધરમાં ગયા પછી તેમની સર્વ પૂર્વતા નીકળી અંધ.

આ પદનાથી પ્રતીત થયે કે ધાર્મિક સ્વતંત્રતા એવી હોવી જોઈએ કે જેથી અન્યોના સ્વત્વને કાંઈ પણ હાનિ થાય નહિ. તમે તમારો પર્મ સુખેથી માનો, પરંતુ અન્યોની ઉંદ ન કરો, અન્યોને હાનિ પહોંચાડો નહિ. તમારે કોઈ પણ એવું કામ ન કરવું જોઈએ કે જેથી અન્યોની સ્વતંત્રતામાં વિશ્વ આવી પડે આપણા દેશ માં બધા માણસો રાત્રિના સમયે બધારે તથા ગણીઓમાં જાતા ગાતા વ્યાધ્યા જાય છે. તેમને અન્યોની વિશ્વવિનો લેવા જમાવ હોતો નથી. કારણનાં અમારી ઓદિસની પાસે એક વિશાળ મંદિર હતું. તેમાં અધ્યરાત્રિ પછી-પ્ર.ચ. દોઢ વાગે ત્રણ માણસો એકઠા થઈ તાન ઉઘાડતા તથા જોર-જોરથી હાવા. અર્થતઃ ગુરૂદેહીથી તેમને તેમ કરતા અટકાવ્યા; ખીણ પાસે તેઓ પુનઃ તેમજ કરવા લાગ્યા અને અર્થતઃ પાસે તેમને સમજાવવા સકમ હતો બધા બાળકોનું ગુરુદેશનાં પેતાના તહેવારો પર

કરે છે અને તે ધર્માજ્ઞાનું પાલન કરવા માટે નહિ, પરંતુ હિંદુઓને ચીડવવાને માટે કરે છે. તેમની આ ભૂલને લીધે નિત્ય નવા બપોડા ભેગા છે અને ઉભય પક્ષના માણસો માર્યા જાય છે. આ કેવી મોટી અજ્ઞાનતા છે? શું ગોહત્યા કર્યા વિના તેમનો ગુજરો નથી થતો? જો થઈ શકે છે તો પછી તેઓ એક પશુને માટે આટલા બધા માણસોને શા માટે દુઃખ દે છે? કેવલ જહાલતને ખાતર અમે કહીએ છીએ કે, જે ધર્મ માણસોને પરસ્પર લડાવી મારે, શિર-ચ્છેદ કરાવી દે, શત્રુતા ફેલાવી દે, દંગાફિસાદ મચાવી દે, તે ધર્મજ્ઞ શાનો? ધર્મનો પાયો તો પ્રેમ છે. આજે કેટલાક એવા મુસલમાન સજ્જનો વિદ્યમાન છે કે, જેઓ ગોહત્યા તેમના ધર્મનું અંગ નથી એ વાતની પુષ્ટિ કરે છે. તેઓ અન્ય ધર્માવલંબીઓ પ્રત્યે પ્રેમ કરવાનો ઉપદેશ આપે છે. આવા દૂરદર્શી વિદ્વાનોજ ખુદાના સાચા ભક્ત બની શકે છે; તેઓજ ખરા મુસલમાન છે.

અત્રે જો અમને કોઈ પ્રશ્ન કરે કે શું તમે બકરાંઘેટાં આદિ અન્ય પશુઓની હત્યાનું સમર્થન કરો છો? તો અમે કહીશું કે, “નહિ.” એ અંશમાં અમે વૈષ્ણવ છીએ. અમે માંસાહારના વિરોધી છીએ. પરંતુ અત્રે અમારો વિષય ભક્ત્યાભક્ત્ય પર વિચાર કરવાનો નથી. અમે કેવળ એટલુંજ દર્શાવવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ કે, અમારા પ્રિય ભારતીય બંધુઓ ધાર્મિક સ્વતંત્રતાની મહત્તા જાણતા નથી. જાતીય તહેવારો પર જરા જેટલી વાતચી ચિડાઈને દંગો કરવો, દુકાનો લૂંટી લેવી, સામાન ગાળી દેવો એ મહાન જંગલીપણું છે. સ્મરણમાં રાખજો કે, આવાં આવાં કાર્યો માત્ર તોફાની લોકોજ ધર્મને બહાને કરે છે. જો આપણે સામાજિક વિજ્ઞાનનો પ્રચાર કરીએ તથા મનુષ્યના અધિકારો શું છે, તે સર્વસાધારણને સમજાવીએ તો હિંદુ ગુરાડમાનો વચ્ચે કદી પણ ધાર્મિક ઝઘડા થાય નહિ. આપણે અતિ શીઘ્ર આ

ભલા, સ્વતંત્રતા વિના કદિ પણ ઉન્નતિ સાધી શકાય છે? આજમુખી કયાંય પણ થઈ છે? એ તો અસંભવિત છે. ભલા, જે માણસોની વિચારશક્તિ ખૂંટાની સાથે બાંધી મૂકેલી હોય તે માણસો શું કામના છે? જે માણસો હોવા છતાં ધાર્મિક વિચારો પ્રકટ કરતાં ડરે તે શું ઉપયોગના છે? આવા માણસો કાંઈ પણ કરી શકતા નથી; તેમની બુદ્ધિનો વિકાસ થઈ શકતો નથી; તેઓ પ્રપંચી બની જાય છે.

અમેરિકા ગયા પૂર્વે હું ચુસ્ત....હતો. અમેરિકા ગયા પછી મને સ્વતંત્રતાની હવા લાગી અને મારું ચુસ્તપણું દૂર થવા લાગ્યું. મેં મારા એક મિત્રને પત્રદ્વારા મારા વિચાર જણાવ્યા. અદ્વિતીય ગંભીરતા ધરાવનાર એ મિત્રે મારા એક બંધુદ્વારા મને કહેવરાવી મોકલ્યું કે, “જે સત્યદેવના વિચારો બદલાઈ ગયા હોય તો તેણે તે પ્રકટ કરવા જોઈએ નહિ.” શાબાસ! આત્મ-ઘાત કરતાજ રહો! પરંતુ તે બિચારાની પણ શું કસૂર છે? હજી આપણા લોકો ધાર્મિક સ્વતંત્રતાની ઉપયોગિતા જાણતાજ નથી. જે આપણા ધાર્મિક વિચારો એકબીજાના વિચારોની સાથે મળતા ન હોય તો બસ, થઈ શત્રુતા! સભાઓ અને સોસાયટીઓમાં આજ કારણથી મહા વૈમનસ્ય ફેલાઈ જાય છે. ભલા, ધાર્મિક પક્ષપાતની પણ કાંઈ હદ છે કે નહિ? લોકો ધર્મની બહાર કોઈ વસ્તુની કલ્પના પણ કરી શકતા નથી. પરંતુ તે બિચારાઓનો પણ એમાં શો અપરાધ? જ્યારે હિંદુઓ જીઠવું, ખાવું, પીવું, સૂવું, જાગવું, હરવું, કપડાં પહેરવાં-ઉતારવાં સર્વ વાતનો ધર્મમાં સમાવેશ કરી લે છે, ત્યારે કૉંગ્રેસ બિચારી શી રીતે ધર્મની બહાર રહી શકે? આપણા લોકોમાં પૃથક્કરણ કરવાની બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થવાની જરૂર છે. હજી આપણે વિવેક તો જાણતા નથી. જે કાંઈ સમક્ષ આવે તેને શંભુમેળો કરી દઈને ગળી જઈએ છીએ. આપણો શું અપરાધ છે? જૂન આતિ

ભાઈ બૂઝ કરતો હોય, નો નેના પ્રત્યે સકાનુભૂતિ દર્શાવ, તેને યોગ્ય શિક્ષણ આપ. ઉચિત શિક્ષણ આપનારી અને ધાર્મિક સ્વતંત્રતા શીખવનારી શાળાઓ ખાત્ર. તું દુરાગ્રહી બની જતો નહિ. બીજાઓ પ્રત્યે દ્રેષ કરવો છોડી દે. જે સુખની તને અપેક્ષા છે, તે સુખની સર્વને અપેક્ષા છે. જે સ્વતંત્રતાને તું તારે માટે પસંદ કરે છે, તે સર્વને માટે પસંદ કર. સર્વ ધર્મોનું સુખ પરમાત્માની તરફ છે. આપણે સર્વ તેની તરફ જઈએ છીએ. ચાલો, આપણે સર્વે હળીમળી ગાતા, હસતા, રમતા, આનંદ કરતા, પ્રભુની પાસે જઈએ. પિતા આપણને પ્રસન્ન જોઈને અતિ પ્રસન્ન થશે. તેઓ આપણને છાતીસરસા ચાંપશે અને ખ્યાર કરશે. ત્યાર પછી પેદુ પવિત્ર રત્ન મુક્તિ-સ્વતંત્રતા આપણને પ્રાપ્ત થશે. અહા! તે દિવસ કેવો ભાગ્યશાળી નીવડશે !

૭-શાસનાધિકાર

“ પરમાત્મા આપણા સર્વનો રાજા છે.”

“ શાસકોને શાસિતોની સંમતિથીજ ન્યાયયુક્ત સત્તા પ્રાપ્ત થાય છે.”

—ટી. જે. ફરસન

હવે અમે મનુષ્યના તે અધિકારની તરફ જઈએ છીએ, કે જેનો સંબંધ ગત છએ ખંડોની સામે છે. જે અધિકાર મનુષ્યનું સર્વસ્વ છે અને જેની ઉપરજ મનુષ્યની સ્વતંત્રતાફૂંપી ઇમારત ઊભી રહેલી છે. તેનું નામ અમે શાસનાધિકાર રાખ્યું છે. એ અનુસાર મનુષ્ય પોતે પોતાનો રાજા છે; તે સ્વયં પોતાનો સ્વામી છે; તેની ઉપર શાસન કરવાનો કોઈને પણ અધિકાર નથી; અર્થાત્ શાસનશક્તિ મનુષ્યમાં પોતાનામાંજ અંતર્ગત છે.

સાસનાધિકાર

મારા પ્યારા બંધુઓ ! મેં મારા ધીમે અવાજ આપના કર્ણ-
 થીત પહોંચાડવાનો ચલ કર્યો છે; તેને આપ સાંભળ્યો ? આપ
 આપના એક બંધુના નમ્ર નિવેદન પર ધ્યાન આપ્યો ? મહાસુ-
 રકેલીથી, મોટાં મોટાં હુઃખો સહન કરીને, પુષ્કળ વિધ્નોની સામે
 યક્રને હું આપની આગળ આવ્યો છું. આપનું હુઃખ મારાથી જોઈ
 યક્રાતું નથી. જો મારા આ નમ્ર નિવેદનમાં કોઈ શબ્દ આપને
 ખૂંદો લાગ્યો હોય, તો મને હમા કરજો. હું આપનો ભાઈ છું.
 આપનું હુઃખ જો મારું હુઃખ છે. પ્રિય ભારતવાસીઓ ! મારું
 આ નમ્ર નિવેદન ધ્યાનપૂર્વક વાંચો, અન્યોને સંભળાવો, તેની
 ઉપર વિચાર કરો, તેને ફરી વાંચો. જો મારા આ પરિશ્રમથી આ-
 પને કંઈ પણ ઉત્સાહ મળ્યો, આપનામાં કંઈ પણ ભગૃતિ આ-
 વશે, આપ આપના અધિકારો સમજવાને કંઈ પણ પ્રયત્ન કર્યો,
 તો હું મારી બલને કૃતકૃત્ય માનીશ. મારું મુખ પરમાત્માની
 તરફ છે અને તેજ મારા હૃદયે છે. તેમની આજ્ઞાથીજ હું આવે
 આટલી સેવા કરી શક્યો છું. આપની પાસે પુનઃ હમાની યાચના
 કરું છું. બેઠો, કામ કરવાને ઉઘટ યાઓ, પ્રભુ આપને સહાય કરે.

સમાપ્ત

લેનિન અને ગાંધીજી

(લેખક:-શ્રી. રંગીલદાસ કાપડિયા)

જર્મન ગ્રંથકાર મિ. ફ્રાન્ક મિલરે પોતાના “લેનિન એન્ડ ગાંધી” નામના સુપ્રસિદ્ધ પુસ્તકમાં કહ્યું છે કે, “આ બે મહાન આત્માઓ બે પયગમ્બરો સમાન છે, જે વીસમી સદીના પ્રારંભે પેદા થયા છે.” હેઇન્સ હોમ્સ નામના હિંદના એક અમેરિકન મિત્રે એક પ્રવચનમાં જગતની ત્રણ મહાન વ્યક્તિઓમાં ગાંધી, લેનિન અને રોમાં રોલાંને ગણાવ્યા હતા. લેનિન મૃત્યુ પામ્યા છતાં અસંખ્ય જનતાના માનસ પર પ્રભુત્વ બોગવે છે. ગાંધીજી હિંદની જનતા પર આજે એજ પ્રભુત્વ બોગવે છે કે, જે આજ સુધી કોઈએ ન બોગવ્યું હોય. આ એક વાત સર્વસ્વીકૃત છે. છતાં ઉભયનાં મંતવ્યો-ધ્યેય એક હોવા છતાં એની પરિપૂર્ણતા માટેની વિધિઓ નિરાળી છે. એકની વિચારસૃષ્ટિ આધ્યાત્મિક તત્ત્વો પર રચાયેલ છે, બીજાની આધિ-બૌતિક. એક જગતને હિંસાગાંથી ઉગારવા રાજકારણો પર આધ્યાત્મિક ઓપ દબ રહ્યા છે, બીજાને ધ્યેયની સાધના માટે જરૂર પડે તો હિંસા આદરવા વાંધો નહોતો. આ નિરાળી કાર્યપદ્ધતિ છતાં ઉભયનું ધ્યેય પતિન, કચડાતી, રિયાતી માનવજનતાનો દાય ઝાઝી ઉગારવાનું છે.

ગાંધી અને લેનિન ઉભયનાં જીવન રચનાત્મક અને અદ્ભુત ‘દ્વિતરી’ પ્રતીત કરે છે. ઉભયમાં વર્તમાન સમાજ કરતાં વધુ ઉચ્ચતર સમાજની કલ્પના છે. એકજ દ્વિતરી, એકજ આદર્શ બેકના પ્રેરક છે. બેઉએ રાજકીય જીવનમાં નવી સૃષ્ટિ પેદા કરી છે. ઉભય એકજાજ આદર્શવાદી છતાં કાર્યસંચાલક છે.

આ બે મહાન પુરોહતનું આ માનવ બેકની પ્રશ્નિ અને જવાબોમાં વિચાર સાદુમ પડે છે. જરૂરેન્ડ સ્ત્રોત એના પ્રશ્નિસ એન્ડ ચિન્તી એક પોતપોતના નામના ગ્રંથનાં કહે છે: “લેનિનને એક આગમની અવર મોઝ કોઈ સત્યાગ્રહ માટેની તૈયારી આપવાની.

નથી. પોતાના કોઈ મિત્ર હોય એની માફક જ આનંદનું આનંદપણ માનવી સાથે વાન દરે છે. બહુજ સારો દેખાવા છતાં મર્યાદા એનામાં એકો નથી. એને ગળપણપિછાન્યા વિના કોઈ એની સાથે વાત કરે તો એના ઉપર અદ્ભુત પ્રભાવ પડ્યા વિના રહેતો નથી. એ કોઈ ક્રમશઃ યજ્ઞનું નથી કે, એ સાવ એવો દેખાય છે કે, બહુ યાસનદ- તોજ હોય ! શાંતિ, નિર્ભયતા, સ્વાયંદીનતાની એ સજીવ મૂર્તિ છે. એનું બળ એની પ્રમાણિકતા, સૌમ્ય અને અદામાંથી ઉત્પન્ન થયું છે."

તે આ સુવ ગાંધીજીને લાગુ પાડવામાં આવે તો તે એટલુંજ વધાર્યું છે. વિદેશી લોકો ઉપર ગાંધીજી આજે ભારે પ્રભાવ પાડી રહ્યા છે. એક અમેરિકન વિદ્વાનનો મત છે કે, "ગાંધીજીનું પ્રભુત્વ અમારા પર પડ્યું છે એટલું આજ સુધી અને અન્ય કોઈમાં અનુભ- થ્યું નથી. ગાંધીજીનું ચરિત્ર, સ્વાયંદીનતા, માનસિક સાવધાની, અસાધારણ પ્રતિભા આદિ ભારે તો અમારું વિશેષ આકર્ષણ છે."

તે પ્રકારે ગાંધીજીનું દારૂ પલ્લને મૂક લાગે છે, એજ પ્રકારનું લેનિનનું દારૂ હતું. જેકે મદ્યપુરણ સંકેતમાં શાંત, વિપત્તિમાં ધીર અને દમ્ભેશ નિમ્બ ગતિવાળા છે. જેકેમાં પોતાનું લક્ષ્ય સાધવાને અવિરત પ્રયાસ કરવાની શક્તિ છે. આપત્તિકાળમાં લેનિન કેટલું દૈર્ઘ્ય રાખતો એનું ઉદાહરણ પકિત જવાદરવાજ એના 'સોવિયેટ રશિયા' નામના નાનકડા પ્રંથમાં આવે છે.

સને ૧૯૨૧માં મેરઠો ઉપર લગુઓનો બપ મજૂમદો હતો અને એ ખાતરી થઈ હતી કે, સોવિયેટસરકાર કંઈ કાળમાં નષ્ટ થઈ જશે; ત્યારે લેનિનને સૂઝ્યું કે, મામડાઓમાં જનતાને ઉત્સાહિત કરે અને જનતાની આવરણતા છે. એ કાર્ય આરંભવાની આજ્ઞા આપી હતી પણ તોથી

દક્ષિણ આફ્રિકાના ગણામદનું સંચાલન. અંપારનું, પંચનમ નાચંલ-લો અને અમદકાસ્તી વેળા ગાંધીજીએ પણ અમૂલ્ય ધૈર્ય પરિચય કરાવ્યો. સને ૧૯૩૦ના સાયમદ વેળા એમના ધૈર્યના પરંપરા જનતાને નબ્બો. ગાંધી કે લેનિન લોકપ્રાંતિને ભારે અમર કોટના ઉત્સાદપ્રદાન અને કદી પાતાના સિદ્ધાંતોથી અલગ નથી

યયા ગાંધીજીની સરખામણીમાં લેનિનની વક્તૃત્વશક્તિ અગ્રિય હતી. એની ગજવાવણી પણ ખૂબ સરસ નહોતી. રાષ્ટ્રદળમાં કાર્ય નહીં થાય છે અને કાર્ય મિત્રાય અન્ય સર્વ વ્યર્થ છે એ લેનિનનો સિદ્ધાંત હતો. કદી ગાંધી મિત્ર સાથેનો સંબંધ તૂટવાનો પ્રસંગ પણ બિજો થાય, તો એ ખેડે પોતાના સિદ્ધાંતથી હટતા માલૂમ નથી પડ્યા. વખત આવે કોઈકદિન માટે ખેડે મિત્રોનો ત્યાગ કરવા સમર્થ માલૂમ પડ્યા છે. લેનિને એક વખત કહ્યું હતું કે, “ જો હું એકલો પણ રહી જઈશ તોપણ મારો અભિપ્રાય ન છોડું. મારા ઉદ્દેશની સાધના માટે સાવ સીધા માર્ગે ચાલ્યો જઈશ.”

બોલ્શેવિક વિચાર એ લેનિનની આત્મશ્રદ્ધા અને આત્મવિશ્વાસનું અનુપમ ઉદાહરણ છે. જ્યારે ઓક્ટોબરમાં બોલ્શેવિક વિપ્લવ શરૂ થયો, ત્યારે લેનિન એકલો એ મતનો હતો કે કેરેન્સ્કીની સત્તા નષ્ટ કરી સોવિયેટ રાજ્ય સ્થાપન કરવાનો વખત આવી લાગ્યો છે. ઘણા બોલ્શેવિક નેતા એ માર્ગેથી પાછા ફરતા હતા. એમની ધમ્મશ થોડો વખત થોભી જવાની હતી. લેનિન ન ડગ્યો, સર્વ નેતાઓને પોતાના મતના કરી લઈ રશિયાની સત્તા પોતાને હાથ કરી. એજ પ્રકારે એકલા હોવા છતાં, મિત્રોના વિરોધ છતાં, ગાંધીજીએ પોતાનું શૌર્ય અનેક વાર દેખાડ્યું છે.

પોતાની બૂલનો સ્વીકાર કરવામાં—અને એ ઝોાછી બૂલો નથી કરતા—ગાંધીજી સર્વથી મોખરે છે. જ્યારે કોઈ પોતાની ગલતી કબૂલ નથી કરતું, ત્યારે એ તેના શત્રુ બની રહે છે. લેનિનમાં એ એક વિશેષતા હતી કે, એ આત્મપરીક્ષા કરતી વેળા વિશેષ કટાક્ષ કરતો હતો. સ્ટેલિન, ‘લેનિનિઝમ’ નામના પોતાના ગ્રંથમાં કહે છે—

“ પોતાની બૂલનો સ્વીકાર કરી લેવો એ લેનિનનું ગાંભીર્ય સૂચવે છે; એ એની કર્તવ્યશક્તિનો પુરાવો આપે છે. પોતાની બૂલનો સ્પષ્ટ સ્વીકાર કરવો, બૂલનાં કારણોની શોધ, બૂલ થવાના સંજોગો અને એનું પૃથક્કરણ, બૂલ સુધારવાનો ઉપાય અને અભ્યાસ એ સર્વ વાતો સાચા હૃદયનો પરિચય દે છે. એજ કર્તવ્ય છે, એજ પ્રજ્ઞ અને જનતાની પ્રસન્નતા અને એમનાં હૃદયને આકર્ષવાની શક્તિ છે.”

જે રીતે લેનિને રાજકીય ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરનાં મંથિયાના ચાલા-
વાંજીમાં પરિવર્તન થયું એજ રીતે ગાંધીજીએ દિંદના રાજકીય
ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કર્યો કે રાજકીય પ્રવૃત્તિમાં વિસ્તર થઈ ગયો. લેનિનની
વિચારધારાને લોધે પ્રાચીન રીતો પર ચાલનારાને બારે આપાત
પડે. એ, ગાંધીજીની બાબતમાં રિયલિ એકો લેવડી છે. એના અનુ
યાયીઓને એમનો દુરુભ માનવામાં જે આનંદ દોષ છે, એટલો મોટો
નેતાનો આજીવાણમાં નથી દોષો. મદદરેવ દેસાઈના ચર્ચોમાં—

‘એ સમયે પોતાના રાજકીય જીવનમાં આજંત પ્રવિનતા હતી.
પ્રથમ તરફથી જે સત્તા અને કામ કરનારા નેતાઓમાં પાખંડ
પ્રશ્ન’ હતું, એવા સમયે મદદમાં ગાંધીજી ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કર્યો અને
રાજકીય જીવનમાં ‘સત્ય’ લખ્યું થયું. મને વિશ્વાસ આવ્યો કે, લે
કર્મ સાચું કામ થશે.’

“સાચું અને વ્યવસ્થાની દૃષ્ટિએ સિદ્ધાંતને કાર્યમાં પ્રવિન થવા
—લેનિનિઝમ”

દેવો એ લેનિનિઝમની ક્રેન્ડિત બાવના છે.

લેનિનની બાબતમાં પણ એ સત્ય નીવડ્યું.
ગાંધીજી માને છે કે, બાવના અને આદર્શનું સ્વપ્ન માત્ર સેવીને
તમ થવું ન લેઈએ; પરમ સતોષ એને કાર્યમાં ઉતારવામાં છે
પોતાના આદર્શને અમલમાં ઉતારવો એજ મદદરેવ કામ છે.
માનવશીલ લેઈને ગાંધીજીને જે કંઈ થાય છે, એજ કંઈ લેનિન પણ
અનુભવેલો. વર્તમાન સમયની મુખ્ય સમસ્યા આર્થિક છે, એ લેનિ-
નનું ખાસ મતલબ છે. એજે પોતાની કાર્યકૃષ્ટિ એ સિદ્ધાંત પર ઘડી
હતી. ગાંધીજી આ જોઈ પ્રમાણમાં નથી માનતા. જનતાની આર્થિક
રિયલિ સુધારવા પ્રાણ પાથરવાનું પોતાનું કાંવ્ય માત્રી મેલા છે.

લેઈ

પણ જે રીતે આ ઉમયમાં સામ્ય છે, એવો લેઈ પણ છે. એકની
દૃષ્ટિ અને સ્વભાવ બિન બિન પ્રકારના છે. એમના સામાજિક સિદ્ધાંતો
અને કાર્યપદ્ધતિમાં આરમાન જગીનનું અંતર છે. ગાંધીજી અને
લેનિનનું સૌંદર્ય એમની અગમ ધક્કા વડેલ અદ્વિત્ય બન્યું છે. નૈનિક ધર-

નાઓમાં અચળ વિશ્વાસ છે—પરમ શ્રદ્ધા છે. કિંતુ રોલિનના શબ્દો—

“લેનિન માક્સવાદી છે અને એટલેજ તેની ફિલસૂફી માક્સવાદ પર રચાયેલી છે.” —લેનિનિઝમ

કાર્લ માક્સના આર્થિક સિદ્ધાંતો પર લેનિનને દૃઢ વિશ્વાસ હતો. એ ભેદ કંઈક અંશે ઉભયના વ્યક્તિત્વથી અને કેટલેક અંશે રાષ્ટ્રીય વિભિન્નતામાંથી ઉત્પન્ન થયો છે. ગાંધી હિંદી છે અને લેનિન રશિયન હતો, એ મૂલ્યું ન જોઈએ.

ધર્મ અને નીતિ

ગાંધીજીનું વ્યક્તિગત ચરિત્ર આયમજ્ઞ, ગીતા આદિ ધાર્મિક ગ્રંથો અને સુક્રાંત, રસ્કિન, ટોલ્સ્ટોય, થોરો આદિ અરાજકવાદી, વ્યક્તિવાદી વિદ્વાનો અને મહાત્માઓની અમર કૃતિઓ વડે નિર્મિત થયું છે. લેનિનની ગીતા કાર્લ માક્સનું ‘ગોસ કેપિટલ હતી.’ એનો સમસ્ત શાસ્ત્રીય અને વૈજ્ઞાનિક આધાર એજ હતો. આ મૂળ માનસિક ભેદ ઉભયની ભાવનાઓ, વિચારો અને કાર્યપદ્ધતિમાં નજરે પડે છે. ગાંધીજીની દષ્ટિ ધાર્મિક હોવા સાથે નૈતિક પણ છે.

“મારા પ્રયોગોમાં જેટલું અધ્યાત્મ છે, તેટલી નીતિ પણ છે. ધર્મજ નીતિ છે, આત્માની દષ્ટિએ પગાતી નીતિ એજ ધર્મ છે.” —આત્મકથા.

લેનિન તો ધર્મને એક પ્રકારનો નશો સમજે છે. પરલોકમાં સુખ મળે એ લાલચથી ગરીબોને સંતુષ્ટ રાખવા એ લેનિનને મન એક પ્રકારનું છેલ્લું છે.

રાષ્ટ્ર અને વ્યક્તિ

ગાંધી અને લેનિન ઉભય રાજ્યવિરોધી છે; પરંતુ ગાંધીજી રાજ્ય—વ્યક્તિ વિકાસમાં અપવાદરૂપ હોઈને આત્મદર્શનના ઉપાસક બને છે. એમનો મત છે કે, કાયદાનાં બંધન તૈયાર કરીને વ્યક્તિના ચરિત્રને સુધારવાની એજા કરવામાં આવે, તો સમાજને સુધારવાનો વધારે સંભવ છે. અનીતિમય કાયદાઓનો શાંતિથી ભંગ કરવો એ નાગરિકનો પૂર્ણ અધિકાર છે. લેનિન રાજ્યના સંહારનો ઉપાસક

દેશ. મોરિયેટ લોકસમૂહની નવીન સંસ્થા અને સ્થાપનાનો એ
 હંમુક હતો. એણે પોતાના 'રોટ એન્ડ રેવોલ્યુશન' નામના પ્રકાશમાં
 સમ્યુ' છે કે, પ્રત્યક્ષતામાં રાજ્યોમાં વ્યવસ્થિત થતા પાયાંમેન્દની
 નહિ પરંતુ પત્રચીનોની દોષ છે અને એને રાજ્યમતાને જાનને
 નશાની થશે છે. ભોક્ષને મારે એ કાષ્ઠ પણ જનારી થશે છે.
 પોતાની મિત્રકનના રાજ્યને મારે પોલીસ અને વશરતી સદાય લખ
 થશે છે. પોતાના દિન મારે પુરૂ પણ કરી થશે છે. આધુનિક સમ-
 પર્મા મૌલિક સત્તા આર્થિક સત્તા છે, અને એ આર્થિક સત્તા પ્રાપ્ત
 તરફ મજૂરોએ એ સત્તાનો નાશ કરી પોતાની સત્તા સ્થાપવી
 જોઈએ. એ ધનચીનોના કલ્પના-વિચારમાં નિચારા મરીનોના વ્યક્તિ-
 સ્વાર્થભ્યનું નામ નથી રહેતું. માંધીજી વ્યક્તિના નૈતિક વિકાસને મારે
 રાજ્યની સત્તાનો ઉપયોગ આવશ્યક સમજે છે. લેનિનનું બ્યેપ મજૂર-
 મંડળોની એક રાજ્યપદ્ધતિ બની કરવાનું હતું.

આર્થિક વ્યવસ્થા

માંધી અને લેનિન ઉભય આધુનિક આર્થિક વ્યવસ્થાની તફાવત
 વિરહ છે. પરંતુ ત્યારે માંધીજી સમસ્ત ઔદ્યોગિક પદ્ધતિની સામે
 છે ત્યારે લેનિન કેવળ મૂડીવાદની વિરહ હતો. સમાજવાદ વિના
 કલ્પનની આવશ્યકતાઓની ઠીક ઠીક વિવેચના નથી થઈ શકતી, એવા
 લેનિનનો મત હતો. પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતાની શક્તિ પ્રમાણેજ સમાજનું
 ઉત્પાદનકાર્ય કરી શકે છે અને પોતાની જરૂરિયાતોના પ્રમાણમાંજ
 સમાજના કલ્પમાંથી પોતાનો હિસ્સો લઈ શકે છે એ સામ્યવાદી-
 એનો આર્થિક સિદ્ધાંત છે. કિન્તુ ઔદ્યોગિક પદ્ધતિ અને મૂડીવાદ-
 ના કેટલાયે અંશોનું અનુકરણ ક્યાં સિવાય સમાજવાદ અશક્ય છે,
 એવું લેનિનનું કહેવું છે. લેનિન સ્વીકાર કરે છે કે, ચંત્રનો ઉપયોગ,
 એને વિશેષ પરિભ્રમમાં તૈયાર કરવું ઇત્યાદિ વાતો પણાખરા મજૂર-
 ગાની ઔદ્યોગિક પદ્ધતિ પર ચાલ્યા સિવાય કી રીતે પૂર્ણ થઈ શકે
 એણે એ પદ્ધતિનું સંચાલન કરતી વખતે ધન અને ઉત્પાદનની રીત
 સામે ન રાખતાં એના વિભાગની રીતને સામે રાખી હતી. પ્રજાવા-
 દીઓની સત્તા, ધનની અસમાનતા, મરીનોની દરિદ્રાવસ્થા, આદિ

પોતાના હાથમાં ત્રણ ન એ, ત્યાંથી આર્થિક કાર્યોનું નિયંત્રણ
 થતું હોય તેમાં છે—અસંબંધિત છે. આ ત્રિપતિ પદોમાં
 રચાઈ રહેલા છે.

સદિપ્તતા અને અસદિપ્તતા

જેના રીતે કૈલાસ મનુષ્યોમાં પોતાના ધર્મને માટે એક જાનનું
 પામવપણું હોય છે, એવું ગાંધીજી ભેનિનમાં આકર્ષના સિદ્ધાંતોને માટે
 હતું. એવીજ ભેનિનને પામવ કહેવામાં આવ્યો. ગાંધીજીમાં આ પ્ર-
 કારનું પામવપણું નથી. ભોળાનેનાને અમુક જાતનું ‘પામવપણું’ તો
 આવશ્યક હોય છે. ગાંધીજીમાં એ પુષ્કળ પ્રમાણમાં છે. ગાંધીજી
 એમની આત્મકથાની પ્રસ્તાવનામાં લખે છે: “દુશ મુઠી એ સત્ય મેં
 જાળવ્યું નથી પણ દુઃ એની શોધમાં છું.” ગાંધીની શિલ્પશૈલીનું કેન્દ્ર
 ‘સત્યની શોધ’ છે. એ સત્યાગ્રહ અને આત્મજયના ઉપાસક છે. એ-
 નાથી મનુષ્યને વ્યક્તિત્વનું પૂર્ણરૂપે જ્ઞાન થાય છે. ભેનિનમાં સિદ્ધાંત
 બાબતમાં અસદિપ્તતા હતી, જ્યારે ગાંધીજીમાં એ નથી. ભેનિન એનો
 વિરોધ કરવાવાળાઓ માટે મહાનિષ્ફુર હતો. એક સમયે સર્વપક્ષીય
 એકજની રચાવના કરવા માટે કૈલાસ મિત્રો એની પાસે ગયા.
 એણે સ્વદેશ રીતે એ ભોળાને સંબોધી દીધું કે “મારા વિરોધીઓ
 સાથે દુઃ એકજ પ્રકારે સંધિ કરી શકું અને તે એમનો નાશ.” એ
 પોતાના માર્ગમાં કોઈ પણ આક્રમણી સાખી ન લેતો. એનું સારું
 જીવન એક માત્ર આર્થિક અને સામાજિક સિદ્ધાંતોના પ્રચાર નિમિત્તે
 ખરચાયું; એ સિદ્ધાંતો મનુષ્ય પર લાદવા સદા તત્પર રહેતો. ગાં-
 ધીજીની શિલ્પશૈલીના મૂળમાંજ નૈતિક જીવન છે, એ કારણે એમના-
 માં અનુકંપા અને સદિપ્તતા લક્ષણો વિશિષ્ટ છે. એમાં આવે છે.
 ગાંધીજીએ જ્યારે કોઈના પર આક્ષેપ કર્યો કે કોઈને કદુ શબ્દો કહ્યા
 સાંભળ્યા નથી. અનિષ્ટનો નિરસાર કરવા છતાં અનિષ્ટ કરનાર પ્રતિ
 પ્રેમ દાખવે, એ એમનો જીવનસિદ્ધાંત. સત્યાગ્રહ જે રીતે પોતાના
 વ્યક્તિત્વના વિશ્વાસમાં વિશ્વાસ રાખે છે, એ પ્રકારે મનુષ્યોના અપૂર્વ
 અને અનિષ્ટિત વ્યક્તિત્વને માટે એમના હૃદયમાં લક્ષણો સદામાન-
 સન્માન હોય છે. એ રીતે એનું અભિપ્રાયજન થયે છે, જેરજીવન

કે દમ એને કચડી શકતા નથી. અળ તો બુદ્ધિશાસ્ત્રનો પ્રયોગ કરવાથીજ પ્રાપ્ત થાય છે.

રાજનૈતિક સાધન

રાજકીય ક્ષેત્રમાં કેવી રીતે વ્યૂહરચના કરવી અને ચાતુર્યદ્વારા સફળતા મળી શકે છે એનો જાંડો અભ્યાસ લેનિને કર્યો હતો. પહેલેથી યોજના તૈયાર કરવાની એ વિરુદ્ધ હતો. ભવિષ્યની તૈયારીમાં વર્તમાનને ભૂલી જવો કે જેથી સર્વ પ્રયાસ નિષ્ફળ જાય, એ એને પસંદ નહોતું. લેનિનની વ્યૂહરચનાશક્તિ અને સોવિયેટસમાજની સ્થાપનાનો તાદશ્ય ચિતાર “ ડોએ વિપ્લવ પછીની આર્થિક રચના ” નામના ગ્રંથમાં આપ્યો છે. ક્રાન્તિના સમયે કટોકટીમાં સ્થિતિ એની અસ્થિર થઈ જાય છે, કે આગળ વધવાની દિશ્મત નથી હોતી તો પાછળ હટવાની પણ દમ્બા નથી થતી. લેનિનનો મત છે કે, જો આગળ વધીને સત્તા હાથ નથી કરાતી તો વિરોધીના હાથમાં હાથમાં દબાઈ રહેવું પડે છે. એ સિદ્ધાંત લેનિનના કાર્યરૂપમાં પ્રસક્તિ હતો. રશિયન વિપ્લવનો પ્રારંભ થનાંજ સોવિયેટસત્તા અમલમાં આવી ગઈ.

ગાંધીજીની રાજકીય નીતિ એથી સાત નિરાળી છે. એની નૈતિક ભાવના એટલી દૃઢ છે કે, એમની દૃષ્ટિમાં હલકા પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ, હલકા જોટલોજ મહત્ત્વનો છે. હિંસા કે અસહ વડે મેળવેલું સ્વરાજ્ય એમને સ્વપ્નામાં પણ ન આવે. સામાજિક, નૈતિક અને આર્થિક ભાવના નીતિ પર નિર્ભર છે. ૧૯૨૨માં ચારડોલીનો નિર્ણય લેનિનની ભાવના સુચ્છ કરાવે જોઈતો હતો, પરંતુ ગાંધીજી એ એ પોતાની નૈતિક ભાવનાનુસાર કરી લીધો.

ગાંધીવાદ અને લેનિનવાદમાં જે ભેદ છે, તે એના ઉત્પાદકોની ભિન્ન વૃત્તિ અને ક્ષિત્રસૂત્રીનું પરિણામ છે. એ રાષ્ટ્રીય પિતૃના ભિન્ન સ્વરૂપનું પણ કારણ છે. ગાંધીજીને કેવળ સામાજિકતાનો વડ તોડવાજ નહોતો, પરંતુ નિઃસ્વલ પ્રજાની મુક્તાવરણ, નૈતિક માનવ અને સુમનની મેરુદ્ગરૂપી નાશ કરવો હતો. પ્રજા પાતે ગાંધીજીના રાષ્ટ્રીય સ્વરૂપના પ્રાપ્ત કરવાને અર્થિસત્તા જે અર્થ અપાવતો કરાવે, એ વરના દલિદસની જોડેના વડના છે.

પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ

ગાંધી અને લેનિન જેઠું પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના વિરોધી છે; માત્ર મેકેના વિરોધનો માર્ગ બિન્ન છે; ગાંધીજી યુરોપની ભાવનાસૃષ્ટિ અને ધર્મના ઉત્તમ અંશોનો સ્વીકાર કરે છે, પરંતુ યુરોપની યંત્રકળાનો વિરોધ કરે છે. લેનિનને યુરોપનો યંત્રવાદજ બહુ પ્રિય હતો; એ યુરોપની દિલસૂઝી, આદર્શ અને નીતિનો કઠર વિરોધી હતો. ગાંધીજી ઈંદુના ધર્મ તરફ સન્માન રૂપિય ધરાવે છે. રોમાંસોવાના વિચારો મદજ કરવામાં એને કંઈ વાધા નથી, કિંતુ યુરોપની ઔદ્યોગિક રૂપિય એને અપ્રિય છે. પાશ્ચાત્ય કાર્યદક્ષતા, યંત્રો, કારખાનાં છ-લાઈ રશિયામાં લાવવા લેનિન ઉત્સુક રહેતો; પરંતુ કાર્ક માર્ક્સ અને એના અનુયાયીઓ સિવાય યુરોપના અન્ય વિચારકોની સામાન્ય દિલસૂઝીનો અસ્વીકાર કરતો. માર્ક્સના સિદ્ધાંતોમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી ઉન્નત શ્રદ્ધા સાથે રૂસના વિદ્વેદીઓ ગોતાના સિદ્ધાંતો સિવાય અન્યને ગુન્હા સમજે છે.

ગાંધીજી વાસ્તવિક રીતે પશ્ચિમની સંસ્કૃતિના એટલા વિરોધી નથી, જેટલા એ એ સંસ્કૃતિ ભારતપર લાદવાની પદ્ધતિના છે. યુરોપના ઉદ્યોગવાદ દિંદમાં લાવવા માટે પરદેશી રાજ્ય અને પરદેશી લોકો જવાબદાર છે. એટલા માટે એ ઔદ્યોગિક પદ્ધતિ એક વિદેશી-નંત્ર અને આર્યિકલાસનગું બીજું રૂપ એમને લાગે છે. સ્વનંત્ર અને બળવાન પ્રજા પરસંસ્કૃતિના ઉત્તમ અંશોજ મદજ કરે છે, પરદેશની સંસ્કૃતિ આપણી રવેન્જાથી નથી સ્વીકારાઈ, એ આપણા પર લાદવામાં આવી છે. ગાંધીવાદ એની અટકામન કરે છે. એથી વિરુદ્ધ પરદેશી પુણ્યપતિઓની રક્ષા પિના રશિયામાં ઉદ્યોગવાદ ચિદલાવાય તેા લેનિનને વાંધા નહોતો.

અધિકારની એટલા

ગાંધી અને લેનિનના ચક્ષિઓનો ખેદ નથી, રૂપિયોનો ખેદ નથી. અગતી મનિ, કાર્યજન, લાજ અદિ સર્વમાં ખેદ છે. એ ખેદ નથી ઉત્પન્ન થયેલ. સર્વદેશોમાં જનુ ખેદ છે. લેનિનનાં પશ્ચાત્ય

